

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. IV, sv. 1, br. 7

Izdavač
INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija

Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Marjana Đukić (Podgorica)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Jelena Šušanj (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Sanja Orlandić

Podgorica, 2011.

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Institut za crnogorski jezik i književnost

sanja.zizic@icjk.me

JEKAVSKA JOTACIJA U CRNOGORSKIM GOVORIMA

Jekavska jotacija javlja se, u manjoj ili većoj mjeri, u svim ijekavskim govorima. Teritorija koju pokrivaju crnogorski govori gotovo je bez izuzetka ijekavska. Stoga je cilj ovoga rada da, na osnovu dosadašnjih opisa crnogorskih govora, ustanovi teritorijalnu rasprostranjenost te glasovne promjene, kao i dosljednost njenoga vršenja na crnogorskome govornom području.

Ključne riječi: *jekavska jotacija, crnogorski govori*

1. Uvod

1.1. Predmet našega rada jeste jekavska jotacija u crnogorskim govorima i njeni rezultati. Cilj nam je da, na osnovu dosadašnjih opisa crnogorskih govora, ustanovimo teritorijalnu rasprostranjenost te glasovne promjene i dosljednost njenoga vršenja na crnogorskome govornom području.

1.2. Budući da su crnogorski govori ispitani u znatno većem stepenu od govora *na ma kom drugom području u slovenskom svijetu uopšte*,¹ brojne su monografije i naučni radovi o crnogorskim govorima², kojima je pokriveno gotovo cijelo crnogorsko jezičko područje. Korpus našega rada zasnovan je na materijalu iz dosadašnjih ispitivanja crnogorskih govora, a popis monografija i naučnih radova nalazi se u primarnoj literaturi. Zbog ograničenosti obima rada nećemo se zadržavati na nabranjanju teritorija koje su monografijama obuhvaćene. Izvjesne nedoumice ostavljaju naslovi *Dialekat Istočne Hercegovine*³ i *Istočnocrnogorski dijalekat*⁴, pa ćemo samo napomenuti da *Dialekat*

¹ D. Čupić, „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 97.

² Čupić navodi 568 bibliografskih jedinica. Isto, str. 104–127.

³ D. Vušović, „Dialekat Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

⁴ M. Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–1934.

Istočne Hercegovine obuhvata govor Nikšića sa selima Nikšićke župe i polja, te govor plemena Grahova, Banjana, Golije i Rudina. A monografija *Istočnocrnogorski dijalekat* obuhvata Zetu s Podgoricom i Lješkopoljem, Pipere, Kuče, Bratonožice i Vasojeviće. S obzirom na to da je većina tih govora opisana u 20. vijeku, posebno ćemo se osvrnuti na monografije koje su nastale u ovom, 21. stoljeću.

1.3. Jotacija je stapanje suglasnika *j* s prethodnim suglasnikom u kvalitativno nov glas.⁵ Jekavska jotacija vrši se kad se nepalatalni suglasnici nađu u dodiru sa sekvencom *je* (koja se nalazi na mjestu nekadašnjeg *jata* u kratkim slogovima):

L		lj
N		nj
S		ś
Z		ž
T	+ j(e) < kratko ě =	ć
D		đ
C		ć
B		blj
M		mlj
V		vlj
P		plj

U istorijskoj lingvistici tim suglasnicima dodaju se i grupe *stě* i *zdě* (*Ščepan*, *ždela*)⁶. Mi ih nećemo izdvajati jer smatramo da je u njima realizovana jekavska jotacija suglasnika *t* i *d*, pri čemu su se suglasnici *s* i *z*, poslije izvršene jotacije, našli ispred palatalnih suglasnika *ć* i *đ* i jednačenjem po mjestu tvorbe prešli u *š* i *ž*. Stoga ćemo te i slične primjere tretirati u poglavlju o jotaciji suglasnika *t*, odnosno *d*. Nećemo izdvajati ni grupe *svě*, *dvě* i *cvě*, u kojima je došlo do redukcije sonanta *v*, čime su se stvorili uslovi za jotaciju. Tretiraćemo ih u poglavljima o jotaciji suglasnika *s*, odnosno *d* i *c*, jer su dobijeni rezultati isti.

1.4. O vremenu nastanka jekavske jotacije postoje nesuglasice među jezikoslovcima.

⁵ R. Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, *Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977, str. 89.

⁶ Vidi: A. Mladenović, „Elementi istorije srpskog jezika“, *Opšta enciklopedija Larousse*, Tom I, Vuk Karadžić – Interexport, Beograd, 1971, str. 423.

Belić smatra da se „novo jotovanje“ izvršilo krajem 17. i početkom 18. vijeka⁷, iz čega proističe da se „jotovanje najmlađe vrste“ vršilo poslije toga.

Drugačijega je mišljenja Vojislav Nikčević koji smatra da je *sprovođenje jekavskoga jotovanja u fiksiranijem položajima bilo omogućeno još od pradžine (...)*⁸, te da se u pisanoj upotrebi *iz objektivnih razloga jekavsko jotovanje nije moglo grafijski iskazivati sve do kraja srednjega vijeka, zapravo dok je crkva kontrolisala ukupnu pismenost*⁹.

Nikčević i Belićevi oprečni stavovi proističu iz drugačijih stavova o *jatu*. Pitanje izgovorne vrijednosti *jata* nije dokazano, kako u praslavenskoj jezičkoj epohi tako ni u staroslovenskoj, te o tome postoje brojne hipoteze. Mi ovde pominjemo dvije: prvu, jer je opšteprihvaćena u serbistici i nju su slijedili autori gotovo svih monografija na kojima se zasniva korpus ovoga rada, i drugu, koju donosi utemeljivač montenegrizike, ona je relativno nova, ali ne manje ubjedljiva od prve.¹⁰

Belić je pretpostavio da je osnovna glasovna vrijednost *jata* u štokavskim jezicima bila nepotpuni diftong *ie*.¹¹ Iz toga diftonga razvilo se *e* (ekavski alternant *jata*), i (ikavski alternant *jata*) i *ije/je* (ijekavski/jekavski alternant *jata*). Te promjene odvijale su se od 13. do 15. vijeka, a najkasnije se razvio alternant *ije/je* - tek pošto je nepotpuni diftong *ie* prešao u potpuni diftong *ie*.¹² Iz svega toga jasno je da su se uslovi za jekavsku jotaciju stvorili tek nakon 15. vijeka. Nikčević smatra da *jat* nikad nije bio glas/dvoglasnik koji se cijepao na reflekske već grafem kojim su bilježene različite izgovorne vrijednosti,¹³ koje su Sloveni s ovih prostora donijeli iz pradomovine.¹⁴ Kako u poljskome jeziku, kao i u izumrlome polapskom za koji Nikčević smatra da je praižvor

⁷ A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I, Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977, str. 126.

⁸ V. Nikčević, *Crnogorski jezik*, tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 130.

⁹ Isto. str. 135.

¹⁰ Viđeti: Zorica Radulović, *Nova teorija o jat*, Omladinski pokret, god 45, br. 163-164, 1987, str. 37.

¹¹ A. Belić, *nav. djelo*, str. 87. Napomena: Belić koristi sintagmu „naš jezik“, no mi je iz današnje perspektive kao takvu ne možemo upotrijebiti jer na štokavskom jezičkom području postoje četiri jezika.

¹² Opširnije: A. Belić, *nav. djelo*, str. 86-95.

¹³ Ove postavke potkrijepljene su brojnim dokazima, o kojima mi, zbog organičenosti obima rada, nećemo govoriti. Opširnije o tome viđeti: V. Nikčević, *Praižvor, prtotip i praiskon izgovora slovanskog jata – b*, Zbornik četrtje međnarodne konferencije *Evropski stroselci*, Ljubljana, 2006. godine, str. 205-224.

¹⁴ „Uzimajući u obzir da se u trouglu Poljske, Ukrajine i Bjelorusije susrijeću, dodiruju i ukrštaju poljski jakavski i jekavski, ukrajinski ikavski i bjeloruski ekavski izgovor slovanskoga izgovora starog grafema *jat*, sve govori u prilog tome da se tu nalazila moguća mnogo sporna slovanska pradomova“ Isto, str. 221.

i prototip crnogorskoga jezika, postoji dvoglasnik *ie* Nikčević u njemu vidi porijeklo crnogorske (i)jekavice. Ako se poznaje ta teorija o *jatu*, onda je jasna Nikčevićeva pretpostavka da za ostvarivanje jekavske jotacije još u prapostojbini nije bilo nikakvih ograničenja osim grafijskih.

1.5. Vrijeme nastanka jekavske jotacije u vezi je s terminima kojima se ta glasovna promjena označava. Uz termin „jekavsko jotovanje“ u literaturi se ustalio termin „najnovije jotovanje“. Belić ga naziva „jotovanjem najmlađe vrste“¹⁵, a ponekad se označava i kao „dijalekatsko jotovanje“¹⁶.

Termini *najnovije jotovanje* i *jotovanje najmlađe vrste* nastali su pod pretpostavkom da je ta glasovna promjena mlađa od „novog jotovanja“. Na neadekvatnost pomenutih termina ukazao je Aleksandar Mladenović, koji je, ispitujući grafiju ćirilskih spomenika u Kotoru, naišao na primjer jekavske jotacije iz 1595. godine. Pod pretpostavkom da se jekavska jotacija vršila istovremeno ili prije nove jotacije, Mladenović zaključuje da *oblik superlativa koji upućuje na to da je ova pojava među sličnima najmlađa, treba izostaviti iz naziva za ovu suglasničku izmenu*¹⁷. Da ne treba hronološki odvajati novu i jekavsku jotaciju, smatra i Branislav Ostojić i navodi da *oba ova jotovanja su već bila gotova u drugoj polovini 16. vijeka*.¹⁸

2. Jekavska jotacija suglasnika *l* i *n*

2.1. Jekavskom jotacijom sonanata *l* i *n* dobijeni su sonanti *lj* i *nj*.

2.2. Kada se suglasnici *l* i *n* nađu u dodiru sa *j*, uvijek se jotuju. Izuzeci u našem jeziku su rijetki, tiču se grupe *n+j* i javljaju se samo u riječima stranog porijekla, npr.: *panjelizam*, *injekcija*, *injunktiv*, *konjunktiv*, *konjugacija*, *konjunktura*, *konjunktivitis* i sl.

Kako su nejotovane grupe *l+j* i *n+j* u crnogorskome jeziku neodržive, ne čudi činjenica da je i jekavska jotacija tih suglasnika dosljedno sprovedena. Rezultati jekavske jotacije suglasnika *l* i *n* jedini su koje priznaje ijekavska norma standardnoga srpskog jezika koja je donedavno važila u Crnoj Gori.

2.3. Da je jekavska jotacija suglasnika *l* i *n* u crnogorskim govorima dosljedno izvršena, pokazaćemo u sljedećem pregledu.

Pivsko-drobnjački govor:

¹⁵ Isto, str. 126.

¹⁶ L. Vujović, „Crnogorski govori“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1956, str. 495.

¹⁷ A. Mladenović, „Javljanje jekavskog, tzv. najnovijeg jotovanja u nekim našim spomenicima“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VII, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 158–159.

¹⁸ B. Ostojić, *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 34.

- *ljepota, šljeme; nježan, šnjegovi, šnježanica.*¹⁹

Uskočki govor:

- *mljekar, mlječika, ljeskov, ljeb, ljeporečiti.*²⁰

Govor Pljevalja:

- *ljepota, ljeto, ljeb, ljetos, proljetošnji, voljeti, željeti, potlje, pošlje, koljeno, Pljevlja; Njemačka, Njemac, gnjev, snjegovi, šnjegovi.*²¹

Rovački govor:

- *našljedstvo, nasljednik, šnjegovi, šnježanica.*²²

Crnjički govor:

- *Njemac, šnjegovi, šnjegova, šnjet, pošlje, posljen, posljednji, pošljednje, napošletku, šljepilo, šljepčevi, ožljeda, ožljet, požljeda, požljedu, požljede, šljeć, šljega, šljeglo, šljegli, izljubili se, izljeć, izljegli, š njekima, iz njedara, poslje, posljen, posljednjega, pozljede, izljega.*²³

Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori:

- *ljepota, crnjet.*²⁴

Istočnocrnogorski govori:

- *ljepota, ljeto, proljeće, ljesa, ljekar, ljetnjikovac, ljekovi, lijevač, pljeva, ljekovit, najljepši, ljetovati, željet, voljet, boljet, dolje; Njemačka, njega, nježan, njegovat, šnježanica, šnjegovi, rjeđe snježan, crvenjet, zelenjet, šarenjet itd.*²⁵

2.3.1. U govoru „istočne Hercegovine“, pored primjera:

¹⁹ J. Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1940, str. 47.

²⁰ M. Stanić, „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1974, str. 111.

²¹ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, CANU, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knjiga 8, Titograd, 1988, str. 87.

²² D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VIII, Matica srpska, Novi Sad, 1965, str. 181.

²³ B. Miletić, „Crnjički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, str. 334–335.

²⁴ M. Pešikan, „Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965, str. 116.

²⁵ M. Stevanović, *nav. djelo*, str. 36.

- *ljeto, ljepota, proljetnji, prolječni, iščiljeti, omiljeti, dolje, željeti, voljeti, mljeti, samljeti, ljevoruk, pljeva, pljeviti; nježan, njega, Njemačka, snježan, šnježan, crvenjeti, zelenjeti*,²⁶

Vušović bilježi i primjere: *njeki, njekizi, njekija, njeaka*, za koje kaže da nijesu osobina toga govora već da su uneseni iz drugih govora.

Govor okoline Kolašina:

- *ljeto, ljetoras, ljetošnji, ljeb, dolje, voljeti, željeti, pošlje, potlje, koljena; šnjegovi, njemački, Njemci*.²⁷

U govoru okoline Kolašina neodređene zamjenice *neko, poneko, nešto, ponešto, neki* te priloge *nekoliko* i *ponekad* nalazimo samo u tome obliku.

Bjelopavlički govor:

- *koljeno, ljepši, lješi, ljeb, ljeto, voljet, voljela, voljelo; Njemačka, snjegovi, zelenjet*.²⁸

I u tome govoru imamo neodređene zamjenice s prefiksom *ne-*: *neko, poneko, nešto, ponešto, neki, nekakvi* i priloge *ponekad* i *nekoliko*.

Kad su u pitanju neodređene zamjenice i prilozi koje smo izdvojili, u istorijskoj lingvistici pretpostavlja se da je došlo do izjednačavanja prefiksalnoga morfema neodređenoga značenja (*ne-*) s morfemom odričnoga značenja (*ne-*).²⁹

2.4. Uz jotovane oblike u govorima Mrkovića i Bihora prisutni su i ekavizmi.

U bihorskome govoru nalazimo primjere:

- *leto, lekovit, proleće, pozelenet, pošarenet, njega, njegovat;*
- *ljeto, ljetina, pocrnjet, pozelenjet*.³⁰

U bihorskome govoru, kako tvrdi Danilo Barjaktarević, ekavski alternant kratkoga *jata* karakteriše govor muslimanskoga stanovništva. Jekavski oblici, a samim tim i jekavska jotacija, javljaju se kod pravoslavaca koji su

²⁶ D. Vušović, *nav. djelo*, str. 11, 25.

²⁷ M. Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 2, Titograd, 1981, str. 68, 96.

²⁸ D. Ćupić, „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 26.

²⁹ J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 80.

³⁰ D. Barjaktarević, „Bihorski govor“, *Zbornik filološkog fakulteta u Prištini*, knj. III, Priština, 1966, str. 46-47.

doselili u te krajeve s područja na kojima je jotacija izvršena.³¹ Barjaktarević navodi i da se oblici *njega* i *njegovati* javljaju samo u tom obliku, no on te slučajeve dodatno ne objašnjava.

U govoru Mrkovića nema primjera u kojima je izvršena jekavska jotacija sonanta *l*, no s druge strane ne nalazimo primjere u kojima je izostala jekavska jotacija sonanta *n*:

- *letos, slego, izlegošē, izlegli, slego, slemen, sleme*;
- *njedro, njedra, njeko, njetko, njeki, njeke, nekoliko, njege, nješto, nječestovi*.³²

2.5. Kako se iz navedenih primjera vidi, jekavska jotacija suglasnika *l* i *n* izvršena je bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Dupletni oblici javljaju se u dva crnogorska govora koji djelimično umjesto sekvence *je* u kratkim slogovima imaju *e*.

Jotacija prefiksa *ně-* u neodređenim zamjenicama i priložima nedosljedna je i češće se javljaju oblici s *ne-*. U crnogorskim govorima primjetno je jednačenje suglasnika *s* i *z* po mjestu tvorbe kada se nađu ispred *lj* i *nj*. Ono je najzastupljenije u crničkome govoru, ali se i u njemu, kao i u ostalim govorima, javljaju naporedo forme u kojima je jednačenje izostalo.

U nekim lokalnim govorima, npr. u govoru Nikšića i okoline, nalazimo jotovan suglasnik *n* i u oblicima koje nije uvažio jezički standard. Kod starijih govornih predstavnika suglasnik *n* je jotovan u pridjevima na *-jen* od imenice *vuna*, npr. *vunjene, suknjene, lanjeni*, a *n* se jotuje i u nekim riječima stranoga porijekla, npr. *tunjel*. U pitanju su vjerovatno analoški oblici.

Iz svega toga možemo zaključiti da je jotacija suglasnika *l* i *n* opštepri-sutna na crnogorskome govornom području.

3. Jekavska jotacija suglasnika *s* i *z*

3.1. Jekavskom jotacijom suglasnika *s* i *z* dobijeni su *ś* i *ž*.

3.2. Glasovi *ś* i *ž* u crnogorskim govorima nastaju i novom jotacijom, pa u dijalektološkoj literaturi, gotovo bez izuzetka, nailazimo na primjere: *śutra, śajan, paśi, paśaluk, prośutra, ośe, klaśe, kozi* (ponede *kođi, kožđi*), *kožavina* i sl. Glasovi *ś* i *ž* javljaju se i kao rezultat jednačenja suglasnika po mjestu tvorbe: *ižđeljati, ižđevovati, išćerati, išćetati* i sl.

³¹ D. Barjaktarević, *nav. djelo*, str. 27.

³² L. Vujović, „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1969, str. 199.

Ti glasovi prisutni su i u hipokorističkim riječima, najčešće u vlastitim, ali i u apelativnim imenicama, zatim u pridjevima i glagolima: *Gašo, Žala; tašo, duša, bižo; maešan, tanašan; mažuniti, umažuniti se, tašunati* i sl.

O prisutnosti glasova *ś* i *ž* na crnogorskome jezičkom području svjedoče i brojni toponimi.³³

3.3. Da li su glasovi *ś* i *ž* opšteprisutni na crnogorskome govornom području i kad se javljaju kao produkt jekavske jotacije, videćemo iz pregleda koji slijedi.

Govor istočne Hercegovine:

- *śedeti, śesti, śedela, śedeo, śela, uśedelica, śedalo, śetiti se, śeći, śekira, prošek, śen, ośenčiti, śever, ośećaj, ośetiti, gušenica, prośed, śeo, śejati, pośejati; ižesti, ižeden;*
- *śeroma, śeroče, śerotinja, kiśeo;*
- *śedok, śedodžba, śedočiti, prośeta, prośetiti, śetovati.*³⁴

Pivsko-drobnjački govor:

- *śekira, śesti, śever, śeknuti, śeme, naśevnica, śera, śerljiv, zaśera, ośećati, prijeśednik i preśednik; ižesti, ižeden, iželica;*
- *kiśelina, kiśelo, śeroma, śeromašan;*
- *śetovati, śet, śedok.*³⁵

Uskočki govor:

- *śera, zaśera, śerljiv, śečevica, śeča, śečivo, śenokos, śeme, śednica, preśeniti, iśeko, saśekli, uśeka, uśeknuti, ośeći, śetva, uśedeti se, śenica, śečina, pośećati se, ośećak, śetiti se, śečenije, śaka, pośetiti, ośetiti, śeli, śedijasmu, śeka, suśetiti se, śerkas, śedaj, raśeći, śedište, pośedelica, gušenica, prośed, śedela, priješek, prijeśednik i preśednik, ižesti, iželica, ižede, ižeden, iželi;*
- *kiśela, kiśelo, kiśelica, ukiśeliti, raskiśeliti, śeromag, śeromašan, śeromašica, śeromaština / siromag, siromaština, siromašica, siromaština;*
- *pośetovati, śetovati, śedok, śedočiti, śetencija.*³⁶

Govor Pljevalja:

³³ Opširnije: Vukić Pulević, „Glasovi *ś* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. I, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75.

³⁴ D. Vušović, *nav. djelo*, str. 9, 11, 17, 18.

³⁵ J. Vuković, *nav. djelo*, str. 17, 29, 32, 45.

³⁶ M. Stanić, *nav. djelo*, str. 67-68, 70, 75, 82, 142.

- *šekira, seme, sednik, sedalo, prešednik, sedeti / sideti, sedi, sedijo, šela, sedela/sidela, sedište; izelica, izeden, izesti.*
- *sedočanstvo, setovati.*³⁷

Rovački govor:

- *sedet, sedeli, sedala, pošećaju se, šekli, zašekli, oševeri, sušed, listošek, košerić, seć, seme; izes, ižešće ga, izeden;*
- *kišelo;*
- *sedočiti, sedochi, sedok, pošedochi.*³⁸

Bjelopavlički govor:

- *ses, sedijasmo, sedela, sedite, pošedak, sedećeš, sednik, sedeći, prešednik, seć, pošećena, šekli, sećaš, preseka, šekira, ošećaj, ošetijo, ošetljiv, setio se, sećaš li se, šera, šerpača, šenokos, šenica, Markovo šenčište, šever, ošerito, ušedelica; izes, izelica, izedi, izela, izeden, izedena, ženica / zenica.*
- *kišeo, kišela;*
- *sedok, pošedochiti, sedochijo, sedočanstvo, sedoci, sedochiti.*³⁹

Crnički govor:

- *bešeda, bešede, gušenica, gušenicu, košerić, košeriće, šever, ševera, šejat, šejano, še, uše, ušejano, ušev, uševi, seme, semena, šen, šenka, sednut, šest, sedet, sedim, sedi, sedimo, sedi, sedio, sedeli, sedela, šedak, šedasmo, sedeli smo, sete, sedeći, sednik, sednica, prišednik i prešednik, prešednika, sušed, ušedelica, šetit se, ošetit, šećam se, ošećat, seć, šećem, šeka, šekli, šekira, obašeć, ošeć, pošeć, pošećem, pošekok, pošeće, pošeci, pošeka, pošekli, prešeć, prešeće, preseka, prešećen, presekni, prešek / priješek, Preseka, rašekosmo; izest, izedok, izede, izedosmo, izela, izeli;*
- *kišela, kišelo, kišeloga;*
- *sedok, sedoka, sedoci, sedoke, sedodžba, povedochili, šesan/svjesan.*⁴⁰

Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori:

- *seć, šekira, ses, šenokos, šen, šever, seme, šenjat, šera, šetit se; izes;*
- *kišeli;*

³⁷ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 85-86.

³⁸ D. Petrović, *nav. djelo*, str. 165, 178.

³⁹ D. Čupić, *Govor Bjelopavlića*, str.28, 30, 44-45, 55.

⁴⁰ B. Miletić, *nav. djelo*, str. 253, 344-345.

- *śedok, śedocić, śetovati, śetan, svjesan*.⁴¹

Govor okoline Rijeke Crnojevića:

- *śekira, śečivo, śeme, pośeka, kośerina; izede, izedoše;*
- *kiśelo*.⁴²

Istočnocrnogorski govori:

- *śeme, śekira, Śenica, beśeda, uśeđelica, śeć, beśedit, śednik, śedi-šte, śenka, śever; śecanje, śetit se, ośetit, zaśej, raśej, pośej, ośe-njat, ośetljiv, ośećak, ośećanje, opśena, uśev, uśeka, suśed, suśestvo, guśenica, zaśen, zaśeda, śen, izes, izede;*
- *kiśelica, ukiśelit;*
- *śedok, śedoćanstvo, ośedocić, pośećit, śedocić, śetovat*.⁴³

3.3.1. Govor okoline Kolašina:

- *śednik, śeđet, śeđeli, Śekirice, Preśeka, Śenokosi, śemenjak, teškośe-nas, lakośenas, śera, śerljiva, śeme, śednica, preśednik, śekira, uśe-đela se, śednaćit, śever, ośeverilo, prośenilo, śekirava, śenit, śena-rit, śenjak, śerogošte, śerkas, śerpaća, śerpati, śerpić; izele, izelica, izes, izeli, izela;*
- *kiśelina, kiśela, kiśelica;*
- *ośedoci, śedocići, śedocić, śedoćanstvo, śetovati, śetovanje*.⁴⁴

U tome govoru nalazimo nejotovane forme: *sjenica, Sjenica, sjenička rasa*, koje se javljaju uporedo s ekavskim: *senica, Senica, senička rasa*. Međutim, nijesu u pitanju regresivni oblici, već su *književne forme rezultat novijih uticaja*.⁴⁵ Mato Pižurica, iz čije monografije navodimo primjere za govor okoline Kolašina, ne obrazlaže sintagmu „noviji uticaji“, no nije teško pretpostaviti da se pod njom podrazumijeva uticaj doskorašnjega standardnog jezika.

3.3.3. Bihorski govor:

- *beseda, sever, severac, usedelica, izes, izede, izelica; śever, śekira, ižeša, izelica*.⁴⁶

⁴¹ M. Pešikan, *nav. djelo*, str. 110.

⁴² D. Petrović, *Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića*, Zbornik za jezik i knji-ževnost, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 62.

⁴³ M. Stevanović, *nav. djelo*, str. 34–35.

⁴⁴ M. Pižurica, *nav. djelo*, str. 68, 70–71, 87, 96.

⁴⁵ Isto, str. 96.

⁴⁶ Danilo Barjaktarević, *nav. djelo*, str. 47.

Stanje u bihorskome govoru kad su u pitanju ti suglasnici isto je kao kod suglasnika *lj* i *nj*, odn. ekavski oblici javljaju se kod muslimana, dok se *ž* i *š* sreću samo kod pravoslavnih⁴⁷. Neјotovane forme, kao što smo videli, nijesu zabilježene.

3.3.4. U mrkovićkom govoru, pored češćih јotovanih formi, mogu se čuti i neјotovane:

- *gušenica, košerić, sever, šidet, šeđenje, sedim, sedimo, šideo, seđeo, šiđaše, seđaše, seđela, šest, seo, seni, sedi, sednica, prešednik, šat, sem, semo, šijemo, seme, semen, sekira, šeć, šetit se, secaju; izest, izede, ižećeš, izedoše, izeli;*
- *kišelo;*
- *šedočit, šjedoče;*
- *šjedio, sjemen, sjednik, sjedi, izjede, izjedu, izjedi; sekira.*⁴⁸

3.3.5. U fonološkim opisima govora⁴⁹ Radovića, Reževića (Dragoljub Petrović), Gorana (Dragoljub Petrović i Drago Čupić), Njeguša i Golubovaca (Dragoljub Petrović i Pavle Ivić) u konsonantskome sistemu takođe se konstatuje prisustvo suglasnika *š* i *ž* koji su dobijeni novom i jekavskom јotacijom.

3.3.6. U izvještaju o ispitivanju krtolskoga, muljanskoga i grbaljskoga govora Radomir Aleksić ističe da je odlika muljanskog govora izgovor glasa *š* i *šj* mjesto *sj* i navodi primjere: a) *šekiru, šekirom, gušenica, šutra, prekošutra*; b) *šjekiru, gušjenica, šjed*; pored tih javljaju se i: a) *šeme, seđeći, šutra, sekira, prekošutra*; b) *sjeme, gusjenica, posjeko, sjekirom*⁵⁰.

U izvještaju o ispitivanju govora Paštrovića nalazimo da je suglasnik *s* ispred *jata* redovno јotovan.⁵¹

3.4. U opisanim govorima izdvojili smo oblike u kojima se јavlja tzv. sekundarna iјekavica. Takvi su primjeri: *šeroma, šeromašan*, koji se јavljaju i u oblicima sa *i*: *siroma, siromašan*. Teško bi se mogla prihvatiti tvrdnja Jovana Vukovića da su ti oblici nastali tako što *stranci neprirodnije izgovaraju našu kombinaciju sa r; a onda taj neprirodan izgovor prihvate i domaći ljudi*.⁵²

⁴⁷ Isto, str. 40.

⁴⁸ Luka Vujović, *nav. djelo*, str. 198.

⁴⁹ *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 223–253.

⁵⁰ R. Aleksić, „Izvještaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, Beograd, 1953, str. 337.

⁵¹ R. Aleksić, „Izvještaj o govoru Paštrovića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sveska VI, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1939, str. 19.

⁵² J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, str. 81.

Primjere tipa: *kišelina*, *kišela/kišelo*, *ukišeliti* i sl. ne nalazimo u drugačijem obliku.

3.5. Od stsl. glagola *sějati* fonetskim putem dobijamo oblik *sijati*, jer *ě* ispred *j* daje *i* u ijekavskim govorima. Međutim, u crnogorskim govorima nalazimo oblik *šejati*. Danilo Vušović smatra da je u pitanju analoški oblik (<*šeme*>).⁵³ Riječ je zapravo o izuzetku od glasovne promjene *je* (<*ě*> + *j* > *i*, koja nije neobična u crnogorskim govorima (*viđeo*, *šeđeo*; *vjejati*, *grejati*).

3.6. Posebno se osvrćemo i na stsl. glagol *sěděti*, jer je u osnovi imao *jat* u dva susjedna sloga. On se, kako smo videli, u crnogorskim govorima javlja u obliku *šeđeti* (često i u obliku *siđeti*). Normirani oblik *sjedjeti* u crnogorskim govorima je nepoznat. Oblik *sjedjeti* nepoznat je i u dubrovačkom govoru, u kojemu se jekavska jotacija uglavnom ne vrši, a taj govor, tj. *izgovor govora gde toga* (jekavske jotacije) *nema uzet je za književni jezik*⁵⁴. Postavlja se pitanje će se čuati oblik *sjedjeti*? Odgovor na to pitanje dao je Milan Rešetar: (...) *ja ostajem pri svojem mišljenju da su dubrovački siđet i -viđet (u pripovijet itd.) jednostavni ikavizmi nastali vrstom disimilacije oba sloga koji sadrže ě (stoga i sjediti, [pripo]vjediti). Jekavski oblik šeđet uobičajen je kako u Ozrićima tako i u Dobroti (Boka) i ja ga posebno pominjem, jer je, ako se ne varam, oblik sjedjeti bio poznat samo iz Daničićevih djela, koji ga je obrazovao za savremeni književni jezik upravo prema staroslovenskome sěděti. Dijalekat Prčanja riješio se glasa ě tako što je prihvatio jedan drugi infinitivni nastavak: sjeđat-sjedim*.⁵⁵

3.7. U ovaj pregled uvrstili smo i primjere u kojima je došlo do redukcije sonanta *v*, čime su se stvorili uslovi za jekavsku jotaciju, pa u crnogorskim govorima nailazimo na imenice: *šedok* i *šedodžba* i na glagole: *šedočiti* (i od njega složene glagole) i *šetovati* samo u jotovanim formama. U crmničko-m govornu naporedo se javljaju oblici *šesan* i *svjesan*, a u starocrnogorskim, srednjokatunskim i lješaškim govorima Mitar Pešikan bilježi samo *svjesan*. Primjere tipa: *svječica*, *svjetovni*, *nesvjestica* nijesmo izdvajali jer u njima nije došlo do gubljenja suglasnika *v*, pa samim tim nije bilo ni uslova za jotaciju. Vušović izdvaja i primjere *prošeta* i *prošetiti*.

3.7. Iz pregleda smo videli da je jekavska jotacija suglasnika *s* i *z* izvršena bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Na crnogorskome govornom području nemamo govore u kojima su prisutne isključivo nejotovane forme. De su zabilježene (u primorskome pojasu), javljaju se uporedo s jotovanim oblicima. Glas *ž* je manje frekventan od glasa *š*, no ipak je njegovo postojanje

⁵³ D. Vušović, *nav. djelo*, str. 9.

⁵⁴ A. Belić, *nav. djelo*, str. 113.

⁵⁵ M. Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 119.

registrovano na cijeloj teritoriji. Stoga možemo zaključiti da su suglasnici *ś* i *ž* kao produkti jekavske jotacije opšteprisutni u crnogorskim govorima.

Često se postavlja pitanje da li su *ś* i *ž* fonemi ili alofoni. Dijalektolozi ih uglavnom nazivaju fonemima: *Stvaranjem fonema ś i ž (čiji razmeštaj, doduše, nije tako slobodan kao kod drugih konsonanata: nema ih naprimjer u finalnom položaju) uklonjena je neravnomernost između afrikata i odgovarajućih konstriktiva: s ś š / z ž ž / c ć č / (3) đ dž*⁵⁶; *I u ovim govorima konsonantski sistem je proširen prisustvom fonema ś i ž, nastalih t. zv. novim i najnovijim jotovanjem (...)*⁵⁷; *Pored ostalog dolazi u oba dijalekta do pojave novih fonema ś i ž, koje se javljaju u rezultatima novog jotovanja (...)*⁵⁸. U vezi s tim pitanjem interesantna su mišljenja Draga Ćupića. Pomenuti dijalektolog je 1977. godine smatrao da je riječ o fonemima. Osvrćući se na riječi Dalibora Brozovića da se *ś* i *ž* javljaju samo ispred *ć* i *đ*, te da su samo pozicione varijante fonema *ś* i *ž*, Ćupić tvrdi: *Premda je istina da se ś i ž javljaju ispred ć i đ, ova se konstatacija ne može prihvatiti, i to ne samo za bjelopavlički već i za druge ijekavske govore u kojima su ova dva suglasnika sastavni dio fonološkog sistema*⁵⁹. U radu iz 1988. godine Ćupić je djelimično promijenio mišljenje: *(...) javljaju se ś i ž, kao konsonanti koji u nekim onomastičkim jedinicama imaju vrijednost samostalnih fonema, inače su alofonskog karaktera*⁶⁰. Trinaest godina nakon toga Ćupić tvrdi da ti glasovi *ne čine tzv. foneme*⁶¹, odnosno prihvata tvrdnju koju je sam opovrgao 1977. godine.

Sudeći po tome, pitanje da li su *ś* i *ž* foneme riješeno je kad je u pitanju fonologija, no nije kad je u pitanju ideologija. Stoga se na tome nećemo zadržavati jer fonemi *ś* i *ž* zadovoljavaju kriterijum minimalnoga para u opoziciji *senka* : *Senka* (žensko ime), *ženica* : *ženica*.⁶²

4. Jekavska jotacija suglasnika *t* i *d*

4.1. Jekavskom jotacijom suglasnika *t* i *d* dobijeni su *ć* i *đ*.

4.2. U istočnocrnogorskim govorima nema izuzetaka:

⁵⁶ P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod u štokavsko narječje)*, Štamparsko preduzeće „Kosta Šokica“, Novi Sad, 1956, str. 133.

⁵⁷ Isto, str. 160.

⁵⁸ M. Jovanović, *Dijalektologija*, Skripta za studente Studijskog programa za srpski jezik i književnost, Nikšić, 2005, str. 56.

⁵⁹ D. Ćupić, *Bjelopavlički govor*, str. 46.

⁶⁰ D. Ćupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 83.

⁶¹ D. Ćupić, Egon Fakete, Bogdan Terzić, *Ne postoji poseban crnogorski jezik*, potpisan inicijalima D.Ć., *Slovo o jeziku*, Jezički poučnik, knj. druga, Partenon, Beograd, 2002, str. 21.

⁶² Milorad Nikčević, *Fonemi ś, ž, 3, ć, đ u crnogorskom standardnom jeziku*, Zbornik sa naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107.

- *ćeskota, ćeskoba, počera, ćerat, išćerat, proćera, ćešit, ućešiti, vr-ćet, osiroćet, lećet, žućet, prokćelo se, bukćet, razbukćet;*
- *đed, đeca, đevojka, đe, đede, nigđe, niđe, ovđe, ovođe, viđet, sti-đet se, blijeđet, šeđet, neđelja, đever, đetelina, šteđet, đekoji, đešto, đedrago, izđenut, sijeđet, viđet, sviđat se, đeljaše, đegoj, dogrđet, zađes, ođenut, zađevica, đetinstvo.*⁶³

4.3. U ostalim crnogorskim govorima javljaju se izuzeci; u kojoj mjeri – videćemo iz pregleda koji slijedi.

4.3.1. Govor istočne Hercegovine:

- *ćerati, ćešiti, proćerati, ućešiti, lećeti, prolećeti, ćeo, šćeo, počerati, počera, žućeti, Šćepan, osiroćeti;*
- *đedovi, đevojka, đever, đeca, đe, šeđeti, đeljati, odenuti, stiđeti se, viđeti, đetelina, ođe, međed, Međedovići.*⁶⁴

Vušović bilježi primjere: *tjeme* i *tjelesni*, u kojima nije izvršena jotacija i konstatuje da ti slučajevi nijesu narodnoga karaktera već da su *uneseni knji-ževnim putem*⁶⁵.

4.3.2. Pivsko-drobnjački govor:

- *ćerati, lećeti, šćeti, šćela, šćak, šćasmo;*
- *đevojka, đetelina, viđela, siđeti, siđek, siđela, vredeći, ponedelnik, usiđelica, đesti, smrđeti, neđelja, međed.*⁶⁶

Kad je u pitanju nejotovana grupa *tj*, Vuković navodi primjere: *tješiti* i *tjelesni*. Što se tiče grupe *dj*, izuzetak je imenica *djelo*, mada se javlja i u joto-vanoj formi u izrazima: *krvno đelo* i *izaći će đelo na viđelo*.⁶⁷

U tome govoru prilog za mjesto *đe* javlja se uvijek u tome obliku. Pri-lozi *ovđe* i *onđe* javljaju se u oblicima *ođe/vođe* i *nođe/onđe*. U ševernijim drobnjačkim selima Vuković bilježi *ovde* i *onde*.⁶⁸

4.3.3. Uskočki govor:

- *ćerati, počerati, doćerati, naćerati, ućerati, prećerati, zaćerati, šće-rati, vrćeti, zavrćeti, uvrćeti, privrćeti, zapovrćeti, opušćeti, ožućeti, žućeti, požućeti, lećeti, polećeti, prilećeti;*

⁶³ M. Stevanović, *n. d.*, str. 35.

⁶⁴ D. Vušović, *n. d.*, str. 15, 16.

⁶⁵ Isto, str. 15.

⁶⁶ J. Vuković, *n. d.*, str. 17, 34, 44, 49, 68, 73.

⁶⁷ Isto, str. 44.

⁶⁸ Isto, str. 18.

- *devojka, ded, detelina, đeljati, dedovina, dečina, podetiniti, đetić, devojčica, đever, dešo, đeverovati, zastideti se, videti, detinja, guđeti, razguđeti, opovideti, zavideti, uvideti, izvideti, Neđeljko, đeljati, đe, deđe, pođeđe, neđe, niđe, đekad, pođeđkad, dešto, dekoji, pođeđkoji, deko, pođeđeko, pođeđšto, đelo, deгда, đeljotina, viđelo, Neđeljko-vić, ponedeljnik, kuđelja, sviđeti se, bažđeti, seđeti, neđelja, đesti, žđetna, žuđeti, đetinjak, stiđeti se, ođeđa, smrđeti, uđesti, uđela, uđenuti, pošeđelica, ušeđelica, viđelica, pođeđe, poneđe, zabažđeti, nadenuti, zađevojčiti se, đevovati, siđeti, zadenuti, đetinstvo, đetinji-ti, našeđeti se, ođenuti, ođeđen, ođesti, devojčica, izđeđeti, izđenuti, priviđeti se, izbliđeđeti, ođelo, vredeđeti, vrijeđeti, međeđ.*⁶⁹

U uskočkome govoru jekavska jotacija nije zahvatila riječi *tjeme* i *tjelesni*, koje se javljaju i u ekavskome obliku, dok se oblici *tjeskoba* i *ćeskoba* javljaju uporedo.⁷⁰ Kad je u pitanju nejotovana grupa *tj*, Stanić ističe i novounesenu riječ *zaktjev*.

Primjere s nejotovanom grupom *dj* nalazimo u riječima: *djelovi* i *udjela* (*udio*), dok se *djelo* javlja uporedo sa *đelo*.⁷¹

Prilog za mjesto *ovđe* javlja se i u tome obliku i u obliku *ođe*. Govoreći o ekavskome uticaju na uskočki govor, koji je izvršen preko novina, radija, knjiga i udžbenika, Stanić konstatuje da se u uskočkom govoru mogu čuti i oblici *ovde* i *književno* i *knjiško ovdje*.⁷²

4.3.4. Govor Pljevalja:

- *ćerati, polećeti, Šćepandan;*
- *devojka, ded, detelina, đesti se, niđe, zađevica, uđenuti, neđelja.*

U govoru Pljevalja uporedo se javljaju oblici *ćeskobno* i *tjeskobno*, *Sućeska* i *Sutjeska*, dok su riječi *tjeme* i *tješnji* poznate samo u tome obliku.

Izuzeci koji se tiču grupe *dj* javljaju se u primjerima: *djela, odijelo, djelovi*.⁷³

4.3.5. Govor okoline Kolašina:

- *ćerat, počera, učerati, polećet, šćerali su, proćero, doćeravo, lećeti, užućelo, šćeti, šćela, šćeli, (ako) uzašćene, Šćepan, Šćepanović;*

⁶⁹ M. Stanić, *n. d.*, str. 67–68, 107–108.

⁷⁰ Isto, str. 111.

⁷¹ Isto, str. 107.

⁷² Isto, str. 76.

⁷³ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 83, 86–87.

- *ded, devojka, đeljati, nedelja, ponedjeljnik, đe, node, svuđ, ođedit, šedet, ođelo, poluđela, zađeli smo, đesti, đetelina, đeca, đetinstvo, đetinit, đedovina, kuđelja, međed, međedina, međedas, međedi, ođe.*⁷⁴

I u govoru kolašinskoga kraja prisutno je kolebanje u primjerima tipa: *ćeskoba* i *tjeskoba*, *ćeskobno* i *tjeskobno*, *ćešit* (*ćešenje*), *ućešiti* i *tješit*, *utješiti*. U novim riječima grupa *dj* ostaje nejotovana: *zđjela, odjeljenje, sudjelovati*. Imenica *djelo* javlja se uglavnom u tome obliku (*đelo* je zabilježeno samo u poslovičnome izrazu).⁷⁵

4.3.6. Rovački govor:

- *naćerao, poćeraju, išćerati, ne šćeli, ne ćešila se;*
- *đevojka, đeca, đeverima, đed, viđeli, đe, međed, Međedi, ođe, ođen.*

Petrović ističe da nije zabilježio nejotovane oblike *tješiti* i *djelo* te da je jedini izuzetak *odijelo*, koji se javlja uporedo s *ođelo*.⁷⁶

4.3.7. Bjelopavlički govor:

- *ćeram, ćeraš, ćera, poćerati, išćerati, prećerat, proćerat, doćerat, šćela, ćeli, ćaše, lećeli, poleće, polećeli su, lećela, dolećet, ćešit, vrćeti, ćeskoba;*
- *đeca, đeteta, đed, prađed, đevojka, đe, đe gođ, nigđe, igđe, niđe, neđe, ođeven, nedelja, kuđelja, poneđenik, međed, međeđe, Međeđe, međedina, ođe, onoden.*

U bjelopavličkome govoru leksem *ćeskoba* nalazimo samo u tome obliku, dok se u komparativu pridjeva *tijesan* ne vrši jotacija – *tješnji*. Imenica *tjeme* je nepoznata.

Odstupanje od jotacije suglasnika *d* nalazimo u primjeru *odjeljenje*.⁷⁷

4.3.8. Crmnički govor:

- *razbukćelo, vrćeli, žućele, lećet, lećele, osiroćela, ćerat, ćeram, ćera, ćerali, išćerali, oćeraj, poćerali, poćera, poćere, prećerat, prećerasmo, prićerali, proćeraše, ućerati, ćeskota, ćeskočno, ćešit, ćešili, ušućeše, ušućesmo, Ćepan, Ćepana;*
- *blijedet, viđet, viđeli, viđe, viđelo, vređelo, dogrđeli, đe, đešto, onđe, onđen, onđena, đever, đevojka, đed, đedo, prađed, đelo, đela, nedelja, ponedjeljnik, nađene, ođenut, ođelo, uđenut, uđest, đetelina,*

⁷⁴ M. Pižurica, *n. d.*, str. 68, 90, 95.

⁷⁵ Isto, str. 95.

⁷⁶ D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, str. 176–177.

⁷⁷ D. Čupić, *Govor Bjelopavlića*, str. 26, 28, 30, 54–55.

deteta, detinja, deca, dečko, zađeva, kuđelja, stidele se, štedel, vređelo, vrijeđelo, meded, ođe, ođen;

U crmničkome govoru, kad je jotacija suglasnika *t* u pitanju, nalazimo izuzetak u primjeru *tjelesina*, koji se javlja uporedo s ekavskim oblikom, dok se *ćelesina* čuje rjeđe.

Nejotovani suglasnik *d* nalazi se u genitivu množine imenice *djelo*, ali se uporedo javlja i u jotovanoj formi *đela*. Uz češće oblike *đelić, đelića* prisutni su i ekavizmi: *delić, delića*.⁷⁸

4.3.9. Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori:

- *ćerat, đeljat*.

Pešikan u poglavlju o jekavskoj jotaciji navodi svega dva primjera za te suglasnike, uz konstataciju da se oni uvijek jotuju, te da se uticaj standardnoga jezika na produkte jotacije ne zapaža.⁷⁹

4.3.11. U bihorskom govoru, kao i kod suglasnika iz prethodnih poglavlja, uz jotovane jekavske oblike prisutni su i ekavski:

- *ćerat, počera, đed, dedovina;*
- *teranje, potera, ded, dedovina*.⁸⁰

4.3.12. U mrkovićkome govoru pored jotovanih oblika:

- *ćerat, ćeraj, išćerali, ćeskota, kćet, kćeo;*
- *viđet, viđek, đe, niđe, kuđe, svuđe, njeđe, đever, đevojka, đet, detelina, đetić, đetište, deca, kuđelja, nedela, oder, ođen, odera, šedet, šeđenje,*

prisutni su i ekavski oblici: *terat, teraj, isterali, ktet, kteo, zadieli, zadeli, viđek, videli, de, dever, deca*. Zabilježen je i regresivni oblik glagola *tjerati*.⁸¹

4.4. Jekavska jotacija suglasnika *t* i *d* izvršena je na cijelome crnogorskom govornom području. Izuzeci koji se javljaju ograničeni su na određene leksičke jedinice, kao što su: *tjeme, tjelesni, tješnji, djelovi, odjeljenje, zdjela* i sve one su unesene iz tzv. književnoga jezika. U ispitivanjima govora koja su rađena početkom 20. vijeka nalazimo *ćeskoba* i *ćešiti* samo u tome obliku, što nas navodi da zaključimo da je pod uticajem unesenih riječi i ijekavskoga standarda srpskog jezika došlo do dejtizacije tih leksema. Da je i imenica *djelo* pretrpjela noviji uticaj, svjedoči postojanje jotovanoga oblika *đelo* u po-

⁷⁸ B. Miletić, *n. d.*, str. 251, 345–346.

⁷⁹ M. Pešikan, *n. d.*, str. 110.

⁸⁰ D. Barjaktarević, *n. d.*, str. 46–47.

⁸¹ L. Vujović, *n. d.*, str. 197–198.

slovičnim izrazima. Regresivnih oblika nema izuzev glagola *tjerati* u govoru Mrkovića.

Primjeri kao što su *međed*, *Međedovići*, *međedina*, *međedas*, *međedi* nastali su jotacijom suglasnika *d* nakon gubljenja sonanta *v*.

4.5. U prilogima za mjesto *ovđe* i *onđe* riječ je o sekundarnoj ijekavici. Dio koji se dodaje zamjeničkoj osnovi *ov-* po porijeklu je stara partikula *de*, pa se pretpostavlja da su oblici *ovđe* i *onđe* nastali analogijom prema prilogima koji su se završavali zamjenom *jata*.⁸²

4.6. Na kraju ovoga odjeljka, donosimo stav Josipa Hamma, koji daje novo gledište u vezi sa stavom da su *ć* i *đ* nastali jekavskom jotacijom, za koje su se stekli uslovi tek poslije 15. vijeka. On, naime, kaže: *Što se crnogorsko-ga *tě, dě > će, đe tiče, ja mislim da je tu na dioklicijsko-zetskom području moglo dolaziti do sukobljavanja dviju tendencija, dviju smjerom i podrijetlom neovisnih, heterogenih artikulacija: zapadne suglasničke i istočne samoglasničke. One su tek zajedno dovodile do toga da je palatalni ploziv zajedno sa ě davao će, đe a ne *tje, *dje (...) kao drugdje na jekavskom području gdje toga ploziva nije bilo. Cio proces bi, prema tome, bio običan, fonetski i alofonski, s pojačanjima u prvom dijelu i u skladu s isofonskom linijom koja se preko Stare Crne Gore protezala do područja na kojem je plozivno (dorzalno) t', d' bilo obična, u sistemu dobro motivirana, normalna pojava. Ovako bi se, uzgred govoreći, u malo riječi, mogla predočiti i objasniti ova pojava koja crnogorskim govorima daje poseban značaj i posebnu draž.*⁸³

5. Jekavska jotacija suglasnika *c*

5.1. Jekavskom jotacijom suglasnika *c* dobijen je suglasnik *ć*.

5.2. U većini crnogorskih govora primjetna je dosljednost vršenja te glasovne promjene i kad je suglasnik *c* u pitanju. Tome u prilog ide činjenica da nijesu zabilježeni izuzeci u sljedećim govorima:

pivsko-drobnjačkome:

- *ćelokup, ćedilo, ćepavica, ćepčić, ćepada*;
- *Ćetko, ćetna, ćetonja*;⁸⁴

istočnocrnogorskome:

- *ćepanica, ćedilo, ćevčica, ćelokupan, ćepkat*;

⁸² J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, str. 79.

⁸³ Josip Hamm, „Crnogorsko *t*, *d* + *jat* > *ć, đ*“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 80.

⁸⁴ J. Vuković, *n. d.*, str. 44.

- *Ćetko, Ćetna, ćetonja, ćetulja, ćetarica, ćetas, ćetat, ćetić, išćetat, proćetat*;⁸⁵

crmničkome:

- *ćevčica, ćedilo, ćedila, ćelokup, ćelokupan, ćelokupni, ćepkati, ćepanika, išćepka, proćepak, ćesar*;
- *ćetat, ćetale, proćetale, Ćetko, Ćetna*;⁸⁶

starocrnogorskim, srednjokatunskim i lješanskim govorima:

- *ćelina, ćelji, ćepak, ćenje (cijene), ćedilo, ćevčica*;
- *Ćetko, ćetas, ćetovi*;⁸⁷

govoru okoline Rijeke Crnojevića:

- *ćedilo, ćepanike, ćepovima*;
- *ćeta, ćetavat*;⁸⁸

5.2. U drugim govorima izuzetaka ima. Tako u govoru „istočne Hercegovine“ nalazimo:

- *ćedilo, ćediti, ćelivati, ćepanica, proćep, ćepkalo, ćepka, prećenjen, išćeliti, ćesar, ćelokup*;
- *ćetati, proćetati, Ćetko, Ćetna*.⁸⁹

Govoreći o ekavizmima Danilo Vušović navodi da su u tome govoru uopšteni oblici: *celivali* (uz *ćelivati*), *cesta* i *precenjivati* (uz *prećenjivati*).⁹⁰

5.3. Uskočki govor:

- *ćevnjak, ćedaljka, ćepak, ćepanica, ćedilo, ćelica, ćelokupan, bešćenje*,
- *ćetonja, ćetulja, proćetati, prećetati, ćeta*.⁹¹

U uskočkome govoru javlja se glagol *ćenuti se* u značenju „malo se osušiti, prosušiti se“. Autor pretpostavlja da je nastao od glagola *cjednuti se*, uz redukciju glasa *d*.

Izuzeci u tome govoru nalaze se u primjerima *ocjenjivatii* i *procjenjivati* i predstavljaju *inovaciju* i *import*.⁹²

⁸⁵ M. Stevanović, *n. d.*, str.36.

⁸⁶ B. Miletić, *n. d.*, str. 345.

⁸⁷ M. Pešikan, *n. d.*, str.110

⁸⁸ D. Petrović, *Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića*, str. 62.

⁸⁹ D. Vušović, *n. d.*, str. 15–16.

⁹⁰ Isto, str. 11.

⁹¹ M. Stanić, *n. d.*, str. 108, 142.

⁹² Isto, 108.

5.4. U govoru Pljevalja pored redovno jotovanih oblika:

- *ćedilo, ćepanica, proćetati, išćetati, ćetonja,*

autor izdvaja nejotovane *cjedaljka, ocjena*, dok do gubljenja sonanta *v* nije došlo u primjeru *cvjetovi*.⁹³

U govoru okoline Kolašina javljaju se:

- *ćepanica, ćepača, ćepi, ćepko, ćelina, učelosti, ćedilo, ćelica, ćev-njaci,*
- *Ćetko, Ćetković, ćeta, ćetati, ćetas, ćetalj.*

Izuzeci u govoru kolašinskoga kraja nalaze se samo u novounesenim riječima: *procjena, ocjena, procjenjivati*.⁹⁴

Rovački govor poznaje oblike:

- *ćepanica, ćedila, ćedilo,*
- *ćetala, proćeto si, Ćetko, ćetulja.*

U rovačkome govoru nema zabilježenih izuzetaka, no nalazimo auto-rovu (D. Petrović) konstataciju da nije zabilježio primjere: *ćediti, prećenjen, išćeliti* koji su poznati u govoru istočne Hercegovine.⁹⁵ Dakle, nije došlo do sažimanja grupe *ije* u *je*, pa samim tim nije došlo do jotacije.

U bjelopavličkome govoru pored jotovanih likova:

- *ćepanica, ćedilo,*
- *Ćetko, Ćetna, Ćetni do, proćetati, proćetala, proćetale, išćetale, išćetale,*

zabilježene su i unesene riječi *ocjena, cjenjkati se*, kao i ekavizam *cesta/testa* uz konstataciju da je češće u upotrebi riječ *džada*.⁹⁶

5.5. U bihorskome govoru pored jotovanih oblika:

- *ćedilo ćepanica ćetonja*,⁹⁷

uobičajeni su i ekavski oblici:

- *cedilo, cepanica*.⁹⁸

U govoru Mrkovića javljaju se samo ekavizmi:

⁹³ D. Ćupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, str. 87.

⁹⁴ M. Pižurica, *n. d.*, str. 90, 96.

⁹⁵ D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, str. 117.

⁹⁶ D. Ćupić, *Govor Bjelopavlića*, str.30.

⁹⁷ D. Barjaktarević, *n.d.*, str. 39.

⁹⁸ Isto, str. 47.

- *cvetat, cvetić, cvet, cedilo, cediti*.⁹⁹

5.6. Jekavska jotacija suglasnika *c* vrši se na cijelome crnogorskom području u ograničenome broju leksema. Iz popisa koji smo izložili za pojedine govore vidimo da su to uglavnom ove lekseme: *ćedilo, ćepanica, ćelokupan, ćepkati, ćesar*. Izuzeci se tiču riječi koje su se u crnogorskom jeziku ustalile u XX vijeku, kad je standardni jezik počeo dobijati sve veći značaj i uticaj: *ocjenjivati, procjenjivati, cjedaljka (ali ćedilo), ocjena, procjena* i sl. Ekavizam *celivati*, koji nalazimo već početkom prošloga vijeka, vjerovatno se uopštio pod uticajem crkve. Da ekavizam cesta predstavlja import, svjedoči činjenica što je ta riječ nepoznata u nekim crnogorskim govorima, ali i to što se i u govorima koji za nju znaju češće koristi riječ džada (takav slučaj imali smo i u prethodnome poglavlju, riječ tjeme ne poznaje bjelopavlički govor, i mjesto nje se koristi sintagma vrg glave). Iako vokal *e* u leksemu cesta vodi porijeklo od jata¹⁰⁰, u crnogorskim govorima nije zabilježen jekavski oblik. Kod Skoka nalazimo da jekavski oblik nide nije potvrđen, ali bilježi ga Asim Peco u govoru banjalučkih muslimana u jotovanome obliku: *ćesta, na ćestu*.¹⁰¹

Manje izuzetaka nalazimo kad je u pitanju uprošćavanje grupe *cvě*. Glagol *ćetati* (i od njega izvedeni glagoli) poznat je samo u tome obliku. Ne jotovanu leksemu *cvjetovi* zabilježio je Čupić u govoru Pljevalja. A jekavska jotacija, kao što smo videli, obuhvatila je i vlastite imenice: *Ćetko, Ćetković, Ćetna*.

6. Jekavska jotacija labijala

6.1. Jekavskom jotacijom usnenih suglasnika *p, b, m* i *v* dobijene su grupe *plj, blj, mlj* i *vlj*. Kad se objašnjava jekavska jotacija labijala, često se govori o umetnutom, tzv. epentetskom *l*. Asim Peco tvrdi da tu nema nikakvog epentetskog *l* već da je u pitanju *normalni proces objedinjavanja artikulacije dvaju različitih glasova pri čemu je j „posle p, b, m, v – palatalizovanog dakako – prešlo u l', tj. u glas koji mu je po akustičkom utisku vrlo sličan“* (R. Bošković: *Osnovi uporedne gramatike, str. 95*).¹⁰²

6.2. Jekavska jotacija suglasnika *o* kojima je bilo riječi u prethodnim poglavljima izvršena je na cijelom crnogorskom jezičkom području, uz nekoliko izuzetaka koje smo naveli. Međutim, kada je u pitanju jotacija usnenih suglasnika *p, b, v* i *m*, situacija nije ni približno ista. Naime, jotaciju tih sugla-

⁹⁹ L. Vujović, *n. d.*, str. 117.

¹⁰⁰ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga prva A–J*, JAZU, Zagreb, 1971, str. 259.

¹⁰¹ A. Peco, „Govor istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XIV, Beograd, 1964, str. 58.

¹⁰² A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 71.

snika ne poznaju svi crnogorski govori. U govorima u kojima je zastupljeno ono ipak nije dosljedno jer se uporedo javljaju nejotovane forme. One su neđe rjeđe, neđe češće, pa ćemo o tome dati detaljniji prikaz.

6.3. Jekavska jotacija labijala najzastupljenija je u uskočkome govoru. Iako su prisutne nejotovane forme, Milija Stanić navodi da je procenat jotovanih oblika veći od 84%. Taj se procenat smanjuje *usled prilika koje su zahvatile uskočki govor u poslednje vreme*¹⁰³.

U crmničkome govoru Branko Miletić navodi samo primjere s izvršenom jekavskom jotacijom usnenih suglasnika, no nalazimo konstataciju da se rjeđe javljaju i oblici sa neizvršenom jotacijom.¹⁰⁴

U tome govoru pored *mlje*, ponekad se čuje i *mnje*: *mnješina*, *mnjera*, *namnjera*, *mnjerim*, *umnjet* i sl.¹⁰⁵

U istočnocrnogorskim govorima jekavska jotacija labijala javlja se na cijeloj teritoriji, no ipak nije uopštena kod svih predstavnika. Razlog za to Stevanović nalazi u tome što se *na izgovor grupa bj, pj, vj i mj nije teško navići i svi koji su imali prilike da se nauče književnom izgovoru, bilo iz knjiga ili na koji drugi način, oni su ga prihvatili*¹⁰⁶. Autor ističe da su u Kućima, Bratonožićima i jugozapadnim Vasojevićima *češći primeri bez vršenja ikakvog procesa u grupi usneni suglasnik + j*¹⁰⁷. Međutim, Drago Ćupić, pozivajući se na tu Stevanovićevu tvrdnju i na svoje bilješke, izvodi zaključak da su u tim oblastima jotovani primjeri u apsolutnoj prevazi (sic!).¹⁰⁸

6.4. U bjelopavličkome govoru u upotrebi su i jotovani i nejotovani oblici. Jotovani oblici karakteristični su za govor starijih osoba.¹⁰⁹

U govoru okoline Kolašina jotacija labijala je dosljedna u infinitivnim oblicima glagola: *trpljeti*, *kipljeti* i sl. dok se u ostalim kategorijama uporedo javljaju jotovane i nejotovane forme.¹¹⁰

Slično je i u pivsko-drobnjačkome govoru. Uopšteni su infinitivni oblici tipa: *dospljeti*, *trpljeti*, *življjeti*, *umljeti*. Uporedo se čuju oblici: *pljesma* i

¹⁰³M. Stanić, *n. d.*, str. 110.

¹⁰⁴B. Miletić, *n. d.*, str. 344–346.

¹⁰⁵B. Miletić, *n. d.*, str. 344.

¹⁰⁶M. Stevanović, *n. d.*, str. 37.

¹⁰⁷Isto.

¹⁰⁸D. Ćupić, *Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore*, Beograd, 1981, str. 58.

¹⁰⁹D. Ćupić, „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 55–57.

¹¹⁰M. Pižurica, *n. d.*, str. 96–98.

pjesma, pljene i pjene, pljevati i pjevati, dok su rjeđi: *mljesec, mljeriti, vljera, vljetar*.¹¹¹

U govoru „istočne Hercegovine“ uz jotovane nalazimo i oblike u kojima je proces jotacije izostao.¹¹²

Jotacija labijala djelimično je obuhvatila i starocrnogorske, srednjokatunske i lješanske govore, a najdosljednije je kod starijega stanovništva.¹¹³

6.5. U govoru Pljevalja nejotovani oblici nešto su češći od jotovanih.¹¹⁴ Isto je u rovačkome govoru, što, po mišljenju Dragoljuba Petrovića, predstavlja razlikovnu crtu između toga i istočnohercegovačkog govora.¹¹⁵

6.6. U bihorskome govoru, kao što je bio slučaj u prethodnim poglavljima, jekavska jotacija u vezi je s konfesionalnom strukturom stanovništva. U govoru stanovništva islamske vjeroispovijesti jotacija labijala je nepoznata, dok se kod pravoslavnih doseljenika čuju oblici: *pljesma, bljeleg, vljera, mljesto* i sl.¹¹⁶

6.7. U govoru Mrkovića jekavska jotacija usnenih suglasnika uglavnom se ne vrši, nalazimo samo primjer *razgbljenu se*.¹¹⁷

6.8. U izloženom pregledu iz dijalektološke literature primjetno je da nema govora u kojima je jotacija usnenih suglasnika dosljedno sprovedena. Ustaljeno je mišljenje da je proces jotacije zaustavljen uticajem standardnoga jezika.

7. Jekavska jotacija u savremenim opisima

7.1. Većina crnogorskih govora opisana je u 20. vijeku, od 1927. godine do kraja osamdesetih godina. Početak 21. vijeka donosi nove opise crnogorskih govora. Objavljene su monografije *Govor Paštrovića*¹¹⁸ i *Govor podgoričkih muslimana*¹¹⁹. Opisan je govor selā Lepenac kod Mojkovca i Ravna

¹¹¹ J. Vuković, *n. d.*, str. 47.

¹¹² D. Vušović, *n. d.*, str. 25.

¹¹³ M. Pešikan, *n. d.*, str. 108.

¹¹⁴ D. Čupić, *Osnovne osobine govora Pljevalja*, CANU, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knjiga 8, Titograd, 1988, str. 87.

¹¹⁵ D. Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, str. 172.

¹¹⁶ D. Barjaktarević, *n. d.*, str. 47.

¹¹⁷ L. Vuković, *n. d.*, str. 198–199.

¹¹⁸ M. Jovanović, *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, 2005.

¹¹⁹ A. Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007.

Rijeka kod Bijeloga Polja¹²⁰, kao i fonetski i akcenatski sistem govora sela Gornje Zete¹²¹. Kakva je situacija u njima u vezi s jekavskom jotacijom, videćemo u pregledu koji slijedi.

7.2. Suglasnici *l* i *n* dosljedno su jotovani:

u paštrovskome govoru:

- *ožednjeli, učinjeli, prenježan, zatrudnjela, ljeto, ljepšija, voljela, ljetovanje, najljepše, ljepota, ljetos, koljeno*;¹²²

u crnogorskim jekavsko-ikavskim govorima, kakav je govor podgoričkih muslimana:

- *ljepči, ljeto, njegovat, čenjet*;¹²³

u govoru sela Gornje Zete:

- *ljepšija, ljetos, ljeta, najljepše, ljetuju, ljepote, ljepči, prenježno, nježnije, zatrudnjela, ožednjeo, učinjeli, ogladnjeli, ucrnjela*.¹²⁴

7.2.1. U govoru selā Lepenac i Ravna Rijeka suglasnici *l* i *n* takođe su jotovani:

- *ljeto, ljeb, ljeskovina, ljetovanje, proljetos, ljepota, koljeno, crvenjeo, zarumenjeo, ožednjeo, učinjeli, učinjeno; s tim što je u Ravnoj Rijeci jednom zabilježen i ekavski oblik proletos*.

7.3. Suglasnici *s* i *z* dosljedno su jotovani:

u govoru sela Gornje Zete:

- *šedu, šeme, šedēt, šednik, prešednik, ušedelica, šever, šetan,, šeća, gušenicu, starošedioci, zapošeli, sušedni, ošeća, predošećaj; izede, izes, izedi;*
- *kišelili, kišelu*;¹²⁵

u govoru podgoričkih muslimana:

¹²⁰ Danijela Ristić, *Govor sela Lepenac (Mojkovac) i Ravna Rijeka (Bijelo Polje)*, Nikšić, maj 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

¹²¹ Jelena Bašanović, *Govor sela Gornje Zete*, Nikšić, mart 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

¹²² M. Jovanović, *nav. djelo*, str. 226.

¹²³ A. Čirgić, *nav. djelo*, str. 60, 92.

¹²⁴ J. Bašanović, *nav. djelo*, str. 136.

¹²⁵ J. Bašanović, *nav. djelo*, str. 136–137.

- *šever, šenka, šetim, podšetim, šen, šetan, šeme, šednik, šekira, šekirancija, šeča, prošenjat, ušedelica, sedište, gušenica, šedok, šedočiti; izes, izede;*
- *kišeljina*
- *šedok, šedočiti*.¹²⁶

u govoru Lepenca i Ravne Rijeke:

- *šedeli, šedi, prešednik, starošedioci, šekiru, šećanju, ševerac, šeme; izelica, izede, izes, izeli;*
- *šedočio, šedok, pošedočiti*¹²⁷.

7.3.1. U paštrovskome govoru, pored jotovanih oblika:

- *šedeli, šedi, še(di), šednuo, šenuo, prešednik, prešednik, sede, sedimo, šednica, zašeda, šednuti, šedela, šednik, ušeke, šekli, šecu, šečeš, prešečen, šekira, prešečeno, pošekla se, šekirica, šećan, šećaš, ošećan, šeča, šetit, predošećanje, pošecujemo, ševernu, šeme, šemena, gušenica, izedi, izelica, izela, izede, izelica / iđes, iđeli;*
- *kišelo;*
- *šedok, šedočili, pošedočiti*.¹²⁸

nalazimo i izuzetke: *sjednik, zaposjedni, zaposjeli, starosjedioci, susjedu, besjednika, posjekli, zasječeno, presjekli, osjeko, sjećamo, sjećan, sjećam, sjetijo, sjećanje, osjetiti, sjever*; i autorovu konstataciju da *proces jekavskog jotovanja u sekvenci sje < kratko ě nije izveden do kraja – pored običnijih jotovanih formi u upotrebi su i nejotovane*¹²⁹. Iz te konstatacije Miodraga Jovanovića možemo zaključiti da se u govoru Paštrovića djelimično čuva starije (regresivno) stanje, što je u suprotnosti s onim što nalazimo u izvještaju o tome govoru iz 1939. godine da *sugl. s sa j od ě daje redovno ś*¹³⁰. Taj podatak otvara dvije pretpostavke: da je u govoru Paštrovića u 21. vijeku došlo do dejotizacije jotovanih oblika ili da je detaljni opis toga govora otkrio prisustvo regresivnih oblika.

7.4. Suglasnike *t* i *d* nalazimo u jotovanome obliku

u govoru podgoričkih muslimana:

- *ćerat, počera, išćerat, lječet;*

¹²⁶ A. Čirgić, *nav. djelo*, str. 49, 86.

¹²⁷ D. Ristić, *nav. djelo*, str. 57.

¹²⁸ M. Jovanović, *nav. djelo*, str. 228–230.

¹²⁹ Isto, str. 228.

¹³⁰ R. Aleksić, „Izvještaj o govoru Paštrovića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sveska VI, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1939, str. 19.

- *deca, ođečila, devojka, uđenut, dedovi, videt, sedeo, detelina, stidet, neđelja, ponedeljnik, đe, nigđe, negđe, ovđe, ovođenaskе, ovođen;*¹³¹

u govoru sela Gornje Zete:

- *čeramo, vrćeli, zalećela, požućela, doćerali;*
- *videla, deca, niđe, svidet, postidela, neđelju, đever, devojka, ušteđela, poluđela;*¹³²

u govoru Lepenca i Ravne Rijeke:

- *poćerat, lećet, vrćet, užućelo;*
- *đevojka, ded, neđelja, ođe, niđe, izblijeđela, posijedela, deteline, ođenut, ponedeljnik, svidelo.*¹³³

7.4.1. U paštrovskome govoru nema izuzetaka kad je u pitanju suglasnik *t*:

- *vrćeli, poćerali, poćerati, ćera, Sućesku, išćera, požućela, ćerali, zalećeli, doćerali, Koščela, Šćepan, požućeli, šćela, ćela;*

no, kad je u pitanju suglasnik *d*, pored jotovanih oblika:

- *Skočiđevojka, dece, ded, detiće, poluđela, šedeli, neđelje, đever, đevojčica, đečji dom, prađedovi, Neđeljko, poneđenik, detelinu, usmrđela, izblijeđela, štedeli, dedovina, zastiđela, đe, niđe, iđe, svuđe, ovđe, onđe, međed.*¹³⁴

nalazimo glagol *vidjeti*, koji se češće javlja u nejotovanoj formi. Osim pomenutoga glagola *sporadično se neizmijenjena skupina dj izgovori i u leksemi djeca, a jednom smo je čuli u svidjeti se.*¹³⁵

7.5. Jekavka jotacija suglasnika *c* ograničena je na određene lekseme koji su samo u jotovanome obliku prisutni u:

govoru sela Gornje Zete:

- *ćedilo, ćepanicu,*
- *ćetat;*¹³⁶

govoru podgoričkih muslimana:

¹³¹ A. Čirgić, *n. d.*, str. 27, 30, 59, 73, 92, 121.

¹³² J. Bašanović, *n. d.*, str. 136.

¹³³ D. Ristić, *n. d.*, str. 56.

¹³⁴ M. Jovanović, *n. d.*, str. 163, 226–228.

¹³⁵ Isto, str. 227.

¹³⁶ J. Bašanović, *n. d.*, str. 137.

- *ćedilo*:¹³⁷

paštrovskome govoru:

- *ćedilo, ćepanica,*
- *proćetaju, ćetaju*:¹³⁸

govoru Lepenca i Ravne Rijeke:

- *ćepanicu, ćedilo, ćedaljka;*
- *proćetat*.¹³⁹

7.6. Kad je je jotacija suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* u pitanju, videli smo da je ono izvršeno kao i u govorima koji su opisani u 20. vijeku. Izuzeci su zabilježeni kod suglasnika *s* samo u govoru Paštrovića, no i onde su u upotrebi jotovani oblici. U novijim monografijama ne nalazimo izdvojene oblike: *tjeme, tjelesni, tješnji, djelovi, odjeljenje, zdjela*, koji su ranije tretirani kao izuzeci, no nesumnjivo je da se i u tim govorima javljaju samo u tome obliku. U govoru sela Gornje Zete prisutni su ekavizmi: *celivati, zenica, leb, nevesta, cesta*.¹⁴⁰ Ekavizmi u kratkim slogovima, kako pretpostavlja Luka Vujović, dospjeli su *sa istoka i jugoistoka u vrijeme burnih događaja kojima je bila izložena Zeta sa Skadrom i barskim primorjem(...)*.¹⁴¹ Vokal *e* mjesto sekvence *je* na mjestu *jata* javlja se, uporedo s jekavskim oblicima, i u govoru Ravne Rijeke: *smena, mesto, ovde*.¹⁴² U pitanju je uticaj bjelopoljskoga govora, a ranije smo pokazali da je ekavski refleks *jata* u kratkim slogovima karakterističan za govor muslimanskoga stanovništva bihorskoga kraja. Ipak, prilog za mjesto *ovde* ne možemo tretirati kao ekavizam jer je dio koji se dodaje zamjeničkoj osnovi *ov-* po porijeklu stara partikula *de* (t. 4.5).

Što se tiče jekavske jotacije labijala u govorima koji su opisani u 21. vijeku, situacija je nešto drugačija. Naime, ta izmjena je u potpunosti nepoznata paštrovskome govoru. U izvještaju o govoru Paštrovića iz 1939. Aleksić navodi nekoliko primjera, no novija istraživanja pokazuju da je ta promjena iščezla¹⁴³. U govoru podgoričkih muslimana jotaciju labijala dosljedno vrši najstarije stanovništvo. Međutim, *kod mlađega naraštaja pomenuti oblici su potpuno iščezli, a kod srednje generacije javljaju se naporedo sa češćim ne-*

¹³⁷ A. Čirgić, *n. d.*, str. 92.

¹³⁸ M. Jovanović, *n. d.*, str. 230.

¹³⁹ D. Ristić, *n. d.*, str. 57.

¹⁴⁰ J. Bašanović, *n. d.*, str. 108.

¹⁴¹ L. Vujović, „Da li je postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 5.

¹⁴² D. Ristić, *n. d.*, str. 29.

¹⁴³ M. Jovanović, *n. d.*, str. 230.

jotizovanijem oblicima.¹⁴⁴ U govoru Lepenca i Ravne Rijeke, kao i u govoru sela Gornje Zete, ta promjena poznata je starijim govornim predstavnicima, dok mlađe generacije koriste nejotovane oblike.

8. Zaključak

Cilj ovoga rada bio je da ustanovi dosljednost vršenja i teritorijalnu rasprostranjenost jekavske jotacije u crnogorskim govorima i da tu dijalekatsku osobinu djelimično osvijetli i iz sinhronne perspektive.

Jekavska jotacija suglasnika *l* i *n* izvršena je bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Dubletni oblici prisutni su u dva crnogorska govora (Mrkovići i Bihor), koji djelimično mjesto sekvence *je* u kratkim slogovima imaju *e*. Na dosljednu jotaciju tih suglasnika svakako je uticala i standardnojezička norma, koja ih je tretirala kao normativne.

Kad je u pitanju jekavska jotacija suglasnika *s* i *z* na crnogorskome govornom području, nema govora u kojima su prisutne isključivo nejotovane forme. Onđe će su zabilježene (u primorskome pojasu), javljaju se uporedo s jotovanim oblicima. Fonem *ž* manje je frekventan od fonema *ś*, ali je njegovo postojanje registrovano na cijeloj teritoriji.

Jekavska jotacija suglasnika *t* i *d* izvršena je na cijelom crnogorskome govornom području. Izuzeci koji se javljaju ograničeni su na određene leksičke jedinice, kao što su: *tjeme*, *tjelesni*, *tješnji*, *djelovi*, *odjelenje*, *zdjela* i *sve* su one, kako smatraju autori opisanih govora, unesene iz tzv. književnog jezika. Dejotizaciju su pretrpjeli leksemi: *đelo*, *češiti*, *českoba*. U opisima govora iz 21. vijeka jotacija tih suglasnika veoma je zastupljena.

Jekavska jotacija suglasnika *c* vrši se na cijelome crnogorskom području u ograničenome broju leksema: *ćedilo*, *ćepanica*, *ćelokupan*, *ćepkati*, *ćelina*, *ćesar*, *ćetati*. Izuzeci postoje u svim govorima. Riječi poput *ocjenjivati*, *procjenjivati*, *cjedaljka*, *ocjena*, *procjena* javljaju se samo u nejotovanome obliku. Uopšteni ekavizmi su *cesta* i *celivati*. Jotovane oblike u govorima opisanim u 21. vijeku nalazimo u leksemama: *ćedilo*, *ćepanica*, *ćetati*.

Jekavska jotacija labijala u crnogorskim govorima nedosljedno je sprovedena u govorima koji su opisani u 20. vijeku. U govorima u kojima je najdosljednije izvršeno u upotrebi su bili i nejotovani oblici. Opisi govora iz 21. vijeka pokazuju da ta pojava, ukoliko nije potpuno iščezla, kao u govoru Paštrovića, karakteriše govor najstarijih predstavnika i na putu je da nestane.

U gotovo svim crnogorskim govorima prisutni su leksički ekavizmi, kao što su: *cesta*, *celivati*, *zenica*, *nevesta*. U govoru Mrkojevića i Bihora po-

¹⁴⁴ A. Čirgić, *n. d.*, str. 93.

red jekavskih oblika javljaju se i ekavski. U govoru Mrkojevića ekavica je sekundarna pojava, u dugim slogovima nastala je kao rezultat sažimanja *ije* u *e*, u kratkim slogovima skoro redovno imamo *je* i izvršenu jekavsku jotaciju. U bihorskome govoru, kako tvrdi Barjaktarević, ekavski refleks kratkoga *jata* karakteriše govor muslimanskoga stanovništva. Jekavski oblici, a samim tim i jekavska jotacija, javljaju se kod pravoslavaca.

Na osnovu korišćene građe i literature može se zaključiti da je jekavska jotacija glasovna pojava karakteristična za cio crnogorski prostor. Međutim, ne može se reći da je jekavska jotacija pojava koja je dosljedno izvršena u današnjem crnogorskom jeziku.

Govoreći o klasifikaciji crnogorskih govora Adnan Čirgić argumentovano je osporio dosadašnje podjele po kojima na crnogorskome području postoje dva strogo polarizovana dijalekta, i zaključio da se o zasebnim dijalektima ne može govoriti.¹⁴⁵ To potvrđuje i Nikčeviću tezu o naddijalekatskome (koine) tipu crnogorskih govora. Prema podjeli crnogorskih govora na tri sloja: opšteštokavski, opšternogorski i crnogorski mikrostrukturni sloj, možemo reći da jekavska jotacija suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* ide u opšternogorski sloj, a jekavska jotacija labijala u crnogorski mikrostrukturni sloj.

Nekoliko puta smo pomenuli da jekavska jotacija nije bila dio standardnoga srpskog/srpskohrvatskog jezika koji je važio u Crnoj Gori. Poznato je da je Vuk Karadžić koristio oblike *čerati, djevojka*, no 1839. godine zamijenio ih je regresivnim oblicima *tjerati, djevojka* i sl. O tome Danilo Vušović kaže: *Kratko jat kada se već nije osećalo kao diftong, izvršilo je najnovije jotovanje. Vuk je u Dubrovniku, našao neizvršeno to jotovanje (iako ne uvek) i taj je izgovor uveo kao književni; zašto je on to učinio i čime se sve rukovodio, ovde o tome neću govoriti, ali je jedno tačno da naročitu blagozvučnost, svežinu i mekoću južnom narječju daju baš oni glasovi koje pravopis odbacuje (up. dede i gdjegdje i sl.). Setimo se samo ovde da blagozvučnost talijanskog jezika čine takvi i slični glasovi.*¹⁴⁶ A zašto je to Vuk učinio i zašto je azbuka ostala bez suglasnika *š* i *ž* objašnjava Čirgić: *Ti glasovi koji su u crnogorskome jeziku bili opšteprisutni, van crnogorske jezičke teritorije imali su status dijalektizama i zbog toga se, kao takvi, nijesu mogli naći u zajedničkome književnom jeziku koji je počivao na Vukovoj teoriji o svim štokavcima kao Srbima.*¹⁴⁷

Iako su posljedice koje je na crnogorski jezik ostavila jezička politika 20. vijeka velike, rezultati jekavske jotacije suglasnika *l, n, s, z, t, d* i *c* osta-

¹⁴⁵ A. Čirgić, „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. II, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 109-127.

¹⁴⁶ D. Vušović, *n.d.*, str. 11.

¹⁴⁷ A. Čirgić, „Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji“, *Matica*, god. IX, broj 34/35, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2008, str. 18.

li su imuni na sve zabrane jer *svako odvajanje jezika od života predstavlja ispražnjenje jezika, njegovo pretvaranje u šuplji glas, nasilno razdvajanje, čerečenje jedne organske cjeline*.¹⁴⁸

7.5. S osvrtnom na riječi Dalibora Brozovića da *postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca*¹⁴⁹, mogli bismo zaključiti da jedan dio te *neulovljive impresionističke linije* zasigurno pripada rezultatima jekavske jotacije suglasnika *l, n, s, z, t, d i c*.

Primarna literatura

- Aleksić, Radomir. – „Izvještaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik SAN*, knj. V, sv. 2, Beograd, 1953, str. 333-337.
- Aleksić, Radomir. – „Izvještaj o govoru Paštrovića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sveska VI, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1939, str. 17–19.
- Barjaktarević, Danilo. – „Bihorski govor I“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, knj. III, Univerzitet u Beogradu, Priština, 1966.
- Bašanović, Jelena. – *Govor sela Gornje Zete*, Nikšić, mart 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.
- Čirgić, Adnan. – *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007.
- Ćupić, Drago. – „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.
- Ćupić, Drago. – *Osnovne osobine govora Pljevalja*, CANU, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knjiga 8, Titograd, 1988, str. 89-107.
- *Fonoliški opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 223–253.
- Jovanović, Miodrag V. – *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, 2005.
- Miletić, Branko. – „Crnmički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940.
- Petrović, Dragoljub. – „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 59–66.

¹⁴⁸M. Stanić, *n.d.*, str. 23.

¹⁴⁹D. Brozović, *Prilozi u diskusiji*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 60.

- Petrović, Dragoljub. – „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* VIII, Matica srpska, Novi Sad, 1965, str. 157–184.
- Pešikan, Mitar. – „Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965.
- Pižurica, Mato. – *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 2, Titograd, 1981.
- Ristić, Danijela. – *Govor sela Lepenac (Mojkovac) i Ravna Rijeka (Bijelo Polje)*, Nikšić, maj 2009, magistarski rad – rukopis, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.
- Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1974.
- Stevanović, Mihailo. – „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–1934.
- Vuković, Jovan L. – „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1940.
- Vujović, Luka. – „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1969.
- Vušović, Danilo. – „Dijalekat Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

Sekundarna literatura

- Belić, Aleksandar. – *Osnovi istorije srpskohrvatskoga jezika I, Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977
- Bošković, Radoslav i Malecki, Mječislav. – „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, Podgorica, 2002, str. 5–13.
- Bošković, Radoslav. – *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika, Fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977
- Čirgić, Adnan. – „Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji“, *Matica*, god. IX, broj 34/35, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2008, str. 13–60.
- Čirgić, Adnan. – „Oklasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. II, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 109–127.
- Ćupić, Drago. – „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 97–128.

- Ćupić, Drago. – „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, MSC, Beograd – Novi Sad – Tršić, 13–18. IX 1977, Beograd 1981.
- Hamm, Josip. – „Crnogorsko *t, d + jat > ć, đ*“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, CANU, Titograd, 1984, str. 79–82.
- Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod u štokavsko narječje)*, Štamparsko preduzeće „Kosta Šokica“, Novi Sad, 1956.
- Jovanović, Miodrag. – *Dijalektologija*, Skripta za studente Studijskog programa za srpski jezik i književnost, Nikšić, 2005.
- Mladenović, Aleksandar. – „Elementi istorije srpskog jezika“, *Opšta enciklopedija Larousse*, Tom I, Vuk Karadžić – Interexport, Beograd, 1971.
- Mladenović, Aleksandar. – „Javljanje jekavskog, tzv. najnovijeg jotovanja u nekim našim spomenicima“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VII, Matica srpska, Novi Sad, 1964, str. 158–159.
- Nikčević, Milorad. – *Fonemi š, ž, 3, ć, đ u crnogorskom standardnom jeziku*, Zbornik sa naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107–122.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – *Praizvor, prtotip i praiskon izgovora slovjenskog jata – ě*, Zbornik četrtre međnarodne koference *Evropski stroselci*, Ljubljana, 2006. godine, str. 205–224
- Peco, Asim. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
- Pešikan, Mitar. – „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXII/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 149–169.
- Pulević, Vukić. – „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. I, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75.
- Radulović, Zorica. – *Nova teorija o jatu*, Omladinski pokret, god 45, br. 163–164, 1987, str. 37.
- Rešetar, Milan. – *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.

- Skok, Petar. – *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga prva A-J*, JAZU, Zagreb, 1971.
- Vujović, Luka. – „Da li je postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 1–6.
- Vujović, Luka. – „Crnogorski govori“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1956, str. 494–495.
- Vuković, Jovan. – *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio, Uvod i fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

Sanja ORLANDIĆ

IEKAVIAN IOTATION IN MONTENEGRIN SPEECHES

Iekavian iotation is present, more or less, in all iekavian speeches. The territory covered by Montenegrin speeches is almost exclusively iekavian. Therefore, this paper aims to establish, on the basis of past studies of Montenegrin speeches, the territorial distribution of this vowel shift, as well as the consistency of its realization in the Montenegrin language area.

Key words: *iekavian iotation, Montenegrin speeches*

UDK 81'342.2+81'234:681.324

Pregledni rad

Goran DRINČIĆ (Podgorica)

Institut za strane jezike - Podgorica

gorandr@t-com.me

DISKURS RAČUNARSKI POSREDOVANE KOMUNIKACIJE KAO NOVI JEZIČKI VID: IZMEĐU GOVORNOGA I PISANOGA JEZIKA

U ovome radu autor daje kratak osvrt na neke od distinktivnih lingvističkih atributa jezika računarski posredovane komunikacije. U literaturi o nauci o jeziku tradicionalno se kontrastiraju karakteristike pisanoga i govornoga jezika te njihove strukture i funkcije, kao zasebnih modaliteta jezika. S pojavom interneta, međutim, te naglom popularizacijom pisane komunikacije posredstvom računara, javila se potreba za pozicioniranjem toga novog diskursa u neki od pomenutih jezičkih domena ili pak redefinisanjem date podjele.

Ključne riječi: govorni jezik, pisani jezik, računarski posredovana komunikacija, internet, SMS poruke

Govorni i pisani jezik

Razlike između govornoga i pisanoga jezika kao različitih modaliteta komunikacije očigledne su i bez dubljih analiza. Naravno, jezik funkcioniše kao jedinstveni semiotički sistem i stoga svi njegovi podsistemi i vidovi – pa i govorni odnosno pisani jezik, dijele zajedničku funkciju. Ipak, brojne su razlike između ta dva vida jezika. Osim onih najočiglednijih – razlika u smislu fizičkoga nastanka i realizacije govora i pisanja, u literaturi se govori i o mnogim drugim razlikama, povezanim između ostaloga s ustrojstvom i načinom funkcionisanja govora i pisanoga jezika, njihovom različitom dinamikom i strukturom, medijumima proizvođenja i korišćenja, društvenim kontekstima upotrebe te lingvističkim i psihološkim obilježjima itd. Treba naglasiti da uprkos svim razlikama, s obzirom na to da se ta dva modaliteta jezika realizuju u različitim medijumima, nijedan nije direktna reprezentacija drugoga (v. Mitrović, 2008: 184). Tome u prilog govori i činjenica da je govor, istorijski gledano, stariji od pisanoga jezika te da u svijetu postoje mnogi jezici koji nemaju razvijeno pismo. Isto tako, ljudi od malena sami automatski usvajaju

govor dok ih pisanju i čitanju moramo učiti, što takode svjedoči o odvojenosti tih jezičkih modaliteta.

Osnovna razlika između govornoga i pisanoga jezika leži u mediju komunikacije – naime, govor se realizuje zvučnim putem a pisani jezik grafičkim odnosno vizuelnim. Zbog toga, govor se smatra efemernim i nepostojanim dok je pisani jezik trajan i postojan. Pri govoru najčešće postoji direktna interakcija između sagovornika, a govornik zna kome se obraća, što često podrazumijeva i dobijanje neke vrste povratne informacije od slušaoca. Osim lingvističkih, na raspolaganju govorniku skoro uvijek stoje i ekstralingvistički, paralingvistički i prozodijski elementi komunikacije poput držanja, facijalne ekspresije, gestikulacije, boje glasa, intonacije, akcenta, brzine govora itd. Ta činjenica umnogome utiče na samu komunikaciju. S obzirom na sve to, govor se opisuje kao spontan, dinamičan i manje formalan. Karakterišu ga i aditivnost, labava struktura, ponavljanja, digresije, vraćanja na temu, uzrečice, upadice, nedovršene i kratke rečenice, modifikacije i preformulacije iskaza, upotreba fraza, redundantnost itd. (v. Mitrović, 2008: 184-187).

S druge strane, pisani jezik je distanciran od govorne situacije, statičniji, formalniji i precizniji. Karakterišu ga i potpunija gramatička strukturisanost, hijerarhijska uređenost, interpunkcija, grafička izražajna sredstva, razučena sintaksa, veća upotreba leksičkih i sintaksičkih sredstava (nominalizacija, pridjevski prilozi itd.). Pisanje nerijetko podrazumijeva i planiranje konačne ideje teksta, linearno građenje strukture teksta te njegov pregled i reviziju (v. Mitrović, 2008: 184-189). Nadalje, većina pisanih tekstova je u formi monologa jer nema direktne povratne informacije od publike za razliku od razgovora licem u lice koji je češće nalik dijalogu. U pisanome jeziku pisac se svjesno distancira od teksta korišćenjem pasivnih konstrukcija, trećega lica jednine ili množine itd, dok se sagovornici u razgovoru trude da budu aktivni učesnici u razmjeni informacija pa se koriste aktiv i lični oblici za prvo i drugo lice jednine i množine (v. Radić-Bojanić, 2007: 66). U odnosu na govor, tu su i bolja uređenost, organizacija, koherentnost te veća sadržajnost¹.

Računarski posredovana komunikacija

Tehnološka revolucija s početka novoga vijeka, međutim, te razvoj i nagla popularizacija novih sredstava komunikacije – u prvom redu onih posredstvom računara ali i mobilnih telefona i drugih komunikacijskih uređaja, umnogome revidiraju tradicionalna shvatanja jezika. Internet je postao glavni izvor informacija, sredstvo za zabavu ali i vrlo popularan metod komunikaci-

¹ Podrazumijeva se da su navedene razlike, kao na primjer one u stepenu formalnosti, paradigmatškoga karaktera i da se ne mogu odnositi na sve empirijske slučajeve. Drugim riječima, govor u određenim slučajevima može biti, primjera radi, formalniji i organizovaniji od pisanoga teksta, ali je to rijetko slučaj.

je. Nova sredstva komunikacije mijenjaju ne samo model komunikacije već i jezik kojim se ta komunikacija odvija, jer, kao što smo već naglasili, medijum komunikacije često utiče na strukturne karakteristike jezika. Drugim riječima, ljudi imaju sklonost da jezik prilagođavaju konkretnoj komunikacijskoj situaciji odnosno medijumu. Kako kaže Kristal, u prirodi je jezika da reflektuje i prilagođava se sociološkim i tehnološkim promjenama (2010: 414).

Kad govorimo o jeziku, interneta na samome početku valja istaći veliku lingvističku heterogenost različitih vidova komunikacije posredstvom računara. Primjera radi, lingvističke osobine poslovne imejl komunikacije umnogome se razlikuju od jezika poruka koje razmjenjuju tinejdžeri na društvenim mrežama (Fejsbuk, Tviter itd.). Isto tako, jezik poslovnih pisama ima malo toga sličnog s komentarima na forumima i četovima a jezik veb-strana nema previše zajedničkog s jezikom blogova.

Izvor razlika između različitih vidova računarski posredovane komunikacije koje se prevashodno ogledaju u stilu, formi i sadržaju nalazi se, između ostalog, u funkciji, tj. namjeni poruke. Tako u neformalnoj imejl komunikaciji često ne vodimo računa o interpunkciji, strukturi teksta, pravilnom pisanju itd., zato što se takva komunikacija najčešće odvija između pošiljaoca i primaoca poruke i nije dostupna širem krugu ljudi. Isto važi i za čet i forume za diskusiju. Naime, u tome slučaju, i pored toga što je takva komunikacija najčešće dostupna svima, ljudi zato što im je kroz biranje nadimka za učešće u komunikaciji omogućeno skrivanje pravog identiteta gotovo po pravilu svjesno krše konvencije standardnoga jezika, interpunkcije i pravilnoga pisanja.

Uz pitanje formalnosti odnosno namjene poruke, tu je pitanje sinhronosti odnosno trajnosti/efemernosti komunikacijskoga medijuma koje, kao što smo već istakli na primjeru razlika između pisanoga i govornoga jezika, bitno utiče na svojstva jezika kojim se ta komunikacija odvija, prevashodno zbog prostora koji asinhrona komunikacija odnosno pisanje ostavlja za naknadnu reviziju teksta. Zahvaljujući tome prostoru autor imejla ili bloga, na primjer, pisani tekst može, ukoliko to nađe za shodno, naknadno mijenjati, prepravljati, prilagođavati nivo formalnosti i unutrašnju strukturu teksta datoj situaciji itd. S druge strane, autori komentara na čet u vrijeme nemaju jer se komunikacija odvija u realnome vremenu, a velika brzina odvijanja komunikacije implicira ubrzano pisanje, razmjenu poruka, i odsustvo vremena za planiranje, ispravke i dopune teksta.

Zbog svih navedenih razlika postoje izvjesna ograničenja pri pokušaju generalizovanja jezika računarski posredovane komunikacije i razmatranja jezika interneta kao jedinstvene jezičke pojave. Ipak, različiti vidovi komunikacije putem interneta imaju i mnogobrojna zajednička obilježja i zajedno čine poseban jezički stil, tj. kombinaciju elemenata pisanoga i govornoga jezika.

Novi jezički medijum?

Formalno gledano, iz prostog razloga što nastaje korišćenjem tastature a ne govornog aparata, jezik računarski posredovane komunikacije je pisani jezik. Činjenica je da je velika većina jezičkih sadržaja na internetu u pisanoj formi. Ipak, ako sagledamo neke njegove osnovne karakteristike u poređenju s gorenavedenim distinktivnim obilježjima pisanoga odnosno govornoga jezika, primjetićemo da su u tome diskursu prisutni elementi i jednoga i drugoga. Naravno, nemaju svi različiti vidovi računarski posredovane komunikacije jednaku količinu atributa govora u sebi. Tako, elektronsku poštu ne saopštavamo usmenim putem već je pišemo, međutim, u komunikaciji putem četa učesnici ne „pišu“ već „četuju“ odnosno „razgovaraju“ (v. Kristal, 2006: 31).

U studiji o jeziku interneta Kristal govori o šest različitih internet „situacija“ odnosno vidova komunikacije putem interneta: veb-strane, blog, elektronska pošta (imejl), čet (uključujući forume), virtuelni svjetovi, i instant dopisivanje. Po sličnostima s osobinama pisanoga jezika, na jednom kraju nalaze se veb-strane koje po mnogim funkcijama nijesu mnogo drugačije od tradicionalnoga pisanja. S druge strane nalaze se elektronska pošta, čet, forumi i blogovi koji u velikoj mjeri približavaju interakciju domenu govora (2006: 11-31). Jezik četa i foruma, štaviše, obiluje pojedinim jezičkim atributima koji se vezuju gotovo isključivo za domen govora odnosno razgovor licem u lice kao što su neposrednost i spontanost u komunikaciji, kratke poruke, upadice, uzrečice, žargon, te elementi neverbalne komunikacije koji se u tim komunikacijskim medijumima prenose posebnim lingvističkim sredstvima, kao što su emotikoni i verbalizacija smijeha i drugih radnji. Uz to, jezik tih vidova komunikacije manje je precizan i složen u odnosu na standardni pisani jezik, te ga karakteriše nekonvencionalni način pisanja riječi, uprošćena sintaksička i morfološka struktura rečenice, odsustvo znakova interpunkcije i njihova nekonvencionalna upotreba, nepoštovanje pravila o pisanju velikih slova itd, kao što se vidi u navedenom kratkom primjeru konverzacije sa nekih od najpopularnijih domaćih četova:

Do-or-die: *Ostadoh bez krede,moro sam predjem na marker. :P*
 Logovana: *e necu :P koliko si me izignorisala_neka te pojede =D*
 Atlantida: *Hamm : * :)*
 BOMBAS: *ako nijesi od juce e to je wec neka druga prica xaxa*
 D-mon: *se hvata za luster :)*
 Pizza---Majstor: *Hahahahaha zaspala si? :-D*
 aNoNiMa: *ljakse,pa da-nisi ti kriw sto si dobar frajer..ili seljak..or*
whatewer :D
 starreader: **pije kafu* c(_)*

majusna: *ha! zato ti imas ceo vrtic ..opss...*zvizducem i gledam kroz prozor **

Toza: *kako bre nije , znam bre lazu ,ti ce mi kazes :C*

Primjer 1.

Nestandardni oblici i način pisanja koji su prisutni u gornjem primjeru, osim u rijetkim slučajevima grešaka u kucanju, nastaju svjesnim izborom korisnika koji se trude da smanje trud pri kucanju, povećaju brzinu komunikacije i ostvare veću spontanost u komunikaciji, tj. da prilagode dati medijum svojim ekspresivnim potrebama, odnosno približe taj vid komunikacije na daljinu razgovoru licem u lice. Primjer za to osim u jeziku četa i foruma za diskusiju nalazimo i u domenu još jednog vida elektronski posredovane pisane komunikacije - jeziku SMS poruka². Naime, u diskursu SMS-a, upravo iz razloga jezičke ekonomije odnosno činjenice da je svaka poruka ograničena na 160 slovnih karaktera, u cilju veće brzine pisanja poruke, česta je upotreba emotikona, skraćenica, i drugih vidova sažimanja poruke. Posebno zanimljiv vid jezičke ekonomije je konvencija pisanja broja nula umjesto slova „o“, slova „w“ umjesto „v“, „c“ umjesto „č“ i „ć“, kao i „s“ umjesto „š“ te drugi nekonvencionalni oblici pisanja riječi. Pojava vršenja supstitucije slova s dijakritičkim znacima (š, ć i č) slovima s i c široko je rasprostranjena u jeziku elektronski i računarski posredovane pisane komunikacije, a tu su i drugi vidovi skraćivanja i pojednostavljivanja iskaza, na primjer, izbacivanje samoglasnika (*nzm* umjesto ne znam, *bzv* umjesto bezveze), korišćenje skraćenica i akronima (*pvt* umjesto privatno, *ae* umjesto ajde, *poz* umjesto pozdrav, *eo* umjesto evo, *msm* umjesto mislim, *neam* umjesto nemam), upotreba kombinacija brojeva i slova čijim izgovorom dolazimo do željenoga značenja (*05* umjesto opet, *bu2* umjesto Budva, *nepri100jan* umjesto nepristojan, *3p* umjesto trip, *2x* umjesto dva puta, *peri5ije* umjesto peripetije, *je2* umjesto jedva, *5arda* umjesto petarda itd.). Koriste se i riječi za čije je „dešifrovanje“ potrebno spojiti engleski izgovor broja ili dijela leksema s ostatkom riječi na crnogorskome jeziku, na primjer *2* umjesto tu, *2š* umjesto tuš, *4a* umjesto fora, *pu2j* umjesto putuj, *qći* umjesto kući, *qrir* umjesto kurir, *ql* umjesto kul itd³. Tu su i izostavljanje po-

² Iako strogo tehnički gledano jezik SMS poruka ne spada u domen jezika računarski posredovane komunikacije, postoje računarski programi koji omogućavaju slanje poruka s računara na telefone i obratno. S druge strane, neka predviđanja govore da će u bliskoj budućnosti više ljudi pristupati internetu putem mobilnih uređaja, nego putem računara. Današnja napredna tehnološka rješenja na polju mobilnih komunikacijskih uređaja sve više brišu razliku između telefona i računara što je vjerovatno i jedan od razloga lingvističke bliskosti ta dva jezička varijeteta.

³ Takvi i slični primjeri spajanja ortografskih i morfoloških osobina dvaju jezika u okviru jednoga leksema nijesu rijetka pojava u jeziku četa. Inače, diskurs elektronski posredovane komunikacije ne oskudijeva ni direktnim anglicizmima, naročito onima u vidu skraćenica i akronima poput *lol*, *omg*, *wtf*, *btw*, *brb*, *lmao* itd. Interesantno je da je prvi od navedenih

moćnih glagola i zamjenica te pojednostavljena sintaksička struktura, kao što se vidi u ovim primjerima jezika četa:

jedinstvena777: *ManTe me pvt-a :-D hvala*
Jezabel: *05 2 na min*
insane83: *Chicha baxaxaxaxa napravi harem pa nek se utraju lol*
Sanjiva: *4ever :O Pih kukavica, i nije bio za nas =D*
TheChatnick: *Neam 2š kabinu,just džaqi kadu.bang.*
CrnoSunce: *e sad ozb 1 pitanje: koliko koshta new N-95? al ne onaj 8g*
Q-lee: *Ne..prewishe je to marginalan swet..btv..prerasla sam t0*
TheChatrixReloaded: *Info o chaterkama na popus2 do 5og marta,20% uz kupon iz qrira..*
Srceodstakla: *hey sunce! Drug moj.hey.o5 neke peri5ije?*
Sanjiva: *Uuu ala ti je 4a :P Tu mogu i sama, bez tebe ;C*

Primjer 2.

Posebnu cjelinu u raspravi o elementima govora u jeziku interneta i još jedna kategorija koja umnogome približava jezik računarski posredovane komunikacije govoru predstavljaju emotikoni – simboli koji za cilj imaju imitiranje izraza lica odnosno facijalne ekspresije učesnika u komunikaciji a koji nastaju kombinacijom interpunkcijskih znakova, slova i drugih karaktera na tastaturi. Njihova primarna svrha je izražavanje emocija i stavova prema primaocu poruke ili temi, ali često imaju i funkciju skraćenica tako što na sažet način izražavaju neki semantički ili pragmatički sadržaj koji se u razgovoru izražava leksičkim sredstvima (v. Radić-Bojanić, 2007: 63). Na taj način tim ortografskim simbolima autor izražava svoje raspoloženje i poruci dodaje željenu semantičku nijansu koju čitalac iz same poruke drugačije ne bi mogao izvući. Primjera radi, emotikon ☺ ili :-) na kraju poruke označije da se šalimo dok će :-(biti signal da smo ozbiljni. Kako navodi Kristal, bilo bi veoma teško riječima na ekonomičan način izraziti sadržaj koji se prenosi emotikonima i u tome zapravo leži razlog velike rasprostranjenosti tih simbola (2010: 416).

LudKOstruja: *Nema mleka:-/*
Nije-Barman-zivota-mi: *Dovidjenja prijatno.;*
MannersCostNothing: *Au ala je neko uobrazen :O*
AgregatnoNestabilna: *gdje ti je? .oh. neko ti ukrao osmijeh :(*
Yakuza: *ja sad idem a vi venite :PP*
Newaljalichikica: *Danas bio do firme, super, svaki dan sve bolje:)*
majusna: *oo, ja sma ono otisla ...[grins]. masem ..bee..enjoy :)))*

Primjer 3.

primjera, leksema *lol*, nedavno postala dijelom domena standardnoga engleskog jezika time što je uvršćena u najnovije oksfordsko izdanje Rječnika engleskog jezika.

Osim emotikona, jezik elektronski posredovane pisane komunikacije govoru približavaju i prozodijski i paralingvistički markeri koji se u jeziku četa, foruma i SMS poruka (a nešto rjeđe i imejla) koriste za naglašavanje, označavanje pauza u govoru, isticanje varijacija u glasnoći i ritmu govora itd. Tako se, primjera radi, pauza u govoru označava sa ..., razmišljanje sa *hmm*, spavanje sa *zzz*, dok se pisanje riječi velikim slovima doživljava kao vikanje. S obzirom na to da sagovornici ne čuju jedni druge, na taj način, tekstualnim predstavljanjem neverbalnih elemenata komunikacije, stvara se privid razgovora.

Naravno, sva pomenuta jezička sredstva koja se koriste s ciljem približavanja jezika računarski posredovane komunikacije govoru ne mogu u potpunosti nadomjestiti ograničenja koja nameće medijum komunikacije. Učesnici u toj vrsti komunikacije ne čuju i ne vide jedni druge, što nužno implicira odsustvo nekih bitnih karakteristika razgovora licem u lice – prozodije, direktne povratne informacije, vizuelnoga kontakta i interaktivnosti. Kad se svemu tome dodaju navedene razlike u odnosu na tradicionalni pisani izraz, jasno je da jezik elektronski posredovane pisane komunikacije ne pripada nijednome od jezičkih vidova govora i pisanoga jezika. Štaviše, kako navodi Kristal, jezik interneta kao zaseban jezički stil zbog svojih karakteristika predstavlja mnogo više od hibrida govora i pisanoga jezika i na njega se mora gledati kao na novi, treći jezički modalitet koji kombinuje svojstva pisane, govorne i elektronske komunikacije. Elektronski tekst, bilo koje vrste, jednostavno nije isto što i druge vrste teksta (2006: 51-52).

Literatura

- Baron, Naomi, „Letters by phone or speech by other means: the linguistics of email“, in *Language & Communication* 18, 1998, pp. 133-170.
- Baron, Naomi, *Always On: Language in an Online and Mobile World*, Oxford University Press, New York, 2008.
- Crystal, David, *Language and the Internet*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Crystal, David, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Third Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Mitrović, Milica, „Neke karakteristike govornog i pisanog jezika“, *Pedagogija*, LXIII, 2, 2008, pp. 183-193.
- Radić-Bojanić, Biljana, *Neko za chat?!: Diskurs elektronskih časkaonica na engleskom i srpskom jeziku*, Futura publikacije, Novi Sad, 2007.

**COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION AS A
NEW LANGUAGE MEDIUM: BETWEEN WRITTEN
AND SPOKEN LANGUAGE**

Author deals with the issue of determining the position of the internet language in the traditional language division to the domains of written and spoken language. The focus is on listing some distinctive features of both of the above-mentioned methods of communication, with a view to illustrate, by explaining some of the most common characteristics of the different internet situations, the impossibility to position the internet discourse in either of the two above-mentioned language mediums.

Key words: *computer-mediated communication, internet discourse, written language, spoken language*

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Univerzitet Mediteran – Podgorica

abovicmiomir@t-com.me

ŽUTA ŠTAMPA – POGLED IZ LINGVISTIČKOGA UGLA

U radu ćemo se baviti (lingvo)stilističkim aspektima jezika žute štampe. U fokusu interesovanja biće međuodnos i uzajamna zavisnost određenoga tematskog bloka, sa jedne strane, i jezičko-stilske realizacije toga tematskog kompleksa, sa druge. Istraživanje ćemo sprovesti na korpusu koji čine reprezentativni časopisi te vrste štampe.

Ključne riječi: žuta štampa, sintaksa, stilski postupak, stilogenost, pravopis, parcelacija

Tematika ovoga rada je proučavanje jezika žute štampe, tj. jezično-pravopisnih sredstava i načina njihove upotrebe koji se kao određeni toposi pojavljuju u časopisima te vrste. Riječ je, zapravo, o izvjesnom broju ustaljenih postupaka organizovanja jezičkog materijala koji se analitičkim putem daju izdvojiti i opisati i koji obuhvataju različite nivoe lingvističke analize. Te je stilske postupke, naravno, nužno posmatrati u odnosu uzajamne zavisnosti i nedjeljivoj povezanosti sa sadržajem navedenih tekstova, njihovim označenim. A na označeno tih tekstova, odnosno njihov sadržaj upućuje i metaforika njihovog označitelja – naziv *žuta štampa* je prijevod imeničke sintagme *yellow pages* koja označava časopis koji se štampa na nekvalitetnom papiru. Odavde logičkim zaključivanjem i mehanizmima asocijacije slijedi da je saznavno-tematski kvalitet tekstova koji se štampaju na papiru takvoga kvaliteta jednak kvalitetu toga papira. I zaista, radi se o časopisima čija sadržina obuhvata tekstove sa tematikom vezanom za događaje iz života javnih ličnosti. U fokusu pažnje novinara tih časopisa su životna dešavanja estradnih zvezda, pjevačica i pjevača (prije svega folk muzike), ali i događaji iz života raznih voditelja, glumaca, sportista itd. Premda tematika tekstova tih časopisa nije sasvim uniformna, primarni razlog postojanja te štampe je objavljivanje tekstova senzacionalističkog usmjerenja, tekstova o navodnim ili stvarnim

skandalima vezanim za živote poznatih, tekstova čija su tematika raznorazni tračevi ili prosto tekstova koji pokušavaju ironijskim ili ironijsko-invektivnim odnosom spram nekog događaja iz života određene javne ličnosti da privuku pažnju čitalaca. Po pravilu radi se o kraćim tekstovima proprćenim brojnim (često) provokativnim fotografijama i upravo ta kombinacija kratkih tekstova i (često) provokativnih fotografija kojima se potvrđuje i dokumentuje ono što je napisano i jeste strukturno-konceptijska osnova časopisa te vrste. Nije potrebno naglašavati da su ti časopisi namijenjeni čitaocima najniže intelektualne profilacije kakvih je u svakoj populaciji i najviše. Riječ je o jedinkama koje nemaju nikakve potrebe za istinskim saznanjem i duhovnim bogaćenjem i ispunjenjem, već za jednim vidom gubljenja vremena. U ovome slučaju taj se fenomen realizuje kroz iščitavanje tekstova koji ih, sa jedne strane, *ne opterećuju*, a, sa druge, zadovoljavaju njihovu potrebu i *glad* za informacijama i senzacijama vezanim za život njihovih estradnih junaka u koje se mnogi od njih, svjesno ili nesvjesno, projektuju. Takvoj koncepciji tih časopisa, vijestima o događajima iz života poznatih ličnosti, dominantno senzacionalističke i ironijsko-invektivne intencije, immanentan je i određen repertoar jezičko-stilskih postupaka, repertoar koji u tekstovima date štampe pokazuje veliku stabilnost i uniformnost. Građu za ovaj rad ekscerpirali smo iz časopisa *Skandal* i *Svijet* koji su klasični predstavnici te vrste štampe u nas.

Naslovi su u toj štampi stilističko sredstvo od izuzetnog značaja. I inače (...) *birajući naslov ili podnaslov, produktor teksta polazi od potrebe da što sažetije pruži osnovnu informaciju o sadržaju toga teksta (referencijalna funkcija naslova), da privuče pažnju recipijenta (konativna funkcija), izrazi vlastitu osobnost (ekspresivna funkcija).*¹ Za produktore tekstova proučavanih časopisa naročito je bitan konativni aspekt funkcije naslova. Evo nekoliko karakterističnih primjera: „Crna Vranička, može li grđe?!“ (*Svijet*, 10.3.2010, 5); „Mina otkačila Igora“ (*Skandal*, 10.08.2010, 8); „Na meti psihički obojle obožavateljke!“ (*Svijet*, 10.03.2010, 16-17); „Nevjerni Boban!“ (*Svijet*, 10.03.2010, 23); „I Brena šutnula Milija!“ (*Svijet*, 10.03.2010, 24-25); „Pobegao iz zatvora zbog Dragane Mirković!“ (*Skandal*, 5.10.2010, 13); „Tanja Savić hoće kući!“ (*Skandal*, 5.10.2010, 14-15); „Fahreta bi me ubila!“ (*Svijet*, 6.10.2010, 2-3); „Zorana u vezi sa oženjenim“ (*Svijet*, 6.10.2010, 14-15). Naslovima tekstova u tim časopisima često se uspostavljaju asocijativne veze sa određenim poznatim ostvarenjima (nazivima poznatih filmova, poznatim rečenicama iz određenih filmskih scena itd.), poznatim iskazima vezanim za određene istorijske događaje i sl. Primjeri: „Obračun kod Grand Korala!“ (*Svijet*, 10.3.2010, 2-3); „Jaman je malo nervozan!“ (*Svijet*, 10.3.2010, 10); „Sestre u akciji!“ (*Svijet*, 6.10.2010, 34-35); „Kocka je bačena“ (*Skandal*, 1.06.2010, 7). Taj postupak, u kontekstu tematike tekstova datih časopisa, stil-

¹ Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo, 2001, 269.

ski je veoma učinkovit. Naime, asocijacijama na naziv nekog poznatog filma, rečenicu iz neke poznate filmske scene ili istorijskog događaja ukorijenjenih u kolektivnu svijest koji sami sobom nose veliku energiju i izražajnu snagu i naslov određenog članka postaje ekspresivniji, a članak primamljiviji za recipijente kao potencijalni objekat čitanja. Sve to pod uslovom da čitateljstvo tih časopisa uopšte zna o kojim filmovima, filmskim scenama itd. se radi (što svakako nije čest slučaj).

Specifična stilogenost časopisa te vrste oblikuje se i upotrebom određenih pravopisnih sredstava. Jedan od postupaka generisanja ekspresivnosti na pravopisnom nivou koji je topos tekstova te štampe jeste intenzivna upotreba uzvičnika. Primjeri:

„Pred više od 10.000 ljudi, Aco Pejović je u petak 1. oktobra održao prvi solistički koncert u Beogradu!“ (*Skandal*, 5.10.2010, 7);

„Osim što ima pilence pored sebe, Ana Bekuta može da se ponosi i time što joj je dečko prilično galantan!“ (*Svijet*, 26.05.2010, 12);

„Bojan Marović ovih dana ima posla preko glave!“ (*Svijet*, 26.05.2010, 13);

„Mala Mirka Vasiljević baš ne žali keš!“ (*Skandal*, 10.08.2010, 17);

„Ume Haris Džinović vrhunski da peva, ume vrhunski da zarađuje, a bogami, ume i vrhunski da troši!“ (*Skandal*, 10.08.2010, 31);

„Mora da se sprema (Marinko Rokvić, M.A.) za neki novi reality show!“ (*Skandal*, 1.06.2010, 26);

„Sudeći po tome koliko je vremena provela u kupovini, Katarina Živković se dobro spremila za Farmu!“ (*Skandal*, 7.09.2010, 5);

„Milan Topalović pobjednik je trećeg Grand festivala!“ (*Svijet*, 10.03.2010, 2);

„Firmirana torba, fensi patike... samo još fali blajhana kosa pa da Aca Lukas bude novi Milan Stanković!“ (9.03.2010, 23);

„Završilo se na verbalnom sukobu, umesto da je kao šmeker (Miki Manojlović, M.A.) nastavio ka restoranu Sokoj gde je i pošao!“ (*Skandal*, 2.03.2010, 21);

„Prošlog četvrtka ... jedna od najboljih TV voditeljki Radmila Radenović rodila je carskim rezom sina!“ (*Skandal*, 2.03.2010, 24);

„Romansa ipak nije pokvarila utisak o Anabeli pa je publika odlučila da ona iz Kuće na Košutnjaku izlazi kao vicešampion!“ (*Skandal*, 2.03.2010, 2).

Upotreba uzvičnika, ako prihvatimo Rifaterovu postavku da (...) *stilemi nastaju manje predvidljivom i nepredvidljivom upotrebom jezičkih jedinica, odnosno, predstavljaju odstupanje od norme, od uobičajenoga*², u svim navedenim i brojnim sličnim primjerima te vrste ima nesumnjivo stilogeni karakter. Uzvičnik se definiše kao interpunkcijski znak (...) *koji se stavlja iza rečenica, grupa riječi i pojedinih riječi da označi njihov povišeni ton, tj. onda kada se želi izraziti emocionalni stav govornika. Najčešće se radi o uzvičnim ili eksklamativnim rečenicama, kojima se iskazuje ushićenje, čuđenje, zadivljenost, ogorčenje, nevjerica, zgražavanje, ili o uzvičnim izrazima koji odstupaju od uobičajene, neutralne forme rečenice*.³ U toj definiciji uzvičnika bitno je naglasiti dvije crte – sa jedne strane njegovu upotrebu u slučajevima kada govornik želi izraziti svoj emocionalni stav i, sa druge, upotrebu uzvičnika *najčešće* (naglašavanje M.A.) u uzvičnim ili eksklamativnim rečenicama i uzvičnim izrazima kojima se izražava povišena afektivnost i koji odstupaju od neutralne forme rečenice. Nadovezujući se na drugu stavku, možemo zaključiti da je primarni domen upotrebe toga interpunkcijskoga znaka obilježavanje kraja uzvične rečenice, rečenice kojom se (...) *izražava zabrana, zapovijed ili poticaj*.⁴ U navedenim primjerima uzvičnik se, međutim, očigledno upotrebljava van svoga primarnoga domena i u drugačijem kontekstu. U navedenim primjerima, naime, uzvičnik se stavlja na kraj izjavnih rečenica, rečenica kojima se pruža obična informacija o nekoj datosti iz vanjezičkog univerzuma i koje su inače lišene afektivnog naboja. Zamjenom interpunkcijskih znakova, finalizacijom datih rečenica uzvičnikom umjesto očekivanom tačkom, autori tekstova tih časopisa svjesno intervenišu na planu stila – uobičajeno neutralna intonacija takvih iskaza ustupa mjesto iskazu kome se pridaje emocionalni stav, povišena afektivnost što bi trebalo, u autorskoj intenciji, da ima za posljedicu intenziviranje doživljaja koji se stvara kao rezultat recepcije date informacije u svijesti čitalaca tih tekstova.

Stilogena upotreba interpunkcijskih znakova u tekstovima tih časopisa obuhvata i trotačku. Navodimo primjere:

„A kako su 24 sata (Goga Sekulić i njen dečko – M.A.) bili sami, logično je da su se malo i zaigrali...” (Svijet, 26.05.2010, 26);

„Naime, kako je dvorac od neprocjenjive vrijednosti, samo za minimalne radove na njemu trebaće izdvojiti cifru koja se piše sa šest nula. A možete samo da pretpostavite koliko će, suma sumarum, biti cjelokupno restauriranje...” (Svijet, 26.05.2010, 13);

² Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo, 2001, 38.

³ Hasnija Muratagić-Tuna, *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi*, Sarajevo 2005, 244-245.

⁴ Lada Badurina, Ivan Marković, Krešimir Mićanović, *Hrvatski pravopis*, Zagreb 2007, 50.

„On je, kako otkriva naš izvor, Mini obećao da će kupiti stan na kredit...” (Skandal, 10.8.2010, 8);

„Bila je toliko izbezumljena zbog Hasana da je malo falilo da od cele priče odustane...” (Skandal, 21.09.2010, 8);

„Na svakom koraku priča da je voli, da je uvek bila jedina žena u njegovom životu, da nijednu drugu ženu ne priznaje...” (Skandal, 21.09.2010, 8);

„A onda su on (Nenad Jestrović, M.A.) i njegova supruga Tamara skoknuli i do Crne Gore, da se malo odmore od Dubaija, Maldiva i Tenerifa...” (Skandal, 10.08.2010, 27);

„E sad, ako se uzme u obzir da su zbog reklame za stars žvake mnogi prozivali Mariju Kilibardu da joj smrdi iz usta, pitamo se šta će tek biti sa Sanjom Marinković...” (Skandal, 7.09.2010, 7).

Trotačka se definiše kao interpunkcijski znak kojim se označava (...) nezavršenost ili isprekidanost rečenice i misli⁵. U svim navedenim i ostalim primjerima te vrste imamo, međutim, u informativnom pogledu više-manje potpune i zaokružene iskaze na čijem kraju bismo očekivali tačku. Generisanje stilogenosti i ovde se, kao i u slučaju primjera sa uzvičnikom, postiže supstitucijom interpunkcijskih znakova, neuobičajenom i neočekivanom upotrebom određenog interpunkcijskog znaka. Trotačka, naime, u kontekst informativno cjelovitih iskaza unosi elemenat nedovršenosti. Na taj način, taj interpunkcijski znak, da tako kažemo, *otvara* iskaz za potencijalno nove informacije i pruža recipijentu priliku za domišljanje nastavka informativnog lanca što se, opet u kontekstu tematike tekstova tih časopisa, može okarakterisati kao učinkovit stilski postupak na nivou ortografije.

Pravopisno-stilski postupak koji se takođe može smatrati toposom tekstova te štampe jeste upotreba zagrade. Primjeri:

„Kao, recimo, Sanja Đorđević koja je ugrabila priliku (bolje nego prilika nju) i otišla na nekoliko dana da se odmori!” (Skandal, 7.09.2010, 26);

„Miloš je prvo uštedeo na prevozu – cenkanjem sa taksistom uspeo je da obori cenu sa 15 na 8 evra (sa sve ženom Brankom i stvarima).” (Skandal, 10.8.2010, 20);

„Zima je pri kraju (barem kalendarski), treba se pripremiti za lepše vreme (barem meteorološki).” (Skandal, 2.03.2010, 22);

„Kod nje je bilo baš široko, naročito u donjem delu leđa (koji neki nazivaju i dupetom).” (Skandal, 2.03.2010, 22);

⁵ Pravopis crnogorskoga jezika, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010, 95.

„Kad bi neko objasnio Nikoli Rokviću da bi trebalo da skokne do plastičnog hirurga i nabaci silikonske grudi (da ne kažemo sise), možda bi i pobedio na takmičenju za Mis mokre majice.“ (*Skandal*, 2.03.2010, 17);

„Lepa Lukić je svakako bila najradosnija pošto je konačno dobila svoju Milicu (i to sa baterijama) za koju se... mnogo vezala“ (*Svijet*, 3.03.2010, 6);

„Firmirana torba, fensi patike (sa sve rajsferšlusom) i stameni muški stav... samo još fali blajhana kosa pa da Aca Lukas bude novi Milan Stanković!“ (*Skandal*, 9.03.2010, 23);

„Posle mesec dana provedenih na Filipinima i ishrane koja se sastojala od pirinča na dva načina, Goca Tržan se (što je potpuno razumljivo) uželela prave, domaće kuhinje.“ (*Skandal*, 5.10.2010, 18);

„Pošto nije ljubitelj igre Prazan stan je dosadan, Mia Borisavljević je rešila da gajbu (al' ne pivsku, nego stambenu) opremi nameštajem.“ (*Skandal*, 21.09.2010, 18).

I u upotrebi zagrade ogleda se međuzavisnost sadržajne usmjerenosti tekstova tih časopisa i njihovog stilskog oblikovanja. Naime, produkcovanje više ili manje uspjela duhovitosti na osnovu nekog događaja iz života poznatih ličnosti, često na bazi ironijskog odnosa spram toga događaja, jedna je od karakterističnih intencija autorā tih tekstova. Kreiranje iskaza duhovitog sadržaja gotovo da se nameće kao obaveza autorima članaka tih časopisa; duhovitost se u časopisima te vrste često forsira što nerijetko ima za posljedicu umetanje konstatacija sa tom intencijom i u kontekste u kojima im nije mjesto te stvaranje na taj način jezičkih konstrukcija koje bismo, najblaže rečeno, mogli nazvati stilski neuspjelim i estetski neukusnim. Zagrada kao pravopisno sredstvo za obilježavanje umetnutih riječi i konstatacija⁶, u kontekstu imperativa produkcije (kvazi)duhovitosti, autorima članaka tih tekstova dobrodošla je iz dva pravca – s jedne strane kao sredstvo za dodavanje duhovitih konstatacija u iskaz koji već ima takvo usmjerenje, a, s druge, za umetanje konstatacija duhovitog sadržaja u iskaz koji sam po sebi nije takav. U oba slučaja osnovni cilj, forsiranje duhovitosti, realizovan je – u prvom slučaju nastaju iskazi zasićeni tom kategorijom (duhovitošću), a u drugom se ona ipak pojavljuje umetnuta u iskaze koji sami po sebi nemaju duhovito usmjerenje.

Određene stilske strategije u časopisima te vrste opažaju se i na sintaksičkom planu. Jedna od markantnih je tzv. parcelacija. Pod ovim pojmom podrazumijeva se (...) *realizacija jedne rečenice u više tekstovnih jedinica (ili*

⁶ Hasnija Muratagić-Tuna, *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi*, Sarajevo, 2005, 291.

jednog iskaza u nizu intonaciono izdvojenih segmenata međusobno odvojenih tačkama).⁷ Primjeri:

„Ona je u jednom klubu održala koncert na kome se toliko iscrpila da joj je i kosa bila mokra. **Ali to je nije sprečilo da peva puna dva i po sata...**“ (Skandal, 5.10.2010, 7);

„Šta je Zorica Brunclik htela da postigne kada je uz pesmu izabrala ovaj stajling, nikome nije jasno. **Tim pre što je isti maznula od mlađe koleginice Dajane Paunović...**“ (Skandal, 9.03.2010, 6);

„Da bi došle do studija i stejdža, zvezde najpre moraju da savladaju blatnjavu baru. **I to kakvu.**“ (Skandal, 9.03.2010, 13);

„Zato je silazeći sa stejdža visoko zadigla haljinu i pokazala zanosne noge. **I satenske gaćice u boji haljine!**“ (Skandal, 9.03.2010, 15);

„(...) gutala ih je (kroasane, M.A.) brzinom svjetlosti. **I to u komadu!**“ (Svijet, 10.03.2010, 4);

„A kako joj je dečko u dalekoj Australiji, posjetioci ovog kompleksa mogu bez bojazni da uživaju u svim čarima pjevačicine figure. **I to do mile volje...**“ (Svijet, 10.03.2010, 12);

„Naravno, nijesu izostali ni trubači, koji su još više usijali atmosferu, a kad je prisutnima opao šećer, stigla je i grandiozna torta. **Na šest spratova!**“ (Svijet, 26.05.2010, 16);

„Mora da se sprema (Marinko Rokvić, M.A.) za neki novi reality show! **I to do sada neviđen na ovim prostorima.**“ (Skandal, 1.06.2010, 26);

„Kao, recimo, Sanja Đorđević koja je ugrabila priliku (bolje nego prilika nju) i otišla na nekoliko dana da se odmori. **I igra vaterpolo. U plicaku.**“ (Skandal, 7.09.2010, 26);

„Pošto nije ljubitelj igre Prazan stan je dosadan, Mia Borisavljević je rešila da gajbu (al' ne pivsku, nego stambenu) opremi nameštajem. **I to sve prošlog ponedjeljka(...)**“ (Skandal, 21.09.2010, 18);

„Provokativnim fotografijama(...) Adrijana Lima još jednom je potvrdila da s razlogom nosi epitet najseksipilnije mame na svijetu. **Pa i više od toga! Jer, sumnjamo da će ijedan muškarac ostati ravnodušan pri pogledu na razgoličenu srbijansku snajku...**“ (Svijet, 26.05.2010, 36);

„Osim što ima pilence pored sebe, Ana Bekuta može da se ponosi i time što joj je dečko prilično galantan! **Jer, kako drugačije objasniti to što**

⁷ Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo, 2001, 262.

joj je dragi bez ikakvog povoda kupio čuku vrijednu 8000 eura.“ (*Svijet*, 26.05.2010, 12);

„Danijela Vranić je s punim pravom osvojila titulu 'najteživija ličnost festivala'. **Jer, kada je u studio u Košutnjaku ušetala poput utvare sa četvoro očiju, malo je reći da je preplašila sve prisutne.**“ (*Svijet*, 10.03.2010, 5).

Primjena toga stilskog postupka motivisana je osnovnom njegovom funkcijom koja se definiše kao (...) *naglašavanje važnosti svakog elementa, isticanje sadržaja svakog pojedinačnog parcelata, čime se pojačava emocionalnost i retoričnost teksta.*⁸ Zanimljivo je primijetiti, vezano za tekstove tih časopisa, veoma učestalo izdvajanje u posebnu tekstovnu jedinicu konstrukcija koje uvode veznici *i* i *jer*. To je razumljivo ako uzmemo u obzir činjenicu da, s jedne strane, veznik *i* funkcioniše kao sintaksičko sredstvo kojim se najavljuje pojava dodatnog, novog sadržaja čija se informativna bitnost potcrtava osamostaljivanjem u posebnu tekstovnu jedinicu omeđenu tačkama, a s druge, informativni značaj uzročnog kompleksa samog po sebi i za potencijalne recipijente datih tekstova, kompleksa koji se stoga izdvaja u posebnu tekstovnu i uvodi veznikom *jer*.

Karakteristična pojava na nivou rečenice u tekstovima te štampe je upotreba glagola govorenja u funkciji metajezičkih modifikatora. Primjeri:

„Glumac ima ozbiljnu nameru da nauči da vozi avion, ali će mu za to trebati dosta vremena jer, **kako kaže**, godinu dana traje samo teorijski deo...“ (*Skandal*, 10.08.2010, 33);

„On je, **kako otkriva naš izvor**, Mini obećavao da će kupiti stan na kredit...“ (*Skandal*, 10.08.2010, 8);

„**Kako kažu njihovi zajednički prijatelji**, oboje su(...) dobro razradili taktike i strogo ih se pridržavaju.“ (*Skandal*, 21.09.2010, 8);

„**Kažu** da je zbog puta ispalio Nebojšu Vojvodića...“ (*Skandal*, 9.03.2010, 23);

„**Kako smo saznali**, Sandra će vreme posle operacije provesti u Milanu...“ (*Skandal*, 9.03.2010, 27);

„**Kažu** da je svađa trajala satima...“ (*Skandal*, 9.03.2010, 6);

„Jedini problem bio je, **kako otkriva naš izvor**, u tome što je žešće iznervirao ostale stanare...“ (*Skandal*, 9.03.2010, 11).

⁸ M. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo 2001, 263.

Glagolima govorenja u funkciji metajezičkih operatora u tim i sličnim primjerima ostvaruje se modifikacija govornog postupka. Dati fenomen (modifikacija govornog postupka), kad su u pitanju glagolski modifikatori realizuje se (...) *kao odnos govornika prema informaciji koju sadrži propozicija... u smislu njene verodostojnosti, nedvosmislenosti, ubedljivosti, jasnosti, umešnosti itd. Na komunikativnom planu ovaj odnos distanciranja od sadržaja propozicije ili insistiranja na njenom sadržaju, predstavlja strategiju govornog lica da deluje iskreno, ubedljivo i autoritativno u određenoj situaciji.*⁹ O upotrebi obezličanog oblika *kažu* koji nalazimo u našim primjerima u funkciji operatora govornog postupka S. Ristić kaže da (...) *govorno lice, osim što kvalifikuje sadržaj propozicije kao informaciju preuzetu iz nekog neodređenog izvora, u prvi plan ističe svoju ocenu sadržaja propozicije ne dovodeći njenu faktivnost, verodostojnost u pitanje, kao i nameru da njen smisao, primeren određenoj situaciji, sugeriše sagovorniku.*¹⁰ Mogli bismo reći da glagoli govorenja kao metajezički operatori imaju ambivalentnu funkciju – s jedne strane, kvalifikacijom sadržaja propozicije kao informacije preuzete od nekog drugog izvora autori članaka tih časopisa, na neki način, uspostavljaju odnos distance prema onome što se propozicijom tvrdi, a s druge, daju određen legitimitet sadržaju propozicije u pravcu vjerodostojnosti i istinitosti.

U pojedinim tekstualnim odjeljcima nalazimo kombinaciju nekih od pobrojanih stilskih kategorija. Navodimo dva primjera:

„Model je revijski, prva linija, marka Dsquared, a cena – 15.000 evra. A uz takvu haljinu, naravno, ne ide brus. **Zato idu flasteri. Specijalni, obostrano lepljivi i dovoljno čvrsti da zadrže i najnestašnije silikone!** A Danijela ih baš nije štedela (flastere, ne silikone).“ (*Skandal*, 9.3.2010, 12);

„A onda su on i njegova supruga Tamara skoknuli i do Crne Gore, da se malo odmore od Dubaija, Maldiva i Tenerifa... **Pa su odseli u hotelu Splendid u Bečićima. I to svega tri nedelje.** Malo se ljudi brčkali u hotelskom bazenu, poneki put i večerali (bazena, ne Nenada) i baš su kulirali. Šta će čovek, ne zna šta valja...“ (*Skandal*, 10.8.2010, 27).

Spodeći rezultate analize jezika časopisa žute štampe možemo reći da autori tekstova tih časopisa barataju repertoarom jezičko-stilskih postupaka koji je u značajnoj mjeri ustaljen i stabilizovan.¹¹ Upravo jezik te štampe potvrđuje duboku istinitost tvrdnje da (...) *stil, stilističko, stilogeno... nisu samo*

⁹ Stana Ristić, *Modifikacija značenja i leksički modifikatori u srpskom jeziku*, Beograd 2009, 109-110

¹⁰ S. Ristić, *Modifikacija značenja i leksički modifikatori u srpskom jeziku*, Beograd 2009, 112.

¹¹ U ovome radu nijesmo se bavili leksikom ovih časopisa čije proučavanje može biti predmet posebnog rada.

*forma, samo 'ukras' – oni su uvijek duboko povezani sa značenjem i smislom teksta ili njegovih elemenata.*¹² Nijedan od analiziranih stilskih postupaka nije, naime, slučajno izabran, naprotiv – svaki ima svoje mjesto i funkciju u procesu intenzifikacije recepcije trivijalnih sadržaja koje se tim časopisima prenose. Tako da (da i mi finiširamo ovaj rad parcelisanom rečenicom) s pravom možemo govoriti o potpunoj banalnosti, neukusu i najnižoj tematskoj vrijednosti te štampe, ali svakako ne i o potpunoj jezičko-stilskoj neumješnosti njihovih autora.

Literatura

- Badurina, L. & Marković I. & Mićanović K. (2007), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Katnić-Bakaršić, M. (2001), *Stilistika*, Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga.
- Muratagić-Tuna, H. (2005), *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- *Pravopis crnogorskoga jezika* (2010), Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Ristić, S. (2009), *Modifikacija značenja i leksički modifikatori u srpskom jeziku*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU.

Miomir ABOVIĆ

YELLOW PRESS – A LINGUISTIC POINT OF VIEW

In this paper the author deals with linguostylistic aspects of language of yellow press. The analysis was done on the corpus of “Scandal” and “Svijet” magazines, which are classic examples of yellow press in our country. It has been shown that, no matter how trivial and worthless the content of those magazines is, the authors of the articles from the magazines have developed a certain number of stylistic strategies which very successfully influence the readers’ reception of topics.

Key words: *yellow press, syntax, stylistic procedures, orthography*

¹² M. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo, 2001, 300.

UDK 811.163.4'366.596:81'322

Stručni rad

Igor IVANOVIĆ (Podgorica)

Institut za strane jezike – Podgorica

iggybosnia@gmail.com

KORPUSNA I RAČUNARSKA LINGVISTIKA KROZ CRNOGORSKI JEZIK

U ovome radu autor analizira dio crnogorske i engleske verzije Upitnika Evropske komisije kroz prizmu crnogorskoga jezika. Iz cjelokupne analize u našem doktorskom radu, odabrali smo dva aspekta. Prvi je analiza impersonalizovanog registra, a drugi predstavlja nalaženje veze između *hapax legomena* i grešaka koje smo uočili u pomenutom korpusu. Pokazaćemo kako upotreba korpusa i računara može da baci novo svijetlo na tradicionalna lingvistička istraživanja. Pored toga, ovaj rad treba shvatiti kao svojevrsnu promociju korpusne i računarske lingvistike u Crnoj Gori.

Ključne riječi: *korpus, računari, lingvistička analiza, Upitnik EK*

1. Analiza korpusa

1.1 Uvod

Ova analiza nastala je kao proizvod rada na korpusu Upitnika EK sa kojim smo došli u kontakt tokom prevođenja istog. Zahvaljujući tome, bili smo u stanju da prikupimo veliku zbirku tekstova iz različitih oblasti kako bismo mogli da zadovoljimo kriterijum reprezentativnosti korpusa.

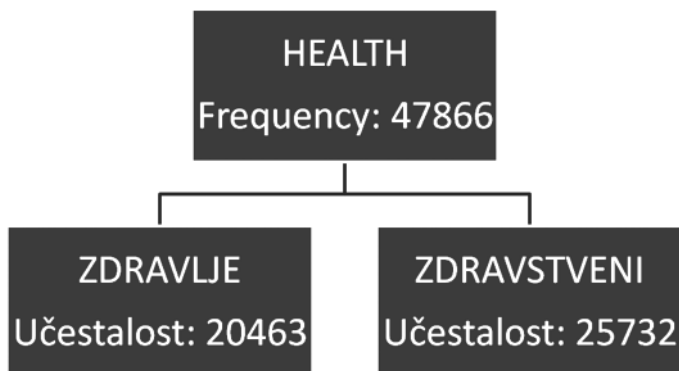

1.2 Rezultati istraživanja

Ono što se odmah dalo uočiti nakon inicijalnih analiza toga korpusa jeste da je velika većina tekstova sastavljena od formalnih jezičkih struktura, što smo i očekivali, s obzirom na to da korpus predstavlja zvanični odnos Crne Gore prema institucijama EU. Zbog tih elemenata, možemo konstatovati gotovo potpuno odsustvo apstraktnih imenica ili drugih vrsta riječi jer su svi dokumenti u okviru korpusa fokusirani na konkretnu problematiku. Tu konstataciju možemo dopuniti i konstatacijom da je velika većina tekstova impersonalizovana, što znači da su lične zamjenice poput *ja* ili *I* (engl.) gotovo nepostojeće. Takođe, otkrili smo da riječi za koje intuitivno smatramo da bi trebalo da su najčešće u pojedinim zakonima ili poglavljima Upitnika, to nijesu.

Tako u pogavlju Upitnika EK o Javnom zdravlju i zaštiti potrošača, u dijelu korpusa na engleskome jeziku najučestalija riječ je *health*, što se može smatrati i očekivanim s obzirom na tematiku. S druge strane, u dijelu korpusa na crnogorskome jeziku najučestalija riječ nije *zdravlje*, već riječ *proizvod/a/i*. Objašnjenje za tu razliku možemo pronaći u stručnoj terminologiji koja je karakteristična za polje zdravstva. Naime, fraza kao što je *health-care facility* u većini slučajeva je prevedena kao *zdravstvena ustanova*. S druge strane, termin kao što je *health-related issues* obično je preveden kao *problemi vezani za zdravlje*. Na ta dva primjera vidimo da su prevodni ekvivalenti za englesku riječ *health* podijeljeni na dvije grupe: *zdravlje* i *zdravstvo*. Engleski termin *product* gotovo uvijek imao je za svoj prevodni ekvivalent našu riječ *proizvod*.

Dakle, možemo zaključiti da najučestalija riječ u jednome dijelu korpusa ne dovodi zakonomjerno do toga da je i njen prevodni ekvivalent u drugom dijelu korpusa najučestaliji. Varijacije se mogu javiti usljed specifičnog kontekstualnog okruženja, tj. prevodni ekvivalent zavisi ne samo od osnovne riječi već i od konteksta u kojem se nalazi, što smo pokazali i kroz korpus.

1.2.1 Impersonalizovani registar

Ovakva vrsta registra, koja se obično podvodi pod administrativni stil, pokazuje veliki stepen šematizovanosti, tj. koriste se raznovrsne utvrđene fraze kako bi se u što kraćem vremenu i što jasnije prenijele ideje koje neki dokument nosi. Najčešće se Takvi administrativni tekstovi koriste kao vid komunikacije između država ili institucija. Na gramatičkom planu taj stil je nominalni, što znači da u njemu dominiraju imenice, a proces nominalizacije veoma je čest, tako da se time broj glagola dodatno smanjuje. Postojeći glagoli obično su u formi sadašnjega ili budućega vremena, u trećem licu ili bezličnim, pasivnim konstrukcijama. Česti su i dekomponovani predikati kao što su:

- Donijeti odluku (umjesto odlučiti),

Primjeri:

učesniku - pravnom licu kada se <i>doneše odluka</i> o stečaju ili likvidaciji Dakle, čim se
ju ili likvidaciji Dakle, čim se <i>doneše odluka</i> o stečaju i/ili likvidaciji, ispunjeni
.2008. godine, predviđeno da se <i>doneše odluka</i> o izboru modela za eliminisanje barijer
II kvartalu 2008. godine, biće <i>donešena odluka</i> o imenovanju Strateškog koordinatora za
II kvartalu 2008. godine biće <i>donešena odluka</i> o imenovanju Koordinatora za prekograni
stepenu u postupku u kojem je <i>donešena odluka</i> kojom je povrijeđeno ljudsko pravo i o
raničenja. U tom cilju može se <i>donijeti odluka</i> o promjeni iznosa izraženih u eurima. G

da uključe građane u process <i>donošnja odluka</i> i u organizaciju javnih rasprava. Ponek
lokalne samouprave i sistema <i>donošnja odluka</i> na nivou opštine će zahtijevati moderni
t, teži poboljšavanju procesa <i>donošnja odluka</i> u skupštinama opština, jačanje vještina
uticati i na najbolje prakse <i>donošnja odluka</i> u skupštinama opština. Na ovaj način, r
građana u lokalnim procesima <i>donošnja odluka</i> je vaoma nisko u Crnoj Gori. Međutim, n

U tekstovima na engleskome jeziku imamo drugačiju situaciju. Naime, infinitiv glagola *decide* češći je od odgovarajućih najčešćih kolokacija *make decision* i *reach decision*. U tim slučajevima, glagolu *decide* najčešće prethode modalni glagoli i to:

$V_{mod} + \text{bare Inf.}$

- Shall decide – 91 ponavljanje
- May decide – 90 ponavljanja
- Can decide – 51 ponavljanje
- Will decide – 30 ponavljanja
- Izvršiti pregled (umjesto pregledati),

Za razliku od prethodne fraze nijesmo našli niti jedan primjer *izvršiti pregled* u našem korpusu, već nas je analiza korpusa usmjerila u drugom pravcu. Riječ *pregled* najčešće se nalazila u dokumentima s tematikom o javnoa zdravlju i zaštiti potrošača (npr. u Zakonu o zaštiti stanovništva od infektivnih bolesti i u Zakonu o zaštiti potrošača). U skladu sa stručnom terminologijom uz riječ *pregled* najviše linija konkordance bilo je vezano za:

je izvršila ukupno 19.631 inspekcijskih <i>pregleda</i> , od čega 97,66% po službenoj dužnosti,
jediti praćenje rezultata inspekcijskih <i>pregleda</i> po određenim grupama propisa, uključu
inspektora za sprovođenje inspekcijskih <i>pregleda</i> i kontrola u skladu sa inoviranom naci
ja evidencije o izvršenim inspekcijskim <i>pregledima</i> koje vrše republički inspektori zašt
ima, sadržinu zapisnika o inspekcijskom <i>pregledu</i> i drugo. Zakon o opštem upravnom postu

Za polje zaštite potrošača i definisanja pravila inspekcijskog nadzora subjekata

rugih poremećaja zdravlja, 2) ljekarske <i>preglede</i> i druge vrste medicinske pomoći, 3) li
ima prethodnih i periodičnih ljekarskih <i>pregleda</i> zaposlenih na radnim mjestima sa
Konvencija br. 113 o ljekarskom <i>pregledu</i> mornara, usvojena 1959. godine;
ela sprovode se odgovarajući medicinski <i>pregledi</i> i zahvati radi procjene i smanjenja fi
ih pregleda rizične djece, preventivnih <i>pregleda</i> djece sa smetnjama u razvoju kao i

Za polje javnog zdravlja

U tekstovima na engleskome jeziku imamo više varijacija na temu, ali tri najčešće su:

and activities envisaged by the law 3) inspection <i>control</i> by forest inspection, environme
h trade: Environment Protection Agency (inspection <i>control</i> Department), Ministry of Interi
s who are in charge of carrying out the inspection <i>control</i> in the area of sea fisheries. A
le 73 of the Law on Tax Administration. inspection <i>supervision</i> in the meaning of this law
hiness of boats. Inspection in terms of inspection <i>supervision</i> is carried out by the inspe

Za polje zaštite potrošača i definisanja pravila inspekcijuskog nadzora subjekata

i

sation and means of protection; medical <i>examinations</i> of employees which are mandatory
pply of drinking water include: medical <i>examinations</i> with a special emphasis on
cal examinations and periodical medical <i>examinations</i> every 12 months. Within the safety
nt mortality. In that sense, preventive <i>examinations</i> are conducted, which include taking of
st grade of secondary school preventive <i>examination</i> of students in the third grade of secon

Za polje javnog zdravlja

Dakle, vidimo da su kolokacijski elementi u crnogorskome i engleskome jeziku različiti u zavisnosti od tematike, tj. konteksta u okviru kojega se ti elementi nalaze. Ostali primjeri dekomponovanih predikata, koji su karakteristični za administrativni stil, su:

- **Podnijeti izvještaj (umjesto izvijestiti),**
- **Izraziti protest (umjesto protestovati),**
- **Uputiti čestitke (umjesto čestitati).**

Administrativni stil obično se dijeli na pet podstilova:

1. **Zakonodavno-pravni** , čiji su žanrovi zakoni, statuti, ustavi, odluke, naredbe, rješenja;
2. **Društveno-politički** - rezolucije povelje, deklaracije, programi, referati, saopštenja, izjave;
3. **Diplomatski** - prepiske, note, demarši, protokoli, memorandum;
4. **Poslovni** – ugovori, dopisi, fakture, sertifikati, narudžbenice, uplatnice, računi, specifikacije;
5. **Lični** – molbe, žalbe, autobiografije, punomoći, lična dokumenta, upitnici, ankete, formulari, itd.

Naš korpus sastavljen je, prije svega, od prve tri pomenute kategorije. Na osnovu pomenutih karakteristika, možemo bez ustezanja zaključiti da i

naš korpus odgovara administrativnome stilu. Neophodno je istaći da ni jedan tekst ne pripada čistom stilu, već je mješavina različitih registara, od kojih jedan može imati prevagu. Jedna od karakteristika administrativnog stila jeste i impersonalizacija, tj. uvijek govrimo o državama, institucijama, ministarstvima, dakle, uvijek o *njima*. Takvi dokumenti, koji su po pravilu veoma formalni, daju zanimljive rezultate ako ih testiramo na lične zamjenice, i kontrastiramo između dva jezika. Tako smo našli da se lična zamjenica *ona* (nikako ili veoma rijetko u zavisnosti od teksta) ne odnosi na imenovanje pripadnica ženskog roda (+ živa), već je gotovo isključivo povezana drugim imenicama ženskog roda (- živa). U engleskome jeziku za razliku od crnogorskoga dominira prepozicija *it*. Prikazaćemo dobijene primjere:

- podnese Skupštini na potvrđivanje čim **ona** bude u mogućnosti da se sastane
- ambalaža uključena zajedno s proizvodom, **ona** će biti uključena i za potrebe
- aktivnih mjera i/ili zakonskih postupaka, **ona** će o tome odmah obavijestiti tijelo
- osim u slučajevima od posebne hitnosti, **ona** će Privremenom odboru dostaviti
- akata potrebno obaviti javnu raspravu, **ona** će utvrditi nacrt zakona, program
- može dati saopštenje jedne države kojom **ona** daje objašnjenja ili opravdanja za
- načela međunarodnih organizacija ili su ih **ona** i donijela (npr. UN i EU)
- van teritorijalnih voda, pod uslovom da **ona** ima isključiva prava na obradu tog
- moguće dokazati: (a) da je vraćena roba **ona** ista koja je bila izvezena; i (b) da
- opterećenja vanbolničke zdravstvene službe, **ona** je tokom 2006. godine u daleko najvećem
- što se tiče vanbolničke zdravstvene službe, **ona** je u toku 2006. godine u daleko najveće
- onih iz tar. broja 9402), uključujući **ona** koja se mogu pretvoriti u ležajeve
- se može odložiti s obrazloženjem da bi **ona** mogla biti uplitanje u istragu, sudsko
- nepovoljnom ekonomskom uticaju kršenja, **ona** može podnijeti pismeni zahtjev
- gnojiva s uslovima iz stava 1 ovog člana, **ona** može preduzeti odgovarajuće mjere nakon

- ispunjenu neku obavezu iz ovog Sporazuma, **ona** može preduzeti odgovarajuće mjere
- 3(1) Protokola ili prema STO Sporazumu, **ona** ne može pokrenuti postupak za rješavanje
- zakonodavstvo i matični odbor) i Vladi, ako **ona** nije podnosilac predloga. Predlog zakon
- jenih materijala bez porijekla ili, ako **ona** nije poznata i ne može se utvrditi
- organizacija Crne Gore i jedino je **ona** odgovorna za monetarnu politiku, uspostavljanje
- može popuniti kad se proizvodi na koje se **ona** odnosi izvoze, ili nakon njihovog izvoz
- izdati nakon izvoza proizvoda na koje se **ona** odnosi, ako: (a) uvjerenje nije izdato
- individualnim subjektima da štite i **ona** prava koja za njih proističu iz direktiva
- sudsku opomenu ili oslobođenje od kazne, **ona** se izvršava na slobodi i ne može trajati
- Rjeđe smo nalazili ličnu zamjenicu *on* iz razloga što su imenice koje se zamjenjuju češće ženskoga roda (država, skupština, vlada, služba), što ličnu zamjenicu muškoga roda stavlja po strani:
- nudi zaista mnogo korisnih mogućnosti. **On** kombinuje dvije tehnologije, segmentaciju
- to je ono što većina ljudi zove Trados. **On** opslužuje prevodilačku memoriju, omogućava
- primjenu i sprovođenje ovog Sporazuma. **On** će se sastajati na odgovarajućem nivou

Prva dva puta govorimo o računarskom programu, a u trećem primjeru, očigledno, o sporazumu.

Kao što smo već rekli, u engleskom jeziku dominirala je zamjenica *it*, a ne direktni prevodni ekvivalenti za *on* i *ona* – *he* i *she*. Zašto je to tako, odgovor treba potražiti u tome što je u engleskom jeziku drugačija percepcija roda i pravila nalažu da se riječi koje nemaju prirodan rod definišu sa *it*.¹ Pobjrojaćemo samo neke primjere:

- d liability companies. In that purpose, **it** is necessary to initiate amendments of

¹ Osim u slučajevima, npr. emocionalne privrženosti, što u administrativnom stilu svakako nije slučaj.

- ect to separate annual programmes. When *it* comes to motivation, special attention
- he company has a positive attitude when *it* comes to further tertiary education of
- be a simply administrative service as *it* was the case with previous personnel de
- ed the training, i.e. 1.5% in 2008. When *it* comes to training of active population
- ed database are the Statistical Office (*it* uses a large quantity of data by other
- residents and non-residents equal when *it* comes to tax and contribution payments.
- lling within 2004-2008 period. In 2008, *it* was 21% while it has amounted to 20.50%
- -2008 period. In 2008, it was 21% while *it* has amounted to 20.50% since 1 January,
- ocal Self-Government define areas where *it* is possible to carry out decentralisati
- of fiscal policy, on the basis of which *it* plans the main categories of receipts a
- nding units, and if there is a deficit, *it* shall determine sources of funds for it
- aw on the State Budget and shall submit *it* to the Government in October. The compe
- ision on municipality budget and submit *it* to the Ministry of Finance for insight

1.2.2 Izražavanje zabrane

Prilikom pisanja zvaničnih državnih dokumenata veoma bitan dio jesu prava i obaveze subjekata koje se definišu tim dokumentima. Prava i obaveze podrazumijevaju dozvoljene i nedozvoljene radnje koje se pak različitim jezikim sredstvima odobravaju ili zabranjuju. Posebno zanimljive, u tome kontekstu, jesu zabrane i na osnovu naše analize našli smo da i u tekstovimana na crnogorskome i u engleskome jeziku češće se koristi direktni glagoli koji označavaju zabranu (zabraniti ili prohibit, ban, proscribe), od konstrukcija *not* + *glagol dopuštanja* (ne+dozvoliti, ne+dopustiti, not allow, not approve). Moguća su dva objašnjenja za ovu pojavu:

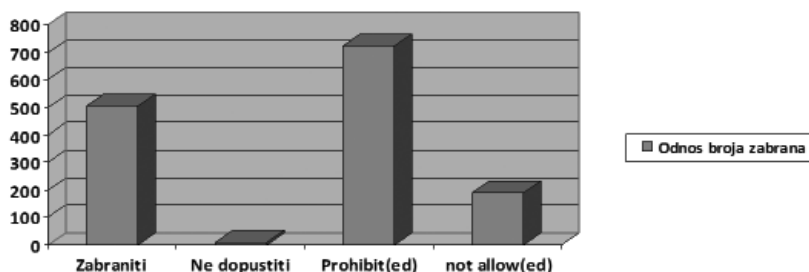
- Direktni glagoli koji označavaju zabranu predstavljaju dio dobro ustanovljenog šablona,
- Psihološki efekat (+ zabranjeno) je jači od (- dozvoljeno).

Navešćemo neke od primjera:

- gation Magistrate, who has the right to **ban** all correspondence if it harms the inve
- s duties postepeno smanjenje carina prohibit zabraniti prohibition zabrana p
- ntains a set of laws whose stipulations forbid discrimination, promote equality and es

Primjeri prijevoda na našem jeziku:

- Magistrat, koji ima pravo da **zabrani** čitavu prepisku ako ona šteti
- s duties postepeno smanjenje carina prohibit **zabraniti** prohibition zabrana p
- poštuje niz zakona koji **zabranjuju** diskriminaciju i promovišu jednakost

2

S druge strane, glagoli koji su neutralni u pogledu zabrane (postupati, birati, consider, use ...), odn. oni glagoli čije semantičko polje ne uključuje i značenje zabrane, da bi izrazili zabranu zahtijevaju negaciju *not/ne* (ili *nije/neće*).

1.2.3 Uočene greške

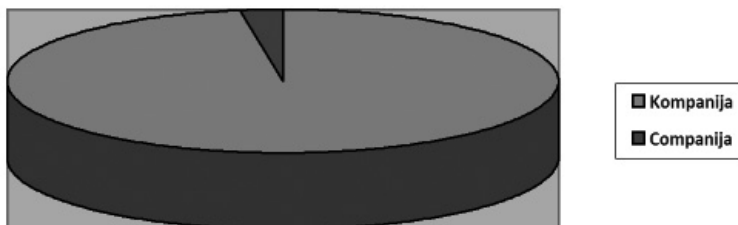
Ono što je naravno bilo neizbježno jeste i to da smo nailazili na greške u našem korpusu. Pod greškama, prije svega, podrazumijevamo tipografske greške koje se mogu svrstati u sedam kategorija:

- **Companija – primjer negativne interferencije s engleskim jezikom**
- **Leter – primjer negativne interferencije s crnogorskim jezikom**

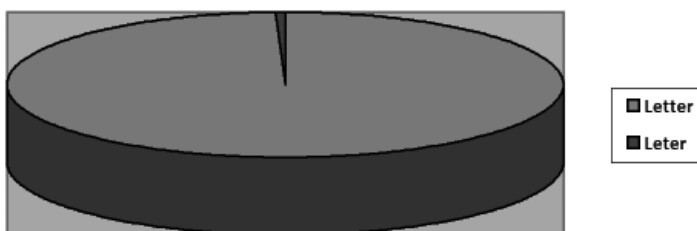
² Pored druge stavke *ne dopustiti*, u analizu smo uključili i *ne dozvoliti* (zajedno sa upotrebom nastavaka), ali nam veličina grafikona nije dozvoljavala ubacivanje istog.

- Član – greške u izboru dijakritičkog znaka
- SkupštinaCrne Gore – greške u pravljenju razmaka između riječi
- zvještaji – nedostatak slova – nepotpuna riječ
- startegije – nepravilan redosljed slova
- repubblika – dupliranje slova

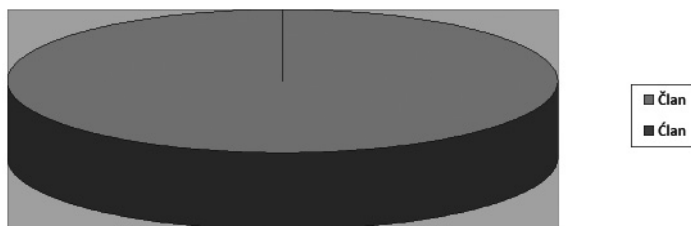
Ono što smo takođe pronašli jeste da se sve greške ponašaju po istom principu, a to je da se nalaze van zone učestalosti ponavljenja koja je karakteristična za ispravne verzije datih riječi. Ilustrovaćemo neke primjere dijagramima na kojima će se jasno vidjeti šablon ponašanja tipografskih grešaka u našem korpusu.

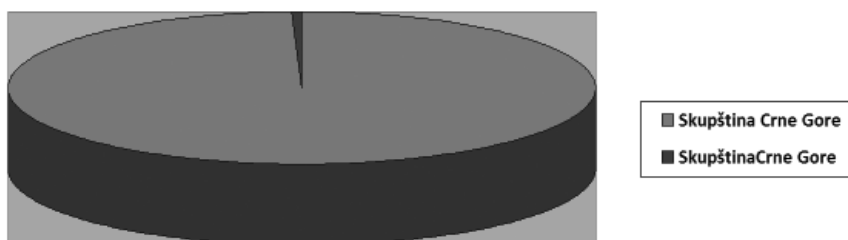
Dijagram 1 - Odnos učešća greške br. 1 – negativne interferencije engleskog jezika na domaću riječ

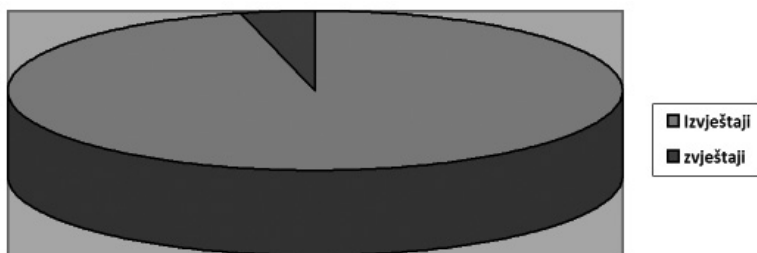
Dijagram 2 – Odnos učešća greške br. 2 – negativne interferencije crnogorskog jezika na englesku riječ

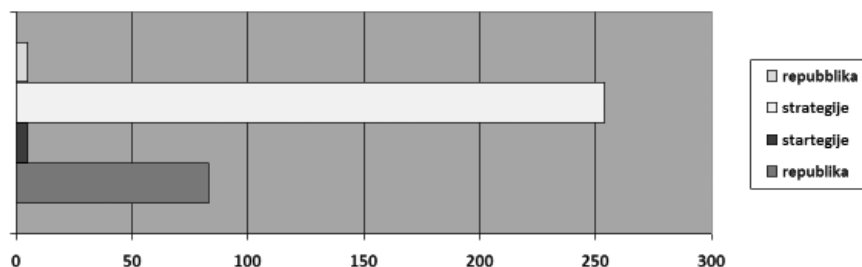
Dijagram 3 – Odnos greške br. 3 – pogrešan izbor dijakritičkog znaka

Dijagram 4 – Odnos greške br. 4 – neodvajanje riječi

Dijagram 5 – Odnos greške br. 5 – nepotpuna riječ

Dijagram 6 – Odnos greške br. 6 i 7 – nepravilan red slova u okviru riječi i nepotrebno dupliranje znakova

Jasno se može uočiti šablon *de se pogrešna riječ javlja višestruko manje puta u odnosu na ispravni oblik te riječi, što je i očekivano*. Mi smo ovde izdvojili samo neke od primjera grešaka koje se mogu naći, ali ono što je zanimljivo jeste da i sve ostale greške, bez obzira na svoje karakteristike, prete identičan način ponašanja, kao što smo pokazali na Dijagramima 1 – 6. Sve greške će se uvijek nalaziti van optimalnog broja ponavljanja i to je pravilnost i univerzalna pojava kako za crnogorski tako i za engleski jezik.

1.2.3.1 Hapax legomena i njihova veza sa greškama

Iza ovoga zanimljivog naziva kriju se riječi koje su u nakom tekstu ili grupi tekstova pojavljuju samo jedanput. Naziv potiče od grčkih riječi *hapax* i *legomenon* (mn. *legomena*) – rečeno samo jedanput. U našem korpusu (od ukupno 93226 riječi bez ponavljanja, ima 45450 (48,75%) takvih riječi i veoma često su najuže povezane sa nekom strukom (npr. latinizmi i vrste bolesti u medicini), a takođe neke od tih riječi predstavljaju pogrešno napisane oblike drugih riječi koje se inače mnogo češće nalaze u korpusu. Vjerovatno protivno svačijoj intuiciji sljedeći oblici riječi takođe se pominju samo jednom u cijelom milionskom korpusu, npr:

ze, banke i druga pravna lica. Pojedini akcionar Centralne Depozitarne Agencije može ima	tte Competence: Central Register of the Commerical Court 2. Making seals and stamps Timesc
radu odgovarajućeg dokumenta (brošure, časopisi , publikacije, bilteni ...) Institucije	e use complex analytical techniques and compute application software. Environmental Pro
Plc (»Zavod za građevinske materijale, geotehničke i hemijske analize« AD) – Nikšić, is an	for himself/herself, marital partner or illegitimate partner, and for children in case that

m se definišu: ciljevi, trajanje, vrste gimnazija , matura, horizontalna i vertikalna proha	y use for non-agricultural purposes, is recultivated technically, chemically and biologically
o je i kroz izjavu Centra za podvodno i humanitarno razminiranje da je Crna Gora jedina zem	s they should realistically decline and stabilise at 1.5% - 1.8% of Montenegrin GDP. III.

Nadovezujući se za prethodno poglavlje pružićemo i primjere grešaka koje se lako mogu otkriti u tekstovima uključenim u naš korpus:

putovanja mogu da obavljaju turističke agencije koje, pored odobrenja za rad (čl.11 st.	plementation and evaluation of measures aggenst TC should be included in programs for M
u (Sl. list CG, br.66/08), odgovorna je Agencioja za civilno vazduhoplovstvo Crne Gore. Z	ional Protocol (OG of MN, international agreements , 2/09); Law on Veteran and Disability P
oblasti zdravstva, veterine, farmacije, ahitekture , nastavno-pedagoškog rada itd. Svakom	d lays down requirements for qualtiy of agricutural products. Veterinary Administration is
ravlja u Crnoj Gori su otvoreni sledeći centari i jedinice za mentalno zdravlje u zajed	alcohol per 100 kilograms of goods; 4) chemicalz and cosmetics manufacturing. Use of min
ciljeva drugih segmenata društva. Takve strategije su Strategija održivog razvoja, Strateg	ce stipulates that the doctor – foreign citizent , who intends to perform healt activity

Kao što se može videti greške u oba jezika u osnovi funkcionišu na identične načine. U crnogorskome jeziku su to obično suvišak ili manjak znakova u riječima, kao što je to slučaj i u engleskome jeziku, ono što se poznato pod imenom *spelling*.

Literatura

- Agresti, Alan. 2002. *Categorical Data Analysis*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Aijmer, Karin. 1984. *Sort of and kind of* in English conversation. *Studia Linguistica* 38/2: 118–128.
- Arppe, Antti and Juhani Järvikivi. 2007. Every method counts: combining corpus-based and experimental evidence in the study of synonymy. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3/2: 131–159.
- Aston, Guy (ed.). 2001. *Learning With Corpora*. Bologna. CLUEB.
- Baayen, R. Harald. 2008. *Analyzing Linguistic Data: A Practical Introduction to Statistics Using R*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Baayen, R. Harald, Richard Piepenbrock, and Leon Gulikers. 1995. *The CELEX Lexical Database* (Release 2). Philadelphia, PA: Linguistic Data Consortium.
- Baker, Paul, Andrew Hardie, and Tony McEnery. 2006. *A Glossary of Corpus Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Barnbrook, Geoff. 1996. *Language and Computers*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Biber, Douglas. 1988. *Variation Across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, Douglas, Susan Conrad, and Randi Reppen. 1998. *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bod, Rens, Jennifer Hay, and Stefanie Jannedy (eds.). 2003. *Probabilistic Linguistics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bortz, Jürgen. 2005. *Statistik für Human- und Sozialwissenschaftler*. 6th edn. Heidelberg: Springer.
- *British National Corpus*, version 2 (BNC World). 2001. Distributed by Oxford University Computing Services on behalf of the BNC Consortium. URL: <<http://www.natcorp.ox.ac.uk/>>
- Church, Kenneth Ward, William Gale, Patrick Hanks, and Donald Hindle. 1991. Using statistics in lexical analysis. In *Lexical Acquisition: Exploiting On-line Resources to Build a Lexicon*, ed. Uri Zernik, 115–164. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Church, Kenneth Ward, William Gale, Patrick Hanks, Donald Hindle, and Rosamund Moon. 1994. Lexical substitutability. In *Computational Approaches to the Lexicon*, ed. Beryl T. Sue Atkins and Antonio Zampolli, 153–177. Oxford: Oxford University Press.
- Clark, Herbert H. and Jean E. Fox Tree. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84/1: 73–111.
- Conrad, Susan. 2000. Will corpus linguistics revolutionize grammar teaching in the 21st century? *TESOL Quarterly* 34: 548–560.
- Diessel, Holger and Michael Tomasello. 2005. Particle placement in early child language: a multifactorial analysis. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 1/1: 89–112.
- Dilts, Philip and John Newman. 2006. A note on quantifying “good” and “bad” prosodies. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 2/2: 233–242.
- Ellis, Nick C. 2002a. Frequency effects in language processing and acquisition. *Studies in Second Language Acquisition* 24/2: 143–188.

- Gahl, Susanne and Susan Marie Garnsey. 2004. Knowledge of grammar, knowledge of usage: syntactic probabilities affect pronunciation variation. *Language* 80/4: 748–775.
- Gries, Stefan Th. 2001. A corpus-linguistic analysis of *-ic* and *-ical* adjectives. *ICAME Journal* 25: 65–108.

Igor IVANOVIĆ

CORPUS AND COMPUTATIONAL LINGUISTICS THROUGH THE MONTENEGRIN LANGUAGE

This paper deals with the analysis of the part of Montenegrin and English version of the EC Questionnaire. From the total analysis from our doctoral thesis, we have chosen two aspects. The first one is about the analysis of impersonalized register, and the second one is about finding the connexion between *hapax legomena* and mistakes we found in the abovementioned corpus. We will show how the use of corpora and computers can shed new light onto the traditional linguistic research. Apart from all of that, this paper should also be understood as a promotion of Corpus and Computational linguistics in Montenegro.

Key words: *corpus, linguistic analysis, computers, the EC Questionnaire*

UDK 811.163.42'367.622

Izvorni naučni rad

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla)

Marica PETROVIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

amira.turbic@untz.ba

maricap@bih.net.ba

PROMJENA IMENICA U HRVATSKOJ LISTINI DUBROVAČKOGA ARHIVA OD 11. 6. 1253.

U radu će se iznijeti osobitosti promjene imenica u hrvatskoj listini Državnoga dubrovačkog arhiva od 11. 6. 1253 [sign. HR-DAD 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 215], sa spiskom dubrovačke vlastele. Osobitosti imenica te listine do sada nisu dovoljno istraživane.

Rezultat će analize biti: glavna i „neglavna“ promjena imenica; naporedna upotreba staroslavenskih i starohrvatskih oblika; staroslavensko i starohrvatsko kod imenica, te usporedba glavne i „neglavne“ promjene imenica Dubrovačke listine od 11. 6. 1253. sa imenicama ćirilčne Povaljske listine (D. Malić).

Ključne riječi: *promjena imenica, Dubrovačka listina, Povaljska listina*

Baštinimo značajan broj ćirilčnih i bosaničnih listina, važnih za jezičnu i književnu povijest, koje proširuju krug na štokavštini pisanih spomenika srednjovjekovnog perioda. Jedna takva listina napisana je 11. 6. 1253. godine u Dubrovniku.

„Imenice su riječi kojima se imenuju predmeti, bića i pojave. Gramatičko im je značenje (sadržaj) ‘predmet’ (Silić2002:10).” Iz udžbenika *Staroslavenski jezik* prof. Damjanovića saznajemo da se tipovi deklinacije imenica najstarijega slavenskoga književnog jezika dijele ovako: *Glavna promjena imenica muškoga i srednjega roda; Glavna promjena imenica ženskoga roda; I – promjena muškoga i ženskoga roda; U – promjena muškoga roda; V – promjena ženskoga roda i Konsonantske promjene.*

Jednina

U nominativu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

- ø: банъ 76¹, боѡинъ 74^e, богъ 38, /богъ 11, 40, 48, 53, богъданъ 64^c, братъ 20, damiēnъ. 63^d, den(ъ) 1, · dъubrovъnikъ 37, dobitk(ъ) 22 /dobitъkъ 28, / dobitkъ 29, 31, dobrslavъ 66^a, · goislavъ 62^b, gospodъ 40, g(ospo)d(i)nъ 38, 57^a, gradъ 37, 46, гръгуръ 70^a, gulerivikъ 76, êkobъ· 65^a, knezъ 58^a, marinъ 70^b, 72^b, 67^c, 70^c, 60^d, 63^c, 69^c, 75^e, маръgaritъ· 69^a, маръtinъ. 73^c, маръtolъ· 76, matevъ 72^d, · mihoilъ 71^e, movrêškъ· 68^e, ·i ôbъtъ· 77, pavlъ 70^e, 72^e, petrъ 68^a, 62^b, 65^b, 71^b, 63^c, 65^c, 57^d, 58^d, 66^d, pologrīnъ 67^d, priētelъ. 11, pruglъ. 72^c, 75^c, i rodъ 12, · rusinъ 72^b, 65^c, soseпъ 61^e, teôdгъ 73^a, tripunъ 67^e, urošъ 10, 20, vladislavъ 20, vlastelinъ 20 / vlastelin 57^a, volъkasъ· 67^a, vragъ 10, 11, vгъhъ 76, 77, zakonъ 46, žunъ· 63^b, 64^d, 70^d, 75^d, 62^e.
- a: anъdreê 75^a, 74^c / anъdrêa· 68^d, 69^d / anъdrêa 59^e, · dobrona 60^a, · grubeša 71^a, kolenъda 74^a / kolenъda 61^b, mateê 62^a, matiê· 66^c, 73^d, meпъгаѡa· 57^c, nikula 64^e, nikulica· 64^b, 60^c, palъma 60^b, 59^d / palъma 63^c, paska 67^b, 59^d, petrona. 71^c, 62^d, valica 69^e, vita 75^b, 58^c, 71^d, 61^e.
- e: ѡгъne 57^b, ôbъtъtovанъe· 56, · pisanъe 55 / pisanъne ·76, potverъdenъe 55, visъêгъe 58^b.
- i: alekъsi· 73^b, barъbi 70^b, basili· 69^c, geôгъgi 4, 58, 66^c, gerъvasi· 60^c, маръsili· 4, 57-58, dimitri 59^b, poзъkali 63^a, vali 67^b, vlasi 61^d, 65^d, 65^e.
- o: · c(êsa)r(ъ)stvo 11, 13, 21, 30, 47, 54, filipo 61^c, 74^d, fosъko 61^a, klimenъto 68^c, mihoilo 72^a, 74^b, 59^c, 62^c, 57^e, 73^e, pavъlo 58^c, priētelъstvo · 1, srebro 24, vгъsaiko 69^b, zlato 24.

Dubrovačka listina u nom. jed. imenica muš. i sred. roda ima pet gram. morfema: **-a**, **-e**, **-i**, **-o** i **-ø**.

Gram. morfem **-a** i **-i** imaju samo imenice muš. roda koje označavaju vlastita imena (*anъdrêa*, *dobrona*, *grubeša*, *kolenъda*; *alekъsi*, *barъbi*, *basili*, *geôгъgi* ...). Vlastita imena u Dubrovačkoj listini završavaju još na **-e** i **-o**: *ѡгъne*; *filipo*, *fosъko* ...).

Nulti morfem (-ø) je najčešći; pored općih imenica imaju ga vlastita muška imena (*богъданъ*, *damiēnъ*, ...), patronimi (*gulerivikъ* ...), toponimi (*dъubrovъnikъ* ...) i imenice koje označavaju državnu/društvenu službu/funkciju (*банъ*, *vlastelinъ* ...).

¹ Pri nabranjanju imenica, broj pored svake imenice pokazuje red (i)li redove u kojem(-ima) se imenice pojavljuju u Dubrovačkoj listini od 11. 6. 1253. [sign. HR-DAD 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 215] DL.

U Dubrovačkoj listini preovladavaju imenice koje su se sklanjale po glavnoj promjeni imenica muš. i sred. roda (*bogъ, bratъ, knezъ, vragъ, zakonъ/c(ê)sar(ъ)stvo, mesto, ôbъtъtovanъe, srebro, zlato*), a među njima se nalaze i imenice sa sufixsom **-tel-ъ**: *priêtelъ, priêtelъstvo*.

U nom. jed. imenica muš. roda na **-ø** koje se nisu sklanjale po glavnoj deklinaciji naš korpus pokazuje imenice imenice *i*-promjene (*gospodъ*), konsonantske *n*-promjene (*den(ъ)*) i *u*-promjene (*vrъhъ*).

Imenice sred. roda u nom. jed. na **-e** pokazuju prisutnost glagolskih imenica (*ôbъtъtovanъe, pisanъe...*).

Sva prezimena u Dubrovačkoj listini od 11. 6. 1253. godine završavaju se na gram. morfem **-ikъ**: *gačikъ*·59^d, *lomъpridikъ* 60^a, *menъčetikъ*·59^b, *mihoilikъ* 75^c, *petrovikъ* 59^a, *prodanъčikъ*·69^b, *slabikъ* 61^a, *vizolikъ*·67^d, nekočina prezimena na **-ø**: *čimkъ*·70^b, *merъnuhъ* 68^c, *vilanъ* 60^d, *pičinežъkъ* 74^d / *pičinežъkъ*·64^b, *silivêstrovъkъ*·71^e, te jedno prezime na **-a**: *čelpa* 63^e.

U Povaljskoj listini pojavljuju vlastita imena osim na suglasnik *i* na **-ø**, te niz prezimena; potvrđene su dvije imenice sred. roda u nom. jed.: *leto* 1, *selo* 19 (Malić 1988: 107).

U nominativu jednine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

- a:** *cr(ъ)kva*·49, *kletъva* 53, *ôpъkina* 4, 47, 51, *pravъda* 35, *·tisuča* 1.
- ø:** *·ljubovъ* 5 / *da ljub(ъ)vъ* 39, *·mati* 6 / *mati* 49, *съmъrъtъ* 31.

Nom. jed. imenica žen. roda ima dva gram. morfema: **-a** i **-ø**. Preovladavaju imenice **a**-promjene: *ôpъkina, pravъda, kletъva*. Pojavljuju se i imenice konsonantske **r**-promjene žen. roda: *mati*, zatim imenica **i**-promjene žen. roda: *съmъrъtъ*, te imenica *crъkva* nekadašnje **v**-promjene na koju je djelovala glavna promjena imenica žen. roda.

Imenica *mati* ima nulti morfem (Damjanović 2003: 88) i danas je u ko-sim padežima sačuvala „svoju staru osnovu na **-er-**. U deklinaciji se – osim u NAV jd. – imenica *mati* izjednačila s imenicama glavne deklinacije (G *matere*, DL *materi*, I *materom*)...” (Barić & dr. 1997: 627).

Napomenimo da se u nom. jed. žen. roda pojavljuju: opće (*cr(ъ)kva, ôpъkina*), apstraktne (*·ljubovъ / ljub(ъ)vъ*) i brojne imenice (*tisuča*).

U genitivu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

- a:** *g(ospod)ja b(og)a* 1, *i brata*·*ego vladislava* 12, *sudъe*·*bubanъna*·59^a, *i prêslavъnoga*·*c(êsa)r(ъ)stva* 2, 5, 15, 17, 22, 26, 29, 32, 33, 35, *človêka* 34, *našega*·

djubrovъnika 2, 4, 5, 26, 51 / *djubrov(ъ)n(i)ka* 55, *ôdъ dobitъê* 45, *povelєnъemъ. slavъnoga* *duža* 4, 52, : ili *bezъ. ezika* 30, 31, *georъgiê* 41, 55, *g(ospod)* *a b(og)a* 1, *visokogo · sevasto · krastora · g(ospo)d(i)na · petra* 32, 33, 76, *slavъnoga · grada* 2, 4, 5, 20, 25, 26, 51, 55, 76, *h(ris)t(os)a / h(ristos)a* 1, *m(ê)seca · ijunê* 1, *i(su)sa / is(usa)* 1, *kneza* 25, 33, 55, 76, *kneza* 58^e, 66^e, 67^e, · *knežъstva* 34, 52, *korila* 44, *za dъvê · nedele · ôd(ъ) kova* 18, *neverъnogo · krala · uroša · i roda · ego* 8, *krastora* 32, *petra · sevasto · kratora* 22, 26, 29, 33, 35, *lêta* *DI*₁, *ne pustiti · bezъ · mira* *DI*₁₃, *ôd(ъ) kneza* *maižaleka* 58^e, *marъsiliê* 55, *do mora · 45, m(ê)seca · ijunê* *DI*₁, *da vezъ. dobitkъ · ônoga · mъгъsa* 30 / *mъгъsa* 31, 32, 33, *ôka* 43, i *ôd(ъ) zeta* *ti · s(ve)togo · c(êsa)r(ъ)stva · petra · sevasto · kratora* 22, 26, 29, 32, 35-36, 41, *pokrata* 42, *bezъ · povelєnъê* 25, · *bezъ · propastva* 17, *neverъnogo · krala · uroša · i roda · ego* 8, 14, 20, *ôdъ sela* 40, 41, 45, *ôd(ъ) kneza* *tripuna* · 66^e, *neverъnogo · krala · uroša · i roda · ego* 8, 12, 14, *ôd(ъ) maloga · veča* · 64^a / *ôdъ velъsega · veča* 68^b, *ôdъ vêka* 71^a, *s(ve)togo · vita · 1, i brata · ego* *vladislava* 12, *vraga · tvoga · i našega · uroša* 12, 14, *ôd(ъ) zeta* *ti* 22, *žuna* *boгъdanika* 63^b.

-e: *ôdъ črъnete* 61^e, *po moru · vrъhu · grade* 19, *ôd(ъ) kneza · jude* · 67^e, *ôdъ vrъhe* 45.

-u: · *vrъhu* *uroša · vraga · tvoga* · 14, 19.

Tri su gram. morfema u gen. jed. imenica muž. i sred. roda: **-a**, **-e** i **-u**.

Gram. morfem **-a** imaju sve imenice glavne *o-/jo-*promjene muž. i sred. roda u gen. jed., koje u nom. jed. završavaju na *-ø*, **-e** i **-o**: (*b(og)a, človêka, georъgiê, povelєnъê, veča, lêta* ...).

Glavna promjena utječe na *i*-promjenu: *g(ospod)a, zeta*, zatim na konsonantsku *s*-promjenu: *ôka*.

Preovladavaju imenice glavne *o-/jo-*promjene u gen. jed. srednjega roda koje imaju gram. morfem **-a** (*c(êsa)r(ъ)stva, mora, sela*, ...).

Gram. morfem **-e** u gen. jed. imenica muž. roda u Dubrovačkoj listini ima dva uporišta:

- preuzimanje genitivnoga gram. morfema **-e** iz *a*-deklinacije imenica žen. roda palatalnih osnova ili
- preuzimanje genitivnoga gram. morfema **-e** iz imenica konsonantskih deklinacija.

Osim što se imenice muž. roda *črъneta* i *juda* dekliniraju po ugledu na imenice glavne promjene žen. roda, te pokazuju gram. morfem **-e**: *črъnete, jude*; uz njih i imenica glavne promjene muž. roda ima gram. morfem **-e** iz konsonantske deklinacije: *grade*, te imenica *u*-promjene: *vrъhe*.

Imenice *u*-promjene muž. roda (*vrъhu*) u gen. jed. pokazuje supostoja-nje gram. morfema *u*-promjene i konsonantske deklinacije: *vrъhu* ~ *vrъhe*.

Povaljska listina pokazuje u gen. jed. imenica muž. i sred. roda preovladavanje imenica *o-/jo-*promjene, kao i Dubrovačka listina. Međutim, za razliku od Dubrovačke, Povaljska listina pokazuje imenicu *i*-promjene: *do puti* koje nema u Dubrovačkoj listini; te da glavna promjena utječe na *u*-promjenu: *sina*, *vr̃ha*, dok u Dubrovačkoj listini glavna promjena utječe na *i*-promjenu: *g(ospod)a*, *zeta*, te na konsonantsku *s*-promjenu: *ôka*. (Usp. Malić 1988: 107).

U genitivu jednine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

- e: *s(ve)te* · *bo(gorodi)ce* 66^b, *do cr(ъ)kve* · 41, 42, *bezъ* · *družine* 30, *duše* 77, *gorъge* · 45, *ljubъve* · 2, *ôpъkine* 76, 77, *pъšenice* 25, *ôdъ rêke* 48, *službe* 54, *a ôdъ ône strane* 43, *bezъ sutъ·bine* 34, *druzi* · *vlastele* 12, *do vlačice* 43, *zemle* 2, 3, 12, 19, 38, 39, 40, 45, *zete* 26.
- (-ê): *ôdъ sela i dgr̃žavê* 40, 45, *do neretъvê* · 48, *ôdъ visokoga* · *papê* · 53, *gorъge* · *coe gredutъ* · *vr̃hъ* *žъgъnovъncê* 43.
- i: *do* · *cr(ъ)kvi* · 42, 45, *prokvъ* *moči* · *naše* 18, *pakosti* · 23, 27, *ni* · *rêči* 13, *sol* 46.

Genitiv jednine imenica ženskoga roda završava na: **-e, -ê i -i**.

Genitiv jed. imenica ženskoga roda pokazuje gram. morfem **-i** imenica *i*-promjene, koje u nom. jed. završavaju na **-o** (*moči*, *pakosti*, *rêči*, *sol*).

Imenica *v*-promjene ženskoga roda (*crъky*) na dva mjesta u Dubrovačkoj listini prelazi u *i*-deklinaciju žen. roda (*cr(ъ)kvi*), ali, također, na dva mjesta u listini zadržava staroslavenski gram. morfem **-e** iz *v*-promjene (*cr(ъ)kve*) kao i imenica *ljuby* koja u gen. jed. imenica žen. roda ima oblik: *ljubъve*.

Imenica *v*-promjene ženskoga roda (*crъky*) pokazuje supostojanje dva gram. morfema: jedan gram. morfem iz *v*-promjene i drugi gramatički morfem iz *i*-promjene: *cr(ъ)kve* ~ *cr(ъ)kvi*. Prof. Malić upoznaje nas da imenica *crъky* u Povaljskoj listini kod genitiva jed. čuva stari nastavak **-e**: *cr(ъ)k(ъ)ve*.

Dubrovačka listina pokazuje da ako je imenica žen. roda u nom. jed. imala gram. morfem **-a**, većina tih imenica u gen. jed. ima gram. morfem **-e** (*ôpъkine*, *duše*, ...) uz potiranje razlika između nepalatalnih i palatalnih osnova.

Povaljska listina pokazuje starije likove imenica žen. roda: *dragoty*, *živini* i novije prema palatalnoj deklinaciji: *raškъe*, *zemle* itd. (Malić 1988:109).

U dativu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

-u: asênu 4, · bogu 7, c(êsa)ru 3, · c(êsa)r(ъ)stvu · 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 36, 38, 39, 49, · êlovêku 17, d̆jubrovъniku 9, dužu 54, g(ospo)d(i)nu 3, 7, 54, gradu · 9, kupъcu 19, mihailju 4, · samo·dr̆žavъcu 3, stolu 17, velistvu · 40, vr(ъ)hu 7.

U dat. jed. muš. i sred. roda Dubrovačka listina pokazuje samo gram. morfem **-u**.

Stsl. imenica *u*-promjene (*vrъhъ*) mijenja se po glavnoj *o*-promjeni; naš korpus pokazuje da te imenice u dat. jed. završavaju na **-u** (*vr(ъ)hu*), jer u stsl. jeziku "imenica **u*-osnova bilo je malo i na njih su jako utjecale imenice **o*-osnova (Damjanović 2004: 85)."

Gram. morfem **-u** dat. jed. muš. roda održat će se do savremenoga stanja u jeziku kao uostalom, i u drugim slavenskim sustavima.

Prof. Malić navodi da su u Povaljskoj listini u dat. jed. imenica muš. i sred. roda potvrđene samo imenice glavne promjene: *b(og)u* 8, *ioanu* 8, *clezu* 30, *opat* 32, 46, *ratъku* 32 i *radъku* 46; *vlada[nъ]ju* 11, *udanъju* 14." (Malić 1988: 107).

U dativu jednine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-i: moči 15.

(-ê): ôpъkinê · 54.

Dativ jednine imenica ženskoga roda završava na **-i** i **-ê**.

Ekscerpirani primjeri u dat. jed. žen. roda pokazuju primjere imenica *i*- i *a*-deklinacije: *moči*, *ôpъkinê*.

Povaljska listina u dat. jed. imenica žen. roda pokazuje imenicu *v*-promjene sa dva gram. morfema: *cr(ъ)k(ъ)vi* i *cr(ъ)k(ъ)ve*, što D. Malić tumači kao „grafijsko preklapanje i – e – ê, a ne prijelazom imenica u glavnu nepalatalnu deklinaciju.”

U akuzativu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

-a: vъ_{h(risto)sa} · b(og)a 3, vъ_{h(risto)sa} · 3, iôvana 6, i vъ_{s(ve)te (sve)tiju} · mučenike g(ospo)d(ъ)ne v̆lasiê · lov̆rêpъtъê 7, i blaženuju · četiri · evan̆geliste · marъka · 6, · i blaženuju · četiri · evan̆geliste · marъka · mateê 6, i vъ_{s(ve)tiju} · ap(usto)li · petra · i pavъla 6, vъ_{s(ve)tiju} · ap(usto)li · petra 6, 7, i vъ_{s(ve)te (sve)tiju} · mučenike g(ospo)d(ъ)ne v̆lasiê 7.

-e: vъ_{s(ve)toe} · evan̆g(e)li(e) 5, na ihъ · hъtenъe 28, Vъ · [i]me 1, vladanъe · 8.

-o: vъ knežъstvo 25, 29, na_{ino} mesto · 48, vъ priêtelъstvo 10.

-u: anđriju 7, ljuku 6.

-ø: vъ našъ · gradъ · djubronъnikъ 22, 51 / vъ djubronikъ · 22, / · vъ djubron(ъ) nikъ 23 / vъ djubronъnikъ 48, vъ ^{telahъ · i} dobitъkъ 28, / za dobitъkъ. 32, ^{ki drъže-} dobitêkъ 66^b, na. d(ъ)нъ 1, gnevъ 53, · vъ · gradъ 19, 22, 39, 41, kr(ъ)stъ 6, mîrъ . 13, 14, plotъ 3, vъ prêdelъ 23, · stolъ · 14, trъgъ 23, 24, vtъhъ 41, 43, da si [i]mamo · ònъzi · stari zakonъ 37, 47, 48, vъ životъ 15.

Prof. Malić navodi za Povaljsku listinu da je akuz. jed. imenica muš. roda jednak nom. ili gen., a u sred. rodu akuz. je jednak nominative. Isto vrijedi i za Dubrovačku listinu.

Gram. morfeme -a, -u i -ø u akuz. jed. imaju imenice muš. roda, dok imenice sred. roda u akuz. jed. imaju gram. morfeme: -e i -o.

Od imenica muš. roda koje u akuz. jed. završavaju na -ø, kao i u nom. jed., nalazimo opće imenice: *dobitъkъ*, *gradъ*, *kr(ъ)stъ* itd.; imenice konsonantske *n*-promjene (*d(ъ)нъ*) i *u*-promjene (*vtъhъ*).

Imenice sred. roda u akuz. jed. na -e pokazuju prisutnost glagolskih imenica (*vladanъe* ...).

U akuzativu jednine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-u: devoju · 6, a družunu 32, · i vъ istinu 3, kletъvu 53, mariju · 6, na potrebu 24, pravinu 34, vъ pravъdu · 3, 35, 36, 50, volu 23, / na volu 27· zemlu 16, 18, anđriju 7, ljuku · 6, bratъju · 8.

-ø: i ljubъvъ 3, ^{svoju} · mokъ 21, · pomokъ 15, poč(a)stъ 54, ^{na egovъ · stolъ · i} ratъ 14, · sъmгъtъ 29.

Dva su gram. morfema u akuzativ jed. imenica žen. roda: -u i -ø. Preovladava starohrvatski gram. morfem -u. Njega u akuz. jed. imaju sve imenice glavne promjene koje u nom. jed. završavaju na -a, te pokazuju nerazlikovanje nepalatalnih i palatalnih osnova: *kletъvu*, *pravъdu* ~ *volu*, *zemlu*. Taj starohrvatski gram. morfem -u održat će se do savremenoga stanja u jeziku, te ga kod istih imenica nalazimo u savremenome hrvatskom jeziku: *kletvu*, *pravdu* ~ *volju*, *zemlju*.

Imenice *i*-promjene (*pomokъ*, *poč(a)stъ* ...) i *v*-promjene (*ljubъvъ*) žen. roda. u akuz. jed. završavaju na -ø gram. morfem.

Povaljska listina, kao i Dubrovačka listina, glavnu *a*-promjenu imenica muš. i žen. roda u akuz. jed. pokazuje sa gram. Morfemom -u: *nikulu*, *knigu*, te imenicu *v*-promjene u stsl. obliku: *cr(ъ)k(ъ)vъ* i *cr(ъ)k(ъ)vъ* (Malić 1988: 110 i 111).

U vokativu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

Vokativ jed. imenica muš. i sred. roda se ne pojavljuje u Dubrovačkoj listini, dok nas prof. Malić upoznaje s vokativnim oblicima u Povaljskoj listini: *kneže, župane*.

U lokativu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

- e: ni na · brode 24, · ni · vь grade 27, · ni na moste 24, 27, · ni na · sьbore 27, 77.
- i: ni na · puti · 24.
- u: · po pomorьju 15, · po moru 15, 19, po suhu 49, po zakonu · 34, 77.

Dubrovačka listina pokazuje tri gram. morfema: **-e**, **-i** i **-u**.

Dubrovačka listina imenicu *i*-promjene u lok. jed. muš. roda pokazuje u stsl. obliku: *puti*, kao i Povaljska listina, dok su sve ostale imenice u Dubrovačkoj listini muš. roda u lok. jed. iz glavne promjene i pokazuju starohrvatske gram. morfeme **-e** i **-u**: *grade, zakonu*. Oblik imenice *zakonu* održat će se od starohrvatskoga jezika do savremenoga stanja.

Dalje, Dubrovačka listina od imenica sred. roda ima samo potvrđen gram. morfem **-u**: *pomorьju, moru, suhu*, dok nas prof. Malić upoznaje, pri analizi Povaljske listine, da nema potvrđenih imenica sred. roda u Povaljskoj listini.

U Povaljskoj listini u lok. jed. muš. Roda u imenica nepalatalnih osnova pojavljuje se stsl. nastavak **-ê** iz glavne promjene (*na trêbošinê, na brezê*) i iz *i*-promjene **-i** (*pri puti*), te noviji oblici sa gram. morfemima **-i** i **-u**: *o zagoni, na bolu* (Malić 1988: 108).

U instrumentalu jednine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

- em: · s[ъ] hotenьemъ 76, курьсемъ 27 / курьсмъ 31, povelеньemъ. 4, · сь urošemъ 13.
- om: s[ъ] tvoimъ · с(êsa)р(ъ)stvomъ 14, сь ezikomъ: 30, iôvanomъ 2, сь jezikomъ 31, iôvanomъ · ôsênomъ 2, сь vonomъ · звонивъше 77.
- u: · zapečakeno · jestь · pečatьju · ѿрѣкинъskomъ i slavьн(о)ga · marьsiliê 55.

Instrumental jednine imenica muš. i sred. roda završava na **-em** i **-om**, te jedna imenica muš. roda ima gram morfem **-u**: *pečatьju*.

Gram. morfem **-em** redovito se pojavljuje u imenica palatalne osnove (*urošemъ, hotenъemъ*), dok se gram. morfem **-om** pojavljuje u imenica nepalatalnih osnova (*c(ěsa)r(b)stvomъ, ezikomъ*).

I u Povaljskoj listini potvrđeni su nastavci nepalatalne i palatalne osnove **-om** i **-em**: *rodomъ, knezemъ*, itd. (Malić 1988: 108).

U instrumentalu jednine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-ju: i mokъju 19.

-om: meždu · ôpъkinomъ 2, silomъ · 19.

-ov: dobromъ · verovъ · 17.

Instrumental jed. imenica žen. roda završava na: **-ju**, **-om** i **-ov**. Dvije imenice pokazuju starohrvatski gram. morfem **-om**.

Gram. morfem **-ju** nalazimo kod imenice *i*-promjene: *mokъju*, dok gram. morfeme **-om** i **-ov** u instr. jed. imenica žen. roda nalazimo kod imenica glavne promjene žen. roda: *silomъ, verovъ*. Gram. morfem **-ju** (<ъjō) je iz stsl. jezika, a gram. morfem **-om** je iz starohrvatskoga jezika pa dolazi do miješanja staroslavenskih i starohrvatskih osobitosti različitih deklinacijskih vrsta na razini gram. morfema: *mokъju* ~ *ôpъkinomъ*.

„U instrumentalu jednine nastavak - *ojq* rano je pretvoren glasovnim promenama u -ov: *ženojō* > *ženoju* > *ženou* > *ženow* (glas *v* tada se još izgovarao kao bilabijalno *w*). Tako je i -*ejq* u *jā*-osnovama dalo -ev, ali je taj nastavak već oko 1200. bio zamenjen sa -ov (*poveļov*, 1189), da bi zatim u XIII v. zagospodarilo -om, prema muškom i srednjem rodu.” (Brozović & Ivić 1988: 22). Dubrovačka listina iz 1253. godine ima zabilježene dvije imenice sa gram. morfemom **-om**: *ôpъkinomъ, silomъ*, dok se gram. morfem **-ov** pojavljuje samo u jednoj imenici: *verovъ*.

Za razliku od Dubrovačke listine koja u instr. jed. imenica žen. roda ima tri gram. morfema: **-ju**, **-om** i **-ov**, u Povaljskoj listini prof. Malić upoznaje nas da su zabilježena dva gram. morfema: **-ovъ** i **-omъ** (*podъ stēnovъ* 22, *sъ nivomъ* 18).

Množina

U nominativu množine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

-a: sela · 41.

-en/a: A siē · sutъ · imena · ônehъ · ki se su · kleli · 56.

-e: *djubronъkane* 23, *ljudъe* 21, 25, 33, 39, *manastire* 50, *priētele* 5, 8-9, *p(r)ikupe* 50.

-i: *ap(usto)li* 6, · i *rodъ ihъ* · ili *druzi* · *vlastele* · i *pribъgnu* (?) · *gradu* 12, i *kurъci* 21, 26, · *nevêrnici* 8 / *nevêrъnici* 9, *nevêrъnici* 9, *prideli* 16, *grъci* · *ôpъkinъki* 62^b / *grъci* _{gradъci} 64^b, *vekъnici* · 4 / *vekъnici* 68^b / *vêkъnici* 64^a.

-ov / i: *popovi* 50.

(-ê): _{vъse} *knezovê* 51, *vragovê* 9.

Nominativ množine očuvao je stare gram. morfeme: **-a**, **-en/a**, **-e**, **-i**, **-ov/i** i **-ê**. Preovladava gram. morfem **-i** i nalazimo ga samo kod imenica muš. roda: *ap(usto)li*, *druzi*, *kurъci*.

S proširenjem osnove u nom. množ. pojavljuje se jednosložna imenica muš. roda glavne *a*-promjene *popovi*.

Imenica muškoga roda nom. jed. *človêkъ* pokazuje supletivizam i gram. morfem **-e**: *ljudъe*; gram. morfem **-e** pripada nekadašnjoj *i*-promjeni muš. roda.

„Imenice sa sufiksom **-(j)an-in-ъ** (gražd-an-inъ) također su se u množini sklanjale kao imenice konsonantskih promjena, s tim što su gubile drugi dio sufiksa (**-in**), na primjer nominativ plurala graždan **-e** (Damjanović 2003: 90).” Pojavnost staroslavenskoga gram. morfema **-e** u Dubrovačkoj listini samo je potvrda jezične starine: *djubronъkane*.

Gram. morfem **-ê** vjerovatno ukazuje na pisarevu pogrešku ili se radi o pisarevoj zamjeni **-i** ili **-e** jatom u Dubrovačkoj listini, primjerice: _{vъse} *knezovê*, *vragovê*.

U nom. množ. imenica sred. roda konsonantske *n*-promjene pojavljuje se imenica: *imena*.

U ekscerpiranome korpusu imenica muš. roda u nom. množ. pred gram. morfemom **-i** vrši proces druge palatalizacije velara **k** i **g** (za velar **h** nema potvrda) u **c** i **z**: (*nevêrъnici*, *vekъnici*, *druzi* ...).

Povaljska listina pokazuje u imenica muš. roda množ. uvijek nastavak **-i**, a u sred. rod. množ. samo jedan primjer: *osêčišća* (Malić 1988: 108).

U nominativu množine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-e: _{i vъse} · *ôpъkine* 77, _{vъse} *sudie* 4 / *sudъe* · *bubanъna* · *petrovikъ* 59^a, *vlastele* 12, *zemle* 2, 41.

-i: *cr(ъ)kvi* 50.

(-ê): naše · zemle · i sela · i dr̃žavê 41, zlat̃ne · postavê 24.

Dubrovačka listina u nom. množ. imenica žen. roda pokazuje tri gram. morfema: **-e**, **-i** i **-ê**.

Imenica *sudija* deklinira se po glavnoj *jo*-promjeni imenica žen. roda, pa u Dubrovačkoj listini nalazimo u nom. množ. primjer sa dva grafijska rješenja: (*sudie* ~ *sudbe*).

Promatrani primjeri imenica ženskoga roda pokazuju da imenice koje u nominativu jednine imaju gram. morfem **-a**, u nominativu množ. imaju gram. morfem **-e** kod imenica nepal. i pal. osnove (*ôpr̃kine*, *zemle*) ili **-ê** samo kod imenica nepal. onove (*dr̃žavê*), dok prema prof. D. Malić Povaljska listina u nom. množ. imenica žen. Roda pokazuje samo gram. morfem **-e** i to kod imenice pal. osnove: *z(e)mle*.

Imenica *v*-promjene **cr̃ky** koja je u nom. jed. imala gram. morfem **-a** iz glavne *a*-promjene imenica žen. roda (*cr(̃)kva*), u nom. množ. Dubrovačka listina pokazuje gram. morfem **-i** iz *v*-promjene imenica žen. roda (*cr(̃)kvi*).

Imenica *dijete* srednjega je roda u savremenome jeziku, koja u nom. jed. završava na **-e**. Dubrovačka listina pokazuje zbirnu imenicu: I mi · I dêťca² · naša · da 53 (< stsl. *dêti*), a koja se u stsl. jez. deklinirala po *i*-promjeni imenica žen. roda.

U genitivu množine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

-i: · ôd(̃) · blagovêrnĩh · i s(ṽ)têtĩh · c(êsa)ri · 3.

-ø: ôd̃ ôneh̃ sel̃ 40, ṽsel̃h̃ · vlastel̃ 76.

-en/eh: ôd̃ st(a)rĩh̃ · vrêmeneh̃ · 50.

Dubrovačka listina pokazuje gen. množ. sred. roda s dva gram. morfema: imenicu glavne *o*-promjene sa -ø: *sel̃*, a imenicu *vrême* konsonantske *n*-promjene sred. roda sa gram. morfemom **-en/eh** i sa proširkom **-en-vrêmeneh̃**. Također i imenice muš. roda pojavljuju se u Dubrovačkoj listini sa dva gram. morfema **-i** i **-ø** (vidjeli smo da -ø gram. morfem pokazuju i imenice sred. roda): *c(êsa)ri*, *vlastel̃*. Imenica *cêsar̃* u gen. množ. ima gram. morfem *i*-deklinacije muš. roda, dok imenica *vlastel̃* glavne *o*-promjene ima -ø. Povaljska listina pokazuje genitivne oblike u muš. i sred. roda bez nastavaka (Malić 1988: 108).

U dativu množine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

² Imenica *dijet-e-ø* u savremenome hrvatskom jeziku srednjega je roda, a u množini dobiva oblik zbirne imenice *djec-a*. (Silić & Pranjeković 2005:115).

-em: *ljudemъ* 31.

Imenica *i*-promjene (*ljudie*)³ ima gram. morfem **-em** iz *i*-promjene: *ljudemъ*, te oblike imenica u dat. množ.: *da bude · našimъ · ljudъmъ* 35 / *ludъmъ rašъkimъ* 47. Imenica glavne *o*-promjene *kurъcъ* ima oblik dat. množ.: *Takožde ljudemъ · i kurъcmъ · djubrovъčъkimъ* 31.

Povaljska listina za razliku od Dubrovačke listine pokazuje samo dat. množ. muš. roda sa nastavkom nepalatalne deklinacije **-om**: *otokomъ* (v. Malić 1988: 108).

U dativu množine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-am: *mati vъsemъ · našimъ · cr(ъ)kvamъ* 49.

Množinski dativni gram. morfem **-am** ima imenica *v*-promjene ženskoga roda. Ekscerpirani primjer iz Dubrovačke listine pokazuje da staroslavenska imenica *crъky* završava na stsl. gram. morfem **-am**: *cr(ъ)kvamъ*.

U akuzativu množine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

-e: *evanъgeliste* 6, *dobitke* · 32, *vъse grade* 16, 27, 49, · *mučenike* 6, za *priētele* 10, · *ni na · sъbore* 27.

(-ov/ê): *kleti · vъse knezovê* *ki budutъ* 51.

-i: · *tolikozi · ludъi · koliko · da mogu · čuvati* 20.

U akuz. množ. Dubrovačka listina ne pokazuje imenice sred. roda, a imenice muš. roda množ. završavaju na: **-e, -i i -ov/ê**.

Preovladava gram. morfem **-e** koji potire razlike između nepalatalnih i palatalnih osnova (*grade ~ priētele*). U imenice glavne *o*-promjene *kъnezъ* u akuz. množ. dolazi do proširenje osnove sa morfemskim segmentom **-ov-**, te ima oblik *knezovê* sa jatom (ê) za koji ne znamo koju je glasovnu vrijednost u tome periodu imao ili je došlo do tzv. preklapanja ê ~ e ~ i.

Iz staroslavenskih udžbenika znamo, da su se u staroslavenskome jeziku imenice konsonantske deklinacije sa sufiksima: **-tel-ъ, -ar-ъ, -an-** i **-in-** samo u jednini sklanjale po *jo*-deklinaciji, a u množini kao imenice konsonantske promjene. U Dubrovačkoj listini primjer imenice *priētelъ* pokazuje da je u akuz. množ. došlo do utjecaja množinske *jo*-deklinacije na konsonantsku množinsku *n*-deklinaciju, te imamo oblik: *priētele*.

U akuz. množ. Povaljska listina također pokazuje samo imenice muš. roda: *vinogradi*, *d(ъ)ni*, *hlъmъčani* (Malić 1988: 108. i 110).

³ V. str. 11.

U akuzativu množine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-e: svoe · knige^{da} 30, da pomokъ · prieti · vьse grade · ili · kostele 16, · za dьvê · nedele 18, i službe 54, · vь zemle 8, 26, 37.

(-ê): da imamo · i hokemo · drъžati · sp(a)sajuče · kletъvê 54.

U akuz. množ. imenice žen. roda imaju iste gram. morfeme -e i -ê, kao i nom. množ. imenica žen. roda.⁴ Imenice koje u nom. jed. završavaju na -a, u akuz. množ. pokazuju gram. morfem -e; iznimku pokazuje stsl. imenica *klětva* koja u akuz. množ. pokazuje gram. morfem -ê: *kletъvê*.

Gram. morfem -e preovladava kod imenica glavne promjene i nalazimo ga i kod nepalatalnih i kod palatalnih osnova: *knige, zemle...*

U Povaljskoj listini „U akuzativu plurala u imenica nepalatalnih osnova miješaju se nastavci obiju deklinacija – -y i -i (< -y) i -e (< -e): *rasohy* 22 i *rasohi* 43, *lokъve* 31, *gomile* 41. Imenice palatalnih osnova imaju nastavak palatalne deklinacije: *gaće* 19, *zemle* 23, 35.” (Malić 1988: 110).

Ako napravimo usporedbu pojavnosti gram. morfema u Povaljskoj i Dubrovačkoj listini, onda možemo zaključiti da i u jednoj i u drugoj listini u akuz. množ. imenica žen. Roda preovladava gram. morfem -e.

U lokativu množine imenica muškoga i srednjega roda nalazimo ove gram. morfeme:

-ah: vь telahъ · 28.

-eh: ni na · putehъ 28, ni na · vratehъ 24, · vь ônehъ zakonehъ 37-38.

-êh: · po^{vьsehъ} · gradovêhъ 47, ni vь selêhъ 27.

Gram. morfem -êh iz glavne o-promjene pokazuju imenice muž. roda, primjerice: *gradovêhъ, selêhъ*. Imenica sred. roda konsonantske s-promjene *têlo* potvrđena je u Dubrovačkoj listini sa gram. morfemom -eh: *telahъ*.

Lokativni oblik imenice sred. roda *vrata pl. t.* u Dubrovačkoj listini pojavljuje se sa gram. morfemom -eh u lok. množ.: *vratehъ*; sa istim gram. morfemom potvrđene su i imenice glavne o-promjene: *zakonehъ* i i-promjene: *putehъ*.

Povaljska listina pokazuje oblike imenica muž. i sred. roda sa nastavcima -êh, -eh i -ih: *kalê/hъ/, selъcehъ, brezihъ* (Malić 1988: 109).

⁴ Tekst Dubrovačke listine u nom. množ. imenica žen. roda ima i primjerasa gram. morfemom -i.

Dva ista gram. morfema imaju Dubrovačka i Povaljska listina: **-êh** i **-eh**.

U lokativu množine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-ah: knigahъ 50, na rêkahъ 28, vъ zemlahъ :31, 32, 35.

-eh: vъ прѣписанеһъ, zemleһъ 27.

Dva su gram. morfema u lokativu množine imenica ženskoga roda: **-ah** i **-eh** u Dubrovačkoj listini, dok Povaljska listina ima samo jedan gram. morfem **-ah**.

Množinska deklinabilna sistema lok. množ. imenica žen. roda Dubrovačke listine pokazuje gram. morfeme **-ah** kod nepalatalnih i palatalnih osnova glavne promjene: *rêkahъ* ~ *zemlahъ*, dakle potire se različitost između nepalatalnih i palatalnih osnova. U jednome primjeru imenica glavne promjene, s palatalnom osnovom supostoji gram. morfemi **-ah** i **-eh**: *zemlahъ* ~ *zemleһъ*.

U Povaljskoj listini imenica žen. roda u lok. množ. nastavak je samo **-ahъ** i kod imenica glavne *a-/ja-* promjene: *stranahъ*, *ponъlahъ* i kod imenica *v-*promjene: *lokъvahъ* (Malić 1988: 110).

U instrumentalu množine imenica muškoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-i: se ônemi · ludъi: 19.

Gram. morfem **-i** Dubrovačka listina pokazuje kod supletivne imenice *i*-promjene: *ludъi*, na koju utječe glavna *jo*-promjena. Isti gram. morfem pokazuje i Povaljska listina, samo kod druge imenice muš. roda, te ni Povaljska listina kao i Dubrovačka nema imenica sred. roda u instr. množine.

Povaljska listina pokazuje također gram. morfem **-i**: *sъ nerezî* (Malić 1988: 109).

U instrumentalu množine imenica ženskoga roda nalazimo ove gram. morfeme:

-ami: съ knigami :32.

Dubrovačka listina u instr. množ. imenica žen. roda pokazuje samo jedan primjer imenice *a*-promjene sa gram. morfemom **-ami**: *knigami*, a u Povaljskoj listini prema prof. Malić također je isti gram. morfem kod imenica *a*-promjene: *nivami* i kod imenica *v*-promjene: *lokъvami* (Malić, 1988: 111). Dakle, javljaju se dvije vrste promjena (*a*- i *v*-promjena) u Povaljskoj listini u odnosu na Dubrovačku listinu u kojoj je prisutna samo *a*-promjena.

Zaključak

Baštinimo značajan broj ćirilčnih i bosaničnih listina, važnih za jezičnu i književnu povijest, koje proširuju krug hrvatskih pisanih spomenika srednjovjekovnoga perioda. U Dubrovačkoj listini, kao i Povaljskoj listini, preovladava glavna promjena imenica u odnosu na „neglavnu“ promjenu. Međutim, u listinama se pojavljuju i ove osobitosti:

1. Dubrovačka listina ne pokazuje oblike genitiva množine imenica žen. roda, dok u Povaljskoj listini, prema prof. Malić, ima jedna potvrda: *do rasohъ*.
2. Povaljska listina nema dativnoga množinskog oblika imenica žen. roda.
3. Imenica u vok. jed. i množ. imenica žen. roda u Dubrovačkoj i Povaljskoj listini nema.
4. Dubrovačka listina u lok. jed. imenica žen. roda nema, dok Povaljska listina u lok. jed. ima potvrđen gram. morfem **-i** palatalne deklinacije: *grъmači*, te preklapanje gram. morfema **-e**, **-i** i **-ê** u primjeru: *luce* (Malić 1988: 110).
5. Vok. jed. i množ. imenica muž. i sred. roda u Dubrovačkoj listini nema, dok Povaljska listina pokazuje jedninske vokativne oblike imenica muž. roda.
6. Prisutna je naporedna upotreba staroslavenskih i starohrvatskih oblika, ali postoje i interferiranja unutar njih samih, primjerice: akuz. množ. imenica muž. roda: *ludbi* - *ljudbe*.
7. U Dubrovačkoj listini izjednačeni su dativni i lokativni oblici jed. muž. i sred. roda gram. morfemom **-u** (*bogu*, *c(êsa)r(ъ)stvu* ~ *po zakonu*, *po moru*).
8. Lok. množ. izjednačava se sa gen. množ. u Dubrovačkoj listini gram. morfemom **-eh** (*· vъ ônehъ zakonehъ* ~ *ôdъ st(a)rihъ · vrêmenehъ*).

Iz Dubrovačke i Povaljske listine razvidna je naporedna uporaba staroslavenskih i starohrvatskih oblika, ali i preovladavanje starohrvatskih padežnih oblika u jeziku srednjovjekovnoga perioda.

Literatura

- Barić, Eugenija, Lončarić, Mijo, Malić, Dragica, Pavešić, Slavko, Peti, Mirko, Zečević, Vesna, Znika, Marija 1997. *Hrvatska gramatika, II, promijenjeno izdanje*, Zagreb: Školska knjiga.
- Belić, Aleksandar 1969. *Istorija srpskohrvatskog jezika, Knj. II, sv. 1, Reči sa deklinacijom*, Beograd: Naučna knjiga.

- Brozović, Dalibor, Ivić, Pavle 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 120 str.
- Damjanović, Stjepan 2003. *Staroslavenski jezik. Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan, 1994. *Hrvatsko književno srednjovjekovlje*, Zagreb
- Damjanović, Stjepan, 2002. *Slovo iskona*, Staroslavenska/starohrvatska čitanka, Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan, Jurčević, Ivan, Kuštović, Tanja, Kuzmić, Boris, Lukić, Milica, Žagar, Mateo 2004. *MALI staroslavensko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Hamm, Josip, 1958. *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Hamm, Josip, 1960. *Staroslavenska čitanka*, Zagreb: Školska knjiga.
- Hercigonja, Eduard, 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Hercigonja, Eduard, 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture: filološkomedievističke rasprave*, Zagreb: Matica hrvatska.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik (HER)*, 2005. 1-12, Zagreb: Novi Liber.
- Malić, Dragica, 1988. *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva.
- Moguš, Milan, 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Globus.
- Silić, Josip, 2002. *Hrvatski jezik 2*, udžbenik za II. razred gimnazije, 5. izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Silić, Josip, Pranjković, Ivo, 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika : za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I – Prvi dio, Beograd – Sremski Karlovci 1929. i knj. I – Drugi dio, Beograd – Sremski – Karlovci 1934.
- Turbić-Hadžagić, Amira, 2009. Deklinacija ličnih zamjenica *ja* i *ti* u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 213-229.
- Turbić-Hadžagić, Amira, 2004. Paleografske osobenosti Pisma bosanske kraljice
- Jelene Grube Dubrovniku od 5. 3. 1399, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, God. 36/2000-1, Sarajevo, 121-131.

- Turbić-Hadžagić, Amira, 2009. Deklinacija glavnih brojeva u bosansko-humskim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća, *Lingua Montenegrina*, 4, Cetinje, 147-157.
- Turbić-Hadžagić, Amira, 2010. Razvoj poluglasa u nekim bosansko-humskim poveljama *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, br. 7, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, ISSN 1512-5696, (117-124)

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ
Marica PETROVIĆ

THE NOUN CHANGE IN THE CROATIAN CHARTERS FROM DUBROVNIK ARCHIVES FROM 11 JUNE 1253

As a part of its written heritage, a significant number of charters important for the language and literary history exists and expands the span of Croatian medieval written heritage. In *Dubrovačka listina* as well as in *Povaljska listina*, the main noun change prevails in comparison to “not main” change. From the documents of *Dubrovačka* and *Povaljska listina*, the parallel use of old Slavic and old Croatian forms is evident, with the dominance of old Croatian case forms in the language of the Cyrillic medieval charters.

Key words: *noun change, Dubrovačka listina, Povaljska listina*

Jasmin HODŽIĆ (Mostar)

Fakultet humanističkih nauka u Mostaru

lingvostop@yahoo.com

JEZIK POETSKOG TEKSTA IZMEĐU DOSLOVNOG I FIGURATIVNOG: TRAGOM VARIJANTI LIRSKE NARODNE PJESME „ALI-PAŠA NA HERCEGOVINI“

Ovaj rad sadrži kontrastivnu analizu među datim varijantama lirske narodne pjesme *Ali-paša na Hercegovini*, s posebnim osvrtom na najnoviju varijantu koju ovom prilikom donosimo u javnost. Posebna analiza usmjerena je na lingvistički aspekt izgradnje poetskog teksta, odnosno, stilistički aspekt figurativnog jezika na primjeru ironije i metafore.

Ključne riječi: *Ali-paša na Hercegovini*, *varijante*, *narodna književnost*, *figurativni jezik*, *metafora*, *ironija*

Uvod

Pjesma *Ali-paša na Hercegovini* je lirska narodna pjesma čije dosad zapisane varijante egzistiraju u jednom tematskom saglasju s istim ili različitim motivima koji se pojavljuju u nekoj od varijanata. Pomenute motive koje sadržavaju varijantne pjesme o *Ali-paši* i lijepoj *Mari* zapravo nalazimo i u drugim pjesmama o djevojci *Mari (Fati)*, što tumačimo kao interferenciju formula iz narodne poezije. Takve formule nalaze se i u dosad neobjavljenoj varijanti te pjesme, koju ovom prilikom donosimo u javnost.

Ljubavnu narodnu pjesmu, sevdalinku o *Ali-paši* i lijepoj *Mari*, potvrđenu u *Antologiji usmene lirike* (Maglajlić, 2005); svojevremeno je književnik Hamid Dizdar prvi donio u javnost (Dizdar, 1944), a njeni stihovi glase:

(1) ALI-PAŠA NA HERCEGOVINI

*Ali-paša na Hercegovini,
lijepa Mara na Bišću bijaše.
Koliko su na daleko bili,
jedno drugom jade zadavali!
Knjigu piše paša, Ali-paša:*

“Lijepa Maro, bi li pošla za me?”

S Bišća Mara paši odgovara:

*“Da me prosiš, ne bih pošla za te,
da s' oženiš, bih se otrovala!”*

(Dizdar, 1944)

To je pjev ispunjen dertom i dertli sevdahom. Pjev neostvarene ljubavi u kojem su, baš kao i kod mnogih sličnih sevdalinki s lokalnim obilježjima, u prepoznatljivom ambijentu bosanskih mahala ili živopisnih kasaba i gradova, opjevana ašiklijska nadmetanja sevdahom okrunjenih dilbera i njihovih nadaleko poznatih čarnih ljepotica. Zapisane su do sad tri poznate varijante toga pjeva, Dizdar (1944), Isaković (1972), i Čišić (1991). Sinonim za prototipnu varijantu je ona Dizdareva, varijanta koju donosi Isaković razlikuje se tek neznatno, s nekoliko novih motiva, dok se Čišićeva varijanta naslanja na Isakovićevu, a posebna je po tome što donosi najviše novih motiva u odnosu na prethodne dvije. Isaković donosi i varijantu koja govori o Ali-paši i lijepoj Fati, što navodi na zaključak da su Mara i Fata opća mjesta u našoj narodnoj lirskoj poeziji.

Sevdalinka i dramski diskurs

Razmatranje te pjesme u duhu njene poetike moglo bi da bude slično poduhvatu koji se bliži interpretaciji jednog dramskog koncepta. Nizanje dramskih situacija očituje se već od prisutnosti ekspozicije u kojoj se ogleda slika ambijenta gdje se radnja drame odvija s prizorom koji govori o njenim glavnim akterima i njihovom međusobnom odnosu. Početnim razvojem događaja, akcijom jednog od ličnosti izaziva se reakcija i dolazi do zapleta. Dramski sukob očituje se u prikazu suprotstavljenih težnji. Dolazi do napetosti između likova u sudaru suprotstavljenih nastojanja, naravno, prikazanog u dijaloškoj formi. Dijalog u konačnici rađa paradoks. Tragična slika kao prikaz nemogućnosti da se ponudi bezbolan ishod, rješenje nudi u podvojenosti, bezizlazu, i ropstvu između želje i mogućnosti. Tako je najveći splet zapravo upravo u raspletu.

Bilo da okolina proizvede žrtvu, bilo da se žrtva ogleda u tragičnoj sudbini patnika zarobljenog u vlastitim nadama i snovima, poznato je da tragičan ishod u našoj usmenoj književnosti najviše nalazimo u baladi.

„Po svom poetskom karakteru sevdalinke imaju u sebi ponešto od bitnosti balade, njenu zamračenu tragiku bolnog osjećanja koje je ostavio neki povod ili događaj.“ (Rizvić, 1994)

Epitafna zvonka forma - *Da me prosiš ne bih pošla za te, da se oženiš bih se otrovala*, odzvanja u porobljenoj duši i dvosjekli je mač u utrobi ašika a

kruna joj je njezin paradoks. Ipak, tom paradoksalnom krilaticom intenzivira se izazov koji biva nametnut i negacijom i istovremenim potvrdnim osjećajem ljubavi u srcu voljene. Na sceni je kidanje ašikova srca vezanog dvama konjima na repove, rastrgnutog između želje i mogućnosti ali potaknutog saznanjem o ljubavi, negodovanoj, ali ipak postojanoj. Time je paradoks veći, ukoliko su tvrdnje istinite.

A znamo da „...u osnovi ove sevdalinke je, dakle, motiv zabranjene ljubavi, koji je u nekim narodnim baladama natjerao njihove junakinje na očajnički skok u smrt.“ (Maglajlić 1991)

Mada se tragičan kraj često poistovjećuje sa motivom smrti, znano je da smrt ne mora da bude i najveća tragedija. No, u boli će neki naći spas. Tragedija za junaka (i okolinu) svakako može da bude *vakat-sahat za tamnicu*, ili *svilen gajtan iz Stambola*. Međutim, nekada se začuje i djevojačka kletva, - *Tamnica mu moja njedra bila, sindžir-halke moje b'jele ruke*, pa tragedija postaje romansa.

Ali-paša na Hercegovini u krugu varijanti

Ta nadaleko poznata sevdalinka koja govori o ljubavi i igri između Ali-paše i ljepotice Mare, ispjevana je, rekli smo, u nekoliko poznatih varijanata koje stoje u tematskom saglasju. I danas se u našim mahalama čuje to lijepo kazivanje. Postoji međutim varijanta koja dosad nije bila zabilježena, a donosi nekoliko ključnih različitosti u odnosu na poznate varijante zapisa te pjesme. U Stocu sam čuo to kazivanje od rahmetli Hibe Krgo iz Basilijske (Stolac). Pošto sam napravio i njen audio zapis, donosim tu pjesmu onako kako je kazana:

(2) ALI-PAŠA U HERCEGOVINI

*Ali-paša u Hèrcegovini,
lijépa Mára na Bišću stājāše.
„Ali-paša, kòliko te fālē,
da me pròsīš, nè bih pòšla zá te,
da se óženīš, bì 'se otròvala;
otròvala mèdom i šèčerom.“
- „Ĭ jā bih se jādan òbjesio;
ò zlu dŕvu, ò tvōm bijēlom gŕlu.“*

Po kazivanju Hibe Krgo, iz Stoca.

Tragična slika s kraja prve varijante ovdje biva zamijenjena kodiranim iskazom manje tragičnog poretka. Posljedni motiv, slika koja dolazi na ishodu jeste obgrljeno žensko bijelo grlo. Šta je novo u toj verziji naše sevdalinke?

Peripetija. Pravo dramski. Rezultanta prethodno ispjevanih stihova vodi u smjeru igre i ironije. Nema krajnjeg paradoksa, nema krupnog bezizlaza, ali ima igre. Prividni paradoks biva ironiziran metaforično sklopljenim iskazom u vidu dopune, pri čemu se postiže efektan umjetnički dojam. Sličan postupak prevrata nalazimo u već pomenutom primjeru specifične djevojačke kletve:

Kun' ga majko i ja ću ga kleti / Tamnica mu moja njedra bila.

Kletva se pretvara u molitvu, tragedija u romansu. Ili suprotno, kao u stihu:

Nas će car ovdje oženiti / Crnom zemljom i zelenom travom.

Nadopunom iskaza o ženidbi, ženidba postaje sinonim za smrt.

Veselje se pretvara u tugu. Stilski postupak ironizirane kletve sadrži se u pjesmi *Majka Fatu kroz tri gore viče* (Isaković 1972, Maglajlić 1997). Tragom te pjesme i imanentne joj ironije, nalazimo da postoje i druge njene varijante. Zanimljivo je pratiti interferenciju varijanti kroz prožimanje tema, motiva i stilskih postupaka izgradnje poetskog teksta. Po konceptu ironije u poetskom iskazu povezujemo tu pjesmu (i njene varijante) s kazivanjem o Ali-paši i lijepoj Mari. Ne bi bilo manje bitno razotkrivanje pomenutih sličnosti da sve te pjesme nisu povezane i po drugoj osnovi. Pjev o Ali-paši i Mari egzistira paralelno s njemu varijantnim kazivanjem o Ali-paši i Fati. S druge strane, poznati postupak ironizirane kletve pronađen u pjesmi o djevojci Fati (*Majka Fatu kroz tri gore viče*) istodobno nalazimo u varijantnim pjevanjima o Marinoj, a ne Fatinoj kletvi. Mogući zaključak upućuje na *opća mjesta* poznata u narodnom pjevanju. Usredotočimo li se na činjenicu da je način obrade teme važniji od same teme, nalazimo sasvim iste postupke izgradnje književnog teksta u svim tim pjesmama zajedno, uz sretnu okolnost da se zapravo radi i o istim motivima. Doslovno su često cijeli iskazi-formule iz jedne pjesme, prepoznati u onoj drugoj, i obratno. Pogledajmo sada još dvije verzije pjeva o Ali-paši iz Hercegovine. Isakovićevu (Rizvićevu), pa Čišićevu:

(3) *Ali-paša na Hercegovini*

*Ali-paša na Hercegovini
lijepa Mara u Bišću kamenu.
Koliko su na daleko bili,
jedno drugom jade zadavali.
Knjigu piše paša Ali-paša:
Lijepa Maro, bi li pošla za me?
S Bišća njemu Mara poručuje:
Ali-pašo, koliko te kažu
Da me prosiš - ne bih pošla za te.*

*da umreš, bih se otrovala!
Da s' oženiš, bih se objesila,
o javoru prema tvome dvoru!*

(Isaković, 1972; Rizvić, 1969)

Sličnu varijantu bilježi Husaga Ćišić:

(4) *Ali-paša na Hercegovini*

*Ali-paša na Hercegovini,
A djevojka u Bihoru gradu.
Koliko su nadaleko bili;
Jedno drugom jade zadavaše.
Knjigu piše Bihorka djevojka,
Pa je šalje paši Ali-paši.
Ali-pašo, koliko te hvale,
Da me prosiš, ne bi pošla za te!
Da mi umreš, bi se umorila,
Da s' oženiš, bi se otrovala!
Ili bi se mlada objesila,
O javoru, prema tvome dvoru.
O zlo drvo, o tvom b'jelom vratu,
U tvom dvoru na kriocu tvome.*

(Ćišić, 1991)

Kao i u našem varijantnom zapisu (2), varijante (3) i (4) također sadrži iskaz o hvali i pohvali, pridodat poznatom liku Ali-paše. Isto se tako u obje te varijante nalaze motivi trovanja i vješanja, kao i u našoj varijanti. Većina toga nema u onom prvom, osnovnom pjevu. Zatim, za razliku od ostalih, ovdje se, u Ćišićevoj varijaciji na temu, desilo to da djevojka piše knjigu, odnosno, ona je pokretač akcije. Isto tako, i u motivu vješanja, gdje ustvari dolazi do zamjene subjekata u odnosu na druge motive vješanja koji su na isti način iskazani u pjevanjima na istu temu. Pažljiv čitalac će primijetiti da je varijanta iz *Biserja* (Isaković, 1972) najbliža onoj klasičnoj, i po sadržaju i po formi. Pregledom svih ponuđenih varijanti i pažljivijim čitanjem rasplesa u Ćišićevoj varijanti, budnom oku neće promaći da Ćišićeva varijanta zapravo i ne završava tragično. Djevojka istina pominje vješanje o javoru, ili trovanje, kao u varijanti iz *Biserja*, ali ga preoblikuje u simbolično vješanje o Ali-pašinu vratu, i završava u njegovu dvoru, njemu u krilu. Naravno, sve uz igru i peripetiju.

Postoje klauzalni parovi koji uvezani čine jednu rezultatnu misao. U našoj varijanti (2) tok radnje teče po konceptu: *toplo-hladno*. U Marinom obraćanju Ali-paši nalazimo prvi klauzalni par složene rečenice:

... koliko te fale, ne bih pošla za te (makar me i prosio).

Ne zaboravimo, Mara je i ovdje pokretač akcije, kao u verziji (4). Zatim, pronalazimo novi niz klauza kojim se jedna misao izražava:

...kad bi oženio drugu, ja bih se otrovala, a da me prosiš, ne bih s tobom.

Da trovanje nije istinito, nego je samo u funkciji hipotetički postavljene proporcije kojom se nastoji iskazati veličina ljubavi, dokazuje novi par:

....da oženiš drugu, otrovala bih se medom i šećerom; nazdravila bih.

Ostao je još jedan par.

Konačno, motiv vješanja koji simbolično predstavlja ženidbu:

...i ja bih se jadan o zlu drvu objesio - o tvom bijelom grlu.

Tu je srž razrješenja početničke tragedije koju naša pjesma ironizira. Pošto su to sve uslovljeni iskazi, jedan isključuje drugog; tamo gdje uvrstimo plus, do njega je minus, i obratno.

Raskrivena ironizacija navodi nas na moguće preispitivanje i drugog dijela datog poetskog kazivanja, uz ponuđeni zaključak da se ironija zapravo sadrži i u cijelom njegovom toku. Možda će biti u pravu oni koji će umjesto paradoksa, analizom figurativnog i doslovnog u dijalogu između superiornog Ali-paše i ljepotice Mare, još ponegdje uvidjeti ironiju: *Da me prosiš ne bih pošla za te/Da se oženiš, bih se otrovala* –čitajući to kao nastojanje lijepe Mare da jednu tako važnu ličnost, nadaleko poznatog Ali-pašu, kojeg usto i svi hvale, nastoji zaintrigirati privlačenjem pažnje na samu sebe a činjenicom da prema njemu gaji dovoljno ljubavi, koja bi je, u slučaju njegove ženidbe drugom, odvela u vlastitu smrt. Pritom će ponuđena negacija biti sastavnim dijelom jedne mudre igre - kad žensko *NE* znači *DA*.¹

Vrijednost naše varijante kazivanja o Ali-paši i Mari (2) utoliko je veća imamo li na umu da ona u sebi sadrži i sve vrijednosti prve varijante (1), a utoliko je vrednija koliko je prva varijanta nadograđena. Postupkom ironizacije do izražaja dolazi igra i mudrovanje *suprotstavljenih* strana, a ašikovanje time postaje slađe.

¹ Taj slučaj nalazimo i kod prvog ljubavnog para na Zemlji, s rodonačelnikom čovječanstva, Ademom, i njegovom mezimicom Havvom, kada su trebali da se uzmu. Meleki su upitali: Havva, voliš li ti Adema?
Ne! -odgovorila je Havva. (Halid, 2007)

Splet ironije i metafore - kako je kletva postala molitva

Višebrojne su sevdalinke koje u sebi donose dijalog kojim su glavni akteri dovedeni u žižu zbivanja, pri čemu se nerijetko vjerno prikazuje slika njihovog unutarnjeg stanja, duševnog raspoloženja ili nekih vanjskih faktora i uticaja. Dvođenjem u paradoksalne ili bezizlazne okolnosti, glavni akteri bivaju nositelji sudbonosnog udesa iskazanog u sukobu vanjskog i unutarnjeg, čemu uzrok često nalazimo i u nesrazmjeru između ljubavi i socijalne pripadnosti lirskih subjekata, što je poznat već uvriježen književni motiv. Nemoć pritom rađa čežnju, a bezizlaz pojačava dramatično. To je proces koji traje i ne prestaje. To je onaj osjećaj bezizlaza lažno optužene individue koja zarobljena u raljama sistema biva osujećena i uskraćena za svako djelovanje. Poremećena ravnoteža donosi potrebu za reakcijom. U svemu tome, normalno je da se rodi i kletva. Naročito, djevojačka. Kletvu donosi reakcija na okolnostnu stegu, određene specifične vrste. S kulturološkog stanovišta, to je jedan vid psovke koju itencira nezadovoljstvo određenom pojavom ili stanjem.

Takvu kletvu nalazimo u pjesmi *Majka Fatu kroz tri gore* više:

Majka Fatu kroz tri gore više: / “Jesi l’ kćeri, ub’jelila platno?” / *Fata joj se kroz sedam odziva*: / “Nisam majko ni do vode stigla;/ Dragi mi je vodu zamutio!/ Kun’ ga, majko, i ja ću ga kleti, / Samo stani, ja ću započeti:/ *Tamnica mu moja njedra bila,/ Sindžir-halke - moje b’jele ruke,/ Bukagije - moje belenzuke!*” (Isaković, 1972)

Očigledno, početnička intencija kletve kasnije se pretvara u molitvu, kletva biva ironizirana korištenjem suprotstavljenih termina u metaforičnom iskazu koji je čini. Upravo taj isti postupak nalazimo u našoj varijanti kazivanja o Ali-paši i Mari. Postoji nekoliko sličnih, varijantnih kazivanja koje sadrže takvu kletvu, a donosimo ih u cjelosti.

Sličnu pjesmu u svojoj zbirci navodi Frano Kuhač, a nosi naslov -*Marina kletva*, i glasi: *Majka Maru preko gore zvala / Mara joj se kroz devet odaziva/ Jesi l’ Maro ubielila platno?/ Nisam majko ni do vode došla/ –Ivo mi je vodu pomutio./Ej da bog da tavnice dopao!/ Tavnica mu moje biele grudi!/ Ej da bog da on se objesio!/ O zlu drvu, mojem bielom grlu!Ej da bog da voda ga odniela/ Majko moja k meni ga doniela*“(Kuhač, 1878).

Istu pjesmu bilježi i Vuk Karadžić, a ta varijanta izgleda ovako –*Mari-na kletva*:

Majka Maru kroz tri gore zvala Kroz tri zvala, kroz četiri dala./Mara joj se devet odaziva/ Jesi l, Maro, ubelila platno/ Nisam, majko ni do vode došla/ A kamo li ubelila platno./Jovo mi je vodu zamutio./Kun’ ga majko, i ja ću ga kleti./ Eda Bog da, te se obesio./ O zlu drvu o mom belu grlu./Eda Bog

da, tavnice dopao/ Tavnica mu moja nedra bila/ E da Bog da, sindžira dopao/ Sindžir bile moje bele ruke./ E da Bog da, voda ga odnela/ Moja majko na me ga nanela. (Karadžić, 1841)

Zanimljivo, i Kuhačeva i Vukova verzija sadrže motiv vješanja o bijelom grlu, kojeg u pjesmi *Majka Fatu kroz tri gore više* nema, ali ga nalazimo u našem kazivanju sevdalinke *Ali-paša na Hercegovini* (2). U svim pjesmama nalazimo formu dijaloga, a interferiranje teme i motiva stoji na nivou očiglednosti. Bilo o Mari, bilo o Fati, pjesme su jednog kova, a treba reći da postoji još jedna varijanta istog tog pjeva: ni Mara, ni Fata, nego Zejna.

Vidno je prožimanje jedinstvenog principa po kojem nastaje poetski tekst, koji se varijantno iskazuje u nekoliko svojih formi, s manjim ili većim intervencijama u tekstu.

Pjesma *Vezir Zejna po bostanu šeće* glasi:

Vezir Zejna po bostanu šeće,/po bostanu i po đulistanu./Majka Zejnu na večeru zvala:/"Hajde Zejno s majkom večerati!"/Majci Zejna tiho odgovara:/"Večerajte mene ne čekajte/nije meni do vaše večere/ Već je meni do mojijeh jada./ Sinoć mi je dragi dolazio/ čudan mi je zulum počinio/ po bašči mi sumbul pokidao./ Kun' ga majko i ja ću ga kleti/ ali stani, ja ću započeti/tamnica mu moja njedra bila/sindžir-halke moje bijele ruke,/ lijek od žeđi – moje usne rujne!“(Dizdar, 1953)

Jezik poetskog teksta između doslovnog i figurativnog

Želimo li uvidjeti postupak izgradnje poetskog teksta u njegovom zgušnjutom dijelu, na granici doslovnog i figurativnog, pozabavićemo se međudonosom pojedinih riječi u datim primjerima metafore i ironije.

Razmotrimo pak nekoliko slično koncipiranih poetskih slika:

- (1) *Usne su joj ruža rumena. (Njene usne su poput ruže.)*
- (2) *Tamnica mu moja njedra bila. (Bacite ga u tamnicu, u moja njedra.)*
- (3) *Otrovala se medom i šećerom. (Otrov nek mi bude med!)*
- (4) *Objesio se o zlu drvu, o tvom bijelom grlu. (Njeno grlo drvo mi je za vješanje!)*
- (5) *Oženio se crnom zemljom i zelenom travom. (Crna zemlja nek mi bude žena.)*

S lingvističkog aspekta, možemo primijetiti da već u prvom primjeru korelacija biva uspostavljena između dvaju istovrsnih (imeničkih) leksema (usne i ruža). Pritom se osobine jednog leksema pridružuju drugom. *Usne* postaju *ruža*. Tako nastaje metafora. Međutim metaforizacija u ostalim izrazima

funkcionirše uvezivanjem imenske s glagolskom leksemom, pa ćemo metaforu prepoznati ne u leksičkom, već na sintaksičkom sloju teksta. Semantičke komponente glagolske lekseme dovode se u vezu s imeničkom dopunom u funkciji objekta i u tom spoju dolazi do novog značenja sintagme (rečenice, iskaza). Tako se na sintaksičkom planu ostvaruje figurativni jezik. S leksičkog, poređenje se prenosi na sintaksički (sintagmatski) nivo. Stvarna transpozicija ipak se odvija na leksičkom planu, neminovno u jednom od dijelova glagolske sintagme. Tako se iz semantike glagola *Oženiti* izdvaja komponenta *Spojiti* (*Saživjeti*). *Spojiti se sa ženom* znači svadbu (*Ljubav*), a *Spojiti se sa zemljom* znači *Smrt*. Korijensko značenje lekseme *Ljubav*, *Ljubiti* jeste *Spajanje*. Kome je ljubav crna zemlja, kome zemlja postane žena, s njom će da se spoji. *Oženiti se crnom zemljom*, metafora je. Time glagol *Oženiti* poprima ironijsku notu, odnosno, figurativno značenje. Međutim, ironija biva raskrivena tek u spoju glagola i objekta. U odnosu na prvi primjer (1), u primjeru (5) se uspostavlja korelacija između različitih vrsta leksema, pa one tek u spoju jedan s drugim daju novo značenje. Slično tome, analizom ostalih primjera, termin *Objesiti* znači *Zagrliti*, *Drvo* postaje *Grlo*; *Otrovati* znači *Izliječiti*, a *Otrov* postaje *Šećer*. Ironija se uspostavlja uvođenjem suprotstavljenih pojmova; suprotno značenje organski je dio ironijske podloge, a efektivnost izraza raste kad ironijski sloj otkrijemo u metaforiziranom dijelu iskaza. Kombinacijom figurativnog i doslovnog, spletom ironije i metafore nastaje poetski tekst.

Zaključak

U ovom radu objavili smo još jednu verziju bosanske sevdalinke, pored njenih dosad nekoliko poznatih varijanti. Novu varijantu pjesme *Ali-paša na Hercegovini* bilježimo po kazivanju Hibe Krgo, iz Stoca. Analizom date sevdalinke ukazali smo na prisutnost istovjetnog književnog postupka kojim se gradi jedan dramski tekst. Dijaloška forma odlikuje tu, i mnoge naše sevdalinke. Čak je peripetija, koja je organski dio dramskog diskursa, osnovna karakteristika naše varijante, i ujedno dinstiktivno obilježje u odnosu na reprezentativnu, poznatu varijantu.

Ukazali smo i na ironiju i metaforu koje su glavno obilježje figurativnog jezika u dijelu poetskog iskaza koji je srž književnoumjetničkog teksta, što za posljedicu ima efektivan i slikovit pjesnički jezik, čime se bogati izraz naše pjesme, ali i mnogobrojnih lirskih kazivanja u ostatku naše usmene književnosti. Takav je fenomen djevojačke kletve, prisutan u našoj narodnoj lirici, koji po principu ironizacije metaforom, počinje kao kletva, a završava kao molitva.

Snaga književnog izraza ostvaruje se u dijalogu sa stilom, pa se u razmatranju lingvističkog aspekta stilskih izražajnih formi mogu spoznati repre-

zentativna dinstitivna obilježja nekoliko varijanti naše lirske narodne pjesme *Ali-paša na Hercegovini*.

Literatura

- Isaković, Alija (1972): *Biserje*, Izbor iz muslimanske književnosti, Stvarnost, Zagreb
- Ćišić, Husaga (1991): *Mostar u Herceg Bosni*. Preporod, Mostar
- Maglajlić, Munib (1997): *Antologija bošnjačke usmene lirike*. Alef, Sarajevo
- Rizvić, Muhsin (1994): *Panorama bošnjačke književnosti*. Ljiljan, Sarajevo
- Rizvić, Muhsin (1969): *Iznad i ispod teksta*. Ogledi i kritike, Svjetlost, Sarajevo
- Karl-Heinz Pollok (1964): *Studien zur Poetik und Komposition des balkanslawischen lyrischen*, Opera slavica V. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Klikovac, Duška (2004): *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd
- Ćorac, Milorad (1974): *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Naučna knjiga, Beograd
- Pavlović, Milivoj (1969): *Problemi i principi stilistike*. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd
- ‘Amr, Halid (2007): *Adem a.s., otac čovječanstva* (Prevod s arapskog Amir Mehić) Ilum, Bužim
- Peco, Asim (2007): *Jezik književnog teksta, Bibliografija*, Izabrana djela I-VI, Knjiga VI, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Dizdar, Hamid (1944): *Sevdalinke*. Izbor iz bosansko-hercegovačke narodne lirike, Sarajevo
- Dizdar, Hamid (1953): *Ljubavne narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Narodna biblioteka, Sarajevo
- Karadžić, Vuk (1841): *Srpske narodne pjesme, knjiga I*, Vienna
- Kuhač, Franjo (1878): *Južno-slovenske narodne popievke*. Knjiga I., svezka I. Knjigotistarna i litografija c. Albrechta, Zagreb

Jasmin HODŽIĆ

**LITERAL AND FIGURATIVE LANGUAGE IN POETRY
- THE EXAMPLE OF TRADITIONAL BOSNIAN FOLK
POEM: “ALI-PAŠA NA HERCEGOVINI”**

This paper contains a contrastive analysis of different versions of the traditional Bosnian folk poem “Ali-paša na Hercegovini”, with a special emphasis on the newest version, hereby presented to public. In particular, the analysis is aimed at the linguistic aspect of creating the poetic expression, i.e. stylistic aspects of figurative language, using irony and metaphor for illustration.

Key words: „*Ali-paša na Hercegovini*”, *folk literature, figurative language, metaphor, irony*

UDK 811.163.42:811.112.2

Pregledni rad

Stojan VRLJIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

svrljica@ffst.hr

UTJECAJ MATERINSKOG JEZIKA KAO PRVOG JEZIKA NA OVLAĐAVANJE DRUGIM I STRANIM JEZIKOM

U procesu usvajanja hrvatskog kao drugog i stranog jezika dolazi do utjecaja njemačkog jezičnog sustava kao dominantnog jezika na sustav hrvatskog jezika. Na taj način dolazi do stvaranja *međujezika*. Drugim riječima dolazi do interferencije jezičnih sustava čime se stvara *međujezično polje* koje prepoznajemo po pravopisnim, fonološkim, gramatičkim i leksičko-semantičkim odstupanjima u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *interferencija jezika, dominantan jezični sustav, njemačka prijenosna odstupanja*

Mnogi se slažu u tome da je usvajanje drugog jezika proces posve različit od učenja materinskog jezika. Međutim, ima i onih koji kažu da je to proces posve sličan usvajanju prvog jezika. Je li jednak postupak pri usvajanju prvog i drugog jezika? Danas odgovor na to pitanje nije apsolutno potvrđan niti apsolutno niječan. U ovladavanju drugim i stranim jezikom javljaju se odstupanja koja mogu biti posljedica prijenosa iz materinskog jezika kao dominantnog jezičnog sustava. Kao izvor za ovaj rad poslužilo mi je iskustvo u pučkoškolskoj i srednjoškolskoj dopunskoj nastavi na njemačkom govornom području.

Uvod

0.0. Prilikom usvajanja drugog jezika slabi motivacija. Stjecanje izražajnih sposobnosti nije polagano i postupno kao kod usvajanja prvog jezika, nego je u skokovima što je posljedica prvog jezika i intuicija koje izviru iz pojmova stečenih prilikom prvog napora u stjecanju prvog jezika. Bitna razlika postoji i u odnosu između označitelja i označenog. Kod usvajanja mate-

rinskog jezika taj odnos između jezika i stvarnosti je izravan, a kod usvajanja drugog jezika između označitelja i označenog, izuzev rijetkih slučajeva, posrednik je prvi jezik.

0.1. Nas će zanimati kakav je i koliki je utjecaj njemačkog jezika kao prvog jezika i posrednika na učenje hrvatskog jezika kao drugog jezika.

U Hrvatskoj je već dugo prepoznata važnost poznavanja stranih jezika što svjedoči i narodna mudroslovice: Koliko jezika poznaješ toliko ljudi vrijediš. Takav pogled na višejezičnost formiran je kroz hrvatsku povijest: u pojedinim razdobljima i u nekim područjima Hrvatske bili su službeni strani jezici kao latinski, njemački, talijanski, francuski. Stoga su Hrvati bili prisiljeni učiti strane jezike. U novije vrijeme i život u dijaspori sve više pojačava potrebu za poznavanjem više jezika. Zbog svega toga danas i Hrvati, poput nekih europskih naroda iz bogatijih zemalja, imaju dobre temelje za višejezičnost. A višejezičnost je u mnogome odredila novo vrijeme, vrijeme koje tek dolazi. Stoga bi trebalo učiniti što više na promicanje višejezičnosti.

0.2. Dvojezični govornici u Hrvatskoj najčešće se služe idiomom ne-standardnog izgovora (u najvećem broju to su djeca naših povratnika iz inozemstva). Malo po malo Hrvatska postaje i useljenička zemlja te tako nalazimo i one govornike koji su u početnoj fazi učenja hrvatskog jezika. Isto tako turizam utječe na učenje hrvatskog kao drugog i stranog jezika. Tako je hrvatski među oko 140 službenih jezika svijeta dobio svoje odgovarajuće mjesto malih jezika koji imaju svoju budućnost.

0.3. Svaki današnji hrvatski čitatelj ili slušatelj, a ne samo jezikoslovac, lako će primijetiti u govoru svojih sugovornika riječi, izraze ili čitave jezične konstrukcije preuzete iz drugih jezika. Takve pojave rezultat su jezičnog posuđivanja, a proučava ih grana lingvistike jezičnih dodira ili kontaktna lingvistika (Filipović, 1986.). Do dodira dvaju jezika dolazi najčešće kada govornik jednog jezika želi naučiti drugi, strani jezik. U takvom slučaju obično dolazi do interferencije jezika, odnosno odstupanja od norme jezika što ga govornik želi naučiti. Takav utjecaj njemačkog jezika na hrvatski kao drugi i strani jezik promotrit ćemo na primjerima koje nalazimo kod djece naših djelatnika koji žive i rade na njemačkom govornom području.

1. Učenje drugog, stranog jezika

1.1. Učenje drugog, stranog jezika može završiti s dva jezična sustava koji su potpuno neovisni jedan o drugome, a može završiti s jednim složenim sustavom koji je nastao povezivanjem dvaju jezika u kojem govornik posjeduje dva formalna sustava, ali samo jedan semantički sustav - sustav prvog jezika. U prvom slučaju, u kojem učenje stranog jezika završava s dva jezična

sustava, govornik misli i govori i na materinskom i na stranom jeziku. To je primjer idealnog bilingvizma. U drugom slučaju, iako govornik razumije i prvi i drugi jezik - misli isključivo na prvom, materinskom jeziku (Titone, 1977.: 137). U takvom (drugom) *složenom* sustavu u kojem je jedinstven semantički sustav, prijevod teče lakše nego u prvom slučaju jer se u okviru istog značenja samo jedan oblik zamjenjuje drugim. Međutim, upravo u takvom složenom sustavu dvaju jezika (prvog i drugog) češće dolazi do interferencije jezika. Djeca se odlučuju za ovaj drugi slučaj i stoga što je prijevod unutar prvog, paralelnog sustava, zahtjevniji jer prevoditelj mora određena značenja u cijelosti njihovih sadržaja uvrstiti u vlastiti kulturni kontekst. Dakle, interferencija je posebno karakteristična kod bilingvalnih osoba i to onda kada bilingvizam nije potpun pa jedan od jezika znatno prevladava. Obično tada interferencija dolazi iz prvog jezika kao dominantnog jezika.

1.2. Materinski jezik je nastao iz spontanog, intimnog i živog odnosa s govornikovim mišljenjem. Može li se to reći i za odnos mišljenja i drugog (stranog) jezika? Može li hrvatski kao drugi i strani jezik, različit od njemačkog kao prvog i pridodan prvom u kasnijem vremenu postići izravnu vezu s mišljenjem koje već ima svoju izravnu vezu u prije stečenom jeziku? Iskustvo je pokazalo kako je odnos mišljenja i novog jezika, tj. drugog jezika nužno neizravan, tj. slabo postojan i samo djelomično završen i baš kao takav pogodan za interferenciju.

1.3. Proces prijevoda počinje od *mentalnog* prijevoda prema *govornom* prijevodu (Jelaska, 2005.). Pri tome je od posebne važnosti izbor točnih prijevodnih (govornih) ekvivalenata na onom jeziku na koji se prevodi, tj. na drugom, stranom jeziku. Jezična jednakovrijednost sadržana je u zamjeni *jednog jezičnog znaka sistemski ekvivalentnim znakom drugoga jezika* (Katičić, 1992.b : 201). Međutim, golej ekvivalenciji (hrvatskih i njemačkih) jezičnih znakova mora biti pridodana i specifičnost sadržaja, a to je izvanjezična sastavnica obvezatno pridodana jezičnoj sastavnici. Interferencija se ne može promatrati samo na razini riječi jer se ni jezični sustav ne sastoji od izdvojenih jednostavnih pojmova. Sukladno tomu, razlike među jezicima postaju uočljive na višim razinama, a pogotovo pojavom frazeoloških struktura. Kod jezika koji ne pripadaju istoj jezičnoj skupini mijenja se red riječi i dolazi do čitavog niza izmjena u sastavu rečenice.

1.4. Hoćemo reći kako u jeziku nije u pitanju samo formalna razlika u *površinskom* rasporedu riječi, već se iz njih može sagledati slika stvarnosti i životno iskustvo. Primjerice, ono što Hrvati žele reći frazomom *pala mu sjekira u med* za Talijane je *pao (kao) sir u špagete*. Nastavnici dopunske nastave u inozemstvu imaju zadatak djelovati na učenike tako da oni ne asimiliraju samo jezični sustav, nego i način mišljenja svojstven hrvatskom jeziku. Na

taj način se pojačavaju izravne asocijacije između drugog i stranog jezika, u našem slučaju hrvatskog jezika, i mišljenja - čime se utire put svojevrsnoj eliminaciji prijevoda kao posrednika. Posjedovati jedan jezik znači misliti na tom jeziku bez prijevoda. Zato su u pravu mnogi oni koji tvrde da se jezik ne uči - nego se jezik postaje. Tomu prethodi osobina koju nazivamo jezični osjećaj ili *Sprachgefühl* - kako bi Nijemci rekli.

1.5. Dva jezična sustava kod bilingvalnih govornika mogu funkcionirati odvojeno, kako na fonetskoj tako i na semantičkoj razini. Međutim, može doći i do interferencije tih dvaju jezičnih sustava. Najznačajnija interferencija javit će se na semantičkoj razini. Interferencija se može javiti kao u sljedećem primjeru: hrvatska riječ jutros stoji usuprot njemačke riječi *heute Morgen*, a sinoć usuprot *heute Abend*, pa se u govoru djece umjesto hrvatske riječi jutros javlja *danás ujutro*, u umjesto *večeras* – *danás uvečer*. Usporedno postojanje dvaju jezičnih sustava može dovesti i do promjene naravi jezičnog znaka: u takvim slučajevima jezični znak mijenja svoju narav pa ima samo jedno označeno a dva označitelja: *brat* i *Bruder*, *tata* i *Vater*, *bilježnica* i *Heft*... Ponekad razlozi interferencije mogu biti i izvanjezične naravi: *Proučavanja su pokazala da osim utjecaja materinskog jezika i kognitivnog razvoja pogriješke mogu uzrokovati i vanjski utjecaji, npr. neprikladna građa, neprikladan način proučavanja i slično. Katkad im je uzrok velika želja za sporazumijevanjem pa govornik svjesno griješi jer nema dovoljno jezičnog znanja (npr. ubacuje riječi materinskoga jezika ili stranog jezika koji bolje zna)*(Jelaska, 2005.: 95).

2. Fonetsko-fonološka interferencija

2.1. Prilikom usvajanja hrvatskog jezika kao drugog jezika javlja se interferencija između njemačkog i hrvatskog jezika na fonetsko-fonološkoj razini jer se dva različita jezična sustava suprotstavljaju jedna drugom s različitim fonemima koji su karakteristični po različitom izgovoru i raspodjeli. Međutim, isto tako je poznato da prilikom interferencije jezika svaki jezik najljubomornije čuva svoj glasovni sustav. Uobičajeno je pravilo da materinski jezik kao prvi jezik ima znatan utjecaj na drugi jezik iako su zabilježeni i suprotni primjeri. Utjecaj prvog jezika, u našem slučaju njemačkog jezika, očituje se u pogriješnom ostvaraju artikulacijsko-akustičnih svojstava glasova i glasovnih skupina, a također i pogriješnoj realizaciji kakvoće i količine naglaska. Primijećeno je da pravopisna odstupanja mogu biti povezana s izgovornim, kao što je to u primjerima obezvučenja šumnika, pa se u pravopisnima očituju i fonološka odstupanja (Macan i Kolaković, 2008.).

Relativno bogata interferencija njemačkog i hrvatskog uvjetovana je genetskim i morfološkim razlikama tih dvaju jezika.

Fonetsko-fonološki sustav njemačkog i hrvatskog jezika razlikuje se kako po broju vokala tako i po broju konsonanata. U njemačkom je broj vokala veći nego u hrvatskom jer njemački jezik ima i vokale monoftonge i diftonge (Meinhold, G. und Stock, E. 1982.: 80). Broj konsonanata u hrvatskom jeziku je veći jer ima i neke glasove karakteristične samo za slavenske jezike (Babić i sur. 1991.). Pored osnovnih vokala u njemačkom imamo preglašeno *ä, ö, ü* koji imaju fonološku funkciju. Hrvatski vokali su otvoreniji. Osim toga hrvatski ne poznaje dvoglas (izuzev staroga glasa jat - *ě*). Razlike na fonetsko-fonološkoj razini između hrvatskog i njemačkog jezika stvaraju *novi* fonetsko-fonološki sustav poznat kod naše djece kojoj je njemački prvi jezik, a hrvatski drugi jezik. Takav jezik možemo nazvati *međujezik*. Neki hrvatski suglasnici nemaju pravi ekvivalent u njemačkom: primjerice *ć, đ, dž, lj, nj, ž*. To stvara poteškoće prilikom usvajanja hrvatskog jezika. Također, s druge strane, hrvatski jezik ne poznaje uvularno *r*.

2.2. Ako uzmemo u obzir specifičnu situaciju naše djece, čiji roditelji žive i rade na njemačkom govornom području, i koja svoje svakodnevne životne potrebe zadovoljavaju komunicirajući na njemačkom jeziku - utjecaj njemačkih glasova na usvajanje hrvatskog nije mali.

Jednostavnost hrvatskog samoglasničkog jezičnog sustava omogućila je dobar izgovor hrvatskih vokala kod svih onih koji nakon njemačkog kao materinskog jezika usvajaju hrvatski jezik.

2.3. S obzirom na različit konsonantski sustav hrvatskog i njemačkog jezika utvrđene su brojne pogreške u izgovoru konsonanata jer djeca svakodnevno koristeći njemački jezik, reklo bi se, zaborave hrvatski izgovor. Tako se događaju najčešće pogreške u hrvatskom izgovoru.

2.4. Često je miješanje eksplozivnih *p, t, k* i *b, d, g*, jer se njemačko *b, d, g*, na kraju riječi izgovara kao *p, t, k*. Tako dolazi do pogrešnog izgovora hrvatskih riječi:

<i>bop</i>	umjesto	<i>bob</i>
<i>pluk</i>	umjesto	<i>plug</i>
<i>djet</i>	umjesto	<i>djed</i>
<i>rok</i>	umjesto	<i>rog</i>
<i>bok</i>	umjesto	<i>bog</i>

2.5. Hrvatski glasovi *f-v, lj-nj, s-z, š-ž, h* imaju grafeme koji odgovaraju njemačkim *f-v, s-z, h*. To znači da ostali glasovi pripadaju samo hrvatskom izgovoru. Nejednak izgovor glasova *f-v, s-z, h* u njemačkom i hrvatskom jeziku kao i nepostojanje glasova *lj-nj, ž-š* donosi nam brojne grješke prilikom usvajanja hrvatskog jezika. Primjerice:

<i>vila</i>	kao	<i>fila</i>
<i>Vesna</i>	kao	<i>Fesna</i>
<i>Vinko</i>	kao	<i>Finko</i>
<i>Vinka</i>	kao	<i>Finka</i>
<i>vrata</i>	kao	<i>frata</i>
<i>konj</i>	kao	<i>kon</i>
<i>sat</i>	kao	<i>zat</i>
<i>zima</i>	kao	<i>sima</i>
<i>šibica</i>	kao	<i>zibica</i>
<i>život</i>	kao	<i>zivot</i>
<i>Željko</i>	kao	<i>Zelko</i>

2.6. Sliven glasovi kao *ć, đ, dž* nemaju u njemačkom odgovarajući ekvivalent pa također imamo pogreške u izgovoru:

<i>ćuk</i>	kao	<i>čuk</i>
<i>ćup</i>	kao	<i>džup</i>
<i>đak</i>	kao	<i>džak</i>
<i>džamija</i>	kao	<i>čamija</i>
<i>sunčan</i>	kao	<i>sundžan</i>

2.7. Imamo i takvih pogrešaka koje se javljaju u okviru glasovnih promjena kao što je jednačenje po mjestu tvorbe:

<i>mišlju</i>	kao	<i>mislu</i>
<i>pažnja</i>	kao	<i>pazna</i>
<i>jedanput</i>	kao	<i>jedamput</i>

2.8. Jednačenje po zvučnosti:

<i>glatko</i>	kao	<i>gladko</i>
<i>Vlatko</i>	kao	<i>Fladko</i>
<i>ropstvo</i>	kao	<i>robstvo</i>

2.9. Palatalizacija:

<i>junače</i>	kao	<i>junake</i>
<i>bože</i>	kao	<i>boge</i>
<i>jadniče</i>	kao	<i>jadnike</i>

2.10. Jotacija:

<i>mlađi</i>	kao	<i>mladi</i>
<i>krući</i>	kao	<i>kruti</i>
<i>ljući</i>	kao	<i>ljuti</i>

2.11. Prozodijski sustav hrvatskog i njemačkog pokazuje znatne razlike koje utječu na uspješno usvajanje hrvatskog jezika kao drugog jezika. Njemački jezik ima ekspiratorni ili dinamički naglasak. Hrvatski jezik ima muzikalni naglasak. Kvantiteta vokala u njemačkom ima drugačiju funkciju u odnosu na kvantitetu vokala u hrvatskom jeziku. U hrvatskom imamo četiri naglasaka, u njemačkom samo jedan. Prigodom ovladavanja hrvatskim naglaskom najviše problema stvaraju oni slučajevi na razini rječnika kada naglasak služi kao sredstvo razlikovanja riječi od riječi. Primjerice, sjènica (ptica) i sjènica (umanjenica od sjena), jàrica (mlada koza) i jàrica (pšenica), gràd (naseljeno mjesto) i gràd (tuća). Na razini morfologije naglasak služi kao sredstvo razlikovanja riječi od riječi. Primjerice, nòzi (dativ jednine imenice nòga) i nòzi (lokativ jednine imenice nòga, rùci (dativ jednine imenice rúka) i rùci (lokativ jednine imenice rúka). Otežano ovladavanje hrvatskim jezikom javlja se i onda kada dužina naglasaka ima razlikovnu moć. Tako dolazi do težeg razumijevanja imenice mǎčke (nom, ak, i vok. jednine imenice mǎčka) i mǎčkē (genitiv jednine imenice mǎčka). Zbog svega toga teško se uočava razlika među rečenicama: Žène se bòjē mǎčkē i Žènē se bòjē mǎčke.

3. Morfološka interferencija

3. 0. U konfrontaciji njemačkog i hrvatskog morfološkog sustava (Babić, 1991.) vrlo važno mjesto zauzimaju genetsko-lingvističke i tipološke karakteristike sustava ovih dvaju jezika. Greške koje se javljaju na razini morfologije rezultat su razlika koje postoje na ovoj razini. Na taj način nastaju veće ili manje poteškoće kod učenja jednog ili drugog jezika. Njemački jezik ima član, padežni sustav koji se ne podudara s hrvatskim padežnim sustavom, višestruku deklinaciju pridjeva, jake i slabe glagole itd (Kern, Ch P. und Zutt, H. 1977.: 13).

3.1. Interferencija imenica

3.1.1. Utjecaj uporabe člana u njemačkom jeziku:

- *On ima jednu ovu olovku. (On ima ovu olovku) (Er hat diesen Bleistift.)*
- *On jede jedan hamburger. (On jede hamburger) (Er isst einen Hamburger.)*

3.1.2. Promjena roda (imenica-pridjev):

- *To je tanki nit. (To je tanka nit.) (Das ist ein dünner Faden.)*
- *Crven olovka je na stolu. (Crvena olovka je na stolu.) (Der rote Bleistift ist auf dem Tisch.)*

3.1.3. Zamjena padeža:

- *On stanuje u grad. (On stanuje u gradu.) (Er wohnt in der Stadt.)*
- *On sjedi u školu. (On sjedi u školi.) (Er sitzt in der Schule.)*

3.1.4 Grješke kad imamo u njemačkom jeziku „član-imenica“:

- *On je jedan mlad čovjek. (On je mlad čovjek.) (Er ist ein junger Mann.)*
- *On sjedi u ova kuća. (On sjedi u ovoj kući.) (Er sitzt in diesem Haus.)*

3.1.5. Grješke prilikom uporabe prijedloga i člana:

- *On dolazi s jednim autobusom. (On dolazi autobusom.) (Er kommt mit dem Bus.)*
- *Ona stanuje u jedan stan. (On stanuje u stanu.) (Sie wohnt in einer Wohnung.)*

3.1.6. Fleksija člana uzrokuje promjenu padeža:

- *On ide s jedna djevojka. (On ide s jednom djevojkom.) (Er geht mit einem Mädchen.)*
- *Ona priča od jedna žena. (Ona priča o jednoj ženi.) (Er erzählt von einer Frau.)*

3.1.7. Pogreške u tvorbi plurala:

- *On me sluša s dva uhi i gleda s dva oki. (On me sluša s dva uha i gleda s dva oka.) (Er hört mich mit zwei Ohren und schaut mich mit zwei Augen.)*
- *To su tvoji bijeli zube. (To su tvoji bijeli zubi.) (Das sind deine weissen Zähne.)*

3.1.8. Zamjena singulara i plurala:

- *Ja čitam novinu. (Ja čitam novine.) (Ich lese eine Zeitung.)*
- *Makaza je u torbi. (Makaze su u torbi.) (Die Schere ist in dem Beutel.)*

3.1.9. Nepoznavanje složenica:

- *To je tvrtka gradnje cesta. (To je tvrtka cestogradnje.) (Es ist die Firma Straßenbau.)*

- *On radi u tvrtci gradnje mostova. (On radi u mostogradnji.) (Er arbeitet in dem Brückenbau.)*
- *On stanuje u novoj gradnji. (On stanuje u novogradnji.) (Er wohnt im Neubau.)*

3.2. Interferencija zamjenica

3.2.1. Često se javljaju grješke kod uporabe kraćeg i dužeg oblika osobnih zamjenica jer njemački jezik takve oblike ne poznaje:

- *Ivan njega pita. (Ivan ga pita.) (Ivan fragt ihn.)*
- *On je meni prijatelj. (On mi je prijatelj.) (Er ist mein Freund.)*

3.1.2. Pod utjecajem njemačkog jezika kod uporabe navedenih zamjenica nastaju grješke u redu riječi:

- *On je gledao te. (On te je gledao.) (Er schaute dich.)*
- *Oni se boje te. (Oni te se boje.) (Sie fürchten sich vor dir.)*

3.2.3. Pogriješka u kojoj imamo od dativa uporabu u akuzativu kod zamjenica a sve pod utjecajem različite rekcije u njemačkom i hrvatskom jeziku:

- *On mi prati. (On me prati) (Er begleitet mich.)*
- *Odakle ti slijedi? (Odakle te slijedi?) (Woher folgt er dir?)*

3.2.4. Sklonost uporabe reda riječi koji dolazi iz njemačkog jezika:

- *Što ne govoriš mi? (Što mi ne govoriš?) (Warum sprichst du mir nicht?)*
- *Oni ne vole te. (Oni te ne vole.) (Sie lieben dich nicht.)*

3.3. Interferencija pridjeva

3.3.1. Pogriješke koje se javljaju kod uporabe pridjeva koji često dolaze uz riječ *jedan* (ein):

- *Ona je jedna vrijedna djevojka. (Ona je vrijedna djevojka.) (Sie ist ein fleißiges Mädchen.)*
- *On je jedan dobar čovjek. (On je dobar čovjek.) (Er ist ein guter Mann.)*

3.3.2. Pogriješke koje se javljaju u komparaciji pridjeva koji imaju jotaciju:

- *On je maleniji od tebe. (On je manji od tebe.) (Er ist kleiner als ich.)*

- *On je glupiji od njega. (On je gluplji od njega.) (Er ist dummer als er.)*

3.3.3. Pogreške koje se javljaju u superlativu pridjeva koji počinju s j:

- *On je najadniji čovjek. (On je najjadniji čovjek.) (Er ist der jämmerlichste Mensch.)*
- *To je najjužnije mjesto. (To je najjužnije mjesto.) (Das ist der südlichste Ort.)*

3.3.4. Pogreške uporabe komparativa:

- *On je brži kao ja. (On je brži od mene.) (Er ist schneller als ich.)*
- *On je jači kao ja. (On je jači od mene.) (Er ist stärker als ich.)*

3.3.5. Pogreška kod tvorbe složenica koja nastaje nepoznavanjem spojnika:

- *Ona je dugih nogu. (Ona je dugonoga.) (Sie ist langbeinig.)*
- *On je duga vrata. (On je dugovrat.) (Er ist langhalsig.)*

Nepoznavanje hrvatskih tvorenica:

- *On je kratkih nogu. (On je kratkonog.) (Er ist kurzbeinig.)*
- *On je dugih ruku. (On je dugoruk.) (Er ist langarmig.)*

3.4. Nerijedak je utjecaj njemačkih glagola na ovladavanje hrvatskim jezikom u navedenoj oblasti. Tako nastaju **pogreške interferencijom na razini glagola**:

3.4.1. Utjecaj njemačkih refleksivnih glagola:

- *Mi nas razumijemo. (Mi se razumijemo.) (Wir verstehen uns.)*
- *Oni sebe razumiju. (Oni se razumiju.) (Sie verstehen sich.)*

3.4.2. Particip perfekta II. u njemačkom je neutralan sa stajališta roda pa otuda dolaze pogreške:

- *Dijete se igrao na ulici. (Dijete se igralo na ulici.) (Das Kind hat auf der Strasse gespielt.)*
- *Ivan je došla. (Ivan je došao.) (Ivan ist gekommen.)*
- *Vesna je jučer pisao zadaću. (Vesna je jučer pisala zadaću.) (Vesna hat gestern die Hausaufgabe geschrieben)*
- *Dijete se igrao u vrtu. (Dijete se igralo u vrtu.) (Das Kind hat im Garten gespielt.)*

3.4.3. Pogrešna uporaba *bio je* i *imao je*:

- *Imala je jedna baka. (Bila je jedna baka.) (Es war eine Großmutter.)*

- *Djevojčica je imala rumenilo. (Djevojčica je bila rumena.) (Das Mädchen hatte eine Röte.)*

3.4.4. Posebni (ustaljeni) izrazi:

- *Nekad nam je dobro išlo. (Nekad nam je bilo dobro.) (Einst ist es uns gut gegangen.)*

3.4.5. Pogrješna uporaba negacije:

a) Uporaba negacije najčešća je kao i u njemačkom:

- *On je knjigu ne pročitao. (On nije pročitao knjigu.) (Er hat das Buch nicht gelesen.)*
- *Ona je ne u kinu. (Ona nije u kinu.) (Sie ist nicht im Kino.)*
- *On je zadaću ne napisao. (On nije napisao zadaću.) (Er hat die Aufgabe nicht geschrieben.)*

b) Dvojna negacija obično izostaje:

- *On igra nikada nogomet. (On ne igra nikada nogomet.) (Er spielt nie Fußball.)*
- *On će nikada više skijati. (On neće više nikada skijati.) (Er wird nie mehr Ski laufen.)*

3.5. Interferencija prijedloga:

3.5.1. Prijedlozi se javljaju tamo gdje ih uopće ne bi trebalo biti jer se rekcija u hrvatskom jeziku ne podudara s onom u njemačkom:

- *Boji se od sestre. (Boji se sestri.) (Er hat Angst vor der Schwester.)*
- *Poslao je pismo k bratu. (Poslao je pismo bratu.) (Er schickte den Brief dem Bruder.)*

3.5.2. Pogrješna uporaba prijedloga kod (bei), iz (aus) :

- *Trčim kod kuće. (Trčim kući) (Ich laufe nach Hause.)*
- *Idem iz kuću. (Idem iz kuće.) (Ich gehe aus dem Haus.)*

3.5.3. Pogrješna uporaba prijedloga iz (aus) i od (von):

- *Zid je iz betona. (Zid je od betona.) (Die Wand ist aus Beton.)*
- *Stol je iz drveta. (Stol je od drveta.) (Der Tisch ist aus Holz.)*

3.5.4. Suvišni prijedlozi s i sa :

- *Putuje s vlakom. (Putuje vlakom) (Er reist mit dem Zug.)*
- *Dolazi s autobusom (dolazi autobusom) (Er kommt mit dem Bus.)*

(Istina, ovdje bismo mogli govoriti i o utjecaju koji je došao iz hrvatskih govora.)

3.5.5. Izostavljanje prijedloga sa u situacijama kao:

- *On dolazi s ženom. (On dolazi sa ženom.) (Er kommt mit der Frau.)*

4. Interferencija na razini sintakse

Njemački i hrvatski jezik ne razlikuju se samo po glasovnoj i morfološkoj strukturi nego i po sklapanju rečenica.

Primijećeno je da se grješke najčešće javljaju u sljedećim slučajevima:

4.1. Uporaba upitnih rečenica:

- *Došao li Ivan kući? (Da li je Ivan došao kući?) (Ist Ivan nach Hause gekommen?)*
- *Mama, je li je tu baka? (Mama, da li je tu baka?) (Mutter, ist die Oma da?)*

4.2. Izostavljanje čestice neka kod poticajnih rečenica:

- *Dođe ona sutra! (Neka ona sutra dođe!) (Sie komme Morgen!)*
- *Napiše mi odmah domaću zadaću! (Neka mi napiše odmah domaću zadaću!) (Er schreibe mir gleich die Hausaufgabe!)*

4.3. Za razumijevanje funkcije reda riječi u hrvatskome i njemačkom jeziku važno je uočiti određene razlike.

Postoje razlike između funkcije reda riječi u njemačkome (Helbig, G. und Buscha, J. 1987.: 564) u odnosu na red riječi u hrvatskom jeziku (Katičić, 1986.a : 492 - 499). Takve razlike najviše se odnose na odgovarajuće mjesto glagola u rečenici. Tako u njemačkom jeziku u zavisnosloženim rečenicama glagol ima u sporednoj rečenici mjesto na kraju ("Endstellung"), nasuprot onoga što nalazimo u hrvatskom jeziku. U jednostavnim rečenicama razlike vezane za red riječi odnose se na mjesto glagola u slučajevima kada imamo gramatički predikat, ali i kada imamo imenski predikat.

4.4. Pogrešno mjesto predikata u rečenici:

- *Danas sam ja u školi čitao. (Ja sam danas u školi čitao.) (Ich habe heute in der Schule gelesen)*
- *Na selu je on više kuća imao. (Na selu je on imao više kuća. (Er hat mehrere Häuser in dem Dorf gehabt.).*

4.5. Pogrešno mjesto subjekta u rečenici:

- *Igrali učenici su nogomet. (Učenici su igrali nogomet.) (Die Schüler haben Fußball gespielt.)*
- *Jučer sam spavao ja cijeli dan. (Ja sam jučer spavao cijeli dan.) (Gestern habe ich den ganzen Tag geschlafen.)*

- *Danas sam pisao ja. (Ja sam danas pisao.) (Heute habe ich geschrieben.)*

4.6. Mjesto glagola u glavnoj i zavisnoj rečenici pogriješno upotrijebljeno (opet pod utjecajem njemačkog):

- *Kad smo stigli kod prijatelja, smo mi puno pričali i pjevali. (Kad smo stigli kod prijatelja, puno smo pričali i pjevali.) (Als wir zum Freund kamen, haben wir viel erzählt und gesungen).*
- *Kad smo stigli u Stuttgart, je sve već zatvoreno bilo. (Kad smo stigli u Stuttgart, sve je već bilo zatvoreno.) (Als wir in Stuttgart kamen, alles war schon geschlossen.)*

4.7. Pogriješna uporaba infinitiva:

- *On je došao bez meni se javiti. (On je došao a da mi se nije javio.) (Er kam, ohne sich mir zu melden.)*

Zaključak

Fonološka, morfološka i sintaktička interferencija najčešće je uočena interferencija kao utjecaj dominantnog jezičnog sustava (njemačkog jezika) na drugi jezični sustav kojim se tek ovladava (hrvatski jezik).

Česta dolazi i do leksičko-semantičke interferencije. Jedan od najčešćih uzroka leksičko-semantičkoj interferenciji nalazi se u tome što se njemačke i hrvatske riječi rijetko *pokrivaju*; višeznačnost njemačkih riječi otežava odabir prave hrvatske riječi, i obrnuto. Poznavanje jezičnih odstupanja u ovladavanju hrvatskim kao drugim jezikom može biti vrlo korisno u radu s potomcima hrvatskih iseljenika kojima je hrvatski materinski, ali drugi jezik, a također i u radu s učenicima kojima je njemački materinski, a hrvatski drugi jezik. Ako nastavnik poznaje jezična odstupanja koja može očekivati u procesu ovladavanja hrvatskim jezikom svojih učenika lakše će savladavati poteškoće koje ga očekuju.

Literatura

- Babić, S. - Brozović, D. - Moguš, M. - Pavešić, S. - Škarić, I. - Težak, S. (1991.) *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Globus.
- Babić, S. (1991.) *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Globus.
- Filipović, R. (1986.) *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Helbig, G. und Buscha, J. (1987.) *Deutsches Grammatik*. Leipzig. VEB Verlag Enzyklopädie.

- Jelaska, Zrinka. (2005.) *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Katičić, R. (1986.) *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katičić, R. (1992.) *Jezikoslovni zapisi o prevođenju*. Novi jezikoslovni ogledi. Zagreb: Školska knjiga.
- Kern, Ch. P. und Zutt, H. (1977.) *Geschichte des deutschen Flexionssystems*, Tübingen. M. Niemayer.
- Macan, Ž. i Kolaković, Z. (2008.) Prijenosna odstupanja govornika njemačkoga u ovladavanju hrvatskim jezikom. *Lahor*, Vol 1 No 5. Str. 34 - 52. Zagreb.
- Meinhold, G. und Stock, E. (1982.) *Phonologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig VEB Bibliographisches Institut.
- Titone, R. (1977.) *Primijenjena psiholingvistika*. Zagreb: Školska knjiga.

Stojan VRLJIĆ

THE INFLUENCE OF MOTHER TONGUE ON ACQUIRING SECOND AND FOREIGN LANGUAGES

In the process of acquiring Croatian as a second and foreign language, influence of German language system, as a dominant language, on the system of the Croatian language is evident. In this manner, an *inter-language* is created. In other words, there is interference of language systems which creates an *inter-language field* recognized by spelling, phonological, grammatical and lexical /semantic aberrations in Croatian language.

Key words: *language interference, dominant language systems, German transfer aberrations*

UDK 811.111'367+811.133.1'367:621.3

Izvorni naučni rad

Miloš D. ĐURIĆ (Beograd)

Elektrotehnički fakultet, Univerzitet u Beogradu

djuric@etf.rs

ENGLESKI I FRANCUSKI DISKURSNI KONEKTIVI U DISKURSU ELEKTROTEHNIKE

U novije vreme, sa razvojem interdisciplinarnih istraživanja i usled interfejsa pragmatike, semantike i sintakse, u fokusu su se ponovo našle nadrečenične jezičke jedinice koje su, izgleda, u izvesnim kontekstima, funkcionalno slične. Pošto ne postoji objedinjeno tumačenje statusa diskursnih konektiva, u ovom radu je izvršena delimitacija ovih jezičkih jedinica. Pokušao sam da utvrdim neophodne, ako ne i dovoljne uslove, koje određena jezička jedinica u engleskom i francuskom jeziku mora da ispunjava da bi definiciono bila određena kao diskursni konektiv. Ovo je urađeno u okviru diskursa elektrotehnike, čime se ne tvrdi da se ove jezičke jedinice ponašaju na utvrđeni način samo u ovom diskursu, već, izgleda da se mogu izvršiti i dalje generalizacije.

U mojoj studiji najpre se opisuje elektronski korpus iz koga su ekscerpirani diskursni konektivi, zatim se ove jedinice delimitiraju oslanjajući se na formalne modele, a posebno na teoriju relevantnosti. U nastavku studije, pažnja se usmerava na specifične engleske i francuske diskursne konektive (*but, so, mais, ainsi*), koji se najpre razmatraju u dostupnoj lingvističkoj literaturi i rečnicima, a zatim se vrši analiza na materijalu diskursa elektrotehnike, oslanjajući se na semantiku, sintaksu, logiku i pragmatiku.

Utvrđeno je da, u izvesnim slučajevima, dolazi do diskursizacije. Pored toga, utvrđeno je da diskursni konektivi u izvesnim slučajevima mogu da imaju ulogu pojačivača, ublaživača i ograde u engleskom i francuskom diskursu elektrotehnike. Na osnovu egzaktno analize, autor nastoji da pruži definicionu osnovu za eklektički pristup engleskim i francuskim diskursnim konektivima u diskursu elektrotehnike koja bi mogla da posluži i nekim drugim, možda manje specifičnim diskursima.

Ključne reči: *diskursni konektivi, engleski jezik, francuski jezik, semantika, sintaksa, logika, pragmatika, matematička lingvistika, podaci zasnovani na korpusu, diskursizacija*

1. Uvodni deo

Pouzdana obrada informacionih signala zasniva na postojanju kvalitetnog koda¹. Sledstveno tome, jezik predstavlja skup rekurentnih pravila koja generišu informaciju na datom hijerarhijskom nivou, a zatim je obrađuju na višem kognitivnom nivou. Usled toga, u mojoj analizi diskursa elektrotehnike u savremenom engleskom i francuskom jeziku mora da postoji optimalan odnos između stohastičnosti, raznolikosti oblika i jezičkih signala i mogućnosti ispravljanja signala.

U svom istraživanju, pokušaću da doprinesem osvetljavanju izvesnih aspekata identiteta diskursnih konektiva i da ponudim, u onoj meri u kojoj je to moguće, jedan integralan opis na primeru engleskih diskursnih konektiva *but* i *so* i francuskih konektiva *mais* i *ainsi*.

Terminu *diskurs* dajem značenje koje nalazim u objedinjenim lingvističkim tumačenjima, čije su autorke lingvistkinje Vesna Polovina, Ellen Prince i Svenka Savić (cf. Polovina, 1996, 55-67; Prince, 1989: 164-182; Savić, 1993: 29-32), a istovremeno konstatujem da svi moji ekscerpti zadovoljavaju sedam standarda koje propisuju Robert de Beaugrande i Wolfgang Dressler (cf. Beaugrande and Dressler, 1981: 1-12). Takođe, uzeo sam u obzir i lingvistička istraživanja u čijem se fokusu nalaze funkcije kognitivne analize jezičkih kategorija (cf. Polovina, 1999: 125-135), ali sam uzeo u obzir i klasične poglede na diskurs (cf. Brown and Yule, 1984: 24).

Posebnu pažnju usmerio sam ka jednom specifičnom diskursu – diskursu elektrotehnike. Moram odmah da naglasim sledeće: ne tvrdim da se diskursni konektivi ponašaju drugačije u diskursu elektrotehnike u odnosu na druge diskurse, niti tvrdim da je fenomen koji ispitujem vezan isključivo za određeni registar (dakle fenomen diskursnih konektiva nije *register-specific*), već naglašavam da sam koristio ekscerpate iz diskursa elektrotehnike isključivo iz praktičnih razloga. Naime, taj snimljeni korpus mi je bio na raspolaga-

¹ U ovom radu neću obraćati posebnu pažnju na akustičke aspekte govornog signala. Izvesne akustičke aspekte diskursa elektrotehnike na materijalu savremenog engleskog jezika obrađuje zasebna studija Miloša D. Đurića, posvećena multidimenzionalnoj analizi gustine akustičke energije nekih glasova u diskursu elektrotehnike u savremenom engleskom jeziku (cf. Đurić, 2007b: 69-77). Obavezan sam da napomenem i da jedan manji deo elektronskog korpusa iz navedene studije koristim i u ovom radu.

nju². Primetio sam, sasvim uzgred, da u snimljenom korpusu, govornici engleskog i francuskog jezika koriste slične sintaksičke konstrukcije dok pričaju o određenoj oblasti, a koriste i skoro sasvim identične diskursne konektive u analiziranim ekscerptima. Ali, kada ti isti govornici pričaju o svakodnevnim temama, ili kada vode obične razgovore (*loose talk*) distribucija i frekvencija diskursnih konektiva jesu u izvesnoj meri drugačije od distribucije i frekvencije u okviru diskursa elektrotehnike.

Tri pitanja koja bih postavio jesu sledeća: 1. Da li su diskursni konektivi eksplicitni komentari koji nisu ni u kakvoj vezi sa onim što se kaže (*what is said*)?, 2. Da li su diskursni konektivi samo u sintaksičkoj, ali ne i u semantičkoj konstrukciji sa klauzom koju uvode?, 3. Da li diskursni konektivi imaju ulogu: ispunjivača, ograde ili ublaživača?

2. Opis elektronskog korpusa

Da bi se stekao jasniji, precizniji i egzaktniji uvid u adekvatnost i primerenost korpusa koji sam koristio, najpre ću objasniti strukturu svog korpusa u najkraćim mogućim crtama. Moj elektronski korpus je na materijalu engleskog i francuskog jezika isključivo u okviru diskursa elektrotehnike. Primarno je prikupljan za proučavanje pojedinih aspekata naučnog registra u akademskoj sredini gde se u okruženju stručnjaka iz oblasti elektrotehnike koristi prevashodno engleski jezik kao *lingua franca*, ali i francuski jezik. Sekundarno je korpus prikupljan za potrebe multidimenzionalne akustičke analize, odnosno analize izvesnih glasova kroz prizmu tehničke akustike i akustičke fonetike. Moj korpus obuhvata: 1. snimke iz jednog ranijeg akustičkog istraživanja (Đurić, 2007b), 2. elektronski korpus koji se našao pod istraživačkom lupom Marije Panić i Miloša D. Đurića (cf. Đurić i Panić, 2009), kao i 3. korpus prikupljen tokom zajedničkog istraživanja Miloša D. Đurića i Marije Panić (2010). Izvesne primere sam upoređivao i sa jednim ranijim korpusom pisanog diskursa elektrotehnike (cf. Đurić, 2008b), ali i sa još jednim korpusom snimljenim za potrebe proučavanja drugih lingvističkih fenomena (cf. Đurić, 2010).

Korpus obuhvata materijal iz govornog medijuma. Elektronski zapis jednog dela korpusa engleskog i francuskog diskursa elektrotehnike smešten

² Pretpostavljam da bi, skoro sasvim verovatno, bilo lingvistički zanimljivo da se analiziraju engleski i francuski diskursni konektivi u drugim diskursima (npr. u diskursu ekonomije, medicine, pravnom diskursu, diskursu telefonskih razgovora, itd), a istovremeno pretpostavljam da bi analiza takvog jezičkog materijala pružila izvesne rezultate. Međutim, pod mojom istraživačkom lupom našao se jezički materijal koji je meni bio dostupan, odnosno, engleski i francuski diskurs elektrotehnike. Pored toga, smatram ovaj diskurs, kako kvantitativno, tako i kvalitativno dovoljnim da ispuni uslove neophodne za jedno validno empirijsko istraživanje.

je na optičkim medijima, i to u vidu devetnaest audio snimaka na jednom CD-ROM-u i na dva DVD-ja, u ukupnom trajanju od devetnaest sati i dvadeset i osam minuta. Snimci su, uglavnom, praćeni transkriptom, ali nisu davane vremenske odrednice, niti su vremenski obeležene intonacijske jedinice, jer bi samo nepotrebno opterećivale analizu. Tamo gde je to bilo neophodno, korišćeni su konvencionalni notacioni sistemi. Prilikom odabira notacionih sistema oslonio sam se isključivo na sledeću literaturu: Polovina (1987), Savić i Polovina (1989) i Schiffrin (1996). Anketiranje informanata u vezi sa prestižom pojedinih diskursnih konektiva izvršeno je po uzoru na metode i tehnike modelovane za specifičan način anketiranja koje sam preuzeo iz studije lingvistkinje Biljane Čubrović (cf. Čubrović, 2005: 14).

Izvesni snimljeni razgovori su planirani, dok su drugi spontani. Na primer, planirani su tako što su snimljeni govornici koji su držali akademska predavanja ili su učestvovali u diskusiji, ili su planirani tako što su za potrebe snimanja jedan ili više govornika zamoljeni da ispričaju nešto u vezi sa temom iz oblasti elektrotehnike. Međutim, postoje i razgovori koji su snimani u neplaniranim spontanim situacijama, a koji se, naravno, koriste uz dozvolu govornika. Pored onoga što nazivamo *loose talk*, snimili smo, uz dozvolu govornika, i nekoliko segmenata razgovora koji se u anglo-američkoj literaturi naziva *small talk*, a u literaturi na francuskom jeziku naziva se *conversation à bâtons rompus*. Što se tiče planiranih razgovora, oni su prevashodno ekspozitorni (opisi procesa ili teorija), i instruktivni (o najnovijim tehnologijama i teorijama), a neki od ovih razgovora su i diskusije.

Naravno, navodimo samo delove u kojima su učestvovali izvorni govornici engleskog i francuskog jezika u ukupno dvadeset i osam govornih događaja kojim su obuhvaćeni: 1. osam razgovora *licem u lice* (*face-to-face interaction*), 2. dve debate, 3. devet akademskih predavanja, i 4. jedan manji razgovor u kome se rešava određeni zadatak (*task-related talk*)³.

Nisam precizirao broj učesnika u debati ili u razgovoru između više osoba. Uzgred, učesnici se ne razlikuju bitno po socijalno konvencionalnim parametrima, kao što su to: pol, dob, obrazovanje, zanimanje i socioekonomski status. Za detaljnu analizu mog korpusa nije relevantno da se pomene ni broj učesnika niti njihovi međusobni odnosi. Uostalom, već je primećeno u jednoj studiji da se „[...] usled detaljnog navođenja svih, pa čak i irelevantnih, parametara dobija iskrivljena slika u procesu opservacije.“ (Đurić i Panić, 2009: 346). U upravo pomenutoj studiji konstatovano je da se čak i u diskursu elektrotehnike može pojaviti *paradoks posmatrača* (eng. *observer's para-*

³ Ukupna dužina mog korpusa možda za neka istraživanja unutar analize diskursa može da izgleda kao mali uzorak, ali za moje istraživanje to je korpus sa dovoljno primera da bi uopštavanja bila dovoljno iscrpna i temeljna.

doux). Naime, iako se korpus prikuplja radi proučavanja spontanog diskursa, sagovornici ne mogu da budu baš u potpunosti spontani ukoliko znaju da ih istraživači tonski beleže, a potom egzaktno analiziraju tonski zapis (cf. Đurić, 2007b).

Svi učesnici su belci u četrdesetim ili pedesetim godinama, izvorni govornici engleskog ili francuskog jezika. Socioekonomski status je irelevantan za moju analizu, ali mogu, sasvim uzgred, da napomenem da svi učesnici pripadaju srednjoj višoj klasi (*upper middle class*) istih su zanimanja, to jest, elektroinženjeri, i svi imaju visoku školsku spremu (u najvećem broju slučajeva imaju stručnu spremu VIII stepena, ili preciznije imaju titulu *doktora elektrotehničkih nauka*). U vezi sa polnom pripadnošću, govornici su muškog pola.

Uzgred, u ovakvim vrstama lingvističkih istraživanja, kao što je moje, nije potrebno navoditi lične podatke, iako pojedine studije diskursa navode minuciozne i detaljne opise učesnika, kao što su: rasa, poreklo, izgled, seksualna opredeljenost, temperament, sklonosti, pređašnji i sadašnji/trenutni odnosi među učesnicima. Sve ove redundantne podatke o učesnicima smatram nepotrebnim i suvišnim za egzaktnu analizu kao što je ova, naročito s obzirom na to da je potpuno dovoljna činjenica da su u pitanju izvorni govornici. Osim toga, potencijalna korist detaljnijih prikaza govornika je izuzetno mala, zato što čitalac i bez navođenja svih ovih detalja može da stekne utisak kao da prisustvuje razgovoru visokoobrazovanih stručnjaka iz oblasti elektrotehnike. Smatram da sam bio dovoljno iscrpan, iako i selektivan, prilikom navođenja podataka o učesnicima snimanim za potrebe mog korpusa⁴.

3. Delimitacija diskursnih konektiva

Prilikom gramatičke klasifikacije reči pojedini autori koriste termin *konektiv* (*connective*) sa ciljem da okarakterišu reči ili morfeme čija je primarna funkcija da povežu jezičke jedinice na bilo kom nivou (cf. Crystal, 1983: 81; Kristal, 1988: 124). U upravo navedenoj literaturi pronalazimo da su veznici najočiglednije vrste konektiva, međutim, pomenuti autor dodaje kako se i na priloge može gledati kao na konektivne, pa se čak i glagoli mogu posmatrati kao konektivni. Drugim rečima, primarna funkcija konektiva je da strukturiraju diskurs.

⁴ Uzgred, smatram da lingvisti ne treba da daju nekakva preterano rasplinuta i suviše razuđena objašnjenja. Na taj način izbegavaju se i nepotrebna ponavljanja. Čini mi se da preterano detaljni opisi učesnika mogu jedino da opterete lingvističku analizu, a pretrpanost svim tim beskorisnim i nepotrebnim detaljima može da skrene pažnju na nepredviđene i nenameravane pojedinosti u okviru izvesnog istraživanja.

Prilično rafiniranu interpretaciju nalazimo i kod profesora Ranka Bugarskog, koji najpre uspostavlja dihotomiju između *paratakse* i *hipotakse*, tj. *nezavisnih* i *zavisnih* veznika. Za razliku od ostalih opštelingvističkih studija, koje posmatraju veznike kao marginalne pojave, profesor Bugarski lucidno primećuje da se veznici dele na „[...] nezavisne i zavisne, sa raznim pridruženim značenjima.“ (cf. Bugarski, 1991: 102; Bugarski, 1996: 155). Dakle, profesor Bugarski dozvoljava, potpuno originalno, mogućnost *pridruženih značenja*, što u klasičnim opštelingvističkim radovima nije bio slučaj kada se opisuju konektivi i konektivni elementi, a što je profesor Bugarski primetio daleko pre detaljnih elaboracija konektiva i markera u lingvističkoj literaturi, čime je anticipirao brojne kasnije analize ovih lingvističkih fenomena u teorijskom okviru teorije relevantnosti.

Ja sam usvojio prilično široka definiciona određenja konektiva, kao što je pomenuto Crystalovo određenje, ne prenebregavajući definiciona određenja konektiva, prema kojima se ovi lingvistički fenomeni posmatraju kao mala zatvorena klasa reči, koje povezuju druge reči, fraze ili klauze u okviru iste rečenice. Prihvatam prilično široka i libertenska shvatanja konektiva, koja nalazim kod Jamesa Aitchisona, koji u konektive ubraja: 1. veznike, 2. konjunkte i 3. kopulu BE (cf. Aitchison, 2001: 62), uzimajući u obzir i Traskovo viđenje konjunktka i veznika (cf. Trask, 2000: 32).

Možda pitanje terminologije može da se učini kao nešto manje važno, međutim, čini nam se, da se ipak mora dotaknuti, naročito s obzirom na to da postoji nedostatak objedinjene i koherentne terminologije. Shodno tome, kao što to ističu lingvistkinje Aijmer i Simon-Vandenberg, termini *pragmatički markerki*, *diskursni konektivi* i brojni drugi, mogu da se koriste kao sinonimi (cf. Aijmer and Simon-Vandenberg, 2006: 73-92). Ursula Lenker i Anneli Meurman-Solin (2007: 1-10), s pravom, ističu da su konektivi u širem smislu bili zapostavljeni u lingvističkoj literaturi, zato što su mnoge gramatičke teorije izabrale rečenicu za najveći nivo analize.

Prema Milošu Đuriću i Mariji Panić, „[s] jedne strane, postoje prilično široki pogledi na poimanje diskursnih konektiva, koji rezultiraju prilično liberalnim taksonomijama [...]“ (Đurić i Panić, 2009: 347). Pojedini autori preferiraju termin *konektiv* (cf. Rouchota, 1996: 1-15; Đurić 2008a: 49-64; 2009: 191-201), dok drugi smatraju da su konektivi zapravo podskup diskursnih markera (cf. Rossari, 2006: 299-314). Postoje radovi koji posmatraju konektive kroz prizmu njihove univerzalnosti (npr. Fraser, 2006: 73-92). Na žalost, ne postoji puno radova koji se bave fenomenima diskursnih konektiva u specifičnim vrstama diskursa, na primer, konektivima u engleskom i francuskom diskursu elektrotehnike. U međuvremenu su se pojavile pojedine lingvističke studije koje analiziraju relevantnost diskursnih markera u diskursu

elektrotehnike u savremenom engleskom jeziku (cf. Đurić, 2007a: 175-190), zatim, studije koje osvetljavaju samo specifičnu tranzicionu ulogu konektiva u diskursu elektrotehnike (cf. Đurić, 2008a: 49-64; kao i Đurić, 2008b: 55-67), zatim radovi koji posmatraju konektive iz perspektive njihove distribucije u diskursu elektrotehnike u savremenom engleskom (cf. Đurić, 2009: 191-201). Konačno, postoje i studije koje osvetljavaju diskursni identitet ovih fenomena, čiji su autori Miloš D. Đurić i Marija Panić (cf. Đurić i Panić, 2009: 344-358; kao i Đurić i Panić, 2010).

Za trenutak ću se zadržati na radu Đurić i Panić (2009), u kome se status diskursnih konektiva posmatra i iz perspektive sociologije jezika, odnosno sociolingvistike. Naime, prema autorima Đurić i Panić (2009: 344-358), sociolingvistički status diskursnih konektiva moguće je sagledati kao prilično specifičan. Panićeva i Đurić tvrde da se upotrebom diskursnih konektiva menja i identitet diskursa, pošto je je pojavljivanje konektiva skoro sasvim marginalno u *zajedničkom jeziku*, ili da upotrebimo Bernsteinov termin, u *ograničenom kodu* (cf. Bernstajn, 1979: 25). Bernstein *explicit*e ističe (1979: 25) kako „zajednički jezik ne dozvoljava upotrebu veznika, koji služe kao važni i logički distributeri značenja i sleđa.“ Iz prethodno rečenog zaključujemo da su konektivi u većoj meri karakteristični za *formalni jezik*, odnosno, da upotrebimo Bernsteinov termin, karakteristični su za, *razrađeni kod*⁵.

Da bih mogao da izvršim delimitaciju diskursnih konektiva, pogledao sam njihov status u deskriptivnim gramatikama savremenog engleskog i francuskog jezika⁶. U vezi sa engleskim konektivima, usvojio sam prilično liberalna shvatanja i definiciona određenja konektiva koja sam našao u deskriptivnim gramatikama engleskog jezika (uzete su u obzir sledeće gramatike: CEG, CGE, GCE, GREJ i UGE). Konektivi se posmatraju kao oblici koji povezuju gramatičke elemente i gramatičke celine, tj. kao sintaksička sredstva za koja služe za povezivanje rečenica. U deskriptivnim gramatikama savremenog francuskog jezika konektivi se svrstavaju u *les mots outils*, ili još preciznije, u *mots de liaison* (uzete su u obzir sledeće gramatike: GDF, GFJSM, LNGF i NGF). Na osnovu pregledane literature, čini nam se da se konektivi tretiraju daleko liberalnije u deskriptivnim gramatikama savremenog engleskog i francuskog jezika, nego što je to slučaj u nekim čak i novijim teorijskim radovima koji se bave ovim fenomenima. S obzirom na to da nam noviji radovi ne nude

⁵ Zanimljivo je, sasvim uzgredno, pomenuti da Bernstein (1979: 21), kada nabroja neke osobine formalnog jezika, između ostalog, kao drugu osobinu formalnog jezika kaže: “[I]logičke modifikacije i naglasak iskazuju se posredno, gramatičkom konstrukcijom rečeničnih kompleksa, naročito upotrebom niza *veznika* i relativnih klauzula.” [kurziv M. Đurić i N. Panić]. Samim tim, što je autor osetio potrebu da istakne upotrebu veznika (dakle, konektivnih elemenata iskaza/teksta) govori o značaju konektivnih elemenata u okviru formalnog jezika.

⁶ U daljem tekstu gramatike i rečnike navodimo u formi inicijalizama, koji su abecedno ustrojeni u Literaturi.

dovoljno libertensku definiciju konektiva, usvojio sam definiciona određenja delimitirana u navedenim gramatikama, pa se njih isključivo i pridržavam, ne prenebregavajući liberalna shvatanja prema kojima su konektivi: 1. veznici (= jedna od kategorija kojima se izražavaju odnosi između propozicije i činjenica) i/ili 2. izrazi koji ponekad i kodiraju specifične inferencijalne procedure.

4. Model

U našem radu primenjujemo eklektički model koji obuhvata teorijske osnove i teorijska polazišta lingvističke pragmatike, moderne logike i filozofije jezika. Ovaj eklektički model konstruisao sam na sledeći način. Najpre sam se prethodno informisao uvidom u sledeću literaturu: Aijmer and Simon-Vandenberg (2006), Bernstajn (1979: 19-44), Brown and Yule (1984), Bugarski (1997: 46-61), Chauvineau (1969: 44-106), Fraser (2006: 73-92), Lakić (2004), Levinson (1983), Marcus (1967: 22-102), Marković (1994: 39-83), May (1985), Mišić Ilić (2004: 1-66), Mišić Ilić (2008: 75-88), Mounin (1971: 29-88), Polovina (1996: 37-54), Polovina (1999: 125-135), Prieto (1975), Rossari (2006: 299-314), Rouchota (1996: 1-15), Sperber and Wilson (1988: 118-171), Strawson (1977: 9-194), Tannen (1989)⁷. Nisam naveo naslove koji pokrivaju teoriju relevantnosti, ali joj, upravo zbog njene važnosti, posvećujem zaseban, 5. deo ovog rada.

Pored navedenih modela, informisao sam se novijim studijama koje se bave opštim obeležjima diskursa elektrotehnike, kao i radovima u čijem fokusu se nalaze diskursni konektivi u diskursa elektrotehnike (cf. Đurić, 2007a: 175-190; Đurić, 2007b: 69-77; Đurić, 2008a: 49-64; Đurić, 2008b: 55-67; Đurić, 2009: 191-201; Đurić, 2010: 131-143; Đurić i Panić, 2009: 344-358; Đurić i Panić, 2010). U onoj meri u kojoj je to moguće, pokušali smo da obuhvatimo i izvesne generativne pristupe. Na našim prostorima se analizom diskursa iz ugla generativne lingvistike bavi lingvistkinja Biljana Mišić Ilić (2008: 155-176), te smo njene rezultate u tom domenu i uzeli u obzir.

5. Teorija relevantnosti – *Un peu de pertinence*⁸ ...

S obzirom na prostornu ograničenost, ne mogu da iscrpno prikažem sve modele i metode čijim sam fuzionisanjem generisao svoj eklektički model. Međutim, smatram da je primereno, da makar na kratko istaknem izvesne,

⁷ Za eklektički model nalazim potkrepljenje u lingvističkoj literaturi, ili preciznije, u jednom naučnom radu koji pruža objedinjeno i unifikovano tumačenje opšte lingvistike. U tom radu, profesor Ranko Bugarski (1997: 47) kaže da "[t]reba istaći jednu aktuelnu orijentaciju u britanskoj lingvistici, inače po tradiciji sklonoj zdravom eklekticismu i razumnom kompromisu više nego proročkoj isključivosti individualnih teoretičara."

⁸ Ovaj naslov sam pozajmio iz rada: Miloš Đurić i Marija Panić (2009).

makar, sitne detalje u okviru teorije relevantnosti, jer mi to izgleda kao nešto nužno.

U lingvističkoj literaturi, *Teorija relevantnosti* (engleski: *Relevance Theory*, francuski: *La théorie de la pertinence*) polazi od pretpostavke da je ljudski kognitivni sistem usmeren ka maksimalnoj relevantnosti. Drugim rečima, odnosno, preciznije, ljudski kognitivni sistem je usmeren ka postizanju najvećeg broja kognitivnih efekata uz najmanji utrošak procesualnog napora. Na dalje, kako to kažu Sperber i Wilsonova (1988: 260), ljudski kognitivni procesi usmereni su ka obradi najrelevantnije raspoložive informacije na najrelevantniji način. Pored toga, svaki čin ostenzivne komunikacije saopštava pretpostavku o sopstvenoj optimalnoj relevantnosti (op. cit.).

Takođe, postojanje kontekstualnog efekta neophodan uslov za relevantnost. Samim tim, što su veći kontekstualni efekti, veća je i relevantnost (cf. Sperber and Wilson, 1988: 119). Redundantno je isticati jednu, sada već, dobro znanu pretpostavku da ljudska bića mogu da razlikuju relevantne od irrelevantnih informacija, ili u nekim slučajevima, relevantnije od manje relevantnih informacija, ali ova pretpostavka je ipak jedna od polaznih tačaka u istraživanju. Mene je zanimao onaj deo teorije relevantnosti koji putem proceduralne semantike proverava svoje teorijske postulate na materijalu jezičkih ajtema koji se preciznije nazivaju *diskursni konektivi*. Pomenuo bih i jedan bitan termin – *komunikativna namera* koja, prema Sperberu i Wilsonovoj, skoro sasvim sigurno, predstavlja glavnu karakteristiku verbalnih iskaza. Demonstracija se, skoro sasvim uvek, tumači kao zahtev da se posveti pažnja iskazu, naročito, ako uzmemo u obzir da se javlja uz pretpostavku o relevantnosti uz minimalan procesualni napor.

Sudeći po logičkim konsekvencama ove teorije, čini mi se da relevantnost može da se sagleda kao ravnoteža uspostavljena između kognitivnih i kontekstualnih efekata, s jedne strane, i procesualnog napora, percepcije, memorije i inferencije, s druge strane. Što se tiče odnosa semantike i pragmatike u okviru teorije relevantnosti, one se mogu interpretirati kao dekodiranje i inferencija. Ili, još preciznije, razlika između pragmatike i semantike jeste razlika između dve vrste kognitivnih procesa koji se odigravaju prilikom procesa razumevanja iskaza⁹.

Čini mi se da *autonomni jezički sistem* igra najprominentniju ulogu u procesu dekodiranja. Ovaj autonomni jezički sistem u okviru matematičke i računarske lingvistike možemo da posmatramo kao *parser* ili *prevodilac* koji, zapravo, jeste jezički perceptualni modul. Ovaj parser identifikuje akustički

⁹ U Levinsonovoj (1983) interpretaciji *značenje* minus *istinosni uslovi* jeste jednako *pragmatika*. Dok, s druge strane, prema Sperberu i Wilsonovoj (1988; 1995) razlika između semantike i pragmatike jeste jednaka razlici između *dekodiranja* i *inferencije*.

stimulans (ukoliko se radi o iskazu) ili grafički stimulans (ukoliko se radi o tekstu) konvertujući ga u jezički stimulans, a zatim se u okviru ovog sistema obavljaju algoritamske gramatičke operacije prevođenja, tj. konvertovanja, čiji je krajnji rezultat – logička forma¹⁰. Ova logička forma jeste semantička reprezentacija lingvističkog ajtema koji se koristi u iskazu.

Završili bih ovaj skromni mali osvrt na teoriju relevantnosti rečima lingvistkinje Vesne Polovine. Naime, princip relevantnosti je generalizacija u ostenzovno-inferencijalnoj komunikaciji, a kako to lucidno ističe profesorka Vesna Polovina: „[s]agovornici ne moraju znati principe relevancije više nego što im je potrebno, na primer, da poznaju principe genetike za reprodukciju. Princip relevancije se primenjuje bez izuzetka.“ (cf. Polovina, 1996: 50).

6. Francuski diskursni konektivi *MAIS* i *AINSI* i engleski diskursni konektivi *BUT* i *SO* u rečnicima, gramatikama i lingvističkoj literaturi

Razlog zašto smo odabrali baš ove diskursne konektive a ne neke druge leži najpre u tome što konektivi *mais*, *ainsi*, *but* i *so*: 1. iako ispoljavaju različitu učestalost, jesu najfrekventniji u diskursu elektrotehnike, 2. pripadaju formalnom stilu, 3. markiraju dominantni deo u diskursu elektrotehnike.

Pogledaćemo, za trenutak, navedene konektive u rečnicima engleskog i francuskog jezika koji su nam bili na raspolaganju. Najpre za francuske konektive *mais* i *ainsi*. DFC i LDLF konstatuju da konektiv *mais* „[i]ntroduit une opposition à ce qui a été affirmé, une restriction à ce qui a été dit.“ Takođe, i DFC i LDLF za ovo prvo značenje konektiva *mais* navode sinonime: *pourtant*, *cependant*, *toutefois*, *néanmoins*. Za *ainsi* situacija nije tako jednoznačna i jednostavna. Naime, i kod DFC i kod LDLF konektiv *ainsi* tek u okviru drugog značenja ima ulogu koordinativnog veznika, sa vrednošću zaključivanja, tj. inferencije.

NDAFFA-NDFEL u odrednici za *ainsi* navodi najpre da je to adverb, a zatim daje engleske ekvivalente: *so* i *thus*. Zatim u okviru iste odrednice dopušta mogućnost da *ainsi* bude i veznik, a zatim navodi engleske ekvivalente u toj funkciji: *so*, *thus* i *therefore*. NDAFFA-NDFEL za konektiv *mais* dopušta samo jednu funkciju – vezničku, pritom navodeći ekvivalente *but* i *why*. Navodi samo sledeći primer: *Mais, qu'ai-je dit? (Why, what have I said?). Mais, oui. (Why, yes).*

Situacija za engleske konektive *but* i *so* je sledeća. CODCE konstatuje da za *but* nije moguća jasna distinkcija između nekoliko funkcija. Ne utvrđuje da li je to uvek koordinativni veznik ili nešto više. CODCE navodi, između

¹⁰ Logička forma jeste strukturisani niz koncepata sa logičkim i kauzalnim karakteristikama. O logičkoj formi u generativnom teorijskom okviru informiše nas May (1985).

ostalog, i semantički slične ajteme u okviru odrednice za *but*: *on the contrary, nevertheless, however, on the other hand, moreover, yet*. WNWDAL dozvoljava mogućnost da *but* bude koordinativni veznik bilo u prostoj ili složenoj rečenici. Međutim, WNWDAL ne dozvoljava mogućnost da *but* bude bilo šta drugo u složenoj rečenici sem subordinativnog veznika. U vezi sa konektivom *so*, zanimljivo nam je peto značenje koje navodi CODCE, koje se može parafrazirati sa: *accordingly, consequently, therefore, as appears or results from preceding or implied statements or fact*. WNWDAL se u glavnim crtama slaže sa CODCE, ali navodi, na primer, sledeća dva sinonimna ajtema za *so* u značenju veznika: *in order that* i *with the purpose that*, uz napomenu da su praćeni infinitivom glagola.

Sada ćemo pogledati kako se tretiraju konektivi u lingvističkoj literaturi i/ili gramatikama koje su nam bile dostupne. LNGF klasifikuje diskursni konektiv *mais* kao koordinativni veznik (*conjonction de coordination*), konstatujući da su ovi ajtemi zapravo vezni elementi koji ispoljavaju relacije bilo među frazama, bilo među sintaksičkim konstituentima. LNGF izdvaja lekseme *cependant* i *mais* kao reprezentativne, a zatim propisuje da se ne mogu nalaziti unutar grupe reči kojima prethode. Drugim rečima, LNGF ne dozvoljava mogućnost sledećeg poretka elemenata: **Il avait tort ; il ne voulait mais pas l'admettre*; ali dozvoljava mogućnost sledećeg hijerarhijskog ustrojstva unutar rečenice: *Il avait tort, mais il ne voulait pas l'admettre*. Dakle, diskursni konektiv *mais* se uglavnom razmatra u koordinaciji podrećeničnih konjunkta. U literaturi se navodi da konektiv *mais* povezuje klauze različite argumentativne orijentacije, kao i zapažanje da ne utiče na istinosne uslove.

LNGF ubraja *ainsi* u vezne priloge i u koordinativne priloge (*adverbes de coordination*). Stavljajući diskursni konektiv *ainsi* na treće mesto prilikom nabiranja, LNGF, kaže da ovi elementi markiraju, poput koordinativnih konjunkta, jednu relaciju, ali takođe markiraju i ulančavanje nekoliko fraza, kao i vezu temporalnog ili logičkog karaktera. LNGF dozvoljava da se diskursni konektiv *ainsi* javlja na početku fraze koju povezuje sa onim što mu prethodi, ali to nije neophodno inicijalni položaj. Takođe, dostupna literatura navodi da konektiv *ainsi* signalizira kontekstualni efekat, odnosno, iskaz se povezuje sa procesom izvođenja kontekstualne implikacije.

Ukratko, i *mais* i *ainsi* su konektivi zavisne relevantnosti. To znači da se javljanjem konektiva *mais* i/ili *ainsi* poboljšava interpretacija. Drugim rečima, prominentnost nameravanog kontekstualnog efekta dovodi do smanjenja procesualnog napora u obradi informacije, pa se relevantnost optimizuje. Ukoliko uporedimo konektiv *ainsi* sa konektivom *mais*, možemo da zaključimo da je *mais* daleko diskursno dinamičniji konektiv, odnosno, da je možda u većoj meri usmeren ka sagovorniku nego ka samoj poruci.

A sada da pogledamo status engleskih konektiva u literaturi. Halliday i Hasanova (1976: 237) kažu da *but* izražava relaciju koja nije aditivna, već je adversativna. Oni dodaju da „[...] in addition to the meaning ‘adversative’, *but* contains within itself also the logical meaning of ‘and’; it is a sort of portmanteau [...] of *and* *however*.“ (cf. Halliday and Hasan, 1976: 237). Halliday i Hasanova konstatuju da je *but* retrospektivno, a da značenje koje projektuje na ovaj način više odgovara konektivu *and*. Rouchota (1996: 13) navodi da je diskursni konektiv *but* povezan sa inferencijalnim procesom kontradikcije i eliminacije pretpostavke. Za razliku od konektiva *and* i *or*, diskursni konektiv *but* je restriktivan prilikom povezivanja subordinativnih klauza.

Rouchota (1996: 13) navodi da je konektiv *so* povezan sa inferencijalnim procesom zaključivanja. Leksički ajtem *so* ima: 1. prilošku funkciju, 2. funkciju veznika na sintaksičkom i 3. funkciju veznika na semantičkom planu. Drugim rečima, *so* može da ima: 1. jasnu prilošku funkciju, 2. funkciju povezivanja klauza i 3. funkciju povezivanja propozicija. Halliday i Hasanova (1976: 256) navode da se kauzalna, tj. uzročna relacija izražava uz pomoć ajtema: *so*, *thus*, *hence*, *therefore*, *consequently*, *accordingly*, itd. Takođe, zajedno sa *but*, (1976: 231) svrstavaju *so* u vezničke adjunkte (eng. *conjunctive adjuncts*), podskup skupa prostih priloga, ili koordinativnih veznika. Halliday i Hasanova (1976) takođe ističu da *so* uvodi zaključak izveden na osnovu onoga što je rečeno ili percipirano.

Prema GCE, *but* može da povezuje sledeće subordinativne klauze: 1. *That*-klauze, 2. temporalne adverbijalne klauze, 3. paralelne strukture. Pored toga, GCE detaljno ispituje sintaksičko ponašanje koordinativnih struktura, pa na osnovu toga svrstava *but* u koordinatore. S druge strane, čini nam se da UGE malo ‘opreznije’ navodi da su *and* i *or* standardni koordinatori, a konstatuje da *but* isključivo učestvuje u koordinaciji pridevskih i priloških fraza. CGE *explicite* konstatuje da je, prema tradicionalnim shvatanjima, inicijalna upotreba koordinativnih konektiva (poput: *and*, *or*, *but*) neprimerena, ali isto tako ističe da se ovi konektivi javljaju u inicijalnom položaju kako u pisanom, tako i u usmenom diskursu.

Prema GCE, *so* služi da uvede rečenicu kojom se izražava rezultat ili posledica onoga što je prethodno rečeno, a takođe GCE ističe da *so* ispoljava: 1. restrikciju prilikom povezivanja subordinativnih klauza, 2. restrikciju u višestrukom povezivanju i 3. pojavljivanje u vezničkim skupinama i to kao drugi konektiv u nizu.

7. Diskursni konektivi *MAIS*, *AINSI*, *BUT* i *SO* u diskursu elektrotehnike

U nastavku navodim samo neke ekscerpte iz mog elektronskog korpusa. Ovi primeri ilustruju upotrebu konektiva *mais* i *but*, s jedne strane i *ainsi* i *so*, s druge strane, i to isključivo u diskursu elektrotehnike:

- (1) A: Selon les modèles et les conditions de fonctionnement, les microcontrôleurs peuvent avoir besoin de quelques composants externes.
B: *Mais* ceci reste très limité.
- (2) Ils sont basés sur la même puce que la version UV-EPROM, se programment avec le même matériel, *mais* le boîtier n'est pas équipé de la fenêtre qui permet l'effacement.
- (3) Le microcontrôleur ne dispose pas non plus de mémoire morte interne, *mais* la communication avec l'EPROM se fait non pas par des broches d'entrée-sortie, *mais* par des broches spéciales situées sur le dessus du boîtier.
- (4) [...] amplificateur peut être un barreau dans le cas d'un laser Nd-YAG, *mais* il peut aussi se présenter sous la forme d'une fibre dans le cas des lasers à fibre.
- (5) However, a base station has grid power and can use power-hungry, *but* very flexible software radios.
- (6) Sometimes this results in slightly more complicated designs with respect to the underlying digital logic *but* nevertheless reduces the number of components, board size, and even power consumption.
- (7) Relay logic was relatively inexpensive and reliable, *but* it is slow.
- (8) Depending on the optics and the laser tube a different number of lines is usable *but* the most commonly used lines are 458 nm, 488 nm and 514.5 nm.
- (9) On peut *ainsi* en déduire l'impédance du condensateur alimenté par une tension fonction sinusoïdale du temps.
- (10) Le principe d'une cellule photovoltaïque est de forcer les électrons et les trous à se diriger chacun vers une face opposée du matériau au lieu de se recombinaison simplement en son sein. *Ainsi*, il apparaîtra une différence de potentiel et donc une tension entre les deux faces, comme une pile.
- (11) Il existera *ainsi*, pendant toute la vie de la jonction, une charge positive de la région N au bord de la jonction et une charge négative dans la région P au bord de la jonction.
- (12) *Ainsi*, un contrôle peut être vu comme une succession d'opérations de traitement du signal et ceci renvoie à la définition générale donnée plus haut.

- (13) Fibers are also used for illumination, and are wrapped in bundles *so* they can be used to carry images, thus allowing viewing in tight spaces.
- (14) Communication between layers uses on-die signaling, *so* power consumption is much lower than in equivalent separate circuits.
- (15) WANs are used to connect LANs and other types of networks together, *so* that users and computers in one location can communicate with users and computers in other locations.
- (16) A: If the energy is great enough *so* that the electron jumps to a high enough energy level it may escape the positive pull of the nucleus.
B: *So* it can be liberated from the atom in the process of photoionisation.

Na osnovu ponašanja ispoljenog u našim ekscerptima, konstatujemo da *mais* i *but* zaista spadaju u koordinativne adversativne konektive. U koordinativne konektive spadaju još *et* i *ou* (u francuskom), *and* i *or* (u engleskom), ali čini nam se da su *mais* i *but* ipak za nijansu restriktivniji u pogledu vrsta jedinica koje mogu da povezuju, zato su se i našli pod našom istraživačkom lupom.

U primerima iz našeg korpusa ni *mais* ni *but* se ne javljaju u višestrukim koordinacijama. Pogledajmo ekscerpte (17) i (18) koje smo modifikovali konektivima *mais* i *but* da bismo izazvali efekat višestruke koordinacije¹¹.

- (17) *Il existe même des framework *mais* plateformes en C++ dédiés à l'embarqué, comme Qtopia, *mais* l'utilisation de ceux-ci restera limitée aux microcontrôleurs les plus puissants.
- (18) *This was a thousand times more reliable than tubes, ran cooler, *but* used less power, *but* had a very low fan-in of three.

Nepotrebno je da posebno ističemo kako oba ova primera **nisu dobro oblikovana** (*well formed*). Dobro oblikovani primeri (iz našeg korpusa) jesu ekscerpti (19) i (20):

- (19) Il existe même des framework *et* plateformes en C++ dédiés à l'embarqué, comme Qtopia, *mais* l'utilisation de ceux-ci restera limitée aux microcontrôleurs les plus puissants.
- (20) This was a thousand times more reliable than tubes, ran cooler, *and* used less power, *but* had a very low fan-in of three.

¹¹ Primeri, koje navodimo, idu sledećim redom: francuski primer za kojim sledi engleski primer. Napominjemo da ekscerpirani primeri iz našeg elektronskog korpusa ne slede smer: francuski primer – engleska replika, niti obrnuto, engleski primer – francuska replika, već su to uzajamno nezavisni iskazi.

Prema uvidu u leksikografski diskurs, zapazili smo da se semantika konektiva *mais* i *but* tradicionalno sagledavala u odnosu prema konektivima *et* i *and*, i to kao odnos 'et + cependant' (u francuskom) i 'and + however' (u engleskom). U leksikografskom diskursu smatra se da *mais* sadrži i komponentu *et*, odnosno da *but* sadrži *and*. Iako prema nekim autorima ova jukstapozicija može evidentno da se analizira, moram da primetim kako ne postoji uvek jednostavan binarni presek. Dovoljno je pogledati ekscerpte (33) i (34) iz mog elektronskog korpusa:

- (21) L'équation de Dirac incorpore naturellement l'invariance de Lorentz avec la mécanique quantique, ainsi que l'interaction avec le champ électromagnétique *mais* qui est traité encore de façon classique.
- (22) The gain medium will amplify any photons passing through it regardless of direction *but* only the photons aligned with the cavity manage to pass more than once through the medium and so have significant amplification.

U navedenim primerima, nigde ne vidim mogućnost pravljenja savršenog binarnog preseka, a da se pri tome ne naruši semantičko-sintaksičko ustrojstvo. Na osnovu pregleda sintaksičkog ponašanja različitih koordinativnih struktura na nivou rečenice i diskursa/teksta, smatram da konektive *mais* i *but*, skoro sasvim sigurno, možemo da uključimo u adversativne diskursne koordinate *par excellence*. Napominjem da u svoj spisak dokaza ne ubrajam restrikciju u rečeničnom prepozicioniranju, niti mogućnost inicijalnog javljanja *mais* i *but* u prepozicioniranoj negativnoj imeničkoj frazi.

Na osnovu uvida u korpus, postuliram ekvivalenciju između konektivnog i diskursivnog odnosa, bez obzira na to da li je iskaz koji sledi intraturnusni ili interturnusni. U diskursu elektrotehnike stoga predlažem da su konektivni odnosi *P mais Q* i *P but Q* ekvivalentni diskursivnim odnosima *P. Mais Q* i *P. But Q* ako i samo ako se ovi odnosi nalaze u diskursu elektrotehnike. Napominjem da se nisam usudio da izvedem generalizacije i za ostale diskurse, pošto sam imao na raspolaganju isključivo jezički materijal iz oblasti elektrotehnike. Moji nalazi, svakako, ne isključuju mogućnost dolaska i do drugačijih zaključaka prilikom proučavanja navedenih konektiva u drugim registrima i ostalim diskursima. Na žalost, ovo moje 'pravilo' da su diskursivni odnosi ekvivalentni konektivnim odnosima (barem u mojim primerima i barem u diskursu elektrotehnike) ne mogu da, bez izuzetka, algoritamski primenim na svakodnevni diskurs savremenog engleskog i francuskog jezika, zato što nemam dovoljno dijagnostičkih dokaza za isti. Francuski primer (23) i engleski primer (24) ilustruju moj postulat:

- (23) Il suffit alors d'un simple programmeur d'EPROM pour réaliser la programmation, *mais* des broches du microcontrôleur sont requises pour la communication avec la mémoire externe, et ne peuvent donc pas être utilisées pour les entrées-sorties.
- (24) Bad designs have intermittent problems such as glitches, that is, vanishingly fast pulses that may trigger some logic *but* not others, runt pulses that do not reach valid threshold voltages, or unexpected combinations of logic states.

Na dalje, sagledaćemo kako i da li konektivi *mais* i *but* utiču na istinosne uslove. Da bismo sagledali doprinose ovih konektiva istinosnim uslovima propozicije iskaza, pogledaćemo ekscerpte (25) i (26):

- (25) La longueur d'onde d'émission du laser dépend essentiellement de l'ion dopant, *mais* la matrice influe aussi.
- (26) Lookup tables can perform the same functions as machines based on logic gates, *but* they can be easily reprogrammed without changing the wiring.

Najpre moram da upotrebim egzaktnu notaciju. Stoga, propozicije antecedensa 'La longueur d'onde d'émission du laser dépend essentiellement de l'ion dopant' i 'Lookup tables can perform the same functions as machines based on logic gates' markiram sa *P*, a propozicije postcedensa 'mais la matrice influe aussi' i 'but they can be easily reprogrammed without changing the wiring' markiram sa *Q*. Shodno tome, tvrdim da su propozicije iskaza (25) i (26) istinite, ako i samo ako, su i *P* i *Q* istiniti. Međutim, to ne znači da diskursni konektivi *mais* i *but* uvek, bez izuzetka, univerzalno utiču na istinosne uslove. Štaviše, to često i nije slučaj. Samim tim, uloga konektiva *mais* i *but* se semantički relativizuje. Proceduralne informacije koje kodiraju *mais* i *but* u iskazima sa strukturama *P mais Q*, *P but Q*, *P. Mais Q* i *P. But Q*, čini mi se da ostaju izvan opsega logičkih operatora, bez obzira da li se kontradikcija između *P* i *Q* razrešava eliminacijom *P*. Sem toga, ove proceduralne informacije signaliziraju jednu vrstu pragmatičke inferencije koja treba da se izvrši nad propozicijama *P* i *Q* da bi se iskaz u diskursu elektrotehnike interpretirao na optimalno relevantan način.

Naravno, i ovde napominjem kako **ne tvrdim** da je ovakva situacija karakteristična i tipična samo za engleski i francuski diskurs elektrotehnike, ali mi je ovaj jezički materijal bio na raspolaganju, te sam, stoga, samo uzeo u obzir ekscerpte iz ove vrste diskursa. Verujem da analiza drugih materijala/diskursa može da pruži zanimljive spoznaje, ali su druge vrste diskursa ostale van opsega mog istraživanja, za sada.

Diskursni konektivi *mais* i *but*, skoro sasvim sigurno, povezuju klauze različite argumentativne orijentacije, ali, svakako, da to povezivanje ne mora

da bude jedini uslov, naročito ako imamo u vidu (ne)prihvatljivost tipova ‘*P mais non-P*’ i ‘*P but not-P*’. Ali i ovi tipovi iskaza mogu da budu prihvatljivi u nekom svakodnevnom francuskom i engleskom diskursu iako imaju različitu argumentativnu orijentaciju. Pogledajmo sledeće primere:

- (27) Contrairement à la fission nucléaire, les produits de la fusion eux-mêmes ne sont pas radioactifs, *mais* lorsque la réaction utilisée émet des neutrons rapides, ces derniers peuvent en revanche transformer les noyaux qui les capturent en isotopes pouvant l’être.
- (28) Since smaller nuclei have a larger surface area-to-volume ratio, the binding energy per nucleon due to the nuclear force generally increases with the size of the nucleus *but* approaches a limiting value corresponding to that of a nucleus with a diameter of about four nucleons.

Prema zakonu negacije (*la loi de négation*) iskazi posle konektiva *mais* u ekscerptu (27) i posle konektiva *but* u ekscerptu (28) mogu da slede iskazi-ma pre ovih diskursnih konektiva. To se može predstaviti u dubinskoj strukturi na sledeći način, što prikazujem u Tabeli 1:

Dubinska struktura u francuskom jeziku	Dubinska struktura u engleskom jeziku
α : [non-P]	α : [not-P]
β_1 : [b]	β_1 : [b]
β_2 : [X pense que a]	β_2 : [X thinks that a]

Tabela 1. Dubinska struktura u francuskom i engleskom jeziku

Postavljam pitanje da li su *mais* i *but* dvoznačni. Na osnovu analize iskaza u diskursu elektrotehnike smatram da su diskursni konektivi *mais* i *but* semantički kontrastivni i adversativni. Međutim, nisam siguran da li su i pragmatički koncesivni. Ja ne mogu sasvim sigurno da odgovorim na ova pitanja, pa stoga, usvajam eklektički pristup koji shematski prikazujem u Tabeli 2:

	Kontrastivno <i>mais</i>	Kontrastivno <i>but</i>	Koncesivno <i>mais</i>	Koncesivno <i>but</i>
Forma	P mais Q	P but Q	P mais Q	P but Q
Semantička implikacija	P, Q	P, Q	P, Q	P, Q
Pragmatička implikacija	$P \rightarrow R$, $Q \rightarrow \text{non-R}$	$P \rightarrow R$, $Q \rightarrow \text{not-R}$	$P \rightarrow \text{non-Q}$	$P \rightarrow \text{not-Q}$

Tabela 2. Forma, semantička i pragmatička implikacija

Diskursni konektivi *ainsi* i *so* predstavljaju priloško-konektorske mešovite oblike, ili blende. Naime, *ainsi* i *so* povezuju klauze i propozicije na sintaksičko-semantičkom nivou, a mogu se posmatrati i kao podskup skupa koordinativnih konektiva. *Ainsi* i *so* mogu da zauzimaju inicijalni položaj u klauzi, što ilustrujem ekscerptima (29) i (30) iz svog korpusa:

- (29) *Ainsi*, les deux premières opérations sont effectuées par des modules de l'électronique analogique, la troisième nécessite une conversion analogique-numérique et la dernière relève d'un traitement numérique.
- (30) *So*, rather than tracing out a raster, the electron beam is directly steered along an arbitrary path, while its intensity is kept constant, *so* electrostatic deflection is used.

Na osnovu analize svog korpusa, uočio sam da diskursni konektivi *ainsi* i *so* poseduju konceptualnu semantiku i da u diskursu elektrotehnike upućuju na kauzalnost. Drugim rečima, u odnosu propozicija: *P, ainsi Q* i *P, so Q*, antecedens *P* izražava uzrok ili razlog, a postcedens *Q* izražava posledicu ili rezultat. Ovaj rezultat nazivam *konsekvencijom*.

U francuskom i engleskom diskursu elektrotehnike konektivi *ainsi* i *so* ne moraju neophodno uvek biti relacioni signali binarnih diskursnih vrednosti, ali skoro sasvim sigurno, ipak dovoljno često markiraju odnos između razloga i rezultata. Semantički *ainsi* i *so*, izraženi kao *P, ainsi Q* i *P, so Q*, denotiraju kauzalno povezane činjenice u diskursu elektrotehnike. S druge strane, pragmatički *ainsi* i *so*, izraženi kao *P. Ainsi, Q* i *P. So, Q*, denotiraju inferencijalne odnose u diskursu elektrotehnike, pa često imaju strukturu 'premise + zaključak'. Istovremeno, i *ainsi* i *so* jesu sastavni deo procesa povezivanja govornih činova, što ilustrujem ekscerptima (31) i (32) iz mog korpusa:

- (31) Les ports USB supportent la connexion à chaud et la reconnaissance automatique des dispositifs. *Ainsi*, les périphériques peuvent être branchés sans éteindre l'ordinateur.
- (32) After the fetch and decode steps, the execute step is performed. During this step, various portions of the CPU are connected. *So*, they can perform the desired operation.

Ukoliko uporedim konektive *ainsi* i *so* sa konektivima *mais* i *but*, čini mi se da su ovi prvi diskursno dinamičniji konektivni, prvenstveno zato što su u izvesnoj meri za nijansu više usmereni ka sagovorniku, što ne znači da nisu orijentisani i ka poruci. Ukratko, diskursni konektivi *ainsi* i *so* mogu biti eksplicitni komentari koji, skoro sasvim uvek, jesu u vezi sa onim što se kaže. Drugim rečima, navedeni diskursni konektivi jesu u sintaksičkoj i semantičkoj konstrukciji sa klauzom koju uvode, barem u diskursu elektrotehnike. Ostaje

da u nekom budućem istraživanju domislim da li *ainsi* i *so* kodiraju konceptualnu informaciju (ne)doprinoseći istinosnim uslovima i da poduprem svoje tvrđenje čvršćim argumentima da *ainsi* i *so* doprinose relevantnosti na planu eksplikatura višeg nivoa.

7. Zaključna zapažanja

Lingvističke jedinice se mogu smatrati diskursnim konektivima u diskursu elektrotehnike samo ukoliko ispune specifične uslove iznete u Đurić (2008, 61) i Đurić (2009), koje ovde nećemo posebno navoditi (i ponavljati) zbog prostorne ograničenosti. Na osnovu moje analize konektiva *mais* i *ainsi* (u francuskom) i *but* i *so* (u engleskom) došao sam do izvesnih, čini mi se, korisnih saznanja.

U iskazima sa strukturama *P mais Q*, *P but Q*, *P. Mais Q* i *P. But Q* diskursni konektivi *mais* i *but* kodiraju proceduralne informacije koje ostaju izvan opsega logičkih operatora, bez obzira na to da li se kontradikcija između *P* i *Q* razrešava eliminacijom *P*. Istovremeno, ove proceduralne informacije signaliziraju vrstu pragmatičke inferencije koja treba da se izvrši nad propozicijama *P* i *Q* da bi se iskaz u diskursu elektrotehnike interpretirao na optimalno relevantan način. Takođe, konektivi *mais* i *but* povezuju, skoro sasvim sigurno, klauze različite argumentativne orijentacije, ali svakako, da ovo ne mora da bude jedini uslov, naročito ako imamo u vidu (ne)prihvatljivost tipova '*P mais non-P*' i '*P but not-P*'.

Diskursni konektivi *ainsi* i *so* imaju konceptualnu semantiku, upućujući na kauzalnost u okviru diskursa elektrotehnike. Shodno tome, u odnosu propozicija *P*, *ainsi Q* i *P*, *so Q* antecedens *P* izražava uzrok ili razlog, a postcedens, koji mi nazivam *konsekventom Q*, izražava posledicu ili rezultat. U francuskom i engleskom diskursu elektrotehnike konektivi *ainsi* i *so* ne moraju uvek biti relacioni signali binarnih diskursnih vrednosti, ali, čini mi se, da dovoljno često markiraju odnos između razloga i rezultata. Semantički *ainsi* i *so* (*P, ainsi Q* i *P, so Q*) denotiraju kauzalno povezane činjenice u diskursu elektrotehnike, dok pragmatički *ainsi* i *so* (*P. Ainsi, Q* i *P. So, Q*) denotiraju inferencijalne odnose u diskursu elektrotehnike. Dakle, zaista, „[p]ostoje upadljive saglasnosti između struktura i elemenata otkrivenih u formalnoj, gramatičkoj analizi i specifičnih semantičkih funkcija.“, kao što to ističe Chomsky (cf. Čomski, 1972: 90).

Postavio bih neka pitanja u vezi sa identitetom diskursnih konektiva: 1. Da li diskursni konektivi imaju ulogu ograde i/ili ispunjivača i/ili ublaživača? 2. Da li možemo da pretpostavimo (ili možda eventualno unapred algoritamski odredimo) koja će se uloga, od ove tri, učitati? 3. Da li možemo da odredimo koje se značenje učitava u diskursni identitet i/ili identitet diskursa?

Na ova i slična pitanja nisam mogao da nađem ni definitivne ni nedvosmislene odgovore, uprkos svojim naporima da podvrgnem ove lingvističke entitete rigoroznim egzaktnim analizama makar u diskursu elektrotehnike i to na materijalu savremenog engleskog i francuskog jezika.

Ono što je očigledno jeste da se korišćenjem diskursnih konektiva učitava izvesno značenje u diskurs, ali i pored toga što sam anketirao informante-govornike, nisam mogao da domislim egzaktnu funkciju konektiva niti da odgovorim na pitanje da li su ove diskursne jedinice isključivo ograde i/ili isključivo ispunjivači i/ili isključivo ublaživači. Koristeći jednu metaforu iz nauke o književnosti, koja mi se čini sasvim umesnom, barem u ovom trenutku, konstatujem da upravo zbog svog istovremenog relativizma, ali i binarnosti, diskursni konektivi mogu da učitavaju diskursno značenje i/ili značenje diskursa u vidu komunikacije posredstvom ogledala (cf. Panić, 2007: 105-110). Napominjem da ovo istraživanje ni u kom slučaju nije u potpunosti iscrpno i konstatujem da diskursni konektivi zavređuju dalje rafinirane elaboracije.

Literatura

- Aijmer, Karin and Anne-Marie Simon-Vandenberg (eds.) (2006): *Pragmatic Markers in Contrast*. Heidelberg: Elsevier.
- Aitchison, James (2001): *Cassell's Dictionary of English Grammar*. London: Cassell.
- Beaugrande, R. de and W. Dressler (1981): *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- Bernstajn, Bazil (1979): *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- Brown, Gillian and George Yule (1984): *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bugarski, Ranko (1991): *Uvod u opštu lingvistiku. Drugo izdanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bugarski, Ranko (1996): *Uvod u opštu lingvistiku. Sabrana dela – Knjiga 6*. Beograd: Čigoja i XX vek.
- Bugarski, Ranko (1997): *Ka jedinstvu lingvistike. Sabrana dela – Knjiga 7*. Beograd: Čigoja i XX vek.
- CEG: Eckersley, C. E. and J. M. Eckersley (1967): *A Comprehensive English Grammar*. London: Longmans.
- CGE: Carter, Ronald and Michael McCarthy (2006): *Cambridge Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chauvineau, Jean (1967): *La logique moderne*. Paris: Presses universitaires de France.

- CODCE: *The Concise Oxford Dictionary of Current English* (1966). Oxford: At the Clarendon Press. (5th edition).
- Crystal, David (1983): *A First Dictionary of Linguistics and Phonetics*. London: Andre Deutsch.
- Čomski, Noam (1972): *Gramatika i um*. Izbor i redakcija: Ranko Bugarski. Prevod: Ranko Bugarski i Gordana B. Todorović. Beograd: NOLIT.
- Čubrović, Biljana (2005): *Fonološka struktura novijih francuskih pozajmljenica u savremenom engleskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet i PHILOLOGIA.
- Čubrović, Biljana i Mirjana Daničić (ur.) (2007): *Glas u jeziku, književnosti i kulturi*. Beograd: PHILOLOGIA.
- DFC: *Dictionnaire du français contemporain* (1966). Paris: Librairie Larousse.
- Đurić, Miloš D. (2007a): "The Relevance of Discourse Markers in the Discourse of Electrical Engineering", In: Vladimir Ž. Jovanović, (ur.) (2007): *Interkatedarska konferencija anglističkih katedri Niš 2006 – Zbornik radova*. Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, pp. 175-190.
- Đurić, Miloš D. (2007b): "Multidimenzionalna analiza gustina akustičke energije nekih glasova u diskursu elektrotehnike u savremenom engleskom jeziku", In: Biljana Čubrović i Mirjana Daničić (ur.) (2007): *Glas u jeziku, književnosti i kulturi – Zbornik radova*. Beograd: PHILOLOGIA, pp. 69-77.
- Đurić, Miloš D. (2008a): "Discourse Connectives as Transitional Markers in the Discourse of Electrical Engineering", In: Aleksandra Nikčević-Batrićević and Marija Knežević (eds.) (2008): *Challenging Theory and Improving Practice: Cultural Issues in English Language and Literary Studies*. Nikšić: Faculty of Philosophy. pp. 49-64.
- Đurić, Miloš D. (2008b): "Relevance and Possession in the Discourse of Electrical Engineering", In: *Linguistique appliquée* 9. Belgrade et Novi Sad: Association de linguistique appliquée de Serbie, Faculté des lettres de Belgrade et Faculté des lettres de Novi Sad, pp. 55-67.
- Đurić, Miloš D. (2009): "The Distribution of Discourse Connectives in the Discourse of Electrical Engineering", In: Julijana Vučo i Anđelka Ignjačević (ur.) (2009): *Jezik struke: Teorija i praksa*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, pp. 191-201.
- Đurić, Miloš D. (2010): "Construction, Reconstruction, and Deconstruction of English and French Compounds in the Discourse of Electrical Engineering", In: Aleksandra Nikčević-Batrićević and Marija Knežević (eds.) (2010): *Constructing, Deconstructing, Reconstructing Language and Literary Matters*. Nikšić: Faculty of Philosophy. pp. 131-143.

- Đurić, Miloš D. i Marija Panić (2009): "Identitet diskursnih konektiva u engleskom i francuskom diskursu elektrotehnike", In: Biljana Mišić Ilić i Vesna Lopičić (ur.) (2009): *Jezik, književnost, identitet – Jezička istraživanja*. Niš: Filozofski fakultet Univerzitet u Nišu, pp. 344-358.
- Đurić, Miloš D. and Marija Panić (2010): "The Role of Discourse Connectives in English and French Discourse of Electrical Engineering", In: *Linguistique appliquée*, Belgrade et Novi Sad: Association de linguistique appliquée de Serbie, Faculté des lettres de Belgrade et Faculté des lettres de Novi Sad [u štampi].
- Fraser, Bruce (2006): "On the Universality of Discourse Markers", In: Karin Aijmer and Anne-Marie Simon-Vandenberg (eds.) (2006): *Pragmatic Markers in Contrast*. Heidelberg: Elsevier. pp. 73-92.
- GCE: Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech and Jan Svartvik (1976): *A Grammar of Contemporary English*. London: Longman.
- GDF: Delatour, Yvonne *et al* (1991): *Grammaire du Français*. Paris: Hachette.
- GFJSM: Papić, Marko (1984): *Gramatika francuskog jezika – strukturalna morfosintaksa*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- GREJ: Đorđević, Radmila (1996): *Gramatika engleskog jezika*. Beograd: Privatno izdanje.
- Halliday, M.A.K. and Ruqaiya Hasan (1976): *Cohesion in English*. London: Longman.
- Kristal, Dejvid (1988): *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Predgovor: Ranko Bugarski. Preveli: Ivan Klajn i Boris Hlebec. Beograd: BIGZ.
- Lakić, Igor. (2004): *Diskurs pisanih medija o ratu*. Beograd: Filološki fakultet, Neobjavljena doktorska disertacija.
- LDLF: *Lexis Dictionnaire de la langue français* (1975). Paris: Librairie Larousse.
- Lenker, Ursula and Anneli Meurman-Solin (2007): "Introduction", In: U. Lenker and A. Meurman-Solin (eds.) (2007): *Connectives in the History of English*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 1-10.
- Levinson, Stephen C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LNGF: Dubois, Jean et René Lagane (2004): *La nouvelle grammaire du français*. Paris: Larousse.

- Marcus, Solomon (1967): *Introduction mathématique à la linguistique structurale*. Paris: Dunod.
- Marković, Mihailo (1994): *Logika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- May, Robert (1985): *Logical Form – Its Structure and Derivation*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Mišić Ilić, Biljana (2004): *Diskursne funkcije reda reči u engleskom jeziku*. Niš: Filozofski fakultet i Prosveta.
- Mišić Ilić, Biljana (2008): *Od reči do diskursa – Ogledi iz anglističke lingvistike*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Mounin, Georges (1971): *Clefs pour la linguistique*. Paris: Seghers.
- NDAFFA-NDFEL: *Nouveau dictionnaire anglais-français et français-anglais – A New Dictionary of the French and English Languages* (par/by E. Clifton et/and J. McLaughlin) (1904). Paris: Librairie Garnier Frères.
- NGF: Grevisse, Maurice et André Goosse (1995): *Nouvelle grammaire française. 3e édition*. Louvain-la-Neuve: De Boeck et Duculot.
- Panić, Marija. (2007): “Čitati Kovače lažnog novca ili komunikacija posredstvom ogledala”, In: *PHILOLOGIA* 5 godina V (2007), pp. 105-110.
- Polovina, Vesna. (1987): *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Polovina, Vesna (1992): *Ogledi iz opšte lingvistike*. Beograd: Naučna knjiga.
- Polovina, Vesna (1996): *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Polovina, Vesna (1999): *Semantika i tekstlingvistika*. Beograd: Filološki fakultet.
- Prieto, Luis L. (1975): *Pertinence et pratique*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Prince, Ellen F. (1989): “Discourse Analysis: A Part of the Study of Linguistic Competence”, In: Frederick J. Newmeyer (ed.) (1989): *Linguistics: The Cambridge Survey Volume II – Linguistic Theory: Extensions and Implications*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 164-182.
- Rossari, Corinne. (2006): “Formal Properties of a Subset of Discourse Markers: Connectives”, In: Kerstin Fischer (ed.) (2006): *Approaches to Discourse Particles*. London and New York: Elsevier. pp. 299-314.
- Rouchota, Villy. (1996): “Discourse Connectives: What Do They Link?”. *UCL Working Papers in Linguistics* 8. pp. 1-15. [Internet edition]

- Savić, Svenka (1993): *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Savić, Svenka i Vesna Polovina (1989): *Razgovorni srpskohrvatski jezik*. Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta.
- Schiffrin, Deborah (1996): *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperber, Dan and Deirdre Wilson (1988): *Relevance – Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Strawson, P. F. (1977): *Études de logique et de linguistique*. Traduit de l'anglais par Judith Milner. Paris: Éditions du Seuil.
- Tannen, Deborah (1989): *Talking Voices – Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trask, Robert (2000): *The Penguin Dictionary of English Grammar*. London: Penguin Books.
- UGE: Quirk, Randolph and Sidney Greenbaum (1974): *A University Grammar of English*. London: Longman.
- WNWDAL: *Webster's New World Dictionary of the American Language* (ed. J. H. Friend and D. B. Guralnik) (1955). Cleveland and New York: The World Publishing Company.

Miloš D. ĐURIĆ

ENGLISH AND FRENCH DISCOURSE CONNECTIVES IN THE DISCOURSE OF ELECTRICAL ENGINEERING

Although research on discourse connectives has been dominated by classification, general approaches usually draw on certain properties typically assigned to these linguistic items. Broadly speaking, the function of discourse connectives is seen as primarily connective; however, they might display other features in the discourse of electrical engineering.

Firstly, the author introduces the scope, theoretical framework and corpus-based data. Secondly, he summarizes certain relevance-theoretic accounts pertaining to the object of his empirical investigation, and then surveys current research on discourse connectives. Thirdly, the author lists the most relevant findings about the discourse connectives (English: *but* and *so*, French: *mais* and *ainsi*) and discusses the applicability of the salient conditions for the

status of English and French discourse connectives in electrical engineering discourse to the linguistic phenomena under investigation.

It has been concluded that English and French discourse connectives *but*, *so*, *mais*, and *ainsi* in the electrical engineering discourse might be effort-saving devices whose role is tripartite, pertaining to: 1. fillers, 2. hedge, and/or 3. mitigators. Finally and by way of recapitulation, it has been asserted that attempts at bringing together English and French items (*but*, *so*, *mais* and *ainsi*) under a single heading of discourse connectives have turned out to be plausible. The author's investigation might have certain repercussions on future research on discourse connectives, at least in the discourse of electrical engineering.

Key words: *Discourse Connectives, the French Language, the English Language, Discourse of Electrical Engineering, Semantics, Syntax, Logic, Pragmatics, Mathematical Linguistics, Corpus-Based Data, Discoursisation*

Nadežda STOJKOVIĆ (Niš)

Univerzitet u Nišu

nadezda.stojkovic@elfak.ni.ac.rs

ENGLESKI JEZIK – MOĆNI MEDIJUM (KULTURNOG) IMPERIJALIZMA

U mnogim raspravama i kritikama globalizacije naglašava se uloga engleskog jezika kao jednog od njenih glavnih pokretača. U tom kontekstu najčešće se govori o geopolitici, povezanosti upotrebe engleskog i širenja liberalnog kapitalizma, a posebna pažnja posvećuje se uticaju engleskog na nacionalne jezike. Razmatra se pitanje da li je nekontrolisana, nametnuta upotreba engleskog u svim sferama života ideološke prirode, i u kojoj meri taj jezik globalizacije ugrožava nacionalne jezike. Pitanje koje proističe iz ovog jeste kako sada engleski kao jezik globalizacije utiče i na promenu nacionalnih, ali i ličnih identiteta. Ovaj rad ukazuje na neke od najvažnijih aspekata ovog složenog problema.

Ključne reči: *engleski jezik, nacionalni jezici, identitet, globalizacija*

Pitanje standarda u engleskom jeziku danas

Engleski jezik je zbog istorije naroda čiji je maternji jezik, zbog geopolitike, liberalne ekonomije, postao globalni jezik i jedan od glavnih medijuma i pokretača globalizacije. Ovde ćemo se posvetiti stanju engleskog danas, bavićemo se pitanjem standardnog engleskog, i jednim opštim pitanjem odnosa jezika i identiteta, te odnosom engleskog jezika i novih formi identiteta koje nastaju kao posledica globalizacije.

Engleski jezik danas neosporno ima ogroman uticaj na druge jezike. O tome je veoma mnogo rečeno. Gotovo jednoglasno se taj uticaj proglašava pogubnim po nacionalne jezike. Pojedine države rade na *odbrani* od tih uticaja. Stvaraju se razne komisije, izdaju pravila i zakoni koji treba da suzbiju taj, čini se nezaustavljivi uticaj. Fenomen engleskog jezika, međutim, ne može se posmatrati izolovano od fenomena globalizacije pod čim pre svega podrazu-

mevamo širenje liberalnog kapitalizma na celi svet. To ekonomsko uređenje u sebi podrazumeva i društveno, odnosno sa sobom nosi set vrednosti po kojima je društvo uređeno, i po kojima se dalje razvija.

Interesantno je da je sam engleski u svom istorijskom razvoju doživeo sudbinu da se od jednog od najvećih jezika-primaoca pretvori u najvećeg lingvističkog *donora*. Krajem sedamnaestog veka engleski jezik postao je jezik koji najviše utiče na druge jezike. Pre toga, upravo on je bio jezik koji je najviše primao uticaje. U periodu do devetnaestog veka uticaj engleskog bio je pre svega posledica direktnih ili indirektnih kulturnih veza sa ostalim zemljama Evrope. Jezički uticaji u dvadesetom veku rezultat su kulturnih i ekonomskih uticaja Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Danas je u svim evropskim jezicima prisutno raznoliko lingvističko *pozajmljivanje* termina iz engleskog jezika u skoro svim oblastima života, koje najčešće nije opravdano jer nacionalni jezik može da pruži odgovarajući ekvivalent. Zašto dolazi do takvih, ne retko i grotesknih *pozajmica* iz engleskog jezika je upravo pitanje koje traži objašnjenje i sociologa i psihologa.

Iako izuzetno mnogo utiče na druge jezike, sam engleski jezik takođe nastavlja da se menja. Formiranje standardnih jezika jedan je od najvažnijih aspekata modernog doba. Standardni engleski nastao je u periodu racionalizma. Lyotard (1984) je objasnio da je odlika postmodernog doba nepoverenje u sve velike metanaracije. Hobsbawn (1994) se nadovezuje i kaže da postmodernizam teži radikalnom relativizmu. Standardni engleski kao jedna od velikih metanaracija doživeo je upravo tu sudbinu. Ovde ćemo ukratko predstaviti argumente koji idu u prilog tvrdnji da je centrična pozicija engleskog jezika koji nastaje u zemljama gde je on maternji jezik izgubljena, te da se o standardu sada može govoriti samo na drugačiji način.

Danas je engleski jezik denativizovan u ogromnoj meri. Broj ljudi koji govore taj jezik daleko premašuje broj onih kojima je on maternji, po nekim procenama, u odnosu četiri prema jedan. Engleski jezik više *ne poseduju* oni koji njime govore po rođenju. Procesi akulturacije i nativizacije proizveli su zapanjujuću raznolikost varijeteta engleskog jezika među govornicima kojima je on strani jezik. Kako se engleski govori u celom svetu, svuda se pojavljuju varijeteti. U svetlu dominantnih ideja političke korektnosti, tolerancije, ali i sloma velikih metanaracija, dekonstruisanja ideja centrizma i periferije, pojavila su se stanovišta da se više ne može govoriti o standardnom engleskom koji je do sada podrazumevao književni, ili recimo BBC English, odnosno engleski nastao u zemljama gde je maternji. Engleski danas pripada svima koji ga koriste. Došlo se do apsurdne situacije da su ljudi kojima je engleski maternji manjina u tom globalnom jeziku. Danas postoji čitava vavilonska raznovrsnost varijeteta engleskog, i oni se nazivaju *World Englishes* (svetski

engleski jezici). To je zajednički termin za sve varijetete engleskog jezika iz svih delova sveta, uključujući i Veliku Britaniju. Ono što je ranije bio standard, sada se može posmatrati tek kao varijetet! Ukoliko tim jezikom govori celi svet, supremacija britanskog ili američkog engleskog lingvističkog jezgra predstavlja oblik centrizma, insistiranja na dominaciji, a ne na ravnopravnosti. Engleski koji se govori i (re)generiše u ostalim delovima sveta jednako je važan, on nije manje *ispravan* ili *korektan*. Tako pojam *standardnog engleskog* gubi smisao. Ovde se mora priznati da postoji i suprotstavljeno mišljenje, da je standard i dalje jednako prisutan i validan. To stanovište, možda najbolje od svih predstavlja liberalni humanista Randolph Quirk (1985: 6) koji tvrdnje o nepostojanju standardnog engleskog smatra za *trahison des clercs*.

Treba imati na umu da vrlo često tako nastali varijeteti ne prate ili ne poštuju sve norme onog engleskog koji je do skoro smatran standardnim. Lingvistička kompetencija ljudi kojima je engleski maternji više se ne uzima za uzor u učenju jezika i pedagogiji. Može se reći da *svetski engleski jezici* predstavljaju regionalne dijalekte, ili sociodijalekte današnjeg engleskog kao lingua franca, koji su stvoreni i neprestano se modifikuju pod uticajem zahteva trgovine, nauke i tehnologije. Takav engleski je pre svega jezik brze komunikacije, koji nastaje i razvija se na potrebama ekonomije, brze i precizne razmene informacija. U tu svrhu, taj jezik bukvalno ne sme da sadrži prefinjene i kompleksne jezičke strukture, prebogat vokabular, jer to lako dovodi do pogrešnog tumačenja ili potpunog nerazumevanja od strane onih koji engleskim ne vladaju na tom nivou. Sa druge strane, da bi se engleski tako savladao treba ga učiti nekoliko godina. To je predugo vreme u današnjem svetu instant informacija i biznisa. Engleski se svodi na svima razumljive, *jednoznačne* izraze. Sve što može da bude izvor nepotpune komunikacije izbegava se. Vokabular je značajno sveden. Takav vokabular ne može se učiti na primerima lepe književnosti ili filozofskih tekstova. On se uči na primerima koji simuliraju poslovne komunikacije. Isto se dešava i sa gramatikom. Da bi se postiglo trenutno razumevanje izbegavaju se složene konstrukcije, neke gramatičke oblasti gotovo da nisu potrebne (Widdowson 1994).

Ipak, i kao takav, on nije kulturno neutralan. U ovom radu bavićemo se pitanjem u kojoj meri je takav engleski u svojoj semiotici instrument globalizacije u njenom negativnom značenju kao fenomenu uniformisanja sveta po modelu zapadnoevropske civilizacije, brisanja nacionalnih specifičnosti.

Engleski kao globalni jezik

Pri definisanju statusa globalnog jezika, David Crystal (1997: 45) ističe da *jedan jezik dobija realno globalni status kada stekne posebnu važnost prepoznatu u svakoj zemlji*. Takva pozicija engleskog, prema njemu, rezultat je

kombinacije mnogih činilaca, uključujući vojnu, političku, ekonomsku moć, i od onoga što on opisuje kao kulturnu moć – to je pre svega upotreba engleskog kao medijuma skladištenja i prenošenja znanja i informacija. Engleski je postao *lingvistička softverska infrastruktura*. Robert Philipson (1992) je engleski nazvao *fenomenolingvističkim imperijalizmom*, prirodnim pratiocem onoga što je John Tomlinson (1991) nazvao *kulturnim imperijalizmom*. Robert Philipson objašnjava: *Danas u savremenom svetu postoje oblici dominacije, ne samo u političkim i ekonomskim sferama, već i nad onim postupcima pomoću kojih društva osmišljavaju svoj život* (Philipson 1992: 123).

Sve prisutna globalizacija ekonomije dovela je do novog tipa kolonizacije, izvoza (ili kako neki teoretičari i kritičari tvrde, nametanja) zapadnog načina života ostalom delu sveta. Uz to, došlo je do rastuće homogenizacije među zapadnim zemljama, koja je neosporno dobra za biznis, ali je dovela i do manje dobrodošle dominacije engleskog jezika u brojnim oblastima, od ekonomije do obrazovanja, a sve na uštrb nacionalnih jezika.

U dobu koje živimo nacionalni jezici su pred velikim iskušenjem. Savremeno doba donelo je novo doživljavanje prostora i vremena, odnosno njihovo relativizovanje. Nečuveno ubrzanje i proširenje telekomunikacija, svih vrsta tehnologija, učinilo je da više ne postoji čvrst ili suštinski topos. Korenovi i teritorijalna pripadanja postaju fantazmagorije. U tom smislu, napredak engleskog jezika, kao jezika globalizacije, posledica je brisanja nacionalnih granica kroz trgovinu i tehnologije. Ali koje su implikacije diskursa kojim dominira samo jedan jezik koji je zbog svoje upotrebne vrednosti sveden i pojednostavljen, dijametralno suprotan neiscrpno bogatom jeziku umetnosti? Za takvim jednim instrumentom očigledno postoji potreba, tako, engleski jeste današnja *lingua franca*, nekakvo rešenje vavilonske pometnje. On zaista omogućava beskrajna povezivanja, što je uostalom iskonska ljudska težnja.

Međutim, engleski kao jezik globalizacije, odnosno komunikacija i tehnologija, ugrožava tzv. male jezike u tolikoj meri da je situacija zapravo alarmantna, jer svaki jezik je jedinstveni instrument ljudskog duha i autentične kulture jedne zajednice. Ustupanje nacionalnih jezika pred engleskim kao jezikom globalizacije, te na taj način gubljenje nacionalnog jezika predstavlja jedan aspekt opštijeg tekućeg procesa redukcije raznolikosti. Zašto je važan nestanak nekog jezika? David Crystal (1997: 69) ističe pet razloga: raznolikost, vrednost jezika kao izraza identiteta, jezik kao trezor istorije, deo ljudskog znanja, i kao po sebi značajan predmet proučavanja. Kako jezici umiru? Ukoliko razlog nije fizičko uništenje neke vrste, jezici najčešće umiru kroz promene u kulturi zajednice i zamene jezika (*language replacement*), asimilacijom u *dominantnu* kulturu i jezik. Taj proces je širok i kompleksan. Svaki pristup tom problemu treba da promoviše autentičnost cele zajednice.

Jezik u sebi sadrži sve, tako i engleski nosi u sebi celokupnu ideologiju, način života, vrednosti svoje kulture, jednom rečju - identitet. Problem sa engleskim zato nije u samom jeziku, već u kulturnim konotacijama koje se vezuju za njega, a to su sada konotacije vezane za globalizaciju. Nestanak jednog nacionalnog jezika, ili tek njegovo osiromašenje, po svemu dosad raspravljanom, jednači se sa gubitkom identiteta.

Jezik i formiranje identiteta

Jezik i drugi kulturni kodovi osovina su našeg identiteta kao i našeg osećanja pripadnosti, odnosno našeg kolektivnog identiteta. Naš jezik sa svojim naslagama kulturnih značenja nas još od najranijeg detinjstva oprema sebi (društvu) svojstvenim ograničenjima u izražavanju. Iako sloboda upotrebe jezika postoji i realna je (ne misli se na političku slobodu govora), ona je omeđena *dostupnim diskursima*.

Značenje jednog diskursa može se posmatrati kroz dva vrlo uticajna i posebno važna aspekta jezika (Spencer, Taylor 2004). Prvo je osovinsko mesto jezika u formiranju ličnog identiteta, činjenica da je jezik, odnosno razgovor prvi i najbolji medijum za izražavanje dijalektike spoljašnjeg sveta i njegovog unutrašnjeg doživljavanja. Drugi aspekt je apstraktni, društveni identitet direktno je vezan za diskurs moći. Foucault (1980) smatra da se društvena moć ostvaruje mrežom različitih društvenih znanja i praksi koje čine jedan diskurs. Termin diskurs označava čitavu oblast u kojoj se jezik koristi na specifičan način. Subjekti se konstituišu kroz diskurse, na primer, iz oblasti ekonomije, antropologije, psihijatrije, književnih žanrova, i načina na koji ti sistemi misli utiču na društvenu stvarnost. Tako i političke ideologije proizvode vrlo uticajne, sugestivne diskurse koji oblikuju poglede na lični i kolektivni identitet.

Proučavanjem društvenog identiteta stičemo uvid u kompleksne činioce koji utiču na način na koji doživljavamo sebe, na koji nas drugi vide. Rezultat jeste shvatanje da jedan identitet ima mnogo dimenzija. Čovek se može definisati kao pripadnik određene društvene klase, pola, roda, etniciteta, nacionalnosti, religije. Društveno oblikovanje identiteta je stalni proces i zavisi od specifičnosti dinamike tog društvenog konteksta. Njegovo razumevanje nije važno samo zbog razumevanja kompleksne prirode jedne individue, ono ima i centralni značaj za naše političko mišljenje i organizaciju političkog sistema.

U današnjem nestalnom i krajnje kontradiktornom svetu gde je potreba za identitetom očigledna, a načini njegovog ostvarenja novi, zamršeni i nejasni, i dalje se nameće stara praksa stvaranja jezičkog značenja kao mogućnosti za ostvarenje jedinstvenosti i kontinuiteta, koji su vitalni u formiranju identiteta. Kultura, kako god je danas shvatili, jeste medijum za generisanje mogućnosti, medijum za samo-referentno, kreativno sopstvo. Kako se stvaranje

značenja odvija simbolički u kulturi/kulturama, svako je aktivni stvaralac svojih razvojnih mogućnosti. Simbolički aspekti identiteta, za razliku od ‘konkretnih’, kao što su lična dokumenta, fotografije, nisu nužno očigledni. Oni su bazirani na aktivnim analogijama, interpretacijama, supstitucijama. Pri tom procesu, doživljaj i interpretacija simbola su uslovljeni kulturom. Identitet, se najzad, može posmatrati kao mreža značenja, prostornih, materijalnih, performativnih, fizičkih, iskustvenih. Svi oni neraskidivo su povezani i čine zajednički izvor mogućnosti za ostvarenje identiteta. Metafora mreže naglašava i nebrojene mogućnosti formiranja identiteta. Na kraju, identitet postaje jedno zamišljeno polje na koje se mogu projektovati i na kome se mogu stvarati veze između raznorodnih aspekata društvenog i ličnog iskustva (Fuhrer: 2003).

Kultura i globalizacija: kulturni imperijalizam

Kultura predstavlja totalitet društvenih struktura, načina života u zajednici i kao takva ona određuje ponašanje, uslovljava identitet. Kada se govori o identitetu, načinu na koji razumemo ko smo, istražuju se pitanja jezika, saznanja, društvene organizacije, kao premisa koje određuju način života u nekoj kulturnoj zajednici. Najčešće se ta organizacija odvija bez svesnog znanja ljudi kojima se ona dešava. Ipak, uprkos ovome, izgleda neporecivo da je kultura kao način života danas problematično stanovište: postoji toliko prožimanja među različitim kulturama da ne možemo sa lakoćom govoriti o *japanskoj kulturi*, ili *američkoj kulturi*, kao jedinstvenim, izrazitim celinama, autonomnim u odnosu na neke druge. Sama činjenica da se danas ta pitanja ozbiljno razmatraju otkriva eroziju kulture kao načina života određenih ljudi na određenom mestu, za razliku od drugih ljudi na drugim mestima. Koncept kulture danas je jasno nedovoljan.

Savremeni problemi vezani za identitet moraju se posmatrati kao rezultat promene koncepta kulture i identiteta, ili samog načina na koji se on stvara, razvija, ili dekonstruiše u okruženju globalizacije, brzih društvenih promena, migracije, multikulturalizma. Danas identitet uključuje pripadanje i manjoj zajednici, neposrednoj, i onoj većoj, globalnoj. Bez osećanja pripadnosti nastaje osećaj iskorenjenosti. Erik Erikson (1994) je zastupljenost koncepta identiteta objasnio osećanjem iskorenjenosti. Učenje engleskog jezika, danas možda više nego ikad, treba da pomogne zbližavanje različitih kultura koje su svakako upućene jedna na drugu zbog dosad neviđeno brze razmene svih vrsta informacija i kontakata. U takvoj situaciji učenje o drugim kulturama kroz jezičku kompetenciju dobija poseban značaj i smisao.

Reč kultura ovde se koristi u značenju integrisanih modela ljudskog ponašanja koje uključuje misli, komunikaciju, delanje, običaje, verovanja, vrednosne modele, i institucije organizovanja različitih aspekata društvenog

života. Termin kompetencija podrazumeva sposobnost za funkcionisanje u kontekstu integrisanih kulturološki različitih načina ponašanja. Kompetencija takođe znači i sposobnost učenja novih obrazaca ponašanja i njihove efikasne primene u odgovarajućim situacijama. Jedan od najvažnijih načina na koji se kultura i manifestuje, ali i održava jeste kroz jezik. Materijalna i duhovna kultura neprestano se prenose, interpetiraju, shvataju i čuvaju – između ostalih načina i kroz jezik. Kultura je tako lingvistički posredovano članstvo u diskursivnoj zajednici. Članstvo podrazumeva identitet, način na koji osoba sagledava sebe. Jezik igra suštinsku ulogu ne samo u konstituisanju kulture, a time i ličnog identiteta, već je i pokretač kulturne promene. Jezik je tako suštinski utemeljen u kulturi (Malinowski 1923).

Kulturni imperijalizam osnovan je na nedostatku poštovanja za raznolikost načina života (Tomlinson 1991). Činjenica da veliki deo diskursa, kritike, i teorije, dolazi sa zapada, automatski podrazumeva kulturološki specifični pristup. Debata o kulturnom imperijalizmu uključuje i pitanje *ko govori*, odnosno pristupa onih koji nisu favorizovani diskursom. Kritika kulturnog imperijalizma tradicionalno je podrazumevala nametanje kulture kao što je to najčešće bio slučaj u kolonijama. Međutim, danas taj pristup ne objašnjava *kako se kulturne prakse mogu nametnuti u kontekstu koji više ne podrazumeva silu* (Tomlinson 1991: 173). Tomlinson smatra da su kulture neminovno *osuđene* na proces modernizacije, ali još uvek imaju mogućnost individualnog izbora. Kulture ne mogu da izbegnu asimilatorne društveno-ekonomske sile globalnog kapitalističkog tržišta, tako da su ljudi primorani da se *samorazvijaju* (self develop) i definišu svoje kulturno iskustvo u skladu sa svojim kulturnim identitetom u vrtlogu savremenog sveta (Tomlinson 1991: 141). Infrastruktura globalnog kapitalizma nametnula je ekonomske strukture nad našim životima, ali i kulturnu nestabilnost. Kulturni imperijalizam jeste i kulturni gubitak.

Današnji svet nosi dosad neviđene izazove nacionalnom ali i ličnom identitetu. Zbog toga je neophodno razvijati svest o konstitutivnoj ulozi jezika i njome uslovljenim društvenim promenama. Dinamička interakcija jezika i ekonomije i nauke, kao osnovnih pokretača savremenog društva, analizira se u kontekstu novog informatičkog društva, nazvanog *informacionalizam* (Castells 1996). Lingvistička hegemonija engleskog jezika koju su nametnuli biznis i informacione tehnologije imaju ozbiljne i dalekosežne posledice ne samo na razvoj ekonomije, već i na razvoj jezika i celokupne kulture zemalja u razvoju. Engleski jezik kao jezik globalizacije tako postaje *diskurs moći* jer njegova upotreba omogućuje učestvovanje u najvažnijim ekonomskim kretanjima. Istovremeno, on je i *integrativni diskurs* jer omogućuje relativnu ravnopravnost (Cox & Assis-Peterson 1999).

Širenje engleskog jezika ukazuje i na problem prevođenja, odnosno od-sustva prevođenja, upotrebe ili nametanja anglicizama, odnosno transliteracije stranih reči. To je tip prevođenja koje je suštinski svođenje na poznato i jedno-stavno, to je prevođenje kao nasilje kako ga vidi Derida (2001), odbijanje da se upozna i prizna drugačija kultura u svoj svojoj složenosti i posebnosti. Sa druge strane, neophodno je zamisliti se nad razlozima koji jednu kulturu čine toliko prijemčivom za strani uticaj. Jezik, odnosno identitet zajednice koja se kroz taj jezik izražava, je pre svega ugrožen iznutra, pa je onda moguća opa-snost spolja. Izgrađivanje odnosa sa merom, a najteže je utvrditi mere, prema uplivu stranog jezika na maternji znači izrastanje, potvrdu zrelog identiteta i individue i društva.

Literatura

- Castells, Manuel, 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell
- Cox, M. I. P., & Assis-Peterson, A. A. d. 1999. *Critical pedagogy in ELT*. TESOL Quarterly, 33
- Crystal, D. 1997. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Derida, Ž., 2001. *Nasilje i metafizika*, Plato, Beograd
- Erikson, E. H., 1994. *Identity and Life Cycle*, W.W.Norton & Company
- Foucault, M., 1980. *Language, Counter-Memory, Practice*, New York: Cornell University Press
- Fuhrer, U., 2003. *Cultivating Minds: Identity as Meaning-Making Practice*, Routledge
- Hobsbawm, E. 1994. *Age of Extremes: the Short Twentieth Century 1914-1991*. London: Abacus
- Lyotard, J. F. 1984. *The Post-modern Condition*. Translated by Geoffrey Bennington and Brian Massumi. Manchester: University of Manchester Press
- Malinowski, B. 1923. *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. Cambridge University Press
- Philipson, R. 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press
- Quirk, R. 1985. "The English language in a global context", in *English in the World: Teaching and Learning Languages and Literatures*. Randolph Quirk and Henry G. Widdowson (eds.). Cambridge: Cambridge University Press and The British Council

- Spenser, S., Taylor, G., 2004. *Social Identities: Multidisciplinary Approach*, Routledge
- Tomlinson, J. 1991. *Cultural Imperialism*. Baltimore: John Hopkins University Press
- Widdowson Henry G. 1994. *The Ownership of English*. TESOL Quarterly 28/2

Nadežda STOJKOVIĆ

ENGLISH LANGUAGE – A POWERFUL MEDIUM OF (CULTURAL) IMPERIALISM

Numerous discussions and critics of globalization emphasize the role of English language as one of its major agents. Most attention is being paid to geopolitics, the interrelatedness of the use of English language and the spread of liberal capitalism, and to the influence of English onto national languages. There is a question if the uncontrolled, imposed use of English in most spheres of life is of ideological nature, and to what extent this English endangers national languages. The ensuing issue is how English influences the change of national but also personal identities. This paper tackles upon some of the relevant aspects of this complex phenomenon.

Key words: *English language, national languages, identity, globalization*

UDK 821.163.4-93-1

Pregledni rad

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

mnikcevi@ffos.hr

NAZNAKE CRNOGORSKE POEZIJE ZA ĐECU KRAJEM XIX I POČETKOM XX VIJEKA*

Dok je srpska književnost, kao i druge nacionalne literature kontaktnih naroda, imala svoju genealogiju, kontinuitet razvoja i afirmisane predstavnike književnosti za decu još u periodu romantizma i svoju istaknutu dečiju periodiku, dotle se u crnogorskoj književnosti takav književni žanr nije zadugo mogao javiti. Iako je bilo pokušaja da se stvori neki oblik književnosti za decu, rezultati su na estetskome planu i sadržaju bili isprva mršavi ili skoro zanemarljivi, što je i razumljivo kad se u obzir uzmu specifičnosti razvoja crnogorske literature. Crnogorska književnost je nosila u svojoj sredini prvjenstveno predznak tradicionalne književnosti epskoga sadržaja. Tek kad su sačinjena umjetnička ostvarenja književnosti za decu kod eksponiranih i afirmiranih pjesnika romantike i kad su ta ostvarenja dobila svoju potvrdu da predstavljaju djela *trajne umjetničke vrijednosti* u drugim nacionalnim književnostima: u srpskoj (J. Jovanović Zmaj), hrvatskoj (I. Brlić-Mažuranić) i slovenačkoj književnosti (F. Levstik, O. Župančič), počeli su se stidljivo ovde-onde javljati i autori pjesama za decu u Crnoj Gori. Takvi žanrovi su rijetko objavljivani u crnogorskoj periodici, već su pretežito izlazili van nje, najčešće u srpskim i inostranim dečjim glasilima, a ponekad su ih sabirali i u zasebnim zbirkama poezije.

Ključne riječi: *istorija književnosti, crnogorska književnost, romantizam, lirska poezija, poezija za decu*

* Ovaj rad odlomak je iz rukopisa Istorije crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine.

Savremena nauka o književnosti sve više pažnje poklanja proučavanju dječje književnosti i književnosti za decu.¹ U korpus književnosti za decu ulaze književna djela koja su po tematskome sadržaju i jezičkoj strukturi primjerena estetskome senzibilitetu, doživljaju i recepciji dece i njihovu interesu. Interesi su veoma važni u psihičkome razvoju svakog čovjeka, pa tako i kod najmlađih ljudskih bića. U psihologiji autori različito definišu interese, iako se većina njih slažu da su interesi trajni i da su usmjereni prema određenim emocionalnim, racionalnim i psihičkim aktivnostima i ciljevima.² Polazeći upravo od psiholoških definicija interesa, mogli bismo utvrditi da su i poetski/literarni interesi trajno usmjerene aktivnosti prema književnoumjetničkome djelu, posebno prema njihovim književnim žanrovima: lirike i epike, narativnim i dramskim žanrovima i drugim vidovima umjetnosti (likovnoj, muzičkoj, plesnoj i sl.).

Prema tome, u književnost za decu se ubrajaju ona književna djela koja pisci stvaraju vodeći računa o njihovoj primjerenosti, zapravo vodeći računa o mladim čitaocima, njihovoj specifičnoj senzibilnosti i prijemčivosti da ta djela receptivno prisvoje, emotivno dožive i „pretoče“ u svoje racionalno-imaginativne slojeve i spoznaje.

Književnost za decu počela se je razvijati postepeno, kultivisati i nameutati kao poseban literarni žanr tek u vrijeme stilske formacije prosvjetiteljstva, da bi u periodu raspjevane romantike, sredinom, a osobito krajem XIX vijeka, dobila svoj procvat i razmah i u svjetskoj i u južnoslovenskim literaturama. Zapravo, mnogi pisci publikovali su upravo u tome vremenu svoja literarna ostvarenja koja su najčešće ulazila u korpus djela dječje književnosti i u sistem njihove dache lektire. U tome istom periodu počeli su se jače štampati tekstovi odabranih usmenih tvorevina i knjiga domaćih i stranih stvaralaca za decu.

¹ Ovde je neminovno uspostaviti poetičku distinkciju: književnost za decu pišu nadareni književnici, a dječju književnost stvaraju intuitivna deca koja svoj poetski ili kakav drugi umjetnički svijet izražavaju u stihu, priči, slici i ritmu ili drugom umjetničkom žanru.

² Mladen Zvonarević dao je psihološko određenje pojma interesa, pa kaže: (...) *što se tiče samog pojma interesa on je osobito težak za definiranje, tako da mnogi autori, koji inače opširno obrađuju tu kategoriju, ne daju za nju nikakve definicije. G. Allport smatra u svojoj definiciji da su interesi posebna vrsta trajnih stavova koji se u pravilu odnose više na čitavu klasu objekata nego na jedan jedini objekt. H. Harren u svojem psihologijskom „Rječniku“ daje dvije definicije interesa: 1. osjećaji koji prate specijalnu pažnju prema nekim sadržajima; 2. stav, karakteriziran usmjeravanjem pažnje na neki intelektualni sadržaj, uvijek pozitivan po smjeru. I u nastavku te teorijske premise Zvonarević objašnjava: Kao što vidimo, autori ističu dvije osnovne doživljajne karakteristike interesa: uvijek su po smjeru **pozitivni**, tj. uvijek su usmjereni prema nečemu, i po tome se razlikuju od stavova koji mogu biti ne samo pozitivni nego i negativni. Druga je osobina da je interes zapravo popratni **osjećaj** nekih oblika pažnje, i to prijatan osjećaj koji se pojavljuje za vrijeme bavljenja objektom (ili idejom) koji nas interesira* (Mladen Zvonarević, *Socijalna psihologija*, 3, Zagreb, 1981, 254–255).

Bajke, epovi, legende, priče i pričiće te pripovijesti i drugi jednostavni oblici (poslovice i zagonetke, mitovi i memorabile) priređivani su prvobitno za mlade čitaoce i oni su sve više postajali omiljeno štivo za decu. Tim književnim žanrovima nastojalo se prvenstveno uticati na razvoj estetskoga senzibiliteta i ukusa, na odgoj i obrazovanje, na formiranje duhovno zdravoga i svestrano razvijenoga mladog čovjeka. *Nacionalni i patriotski momenti su u delima za decu, takođe bili prisutni i imali su svoju ulogu u formiranju nacionalne svesti, kao što su i crkva i neki društveni pokreti nastojali da utiču na lektiru i putem nje na podmladak.*³

I dok je srpska književnost, kao i druge nacionalne literature kontaktnih naroda, imala svoju genealogiju, kontinuitet razvoja i afirmisane predstavnike književnosti za decu još u periodu romantizma i svoju istaknutu dečju periodiku,⁴ dotle se u crnogorskoj književnosti takav književni žanr nije zadugo mogao javiti. Iako je bilo pokušaja da se stvori neki oblik književnosti za decu, rezultati su na estetskome planu i sadržaju bili isprva mršavi ili skoro zanemarljivi što je i razumljivo kad se u obzir uzmu specifičnosti razvoja crnogorske literature. Crnogorska književnost je nosila u svojoj sredini prvenstveno predznak tradicionalne književnosti epskoga sadržaja. Nije se, dakle, ni mogla roditi takva inspirativna klima koja bi podsticala stvaraoce epske sredine da progovore intimno, emotivno o svojim ljubavnim, lascivnim, satiričnim, a kamoli dečjim emocijama i osećajima. To tim prije kad se zna da su stvaraoci crnogorske literature dugo bili istinski čuvari epskih zbivanja, okrenuti epskoj poeziji i istorijskim događajima, pa su se čuvali da svoje emocije, svoje ljubavne porive i suptilne osećaje (koji bi odudarali od epsko-herojskih sadržaja i tirada) javno izliju u svoje tvorevine. Pa i sâm Petar II Petrović Njegoš, kao najveći književni eksponent južnoslovenske romantike, svoj suptilni ljubavni san o snahi Milonjića bana u *Gorskome vijencu*, ne saopštava na svetlost dana, već u *mrtvo doba noći* kad svi spavaju: (...) *Kad pred zoru, i noć je mjesecha, / vatra gori nasred šenokosa, / a ona ti odnekuda dođe, / ukraj vatre sede da se grije. / Čuje da svak spava u kolibe. / Tada ona vijenac rasplete, / pade kosa do niže pojasa; / poče kosu niz prsa češljati, / a tankijem glasom naricati / kako slavlja sa dubove grane* (...).⁵ Dakle, ljubavne i lascivne emocije bile su duboko potiskivane, zapretane u poetskom subjektu jer su se radije slavili epski podvizi, rodoljubni poduhvati, agonalni podvizi i pjevale

³ *Rječnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Beograd, 1986, 353.

⁴ U literaturi se kao prva periodična publikacija za decu kod Srba navodi Poučitelni magazin K. Mrazovića, a prvi dečji časopisi su Vedež (1848) kojega je uređivao J. Navratil, Smilje (1864), uređivao ga I. Filipović, i Prijatelj serbske mladeži (1866) uređivao ga J. Vukičević.

⁵ Petar II. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

apoteoze o slobodi i nacionalnome otporu protiv tuđina. Tek kad su sačinjena umjetnička ostvarenja književnosti za decu kod eksponiranih i afirmisanih pjesnika romantike i kad su ta ostvarenja dobila svoju potvrdu da predstavljaju djela *trajne umjetničke vrijednosti* u drugim nacionalnim književnostima: u srpskoj (J. Jovanović Zmaj), hrvatskoj (I. Brlić-Mažuranić) i slovenačkoj književnosti (F. Levstik, O. Župančič), počeli su se stidljivo ovde-onde javljati i autori pjesama za decu u Crnoj Gori. Takvi žanrovi su rijetko objavljivani u crnogorskoj periodici, već su pretežito izlazili van nje, najčešće u srpskim i inostranim dečijim glasilima, a ponekad su ih sabirali i u zasebnim zbirkama poezije. Na autore književnosti za decu Trifun Đukić se nije ni osvrtao u svom književnome pregledu. Usputno i sporadično skrenuo je pažnju na književnost za decu i Radoslav Rotković u svom *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918.*⁶ Smiono, ali ne previše studiozno, sintetički pogled na pisce za decu dao je tek u naše vrijeme Novak R. Miljanić u članku pod nazivom *Začetnici crnogorske dječje književnosti.*⁷ No, da bismo u cjelosti sagledali i taj fenomen u crnogorskoj književnosti istaći ćemo, u dijahronijskoj i sinhronijskoj ravni, nekoliko stvaralaca.

KRSTO R. JOVANOVIĆ (1855-?) je prema Rotkovićevome zapisu bio poznat kao kreativan učitelj i pratilac Peka Pavlovića na njegovim bojnim istorijskim pohodima. Vjerovatno ga je sama profesija usmjerila na pisanje poezije za decu. Pisao je za svoje učenike lirske sastave. Preko njih je nastojao da probudi interes kod dece: za prirodu, za boje zavičaja, za vizuelne elemente, ali ujedno i interese za bogatstvo i raznovrsnost elemenata poezije za decu: za poetske slike, za ritam, za fabulativnost, za ekspresivne i impresivne pjesničke metafore i epitetoniku riječi, za poetsku igru. Dakle, za sve one vrijednosti koje dijete može dobiti u svom ranom i osobito senzibilnom periodu života. Otuda je Krsto R. Jovanović, istina pod uplivom stvaralaštva pjesništva J. J. Zmaja, štampao i to u Zmajevom Nevenu (pokrenut 1878, dakle poslije oslobođilačkih ratova u Crnoj Gori!) svoje brojne lirske pjesme. Iako su te pjesmice sadržajem i jezikom pravljene po uzoru i modelu poetike pjesama za decu J. J. Zmaja, one i danas djeluju prilično svježije, skladno, harmonično i vrlo lijepo. Djeluju kao razgranato platno romantičarskih slikara. Standardne metafore i epitetonika njegovih pjesama nalazile su zasigurno odjeka u doživljaju učenika te ih podsticale, kroz uspjele asocijacije i osobene senzacije, na afektivan odnos prema stvarnosti.

RISTO M. POPOVIĆ-ĆUPIĆ (1870–1922) porijeklom je iz Zagarača. Osnovnu je školu završio u rodnome mjestu i Danilovgradu, a nižu gi-

⁶ Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.“, *Stvaranje*, br. 4, 1979, 635.

⁷ Novak R. Miljanić, „Začetnici crnogorske dječje književnosti“, *Ovdje*, br. 15, Titograd, 1974, 10.

mnaziju i Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju. Dugo je radio kao seoski učitelj u Zupcima, a 1893. bio je rukopoložen za sveštenika. Pred samu smrt bio je proizveden u čin protojereja. Umro je u svome rodnom mjestu. Imao je književnih pretenzija jer se dosta samoinicijativno usavršavao, čitajući našu i stranu pedagošku, didaktičku i romantičarsku literaturu.

U književnosti se javio 1893. godine, a sarađivao je u cetinjskoj Luči, Bosanskoj vili, Ilustrovanome glasniku, Prosvjeti, Glasu Crnogorca, Književnome listu, Srpskome cveću, Srpskoj vezilji, Rodoljubu, Nevenu, Golubu, Spomeniku, Zapisima. Pretežito je pisao poeziju za decu, a Ujedinjeno srpstvo u Čikagu štampalo mu je i zbirku pripovjedaka *Crnogorke* (1908). Te su mu priče tematikom vezane za lokaciju crnogorske i primorske seoske sredine. Uprvo zbog toga što u njima *ima nešto topline i duha, pričanja i po koja (...)* slika, unio ga je Petar M. Božović u *Antologiju crnogorskih pjesama i pripovedača* s nepotpunom pričom *Ogriješio si se* (Slika sa sela), a uzgredno ga je spomenuo Trifun Đukić i dr Petar Šobajić u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*. Njegove pripovijetke s temama iz crnogorskoga sela donose porazne slike socijalnoga stanja, uz poneki idilični prizor sela, ali i prizore surove životne borbe za opstanak. Iako se u tim pričama najčešće oslikava socijalna bijeda, u njima nema društvene kritike, već se, naprotiv, ističe plemenitost crnogorskoga naroda. Takva je i priča *Ogriješio si se*. U njoj je fiksiran trenutak umiranja staroga Todora, jednoga od *onije starih Crnogoraca, vukobaša i hajduka, kojima je bila kuća gora i planina; koji se borio sa zakletim neprijateljem cijelog svog vijeka, koji nije tekao blago, već branio krst i vjeru i slobodu zlatnu*.⁸ No takva kuća i takav seoski proslavljeni hajduk vremenom propade: život njega i njegove brojne porodice doveden je na socijalni rub. Sve odiše u toj priči snažnim opisima toga doma. Sve je usmjereno na sliku propasti, na jad i čemer, nemaštinu, bijedu i glad. U njegovu domu, u trenutku kad mu tijelo skončava, seoski pop Jovan čini samrtničku pričest, ali preko njegovih neposrednih opservacija ocrtavaju se duboke tragedije Todorove brojne porodice. Likovi se ukućana međusobno optužuju i sudaraju jer je ih nemaština dovela do netrpeljivosti, gladi. Dovala ih je do ljudskih kreatura, iznemoglih, bolesnih na smrt i ojađenih ljudi. Dijalozi i slike te priče umnogome odaju realistički postupak, stvarnost crnogorskoga sela krajem XIX vijeka.

Cijeli pripovjedački i pjesnički opus Rista M. Popovića, prema tome, nije kvantitativno veliki, a još je manji po svom sadržajnom i estetskom učinku. Vrijedno je to što je Risto Popović kao učitelj u crnogorskoj sredini nastojao približiti deci lirsku poučnu i didaktičku poeziju, pa je i sâm u tom žanru i senzibilitetu pisao rodoljubne pjesmice koje odišu neposrednošću i jednostavnošću poetskoga izraza. Takve su mu sve pjesme za decu koje je objavio

⁸ Petar M. Božović, *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovedača*, Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1928, 81.

u Spomeniku: *Bratu Bošku* (1901, 5, 71), *Đački rastanak* (1901, 6-7, 104), *Srpčićima* (1901, 10, 146), *Zapisi* (1901, 10, 1559) *Uz preslicu* (1902, 3, 33), *Pivljanin Bajo* (11/1903, 6-7, 101. 102), a u somborskom Golubu objavio je pjesmu *Srpkinjici* (1902, 5,53), *Dekovi darovi* (1905, 2, 26–27), a kao duhovnik služio se poučnom i didaktičnom literaturom koja je na njega ostavila traga i postakla ga da napiše *Mudre filozofske izreke* (Golub, 1905). Uza sve to, Risto Popović bavio se i sakupljanjem usmene književnosti, posebno srpskih sevdalinka koje je objelodanio u knjizi *Srpske narodne sevdalinke*.⁹ Posebno se ističu njegove usmene pjesme iz Zubaca, de je učiteljevao od 1881. do 1893. godine.¹⁰ Premda su te pjesme po svom sadržaju i porijeklom donekle neutralne, u njima se može ipak ošetiti „boja podneblja“. To se posebno odnosi na one lirske pjesme Rista Popovića-Ćupića koje je sakupio u Zubcima. Pjesme iz te zbirke, koje dijelom šaljivo ukazuju na mane devojke i njihov izgled, svjedoče o devojačkim manama određenoga kraja. Tako, primjera radi, čitamo: ona je *grdna ka grdojka*, *zapasana ko Paštrovka*, *šarene raše ko Spičanka*.¹¹ Pisao je pop Risto Ćupić i rasprave iz crkvenoga života i školske priručnike za oblast bogoslovlja. Prema tome, cijelo njegovo književno djelo je na granici književnoistorijskoga dokumenta, a manje ima vidljivih estetskih učinaka u njegovome opusu. Stoga ga i bilježimo kao pojavu u konstelaciji književnosti/poezije za decu jer je izgleda u tome žanru dosegao donekle i najveće poetske učinke.

I Ćupićev savremenik **JOŠO K. DULETIĆ** je izgleda po rođenju njegov zemljak iz Danilovgrada. Njega prvi put spominje Novak R. Miljanić u članku o književnosti za decu, a nije ga anotativno mimoišla ni zagrebačka *Bibliografija* de je oskudno notiran.¹² Iz tih podataka jasno se ocrtava saznanje da je taj skromni književnik sarađivao u brojnim časopisima van Crne Gore: u Borbi Balkana (1909), listu Napred (1918), Spomeniku (1904, 1905), a u Princ Rupertu, gradu u Kanadi, pokrenuo je *list za zabavu, pouku i književnost Otadžbina* (1910, 1911). Iz njegova lista se saznaje da je onde biran za blagajnika srpskog dobrotvornog društva „Balkan“ (1910).

U svim spomenutim časopisima i listovima svojevremeno je objavljivao pjesme za decu, ali i neke prozne sastave. Miljanić eksplicite navodi da je Duletić objelodanio u Spomeniku pjesme: *Narod* (9/1901, 6–7, 92–93), pjesmu tugovanku *Popu Joku Vuletiću* (1901, 8–9, 114), *Raskošnik* (1901, 10, 151–152), patriotsku pjesmu *Slavnog sam roda* (1901, 11, 165–166), te nježne pjesme za decu: *Rasti sine* (1903, 11, 168), *Majčina radost* (1903, 11,

⁹ Pančevo, 1892.

¹⁰ Pavić-Ević, „Pop Risto Popović-Ćupić“, *Vezilja*, br. 10, Vršac, 1905, 73.

¹¹ „Što si grdna“, *Luča*, br.15, Cetinje, 1897, 443.

¹² *Bibliografija*, 4/II/1, Zagreb, 1960, 634.

168). Već sami naslovi tih pjesama ukazuju *da su namijenjene djeci i da spadaju u književnost za djecu*.¹³ Osim tih pjesmica za decu, objavio je Duletić i neke druge, pretežito rodoljubne i ljubavne pjesme, sačinjene u kvatrinama, u Građaninu¹⁴: *Deka Savićev* (1904, 6), *Kod izvora* (1904, 15), *U spomen I* (1904, 30), *U spomen III* (1904, 19), *Dao bih...* (1904, 46), *Pevao sam* (1905, 32). I u kalendaru Balkan (1909) koji je izlazio u Čikagu, Duletić je objavio dvije pjesme: *Izrodi* i *Zapisi*, prva tipična *persiflaža i invektiva protiv špijuna i kradljivaca*, a druga je *izrazito meditativna, a ima osam distihova, dok je prva od četiri kvartene*.¹⁵ Dodamo li i to da je Duletić i u spomenutom listu Otadžbina objelodanio nekoliko sastava: *Zapisi*, meditativnu pjesmu od 11 distiha, *Stijena* od tri kvartine, poemu *Ljubio sam*, *Dva groba*, misona pjesma u šesnaestercu, *Mučno vrijeme*, pjesma od tri kvatrena u kojoj je dikcija *psovačkog sadržaja protiv neljudi* i sadržajnu biografiju o *Stojanu Kovačeviću*. Svi ti radovi književnika Joša K. Duletića, iako su stvarani van tokova crnogorske književnosti, predstavljaju zanimljivu književnu pojavu, pa se kao takvi i situiraju u integralni dio crnogorske književnosti. Svakako uz njegovo ime veže se i još nekoliko pjesnika za decu s crnogorskoga područja koje na ovom mjestu treba notirati. To su: **MITAR A. NENEZIĆ** koji je ispjevao rodoljubivu pjesmu u kojoj kritikuje diplomatiju zbog *Srbije stare*, a objelodanio je u Pravdi (1904, 4), **ĐORĐIJE M. DRAGOVIĆ** koji se takođe javio rodoljubnom pjesmom *Domovini – Crnoj Gori* u istom časopisu (1904, 20), **ALEKSA J. DRECUN** koji je naveo da je porijeklom iz Onogošta/Nikšića, a napisao je bar dvije pjesme, socijalnu *Moja sirotica* i *Dvije ruže* izrazito ljubavnoga sadržaja u Pravdi (1904, 20). U istome časopisu (1904, 29) sarađuje i bezimena pjesnikinja N. V-ić s Cetinja koja je objelodanila jednu uspješniju sentimentalno-ljubavnu pjesmicu.

I o **VUKAŠINU GAGOVIĆU-PIVLJANINU** u književnoj istoriji i kritici je malo što pisano. O njemu znamo samo ono što je u spomenutom članku iznio Novak R Miljanić, a oskudne podatke objavila je i zagrebačka *Bibliografija*.¹⁶ Piva mu je bila, što se može sasvim sigurno iščitati iz njegovih poetskih sastava, rodno mjesto, ali je kao mladić otišao u Srbiju. U Aleksincu je 1899. godine završio učiteljsku školu, a potom je službovao u selu Crkvice kraj Vučjega dola/Oputna Rudina (od 1899. do 1901), a potom u selu Vojinovu kod Leskovca (od 1901. do 1913). I on je, kao i njegovi savremenici, objavljivao pjesme i to u kratkome rasponu, od 1899. do 1913. Godine, kad je naglo prestao. Poeziju je objavljivao van Crne Gore, pretežito u: somborskome Golubu (1899–1912), Građaninu (1899–1902), Spomeniku

¹³ Novak R. Miljanić, 10.

¹⁴ Izlazio je kao nedeljnik i formatom je podsećao na Glas Crnogorca.

¹⁵ Novak R. Miljanić, Isto, 10.

¹⁶ *Bibliografija*, 5/II, 1960, Zagreb, 2-3.

(1900, 1908, 1910), Bratimstvu (1901, 1908, 1910), novosadskome Ženskom svetu (1900, 1901, 1903), Slovenskome jugu (1903), Nedelji (1910–1913), Štampi (1910–1913), a svega se jedanput javio u cetinjskome Književnom listu (1901) s pjesmom *Crnogorsko kolo*. Njegov poetski opus nije veliki. Napisao je svega 20 lirskih pjesama. Najpotpuniji opis njegove poetike sažeo je Novak R. Miljanić ovako:

*Svojim porukama i tematikom, njegova poezija spada znatnim dijelom u dječju, pa je uz Markovića i najveći, najplodniji dječji pjesnik među crnogorskim začetnicima književnosti za djecu. Ima dosta rodoljubivih pjesama sa svim odlikama i vrlinama u kojem su nastale, a po broju ljubavnih pjesama spada opet u plodnije crnogorske pjesnike ovog žanra, čiji je broj daleko veći ...*¹⁷

Izgleda da je Vukašin Gagović svoj cjelokupni opus na kraju sabrao u posebnu zbirku poezije nazvavši je *Pesme srpskoj mladeži* (1912)¹⁸, koja je svojevremeno našla i kritičkoga odjeka u somborskome Golubu.¹⁹

Uz tu skupinu dosta respektabilnih stvaralaca za decu koji su se nametnuli pjesničkim opusom, a poneki od njih pripovijednim i dramskim žanrom, javljali su se osobito van Crne Gore i neki drugi stvaraoци za decu. Oni su bili, uz ove najveće, njihovi saputnici, početnici stvaralaštva za decu i pjesnici kratkoga daha. Svojim su opusom ostali na margini crnogorske književne zbilje tek kao pojedinačni slučajevi koji su se ovđe-onđe pojavili i istoga trenu nestali sa literarne pozornice. Takvi su bili: **Petar Dragović**, **Jovan M. Tomašević**, **Milislav J. Ljepava**, **Đuro Špadijer** i drugi. Zajedničko svim tim pjesnicima književnosti za decu jeste to što je njihovo pjesništvo odisalo didaktičnošću, a veoma često i tendencioznošću. Vjerovatno je ta crta njihove poetike i poruke iznjedrena u njihovim pjesmama zato što su to bili (većina od njih) seoski učitelji, pa su pod emotivnim doživljajem škole i nastavnoga maternjeg jezika i književnosti, nastojali da na određenim modelima književnosti za decu odgoje svoje učenike; da im daju i uliju putem tendenciozne poetske poruke, senzibilnosti i određeni emotivni doživljaj i svjetonazor. Zato Miljanić i kaže da Duletićevo pjesništvo odlikuje tendencioznost, ali da ni ostali pjesnici koje smo sagledali i interpretirali u ovome poglavlju *nijesu se osobito trudili da sakriju tendencioznost u svom pjesničkom stvaralaštvu*.²⁰

KRSTO V. MARKOVIĆ (1882-1902) nije po evokaciji i daru bio pravi poetski stvaralac. Na ovome mjestu istaći ćemo da je ostavio štampane svo-

¹⁷ Isto, 10.

¹⁸ Izašla je u Požarevcu.

¹⁹ Anonim, *Golub*, br. 3, 47.

²⁰ Isto, 10.

je *Pjesme i priče* (1903),²¹ koje su tematikom vezane za književnost za decu. Naime, u tu zbirku je uvrstio ukupno 60 poetskih tvorevina koje su različitog poetkog žanra i estetskih vrijednosti. Najbliži bismo bili istini ako kažemo da su te pjesme na nivou poezije za decu, ali u ponekim pjesmama autor se ipak izdiže iznad toga estetskog učinka. Sâm izdavač njegove zbirke poezije je citirao riječi koje u suštini najtačnije ocrtavaju njegovu poetiku. Iz „Predgovora“ te zbirke čitamo:

*Krstov je rad na knjizi početnički, pritom rad jednog djeteta; ali ipak u ovom se radu jasno ogleda Markovićeva duša kao humana i rodoljubiva, čedna i čista kao kap rose. Osjećanja izražena u većini njegovih stihova s etičke tačke gledišta predstavljaju nam pravi put po ideji dobrote, a takve su uglavnom i priče Markovićeve.*²²

Autor tih pjesama je i u stihovima *Pjesnik* ponajbolje izrazio svoj programski okvir i dao odgovor na smisao i bit svoje poezije, pa u neku ruku upravo ta Markovićeva tvorevina predstavlja *ars poeticu* njegova pjesništva, zbog čega je skraćeno i donosimo na ovom mjestu:

„Ja sam pjesnik, zapazite jednom,
pa ne grajte oko mene tudi;
Ja tišinu volim, a vam sv’jetu b’jednom
Nek se grajom napajaju grudi!
Ja hoću, da pjevam i da se uznosim
Tamo gore, vid’te među zv’jezde s mislima se nosim,
Tamo gore, među njima svima
Dopâ mi se život tako mio,
Pjesnička mi j’ zaprijala klima
Među svima na tron sam zasio.

Pjevaću bubi maloju i zelenom lugu,
Pjevaću tici šarnoj i vjernojoj drugu;
Pjevaću dolu – gori, r’jeci i potoku,
Pjevaću brzom dori – i crnome oku;
Pjevaću božjem raju i šarnome cv’eću,
Pjevaću tuđem kraju – al’ ga ljubit’ neću;
Pjevat ću domovini – zavičaju dragom.“

Nije Marković u tim stihovima izrazio samo svoj imanentni odnos prema svojim poetskim tvorevinama, već je daleko prije izrekao raspone svojih tema i motiva koje se zaista granaju u nekoliko unutarnjih tematskih i motiv-

²¹ Izdali njegovi prijatelji i poštovaoci u okviru Srpske štamparije u Zagrebu 1903.

²² Isto, 13.

skih krugova: **rodoljubive** koje su najbrojnije i u kojima se veže i eksponira ljubav prema domovini, majci i zavičaju Crne Gore, njegovom rodnom zetskom kraju i istaknutim pojedincima iz toga areala (*Majka i sin*, *Guslama*, *Gledajte braćo mila*, *Živio nam dragi čika-Vasa*, *Na Badnju večer*, *Svakome na svoje*, *Samo sloga*, *Dušmanu*, *Srpčićima*, *Majci*, *Na Vidov-dan*, *Spomeniku*, *Svom bratu Blažu*, *umrlom 28. novembra 1895*, *Na dan dvadesetogodišnjice oslobođenja Zete*, *Na grobu Božidara Vukovića*, *Sve za srpstvo* i slično), **poučne** (*Iskrenost*, *Dobar učinak*), **intimne/opšteljudske pjesme** (*Zagonetka*, *Iskrenost*, *Na Uskrs*, *Slatke riječi*, *Istina*, *Na smrtnoj postelji*, *Zorkina ptica*, *Pjesnik*, *San*, *Zašto* i sl.), **pejzažne pjesme** (*Mali cvetak*, *Dijete lasti*, *Na proljetnom uranku*, *Zima*, *Jesen*, *Ljetni dan*, *U noći*, *U zimu*, *Kita cvijeća*, *Kraj mora*, *Posljednja oluja*, *Oj proljeće* i sl.), **misaone** (*Istina*, *Na smrtnoj postelji*), **ljubavne** (*Njoj*, *San*, *Zašto*), **socijalne pjesme** (*Pjesma jednog siromaha*, *Na smrtnoj postelji*, *Posljednji savjet*, *Pogledajte*, *San*, *Zašto*, *Zagonetka* i sl.) i svega jedna **satirična** pjesma pod samoironijskim naslovom *Majmunu*.

U svim tim skupinama poetska raspjevanost Krsta Markovića je apsolutno doživljena i istinita, u njegovim se pjesmama ošete brojne predstave (asocijacije, emocije, doživljaji krajolika i prirode). Dakle, pjesnik je uspostavljao odnose između riječi, prirodnih pojava, emocija i stvari. Lirski subjekt rezultate svog promatranja (ošete, asocijacije, emocije) transformiše u novu poetsku strukturu, u kojoj je riječ poprimila individualna značenja u pjesmi. To je korak pretočen u kreativno izražavanje. Promatranje pokreće izražavanje, ono ga kod Markovića na neki način i determiniše. Iako je nevješt u versifikaciji poetskoga tkiva, u organizaciji stiha će se sve i svašta rimuje, neke Markovićeve rodoljubive i pejzažne pjesme su uspješnijih i većih estetskih učinaka, ali pod uticajem usmenoga pjevanja što će ilustrativno potvrditi prvi i potonji stihovi njegove pjesme *Kraj mora*:

Ponoć tamna zemlju obavila,
 Sa pokrovom drži joj pokrila;
 Samo pjesma sitnijeh talasa,
 Što nijemu tišinu prolama,
 Da i pusta ponoć nije sama.
 Tu pjesmicu – tajno žuborkanje
 Tu pjesmicu – tajno jadovanje,
 Samo jedno srce razumije
 I na pjesmu takovu se – smije.
 Te u ponoć, kada more zbori,
 Trči tamo, da se razgovori.
 (...)
 Široko more – visoko nebo,
 A ja sam legô u čunić moj

I u beskrajnost tumarajući,
Pogled na vale puštio svoj.
Vidim jednoga kako se digne
Ponosno leti njegov je sv'jet,
Kad drugi dođe, prvog nestane,
Propadne i on i njegov lêt.
U tom trenutku na ljude mislim,
Na sreću njinu i život svoj;
Sve je to isto kô sitni vali
I njihov laki žubora roj!²³

Marković je još od mladalačkih dana bio saradnik listova za decu. U Spomeniku (izlazio u Pančevu 1893–1914) je objavio priču *Budite milostivi*. U stvari, to je prijevod s talijanskoga jezika, a tematika je socijalno usmjerena prema siroti i socijalno zapuštenoj deci. Bio je saradnik i somborskoga Goluba (1897. i 1898), đe je objelodanio nekoliko pjesama i jednu priču. Bio je saradnik i nikšićkoga lista Nevesinje (1898) i Spomenice vojvode Vukovića Podgoričanina.²⁴ Svi Markovićevi radovi su sabrani u pomenutoj zbirci *Pjesme i priče*.

I na kraju, u zaključku izlaganja o petskome svijetu Krsta Markovića bitno je kazati da taj pjesnik i pripovjedač nije imao dubljih stvaralačkih pretenzija, ali je ipak u crnogorskoj književnosti ostavio nekoliko uspješnijih pjesama za decu koje dikcijom i poetskim iskazom odaju stvaraoca snažnijih emotivnih raspona i iskrenih poetskih pobuda.

NIKOLA NIKO Đ. VUČETIĆ (1884–1918) svrstava se među najznačajnije crnogorske pjesnike za decu naznačenoga perioda. Njegov životni i stvaralački put podseća nas na građansku i stvaralačku biografiju Ide Verone. Oboje porijeklom potiču iz bokeljske sredine, ali je životni udes njihove roditelje odveo veoma rano na put stranstvovanja. Idini roditelji su rano preselili u Rumuniju, a roditelji Nikole Vučetića odselili su se u Carigrad/Istanbul. Onda se rodio mladi Nikola Vučetić od roditelja: oca Đura/Đorđa Vučetića koji je rođen u Budvi i majke Jovanke (rođena Ramadanović) koja je poticala iz Kotora. Odselivši se u Carigrad iz socijalnih razloga, otac Nikole Vučetića radi kao činovnik u predstavništvu pomorskoga preduzeća „Lojd“. Kako nas informiše Novak R. Miljanić²⁵, njegova je porodica bila brojna i imala je više sinova, koji su bili svi školovani, ali su poslom bili razasuti u pojedinim evropskim metropolama đe su još kao mladi skončali živote: Petar (pomorac) u Njujorku, Milan u Alžiru, a Marko je radio u Rusiji, pa potom u Trstu đe je

²³ Isto, 82.

²⁴ *Bibliografija*, 6/III, Zagreb, 1960, 467.

²⁵ „Književnik Niko Vučetić“, *Boka*, Herceg-Novi, 1977, 253–259.

i umro 1963. godine. Prema nekim pisanim informacijama, Nikola završava osnovnu i srednju školu (gimnaziju) u Carigradu, a studira u Beogradu đe završava pravni fakultet, pa potom upisuje Školu političkih nauka (Ecole des Siences politique) u Parizu. O njegovu službovanju zna se samo toliko da je bio službenik u nekoliko inostranih (francuskih) diplomatskih predstavništava. Olga Mijanović iz Kotora (ćerka pjesnika Novice Nikolića) u pisanoj je formi poslala svojevremeno Novaku R. Miljaniću određena saznanja o Nikoli Vučetiću. Dragocjeno je to što se uz tih podataka može, bar donekle, rekonstruisati njegova štura građanska i stvaralačka biografija. Stavila mu je na uvid i njegovu zbirku pjesama pod nazivom *Srce i ljubav*.²⁶ Sve to zapravo upotpunjuje onu sumornu mozaičku sliku koja se je ovđe-onđe mogla ranije samo parcijalno iščitati na osnovu podataka koje je Vučetić ostavio kao pjesnik u književnoj periodici.

On se veoma rano, početkom XX vijeka, počeo javljati kao pjesnik za decu i u somborskome časopisu za decu Golub.²⁷ U njemu je objavio ukupno 24 pjesme, mada se među njima nalaze i neke tvorevine istoimenog banijskog pjesnika Nikole Vučetića.²⁸ Sarađivao je Nikola Đ. Vučetić Bokeljski i u ondašnjim drugim periodičnim publikacijama, poput: pančevačkoga Spomenika i Građanina, Zmajeva Nevena, Narodnoga lista, Cetinjskoga vjesnika, Trube, beogradskih Večernjih novosti, novosadske Zastave i Žene, Jutarnjega izdanja; Carigradskoga glasnika²⁹. Uzme li se u obzir da njegova zbirka *Srce i ljubav* sadrži oko sto pedeset lirskih pjesama, zajedno s onim tvorevinama koje je objavio u književnoj periodici, književni je opus Nikole Vučetića zasigurno pozamašan. Miljanić navodi i to da je Vučetić imao 1912. godine spremljenu za štampu još jednu rukopisnu zbirku pjesama: *Po ćudi vremena (...) koja je čekala milost nekog beogradskog izdavača*, ali je taj rukopis izgleda nestao zauvijek bestraga.³⁰ Poetski opus Nika Vučetića pripada korpusu poezije za decu i po tematskome i motivskome sadržaju može se podijeliti u nekoliko vrsta: ljubavne, rodoljubive, misaone/meditativne, pejzažne i humorističke pjesme. One su estetski nevješte sa slabim poznavanjem poetske versifikacije i upotrebe poetskoga jezika. Bez obzira na to što je Vučetić vladao stranim jezicima (turski, francuski, talijanski, njemački i engleski jezik) i dobro poznao njihove književnosti njemu je poliglottizam umnogome smetao jer je ostavio (...) vidnog traga i na njegovo stvaralaštvo na našem jeziku. U pjesmama se više služi ekavštinom, a u prozi ijekavštinom, ali ima i miješanja

²⁶ Beograd, 1908.

²⁷ U njemu je objavljivao svoje pjesme povremeno od 1901. do 1912. godine.

²⁸ *Bibliografija*, sv. 7, Zagreb, 1960, 277–278.

²⁹ Detaljniji izvori Vučetićeve bibliografije naznačeni su citiranom članku Novaka R. Miljanića.

³⁰ Vidi: J. V. u *Zastavi*, 1912, 13.

ovih narječja u istom sastavu, što je i razumljivo kad se ima u vidu njegovo stranstvovanje.³¹

Uz Vučetićeve poetski opus treba svakako napomenuti i njegovo dramsko stvaralaštvo. Pored nevještog dramoleta u časopisu Golub, on je objelodanio u časopisu Žena više dramskih djela: *Svilena haljina* (1913, 7), komedija (jednočinka); *Glavni zgoditak* (1913, 4), skica i dvije pojave (šala); *Komična prosidba* (1914, 9), komedija (jednočinka); *U samrtnom času* (1914, 3), tragedija u dva čina (prijevod s francuskoga jezika i u koautorstvu); *Skromnost ili Crna Ruža* (1914, 5), komedija (jednočinka). Vučetićeve drame su na većem umjetničkom i estetskom nivou nego njegove pjesme. U njima izvirgava podsmijehu i osudi razne malograđanske (ne)zgode u životu beogradske gradske sredine sa očiglednom namjerom da djeluje vaspitno, da popravi stanje. Jedino je tragedija *U samrtnom času* sentimentalna žalopojka nad udesom svoga kuma Dragutina T.³²

Vučetić se okušao i u stvaralaštvu na francuskome jeziku. U francuskoj periodici je objavio više pjesama i nekoliko rasprava o raznim problemima. Posebno se ističe njegova sociološka studija o bokeljskome ustanku *Un soulèvement dans les Bouches de Cataro 1869*. Da je Vučetićevo stvaralaštvo imalo odjeka u francuskoj književnosti i kulturi, svjedoči i podatak da je o njegovoj poeziji pisao francuski književnik Moris Rostan, sin poznatih književnika Emona Rostana (1868–1918) i Lojze – Roze (1871–1953), koji mu je posvetio i jednu pjesmu. *Ovaj zakašnjeli francuski romantičar bio je oduševljen stvaralaštvom pjesnika Nika Đ. Vučetića-Bokeljskog* – kaže Novak R. Miljanić.³³

Na kraju reći ćemo i to da je Nikola Vučetić stvaralac otuđenoga bokotorskog zavičaja i svoje domovine Crne Gore, otuđenoga maternjeg jezika koji je na putevima stranstvovanja i na raskršćima civilizovane Evrope „izgubio“. U njemu je imao poetske pretenzije da sazda svoj poetski svijet, ali je u toj vječnoj nostalgiji za rodnim krajem svojih roditelja (Boka Kotorska) sagoario. *Da je samo prošao, projedrio njenim zalivom* (Boke), *sigurno bi to opisao ili opjevao (...). Ono davanje nadimka „Bokelj“ i „Bokeljski“ na našem i francuskom jeziku, najviše govori koliko mu je Boka bila draga* – kaže njegov biobibliograf Novak R. Miljanić koji ga je istrkao iz vela dubokoga zaborava.

Literatura

- Anonim, *Golub*, br. 3, Sombor, 1899.
- *Bibliografija*, 4/II/1, Zagreb, 1960.

³¹ Novak R. Miljanić, 415.

³² Isto, 418.

³³ Isto, 417.

- *Bibliografija*, 5/II, Zagreb, 1960.
- *Bibliografija*, 6/III, Zagreb, 1960.
- *Bibliografija*, sv. 7, Zagreb, 1960.
- Božović, Petar M. – *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovedača*, Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927.
- Marković, Krsto V. – *Pjesme i priče*, Srpska štamparija, Zagreb, 1903.
- Miljanić, Novak R. – „Književnik Niko Vučetić“, *Boka*, Herceg-Novi, 1977.
- Miljanić, Novak R. – „Začetnici crnogorske dječje književnosti“, *Ovdje*, br. 15, Titograd, 1974.
- Pavić-Ević. – „Pop Risto Popović-Čupić“, *Vezilja*, br. 10, Vršac, 1905.
- Petrović Njegoš, Petar. – *Gorski vijenac*, priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.
- Popović-Čupić, Risto. – „Što si grdna“, *Luča*, br.15, Cetinje, 1897.
- Popović-Čupić, Risto. – *Srpske narodne sevdalinke*, Pančevo, 1892.
- *Rječnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Beograd, 1986.
- Rotković, Radoslav. – *Stvaranje*, broj 4, Titograd, 1979.
- Vučetić, Niko. – *Srce i ljubav*, Beograd, 1908.
- Zvonarević, Mladen. – *Socijalna psihologija*, 3, Zagreb, 1981.

Milorad NIKČEVIĆ

BEGINNINGS OF MONTENEGRIN CHILDREN'S POETRY AT THE END OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURY

While the Serbian children's literature and other national literatures of contact nations had their own genealogy, continuity in development and renowned representatives of children's literature, even back in the period of Romanticism, and while they had prominent children's periodicals, in Montenegrin literature this literary genre could not develop for a long time. Although there have been attempts to create some forms of children's literature, the results of those attempts were, on the aesthetic level and in terms of their contents, initially almost negligible, which is understandable when all the specifics of development of Montenegrin literature are taken into account. In its

environment, the Montenegrin literature was primarily determined by traditional epic literature content. It was not until the time when literary works of art for children were created by well-known and renowned poets of romance and when their works proved to represent the works of *lasting artistic value* in other national literatures, such as Serbian (J. Jovanović Zmaj), Croatian (I. Brlić-Mažuranić) and Slovenian (F. Levstik, O. Župančič), that the first authors of children's poems started to appear in Montenegro. Such genres were rarely published in Montenegrin periodicals, and were mostly published abroad, predominantly in Serbian and international children's magazines, and were also sometimes gathered in separate poetry collections.

Key words: *history of literature, Montenegrin literature, Romanticism, lyric poetry, children's poetry*

UDK 821.163.4.09-2

Izvorni naučni rad

Sava ANDELKOVIĆ (Pariz)

Université Paris IV – Sorbonne

sava.andjelkovic@free.fr

LJUBOMIR ĐURKOVIĆ, „ZAVJETOVANI“ DRAMSKI PISAC

Iz dramskog rada Ljubomira Đurkovića izdvaja se komad *Tobelija* (1995), kao izvanredna spona običajne tradicije i savremenosti. Navode se primeri spominjanja „delija-devojke“ u narodnoj lirici, kao i etnološka istraživanja o fenomenu tobelije. Analiza *Tobelije* izvršena je pretežno sa osvrtom na rodnu književnost. Pisac se smatra „zavjetovanim“ autorom, čiji se govor tumači kao diskurs neposlušnosti i transgresivnosti.

Ključne reči: *tobelije, drama, Tobelija, identitet, seksualnost, subverzija*

Namera ovog članka je da se skrene pažnja na dramskog pisca (i pesnika) Ljubomira Đurkovića (Cetinje, 1952), čijem radu se, prema našem mišljenju, ne posvećuje dovoljno pažnje u njegovoj sredini. Već više godina njegove drame su predmet izučavanja savremenog dramskog pisma u okviru programa bosanskih, crnogorskih, hrvatskih i srpskih master studija na slavistici Univerziteta Paris IV – Sorbona. Tokom štrajkovima uznemirene i uzburkane univerzitetske 2009. godine pripremali smo u sorbonskom „Ateljeu teatru“ njegovu *Tobeliju* koju, zbog višemesečne sprečenosti ulaska u amfiteatre i druge službene prostore, nismo dovršili. Studentkinje druge godine školovanja koje su pripremale uloge nisu nastavile studije, dok u dve sledeće generacije nismo pronašli adekvatne tumače za kompleksne Đurkovićeve likove. Odgovor na eventualno pitanje zašto je u centru naše pažnje *Tobelija* bi bio: započeta a neostvarena režija te predstave. Ipak, njen tekst u ovom članku nećemo razmatrati iz vizure povlašćenog čitaoca (rediteljskog čitanja).

Posle kraćeg uvoda o piscu, tačnije posle predstavljanja njegovog dramskog učinka, daćemo pregled transvestiranja u usmenoj epskoj lirici, da bismo potom obratili pažnju na balkanski fenomen zavetovanih devojaka. U

analizi Đurkovićeve *Tobelije* iz ugla rodne teorije prenećemo deo našeg izlaganja „Uznemirujuća različitost rodniha karakteristika dramskih lica Ljubomira Đurkovića“, izloženog na trećem međunarodnom skupu «Njegoševi dani» održanom u Nikšiću 2010. god.

Đurković, ukratko

U dramskom radu Ljubomir Đurković, kroz prizmu crnogorske građanske porodice, registruje važne momente savremenog društva, istovremeno ukazujući na „bolesti“ zajednice, na propuste i pukotine političkog sistema. Pri tom se pokazuje kao zagovornik individualnih vrednosti nasuprot kolektivističkim, pobornik evolutivnih težnji nasuprot degenerisanim i ideološkim stremljenjima. Već u prvoj drami *Pisac porodične istorije* (1980) bavi se periodom Informbiroa i gubitnicima tog vremena. Dramu je režirala Radmila Vojvodić, budući pisac značajnih crnogorskih drama sa temama iz nacionalne istorije i politike koje prevazilaze zacrtane istorijske okvire prošlosti. Raspad Jugoslavije, preispitivanje i novo uspostavljanje nacionalnih identiteta i ratove u poslednjoj deceniji XX veka u crnogorskoj dramskoj književnosti (pored Igora Bojovića) najbolje beleži Đurkovićeva drama *Otpad* (kao što to čine drame Filipa Šovagovića i Slobodana Šnajdera u Hrvatskoj, Biljane Srbljanović i Gorana Markovića u Srbiji ili Zlatka Topčića i Almira Imširevića u Bosni i Hercegovini, sve „u cilju demaskiranja stvarnosti novobalkanskih ratnih godina, ne lišavajući se otvorenog angažmana“). [ANDJELKOVIC 2007]

Posle *Tobelije* Đurković piše dramolet *Presvlačenje* čija radnja se smešta u vreme trajanja međunarodnog simpozijuma o redefinisanoj kulturalnih identiteta na kraju XX veka, sa licima koja „preispituju lične traume, gubitke individualnog kontinuiteta i prizivaju svoje (...) primarne nagone.“ [NELEVIĆ 2008: 33] Na surov način progovara o muškarcu koji je odustao od svoje muškosti i svog prethodnog života, kako bi se što više udaljio od „endemskog balkanskog zla“. Dekonstrukcija roda, problematična seksualnost i incestuoznost su matrica rijaliti igre u sledećoj drami *Kassandra, klišeji* (2009). Bavljenje demitizacijom mita, odnosno antičkih motiva u suočenju sa savremenim problemima, nastavlja u drami *Tiresijina laž* (2010) koja je ocenjena kao „novi politički teatar globalnog protesta protiv stanja svijeta“, [GORŠIĆ 2010] ali pre svega, dodali bismo, kao individualni otpor čoveka osetljivog na svoje okruženje i koji pokušava da drugačije razmišlja.

Delija-devojka u narodnoj lirici, momak-devojka u životnoj prozi

U lirskom usmenom predanju Balkana nalazimo motive tansvestiranja koji su pretežno u vezi sa ratnim junaštvom. Tako u Indeksu motiva narodnih pesama balkanskih Slovena [KRSTIĆ 1984] postoji čitav jedan odeljak sa

odrednicom „junak devojka“ (J 2, 4, 1–2, 4, 10, str. 242–243) sa popisom varijanata (br. 147, str. 617). Kao podtipove Krstić navodi sledeće obrade: 2, 4, 1 (Junak bežeći s devojkom bude ranjen i skloni se u pećinu. Gonioci ih opkole, ali ona puca na njih i zadržava ih dok im ne stigne pomoć); 2, 4, 2 (Devojka ide u vojsku mesto starog oca); 2, 4, 3 (Devojka ide u vojsku ili na megdan mesto brata); 2, 4, 4 (Devojka ide u vojsku sa verenikom / draganom i nosi barjak); 2, 4, 5 (Devojka vojnik – razno) itd.

Iz starijih zapisa mogu se pomenuti deseteračka varijanta iz *Dubrovačkog rukopisa*, koju Bogišić [2003: 96] objavljuje u drugom delu zbornika: „Kako Peimana Dizdar-age izmjeni oca iduć’ na carevu vojsku, i kako se otkri careviću Muju, i za njime otide u Novome gradu“. U *Erlangenskom rukopisu*, bez detaljnijeg razvijanja opisa ili motiva prerusavanja, postoji pesma o devojci koja predvodi hajdučku četu i pri sukobu sa Turcima pobeđuje. [GEZEMAN 1925: 125] Postoji pesma sa klasičnim prerusavanjem, kada devojka Fatima pomaže bratu, Brodarić Mustafi, da preveze preko Save vojsku Smail-paše i završava se udajom devojke za pašu. [GEZEMAN 1925: 159]

Devojka preobučena u mušku odeću nalazi se u epskim pesmama koje je zabeležio Vuk Karadžić. U pesmi *Zlatija starca Čeivana* (Vuk, III, 40) „delija-devojka“¹ odlazi da odmeni oca i u carevoj vojsci postaje vezir, „[...] u uzbudljivim iskušenjima ne dozvoljava da bude otkrivena, dok se sama ne pokaže. U drugoj grani te teme peva se o ženi, odnosno zaručnici, koja se oblači u muško odelo da bi nadmudrila, ili od nevolje spasila izabranika (*Ljuba hajduk-Vukosava*, Vuk, III, 49). Ta je pesma poslužila Lazi Kostiću kao tema za dramu *Gordana*.“ [PEŠIĆ, MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ 1984: 58] Osim tih, motiv transvestije postoji u pesmama *Sestra Đurković-serdara* (br. 72, o nevesti koja sopstvene svatove provede kroz goru preobučena u muško ruho) i u *Kuninoj Zlatiji* (Vuk, III, 28).

Značajan doprinos istraživanju pojave tobelija dalo je nekoliko stranih autora, a od balkanskih etnologa ističemo: Tatomira P. Vukanovića (1961), Mirka Barjaktarovića (1966), Ljiljanu Gavrilović (1983) i Jelku Vince-Pallua (2000). Termin je nastao od turske reči tobelija *tobe* – zavet. Pored tog oblika za „momka-devojku“² srećemo i termin *virđžina* nastao od albanske reči *virgjinëshë* („promovisan“ zahvaljujući filmu Srđana Karanovića), kao i pojmovi nastali prilagođavanjem postojećih glagola iz crnogorskog jezika *ostajnica* i *zavjetovana devojka* i dr.

Pojava je geografski locirana u područjima gde se najduže održao patrijarhalni način života i plemenska organizacija društva (Crna Gora, Kosovo, Metohija i severna Albanija), a zabeležena je kod pripadnika sve tri ovdaš-

¹ Tim terminom Pešić – Milošević-Đorđević nazivaju internacionalnu temu o devojci-ratniku.

² Naziv Milorada Medakovića za tobelije.

nje religije: pravoslavaca, katolika i muslimana. Registrovana je krajem 19. i tokom 20. veka kada, u izostanku muškog potomka koji bi produžio lozu, žena preuzima rodnu ulogu muškarca, samim tim i njegovu socijalnu ulogu u društvu. Kod nekih devojaka koje su ozbiljno shvatile svoju „ulogu“ tobelij, zabeležena je pojava ranog izostanka „ženskog cvijeta“, odnosno cikličnog krvarenja kao posledice ovulacije. Takođe je registrovana mržnja tobelij prema pravim ženama što je zapravo samo napor da budu ravnopravni članovi muške zajednice; otuda i ovakva „muška solidarnost“. Iz te solidarnosti potiče i antagonizam prema ženskom rodu koji se manifestuje u njihovom superior-nom ponašanju prema drugim ženama, podrugljivom obraćanju ili zadirkivanju; naravno, na zadovoljstvo drugih muških članova zajednice.

Tobelija, samokonstrukcija roda

Činjenica da se niko ne rađa kao tobelij, već da se tobelij postaje, nameće nam da taj fenomen, kao i istoimenu dramu, posmatramo iz ugla rodni-ih istraživanja, premda Đurković, iako ga stvarnost uznemirava, ne piše tu dramu sa namerom da ostvari društveno priznanje pojave koju stavlja u žižu svojih dramskih interesovanja. Verovatno zato što je svestan da je teško promeniti strukture moći koje definišu naše identitete. Ali već Đurkovićev tematski izbor (tobelija i ženska homoseksualnost) podrazumeva njegovu društvenu i političku angažovanost.

Judith Butler u poznatoj knjizi *Nevolje sa rodom* (iz 1989) smatra da se šta su to muškarci a šta žene proizvodi iz običaja u koja su ugrađeni društveni odnosi moći. Ona je skrenula pažnju na svoje studije upravo problematizovanjem dihotomnog sistema pol : rod, tezom da je ne samo rod – društvena konstrukcija bioloških datosti – već i pol – sama biološka datost – socijalni proizvod; da su to „učinci određenih oblika moći“. [BUTLER 2000: 12] Dakle, naše telo, kao i polnost su socijalne kreacije, nastale proizvodnjom pola, proizvodnjom koja je vrlo uspešna, jer su „feleri“ retki u takvoj fabrikaciji.

Rodne uloge počivaju na „nasleđenim“ i ustaljenim kontrolama koje društvo nameće, naročito u periodu odrastanja i socijalizacije, kada je prema strogim binarnim kategorijama definisana podela na muško i žensko (počev od tačno određenih boja za „benkice“, preko izbora igraćaka i dečjih igara do doličnosti ponašanja). U *Tobeliji* kada Bojana govori o svojoj majci, podseća da roditelji pripremaju svoju decu na rodne zadatke: „Kad mi je bilo dvanaest već je počela o udaji.“ [ĐURKOVIĆ 2000: III: 21]³ Od socijalizovane jedinice društvo očekuje određen izgled i unisono ponašanje prema binarnoj podeli muškarac : žena i ne trpi odstupanja. Ali „ti poduhvati ‘bivanja muškarcem’

³ U bibliografskoj parantezi ĐURKOVIĆ (kao i u citatima njegovog teksta) prvi broj se odnosi na br. scene, drugi na br. stranice.

i ‘bivanja ženom’ iznutra su nestabilni“ [BATLER 2001: 163], što pokazuje Đurkovićeva drama.

Pisac daje definiciju pojave, oslanjajući se na jednog holandskog etnologa (verovatno je to Rene Gremo), koju iz novina čita Vida, najstarija članica porodice:

[...] Tobelije su djevojke, u porodicama bez muških nasljednika, koje se zavjetuju svojim roditeljima da se neće udavati. Preuzimaju mjesto i ulogu njihovog nepostojećeg sina i obećaju da će se brinuti o roditeljima kako bi im starost učinili lakšom [...] Djevojka koja preuzme takav zavjet, zauzima respektivno mjesto među muškarcima. Oblači se kao muškarac, ponaša se kao muškarac, nosi oružje i učestvuje u bojevima. Baš kao i muškarac, glava porodice, pater familias. (VII, 38)

Đurković uzima materijal za građu iz aktuelnog života, u vreme kada porodica, koja je sinonim za društvo u celini, gubi čvrsto tlo pod nogama (Vidina svekrva se obesila, njen svekar je umro u ludnici, muž se otisnuo u svet i godinama ne šalje vesti o sebi) i koristi ga da bi progovorio o skoro zaboravljenoj tradiciji tobelija. U sredinama kao što su balkanske, gde je muškarac neprestano više vrednovan od žene, tobelija je jedino priznata drukčija rodnost. Tobelije, odricanjem od svog ženskog identiteta, dobijaju sve povlastice koje uživaju muškarci u običajnom pravu (javnom i privatnom). Milutin Folić kaže da njih niko nije smeo ubiti, jer su po običajnom pravu „bile neprikosnovene, neka vrsta tabua.“ [FOLIĆ 1999: 10] Đurkovićeva Ana kao i drugi likovi bez čvrstih polnih standarda o kojima ćemo govoriti, naprotiv, nisu nikakav tabu i daleko su od svake neprikosnovenosti.

Tobelija je ocenjena kao komad koji prikazuje „krizu patrijalhalne porodice koja nije u stanju da formira zajednicu zasnovanu na solidarnosti, brizi, i ‘ženskim’ osnovama zajedništva.“ [NELEVIĆ 2008: 32] U komadu sa žanrovskom odrednicom „Pozorišna igra za tri glumice i jednu mušku sjenku“ jednu ženu je muž napustio pre dvanaest godina (Vida), druga je udovica već tri godine (Bojana), a treća, da bi izbegla sudbinu žene u porodici, nije htela da se uda kako bi samo imala muškarca u kući (Ana). Muškarci se u toj drami pojavljuju kao „galerija mrtvaca“ koju čine retuširane fotografije sa retuširanim biografijama, okačene na zidu (pri čemu pisac podržava ideju o odumiranju porodice). Priče o muškarcima sagledane su kao „vožnja u rikverc“ (Bojana: „[...] što se mene tiče mrtvi rođaci moga mrtvog muža!?! Ja neću da živim unazad“ I, 9).

U ženskom svetu *Tobelije* muškarac je sveden na senku žene, na njenu želju da bude on. On postoji samo u slici onoga što dopušta sećanje. Jedan muškarac, koji je poginuo, još uvek je u „vlasništvu“ sve tri žene: majke, sestre i supruge. Drugi muškarac, koji prema dijaloškom tekstu dolazi u kuću

zbog jedne žene, nudi drugoj novogodišnju noć u Dubrovniku, što žalosti treću (majku), koja potajno čita bračne oglase starijih nereproduktivnih muškaraca.

Ana projektuje „kockaste dušegubke kao grobne rake [...] za široke narodne mase“, stambene blokove po principu „što više stanova na što manjem prostoru“. Istu nelagodu oseća i među zidovima trosobnog stana koji u njoj izaziva mučna stanja: „Ponekad osjećam da ću da se ugušim, da ću da iskočim vlastite kože“ (III, 21). Teskoba u vlastitom prostoru pohranjuje se teskobom sopstva koja se preliiva, osvaja, prodire, sposobna da kontaminira. Nije slučajno da nju majka sanja uglavljenu u staklenoj boci koja se rasprskava: „Ne znam da li rukama da zaklonim oči ili da skupljam srću sa tvojim likom. [...] Odjednom... na svakom komadiću stakla... lice... njegovo...“ (IV, 26) To Anino izlaženje iz vlastite kože, odnosno iz staklenog zvona koje je moralo da pukne, Đurković je postepeno i brižljivo negovao u komadu.

Buduća tobelija već u prvoj pojavi referiše o događaju sa ulice, o samoubistvu nepoznatog muškarca. Tim ubijanjem muškarca (kojeg ranije nije nikad videla, a čije smrti je bila svedok), pisac joj omogućava da „ubije“ ženu u sebi, uvodeći motivaciju roda i seksualne orijentacije u okviru istog dijaloga: neutralni izraz „čeljade“ se transformiše u „Crnogorac“, kad Ana sanjari o saradnji kakvu su imali bračni par Kiri:

ANA: [...] A što čeljade i može da poželi nego da postane slavno širom svijeta, a? Naročito ako je Crnogorac.

BOJANA: Ali ti si Crnogorka.

ANA: A da zajedno eksperimentišemo kao Marija i Pjer Kiri, a? (III, 21–22)

Pisac priprema njenu promenu koristeći majčino sećanje o srednjoškolci Ani koja u dramskoj sekciji nije htela da igra Ofeliju, već Hamleta. Inače majka je oslovljava najčešće sa „Sine“ (I, 14; II, 24; III, 24), ponekad emfatično i neutralno „dušo“ (VII, 37, 38), a samo jednom „ženskom“ apelacijom „golubiće“ (VII, 37). Preuzimanje rodne uloge muškarca događa se na doček Nove godine kada se Ana preoblači u elegantnog muškarca (majci: „Hoćeš da ti budem sin“ (VIII, 42), kada je Bojana već bila spremna da napusti tu žensku zajednicu. Kao muškarac, Ana je poziva na ples koji ne prestaje ni kad se muzika utiša.

O transvestizmu te Đurkovićeve junakinje, odnosno o njenoj drukčijoj rodnoj ulozi primećeno je da: „Ovdje, međutim, više nije riječ samo o tradicionalnom transvestizmu koji predstavlja pokušaj produženja distribucije moći patrijarhata: postajući ljubavnica svoje snahe, glavna junakinja ove drame ne travestira samo svoj rodni, već i svoj seksualni identitet.“ [NELEVIĆ 2008: 32] Ana je zamišljena kao lik savremene tobelije kojoj pisac dopušta da svesno izvrši samokonstrukciju svog identita, da bi ukazao na vezu između roda i seksualne

orijentacije. Kako je tobelijama omogućen muški način života, kao i usvajanje muških osobina radi sticanja muških prava, subverzivnost autora se pokazuje na drugom nivou, kada vrši iskorak iz tradicije, određujući fizionomiju Anine dualne drugosti. Takav oblik drugosti, izgleda, može biti društveno tolerisan pošto ne krši status lokalne tradicije (doduše, u nestajanju). Tobelijino ispoljavanje „muževne“ seksualnosti, u sredini gde je muževnost vekovima bila isticana čojstvom i junaštvom, socijalno je najprihvatljivija od svih drugih oblika „neprihvatljivih“ seksualnosti, s obzirom na njenu integrisanost u biće muške zajednice.

Zaključno razmatranje

Ispitujući mentalitet, Đurković kopa po intimi pojedinca i pokušava da što više uvuče čitaoca, odnosno gledaoca, u svoju dramsku fikciju kako bi ovaj reagovao na problem kojim se on, kao autor, bavi. Njegov tekst se interesuje za pitanja identiteta koji podjednako zahvata područje tela koliko i uma. Osim činjenice da „zato što se zahteva emocija ‘uživo’, pozorište uvek ima jednu ideološku dimenziju“ [VIALA 1993: 17] činjenica je da je on pisac koji se ne libi da prikazuje seksualnu drugost i da uzbuđuje i provocira crnogorsko društvo. Njegov govor je ozbiljan diskurs neposlušnosti i transgresivnosti jer polni i rodni identitet junakinje njegove drame *Tobelija* ima određenu društvenu ulogu: da pokuša da izmiri suprotnosti i da natera crnogorsko društvo da drugačije razmišlja o jedinki uopšte, o njenom jezičkom, seksualnom, pa i nacionalnom biću. Mada je pesnik Đurković proglašen Hamletom i Džimom Morisonom crnogorske poezije (Božo Koprivica), u dramskim tekstovima nalazimo pisca koji se „zavjetovao“ kao borac protiv licemerja i lažnog morala, naspram moralne čistote savremenog crnogorskog stanovnika Evrope.

O Stani Cerović, iz sela Tušine, iznad Šavnika, kao o „poslednjoj“ tobeliji, pisano je u dnevnoj i *on-line* štampi; njen lik zabeležen je na kolor fotografijama (najsvežija je iz 2009) kao i na televizijskim snimcima. Đurkovićeva tobelija (izvedena 1995. u Sofiji; 2000. u Ljubljani i Podgorici; 2005. u Londonu) fiksirana je štampanjem dramskog teksta kao lik/lice koje se iz nekadašnjih vremena ustalilo u našem burnom vremenu, kojem ima šta da kaže, ne strepeći za sopstveno mesto u istoriji crnogorske dramske književnosti.

Literatura

- ANDJELKOVIC S. (2007). “Le théâtre d’expression serbo-croate, un kaléidoskop de thèmes et de formes” in : (éd.) Michel Corvin M. *Anthologie critique des auteurs dramatiques européens (1945-2000)*. Montreuil-sous-Bois: Edition Théâtralis (pp. 88-89)
- BATLER DŽ. (2001). *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama ‘pola’*. Beograd: Samizdat B92

- BOGIŠIĆ V. (2003). *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih rukopisa*. [presnimljeno izdanje iz 1878] Gornji Milanovac: LIO
- ĐURKOVIĆ Lj. (2000). *Tobelija*. Podgorica/Ljubljana: Crnogorsko narodno pozorište/Ex ponto
- FOLIĆ M. (1999). „Virdžine, žene u ulozi muškaraca.“ *Naša nedeljna borba* 15-16. VII (p.10)
- GEZEMAN G. (1925). *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija
- GORIŠIĆ N. (2010). „Teatar otpora. Tiresijina laž.“ *Pobjeda*, 03. juli
- KARADŽIĆ Vuk S. (1988). *Srpske narodne pjesme III*, SD VI (pr. R. Samardžić). Beograd
- KRSTIĆ B. (1984). Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena. SANU, Beograd
- MEDAKOVIĆ M. (1860). *Život i običaji Crnogoraca*. Novi Sad: Matica Srpska
- NELEVIĆ N. (2008). „Predgovor.“ *Dramski tranzit. Antologija dramskih tekstova u Crnoj Gori, 1994-2005*. Podgorica/Cetinje: Nova knjiga/ Kraljevsko pozorište Zetski dom (pp. 5-51)
- PEŠIĆ R., MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ N. (1984). *Narodna književnost*. Beograd: Vuk Karadžić
- VIALA, A (1993). *Le Théâtre en France*. Paris: PUF

Sava ANDELKOVIĆ

LJUBOMIR ĐURKOVIĆ, A “VOWED” PLAYWRIGHT

One of the most prominent dramas of Ljubomir Đurković is *Tobelija* (1995), which presents an extraordinary link between the customary tradition and modernity. It cites examples of references to “*delija-girls*” in the folk poetry, and ethnographic research on the phenomenon of *tobelija*. The analysis of *tobelija* was carried out mainly with regard to gender literature. The writer is considered a “vowed” author, whose words are interpreted as a discourse of disobedience and transgression.

Key words: *Drama, Tobelija, identity, sexuality, subversion*

Vanda BABIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

vanda.babic@zd.t-com.hr

LIKOVİ BOKELJA U DRŽIĆEVIM KOMEDIJAMA

Sasvim pouzdano danas možemo tvrditi da u krugu europskih humanista, Kotorani s kraja 15. i početka 16. stoljeća imaju posebno mjesto. Starija bokokotorska književnost naslanja se na dubrovačku, a ovom temom autorica posebno ističe ulogu Bokelja u Držićevim komedijama. Osim što poznate genealogije kažu da su Držići bili podrijetlom plemeniti i iz Kotora, izbor Kotorana kao likova u Držićevim komedijama nikako nije slučajaj i baš oni u svakoj komediji zasebno zauzimaju pomno birano mjesto.

U četiri Držićeve komedije nalazimo likove Bokelja, odnosno u tri je to isključivo Tripčeta iz Kotora (*Dundo Maroje*), Tripče de Utolče (*Mande*), Kotoranin Tripe (*Arkulin*) te Pasimaha (Kotoranin) u *Skupu*, koji jedini nema prepoznatljivo kotorsko ime, Tripo, koje je i danas vrlo često u Boki Kotorskoj.

Osim što su Kotorani u Držićevim komedijama bili redovito komična lica, u svakoj komediji imaju dramaturšku funkciju i svaki Kotoranin je poslužio Držiću u njegovoj nakani prikazivanja tadašnje političke i društvene situacije i ljudi nahvao i nazbilj.

Ključne riječi: *Držić, komedije, Kotorani, dramaturška funkcija, ljudi „nahvao“ i „nazbilj“*

Sasvim pouzdano danas možemo tvrditi da u krugu europskih humanista Kotorani s kraja 15. i početka 16. stoljeća imaju posebno mjesto¹. Teško je vjerovati da Marin Držić nije poznavao djela ili čuo za bokokotorske pjesnike Vinka i Dominika Buću, Tripa Bizantija, a posebno Jurja Bizantija, Ludovika

¹ Vidi antologije o književnosti Boke kao i povijesti hrvatske književnosti S. P. Novaka. Vidi i antologije o bokokotorskoj književnosti M. Miloševića i V. Babić.

Paskalića ili Ivana Bonu Bolirisa koji je sredinom 16. stoljeća prvi opisao grad Kotor².

S. P. Novak bi rekao kako „kult ljepote i harmonije ta generacija Kotorana uzdiže na najviše razine i čini da glas o njihovu gradu dopre daleko od Sutorine.³ Ti će pisci uz to pratiti književne događaje na čitavoj hrvatskoj obali Jadrana, a svojim bilingvizmom ulaze u obzor talijanskih i hrvatskih čitatelja.“ (Novak:1993:316). Ako bismo od njih i izdvojili jednog pjesnika onda bi to bio Ludovik Paskalić i to zato jer mu je Lodovico Dolce u godini njegove smrti (1551) tiskao latinske *Carmine*, i to četiri knjige njegovih pjesama. Pretpostaviti je da je Držić bio dobro upućen u tadašnje bokokotorsko pjesničko stvaranje, a da je tomu tako govori podatak da je isti taj Venecijanac Lodovico Dolce, pisac kojemu je u Dubrovniku Marin Držić preveo *Ecubu*.

Ne možemo zaobići ni podatak da su Držićevi preci, inače od davnine plemići, prešli, čini se, u Dubrovnik iz Kotora, sredinom 12. stoljeća (Čale:1979:7) te su do 14. stoljeća zauzimali važne položaje i bilježe se kao ugledna vlasteoska obitelj iz čijih su se redova regrutirali brojni članovi državne uprave.⁴ F. Švelec navodi kako podatak da su Držići izgubili plemstvo jer su se oglušili o naredbu vlasti koje su za kuge 1348. zabranile napuštanje grada nije točan (Švelec:1968:51), već su arhivska istraživanja pokazala da je pučansku stranu Držića osnovao izvanbračni sin vlastelina Maroja Držića – Živko u 14. stoljeću, a legendu o gubitku plemstva izmislili su kako bi prikriili istinu. Obje genealogije kažu da su Držići bili podrijetlom plemeniti i iz Kotora. (Ravlić:1963:484)

² Djelo je nastalo između 1538. i 1551. pod nazivom *Descriptio Ascrivensis urbis* (Opis grada Kotora).

³ TRG I CRKVA SV. TRIPUNA – Ivan Bona Boliris, *Opis grada Kotora* (prijevod Nikola Šop):

Podalje otud trg širok se pruža, a okolo vidiš svodove gorde, tu prvi redom i golem se koči veličanstveni hram a posvećen Tripunu friškom. S desne strane je trijem podbočen stupovljem svojim mramornim, kuda se često šetaju sipljivi starci ili se sastaju oci, pa zbore o stvarima javnim ili na visokim sudačkim stolicam sjede i pravdu dijele jednodušno puku, u čemu još tragova ima drevne one slobode, jer silniku ne bješe nikad podložen ovaj grad...

Takav izgled je hrama čije se pročelje grčkim načinom građeno blista, al' odmah lijevo i desno četverokutni boče se tornji što vršcima svojim, piramidama slični, dodiruju vrhove neba, zvonjavom odjekujući, zahvalnim sazvučjem tebi hvale izričući silne naizmjenice, Vladaru moćni svoda nebeskog, i zovu puk na otajstvenu žrtvu. (Stara književnost Boke, Zagreb, 1993., str. 27.)

⁴ Uostalom, kotorsko podrijetlo Držića notirao je M. Orbini u svom glasovitom djelu *Kraljevstvo Slavena* iz 1601. godine.

Izbor Kotorana kao likova u Držićevim komedijama nikako nije slučaj i baš oni u svakoj komediji zasebno zauzimaju pomno birano mjesto.⁵

U četiri Držićeve komedije nalazimo likove Bokelja, odnosno u tri je to isključivo Tripčeta iz Kotora (*Dundo Maroje*), Tripče de Utolče (*Mande*), Kotoranin Tripe (*Arkulin*) te Pasimaha (Kotoranin) u *Skupu*, koji jedini nema prepoznatljivo kotorsko ime, Tripo, koje je i danas vrlo često u Boki Kotor-skoj, a vezano je i za kotorskog zaštitnika sv. Tripuna čija katedrala spada u najstarije romaničke građevine.

Između Dubrovnika i Kotora, u Držićevo vrijeme, a poglavito dva stoljeća kasnije postojali su stanoviti animoziteti, možda i zato što je Kotor kao snažno venecijansko uporište bio jedan od instrumenata venecijanske dominacije na Jadranu. To potvrđuje i poznata anegdota iz 1654. kada se zbio glasoviti peraški boj u kojem su malobrojni Peraštani pobijedili Turke te im je, nakon par dana od boja, došao sam Petar Zrinski, darovao svoj mač uzvikujući: „Evo junaka k junacima!“. Dubrovčani, povrijeđeni ponašanjem⁶ Zrinskog nadodali su: „Ne, no lopov k lopovima“, aludirajući i na gusarske pohode peraškog brodovlja.⁷

Kotorani su u Držićevim komedijama bili redovito komična lica. Takvu ulogu možemo promatrati s dvije razine:

- prvo, Držić već samom izvedenicom imena Tripun u Tripče, Tripe ili Tripčeta izražava određeni prizvuk podcjenjivanja,
- drugo, Kotorani su, u pravilu, patili od kilavosti te su im se Dubrovčani radi toga rugali, primjerice u komediji *Mande*, gdje je Tripče glavni lik i sam govori Juđupki: *Ah, moja sibilije, da ne imam ne-moći-ona me krepadura mori, - bio bih žigant po misu Božiju! ...Ah, kilo, vele ti mi impačaš! S kilom je lašnje odozgor sit neg se opet uzgoru penat.*»⁸ Kilavost je jedna od glavnih osobina glavnog lika

⁵ Banac navodi kako je uz Držića, „Kotor dao rodonačelnike znatnom broju dubrovačkih plemićkih rodova, navlastito Sorkočevića, Đurđevića, Beneša, Buća i Pucića. ... Iz Kotora potječu i mnoge antuninske obitelji, među njima Kotruljevići, Dimitrovići i Vertanovići. Stanovit je broj kotorskih plemićkih obitelji izgubio plemstvo poslije prijelaza u Dubrovnik, među njima Bascha, Bisanti, Držić i Zizzeri.“ (I. Banac u: Stara književnost Boke, Zagreb, 1993., str. 306.)

⁶ Zrinski je zadržao nekoliko dana dubrovačkog izaslanika što je naljutilo Dubrovčane koji su Petra smatrali gusarom koji je u južnom Jadranu vodio bitke s Turcima zbog čega je bio pozvan na odgovornost u Beč. Više o tome vidi u: Pavao Butorac, Gospa od Škrpjela, Sarajevo, 1928., str. 177 i dalje.

⁷ Isto.

⁸ Ovaj i svi daljnji primjeri iz komedija M. Držića u tekstu, ovdje su dati iz PSHK, knj. 6. Primjeri iz komedije *Mande* uzeti su prema SPH, knjiga VII., Djela Marina Držića, JAZU, 1930.

Tripčeta koji osim što je star i nemoćan trpi prevaru od svoje mlađahne Mande koja ga vara upravo s Dubrovčaninom.

U *Arkulinu* verbalni duel između glavnog lika i Kotoranina upravo kulminira upitnom Arkulinovom rečenicom koja u sebi nosi ponižavajuću notu: *Scijeniš li ti da sam ja Kotoranin?*, ističući kako je biti Kotoraninom nešto prljavo i nedolično. I još Arkulin dodaje Kotoraninu: *Kurvina kilava trago, još te tu vidim?* Na što će Kotoranin: *Ima bit da ti je to domaća spovidjela.*

Jasna je tu Držićeva širina koja Kotoranima daje mogućnost duhovitog odgovora no ne spašava ih od uloge da budu predmet podsmjeha.

No, postavlja se pitanje je li uloga Bokelja u Držićevim komedijama određena gore navedenim dramskim funkcijama i imaju li ti likovi i neku drugu svrhu? Jesu li njihove uloge različite u *Dundu Maroju*, *Arkulinu* i *Skupu* od Tripčeta iz *Mande*?

Osim funkcije komičnosti i izrugivanja te isticanja vječnog animoziteta dvaju gradova postoji li još neka nit koja Bokelje povezuje s Dubrovnikom, odnosno s Držićem pa tako i s njegovim komedijama? Nezaobilazna činjenica jest da je Držić crpio građu iz stvarnih životnih okolnosti te je time i bogatio tematiku svojih komedija. Kotorani su u Dubrovniku i u to vrijeme bili prisutni prodavajući svoje *lonce* i *pinjate*, pa i voće i povrće, no zabilježeni su i kao gledatelji predstava koje su se tada odigravale na otvorenim prostorima u Gradu.

U svakoj komediji u koju je Držić uveo Kotorane Tripa, Tripčeta ili Tripu, odredio im je sasvim posebnu i značajnu dramaturšku funkciju.

S jedne strane to je već navedena funkcija komičnosti i naravnosti s obzirom na to da se u to vrijeme na Kotorane gledalo upravo kako je Držić i opisao. Ali osim toga postoji i dublja konotacija bokeljskih likova koja se može iščitati u *Dundu Maroju*, posebice *Arkulinu*, sasvim suprotna od one koju vidimo u *Skupu* i *Mandi*.

Tripčeta - Tripe – Tripče

Tripčeta Kotoranin javlja se već u prvom prizoru prvog čina kada mu se Bokčilo obraća a ovaj odgovara iskrivljenim talijanskim: *Che ha questo pover omo (Ke a kvesto pover omo-Što je tom jadnom čovjeku?)*. Lako je zaključio da nisu Talijani pa je uzviknuo: *Po svetoga Tripuna, vi ste našijenci!* Tu već zastajemo poznavajući neke komedije u kojima su se Dubrovčani rugali pa i zbog zazivanja sv. Tripuna. U tuđini je njihov susret srdačan, pun našijenskog duha. Tako Bokčilo dodaje: *Misser, Bog te naučio! De Ragusa? I mi smo od tuda*, dajući nam do znanja da je Kotor blizu Dubrovnika, što Tripče i kaže, na što mu Maroje srdačno uzvraća: *Susjed si naš! Susjede prikloni obraz, da*

mi se je s tobom pozdravit. Bokčilo mudro kazuje: Svoga mi, svoga, neka ti mi svoga, nije ti bez svoga. Koliko mišera sretosmo, a nitko ne pristupi k nam neg sam našijenac, - svoj a k svojijem.

Dakle, Kotoranin je našijenac, *svoj međ svojijemi, susjed* – dobrodošao u tuđini unatoč svim onim karakteristikama koje Kotorani nose u nekim drugim Držićevim komedijama. I ne samo da su naši Dubrovčani i Kotorani, već govore i isti jezik pa se Tripčeta veselo obraća: *Ištom se obeselim, kad čujemo koga od našeg jezika. Maroje će na to: Duša mi se vrati, misser mio! Kad te čuh govorit rekog: ovi je od našijeh.*

Držić jedan komičan susret (jer je riječ o susretu Dubrovčana i Kotoranina) pretvara u srdačan odnosno ističe psihološke i jezične razlike naših ljudi od Talijana i drugih stranaca u komediji.

Tripčeta nakon toga stoji Maroju na usluzi posebno ističući: *Gospodine, ovo sam, na vašu sam zapovijed; što mogu zapovjed mi kako bratu: ja sam zvišeran svijem Dubrovčaninom kao bratji mojoj. I ne gledaj me ovako u spelanoj dolami; po svetoga Tripuna, ja ne kuram se da sam u tuđem mjestu signor i misser, gdje me znaju, ma da sam na mom domu gospodar poctovan i svijetao, gdje sam poznan.*

Tripčeta nije siromašan i Držić nas ovdje upoznaje s osobom koja stoji nasuprot ljudima nahvao (rdav). On se ne gizda po svijetu i ne pravi se gospodinom već mu je važan čist i svijetao obraz. Time i Kotoranin Tripče ulazi u Držićevu koncepciju ljudi nahvao i ljudi nazbilj. (rdav-dobar, pravi). To dokazuje i Marojeve odgovor: *Inveni ominem nađoh čovjeka! Svete riječi, zlatom bi ih valjalo pisat. Jaoh meni da budem znao da je ta doktrina u Kotoru, u Kotor bih sina na studijo poslao, - sina koji me je ruinao, koji me je rasčinio, sina koji je zlu skulu naučio. Jaoh pet tisuć dukata.*

U odgovoru Tripčeta stoji Držićeva ironija o ljudima nahvao: *Bogme je to gore nego ponta, ta je velika nemoć. Uzmi mi dukate, uzmi mi čast i život.*

Uloga Tripčeta u komediji *Dundo Maroje*, pomno je odabrana u svojoj dramaturškoj izvedbi na potpuno drugačiji način nego u drugim komedijama gdje je Tripče obično jadan, kilav i nespretan. Ovdje je on *našjenac*, spreman pomoći *bratji* Dubrovčanima, onaj koji daje upute, savjetuje i umiruje Maroja na kraju pomažući mu da pronađe svoga zabludjela sina. Ujedno kroz njegov lik Držić progovara o ljudima nahvao svrstavajući Tripčeta u one druge, dobre, prave, ljude nazbilj.

Posebnu ulogu ima i Tripe Kotoranin u *Arkulinu* gdje se udružuje s Lopuđaninom protiv Arkulina. Čak ima i sreće prijatelja Marića koji kaže:

Para mi, biješe ono Tripe Kotoranin, moj prijatelj, a ne stavljah se od njega. Kasnije se susreću i pozdravljaju te zajednički osvećuju Arkulinu.

Na samom kraju, na sceni se pojavljuje Kotoranin dajući zaključak: *Sinjori, da znate, negromant i mi svi bogme se osvetismo od ovoga kurvina muža: Ančicu dasmo mu za ženu, ma s kontradotom i abasasmo njegovu superbiju... A i drugo da vam rečem: bogme mu je iz skrinje izeto lijepih dinara; a bogme t' sam i ja lijep dio imao, - tot kila i indžurije koje mi činjaše! On, prem beko od svoje žene, ne smije se ni tužit, anzi sopra di questo (dapače u vezi s tim) para mu da se je danaska rodio i da mu je kuća i imanje koje ima danaska darovano. Ja zasad neću drugo rijet; vrati' ću se na moje lopiže i ežortavam sve stare starežine da se ne namuraju da ne budu vituperijo i rug od svijeh ljudi kako i Arkulin i preporučujem se, vaš sam sluga! Ostajte zbogom i plješćite!*

To što govori Kotoranin dolazi iz usta družine koja je komediju prikazala i koja se, ističe S. P. Novak (1984:96) identificirala s Negromantom. Njegova moć igrala je u funkciji glumaca i publike. S jedne strane Arkulin, kurvin muž, kojem se svi svete, a s druge Negromant s kojim se svi drže. Novak zaključuje (1984:96) kako se u maskama Arkulina i Negromanta, za osviještene oči, igrala predstava kažnjavanja i podmetnutog tijela, igra proizvodnje boli i patnje, igra pisca i rukopisa vlasti. Tu počinje odnošaj svijeta komedije i dubrovačkog društva toga doma s Držićevim tadašnjim prikrivenim željama za razotkrivanjem nemoćne, lažne, fengane vlasti. Arkulin je samo jedan iz galerije patnika, on je poput Tripčeta iz *Mande* stavljen u srodan sustav samo zato što je star i bolestan i ima braniti svoju čast, on je kao Skup u *Skupu*, zato što je bolestan, ima maniju i što je škrt. Svi ti likovi suprotstavljaju se teatru, suprotstavljaju se igri iz koje žele pobjeći.

Lik Tripa Kotoranina u toj Držićevoj komediji ima sasvim suprotnu ulogu od lika Tripčeta iz *Mande*. Upravo je taj Kotoranin sve ono što Tripče nije i upravo on, kao i u *Dundu Maroju* stapa se u društvo Dubrovčana s malom razlikom da se u toj komediji izbjegao pokušaj rугanja, ali u trećem prizoru sam Kotoranin spominje „pomižane kruške“ koje su podvalili Dubrovčanima pa u svom govoru ističe sve nevolje koje prate Kotoranine ne samo u nekim Držićevim komedijama već u tadašnjem životu:

Bolje je meni nastojat kako ću lopiže prodat, neg da se mnom Dubrovčići rугaju... Dubrovčići, er kao uljezosmo jedan drugoga u ruge stavljat, njetko će i drugi pomižan ostat. Po bradu Božiju, da vrag uzme dušu onijem našijem ki pomižase kruške, da ih pomižanih Dubrovčićem prodaju, pak ih sami, bestije od tri bolanče, jedoše. Fortuna ih zategnu; staviše se tej kruške jesti: »Ova nije pomižana, ova nije uscana, ova nije.« Vrag da ih vazme! Daše fin svijem kruškami, da smo sad za rug Dubrovčićem i vituperijo od sve Dal-

macije. Ludjak jedan učini eror; a svi ga mudri ne mogu remedijat. A, uz ove tuge, još nas i naš dom i naša kuća bije. Oni vražji aer, koliko nas rađa, toliko nas kilavijeh rađa. Te vražje krepadure renjaju u nas, er sam većeokrat rekao u meni, a meni: kilo, vrag da te vazme, ako si i moje meso; i vas tedijo moj zlo' česti pridavam. Tizim na vražji Dubrovčići najveće kore. Da vrag uzme oni đavolji ajer ki nas pridrtijeh rađa, da smo za rug Dubrovčićem i vituperijo vragu njegovu ocu. Njeka me melankonija uhiti razbirajući ove stvari; po'ću malo začet uz luet....

U toj jadikovci Kotoranina Tripa iz *Arkulina* zrcali se odnos Dubrovčana i razlozi podsmjeha i ruganja susjedima. To posebno dolazi do izražaja u komediji *Mande* ili *Tripče de Utolče*, a gotovo u svakoj gdje je lik Kotoranin spominje se uzgred (*Arkulin*) pojačavajući komičnost situacije koja godi ondašnjem dubrovačkom gledateljstvu.

Osim toga Držić je sasvim u toku usmene tradicije, pun je aluzija na šale i anegdote koje su vezane za njegov kraj a koje su i starije od njegovih komedija. F. Čale ističe da narodne umotvorine predstavljaju poseban blok, naročito važan za dramatičara koji želi apelirati na cjelokupnu svoju publiku. Gore smo čuli jednu od omiljenih anegdota o Kotoranima koju nam Tripo priča: o pomokrenim kruškama. To je rugalica, koja se još u različitim inačicama čuje u primorju: Vozili Kotorani lađom u Dubrovnik kruške na prodaju pa ih iz pakosti, pomokrili. Međutim, zateče ih oluja, putovanje se otegne, pa su ih morali sami, jednu po jednu pojesti, postavši tako *vituperijo od sve Dalmacije* (Čale:1979:721)

S jedne strane posve je drugačija uloga Kotoranina u *Dundu Maraju* i *Arkulinu*, što smo već i zaključili.

Svaka riječ jadikovke stvara pred nama sliku jednog Tripčeta iz *Mande*, kojega Držić u svojoj galeriji predstavlja kao jednog od svojih patnika.

I komedija *Mande* ili *Tripče de Utolče* došla je u krnju obliku. Nedo staje joj prolog, prvi i dio drugog čina. Posljednji u komediji govori Tripče opraštajući se u ime Garzarije s publikom, napominjući da je on počeo pa sada eto i završava. Dakle, Tripče je nastupio prvi u komediji. No, da ne ulazimo u tu problematiku, recimo da je *Mande* podijeljena na uobičajenih pet činova, činovi u scene, samo ne do kraja dosljedno. Nastanak svih peripetija i smutnja oko Tripčeta leži u njemu samom: star je, slab i nemoćan, i još k tome opterećen nemilom tjelesnom manom – kilavošću. Ima mladu ženu koja mnogima zapinje za oko. Glavnu prepreku u svojoj sreći Tripče vidi u svojoj kili. Oslobodi li se nje, misli on, vjerojatno će se Mande smiriti. Radnja počinje u isto vrijeme: Tripče ide za lijekom, Mande za Dubrovčaninom, Lone i Krisa za Mandom.

U noveli koja se u *Mandi* opravljja nad kilavim Tripčetom, ističe S. P. Novak (1984:103) nema mnogo mjesta za toga Kotoranina. Njega se uvijek izlučuje, ponižava i prisiljava na igru koju on ne želi. Tripče se udvostručava kao i svi njegovi supatnici iz Držićevih komedija. I on se pita: *Koji je ono mladić u mojim haljinah?* Iako kilav, star i nemoćan u jednom trenutku skupi snagu odreći se svoje žene Mande i tim gestom, podcrtava S. P. Novak, još više otvara dramaturški prostor svom padu koji ga dovodi do spoznaje: *A ja sam veće neg iz pameti izišao*. Osramoćen, dokraja ponižen i vraćen u prostor svoje kuće (koja je u stvari njegov pakao) Tripče biva kažnjen i na ulici da bi ponovno prošao pakao doma. Na kraju ostaju svi zadovoljni: Mande je uzela dobra brjemena s Dubrovčaninom i izbjegla opasnost da bude osramoćena, Krisa se izliječio od svoje velike ljubavi, Lone je našao kćer, a Kata oca, Turčin sestru. Jedino Tripče mora na silu biti zadovoljan, kile se nije oslobodio, Mande ga je prevarila, a on opet mora pokleknuti i izreći: „Znaš ka je?, ja sam zločes, ja sam mahnit, a Manda moja žena, sveta je svetica, kad vi hoćete!“ Novak je u pravu kada kaže da se sve okrenulo protiv Tripčeta samo zato što je Mande morala dobiti sve kao nagradu od autoriteta, jer je bila ljubavnica autoriteta, ona u predstavi nije tek obična preljubnica, njezina postelja je mjesto gdje autoritet (Pedant) uzima i dio Tripčetova tijela i time ga kažnjava. Samo oni iz Mandine postelje imaju razlog od svijeta, pa zato imaju i načina da uvjere cijeli grad da je Mande svetica. Čak će učiniti da njezinu svetost na sceni potvrđuje Pedant, njezin ljubavnik, kojemu, dakako svi moraju vjerovati. No, u maski Tripčeta otkrivamo Držića kojemu su u vrijeme izvođenja te komedije, oko 1555. proizvodili strah i piščevu patnju i to oni koji su iz publike poricali Držiću vlasništvo, rekao bi Novak, theatruma.

Radnja se zbiva u Kotoru i možda je baš zato Držić u tom gradu našao lik prevarena muža, a zavodnika iz Dubrovnika. Osnovni motivi, kako je poznato, potječu iz Boccaccia, samo ih je autor znatno preokrojio i podesio svojoj zamisli s više izrečenih aluzija na Kotorane i njihovu crkvu sv. Tripuna *što se jedva vidi, na lonce i pinjate* što ih Kotorani donose na prodaju u Dubrovnik, *na one dobre persone koje svakom daju, na krepadure* koje vladaju Kotorom i sl.

I na kraju, ostaje nam još jedan Kotoranin, Pasimaha, sluga Zlatoga kuma iz *Skupa*. Jedina komedija u kojoj Kotoranin nije Tripo, no ni to nije slučajno s obzirom na to da svi likovi u tom djelu ukazuju svojim imenom na neke svoje glavne karakteristike. I Skup i Zlati Kum, Munuo, Pasimaha, Drijemalo, Variva, Gruba. Za razliku od pospana i sporog Drijemala Pasimaha je borben, čovjek koji se dosta razmeće vojnim terminima, točnije to je parodija razmetanja. On je zapravo miran i dobrodušan čovjek i njegove velike riječi su svjesno lakrdijanje, da na kraju ipak doživi okršaj sa Skupom. Tučnjava sa škrcem jest završeni element u Pasimahinoj akciji gdje je akcent upravo na

komici što proizlazi iz dobroćudnog, šaljivo-borbenog nastupa Pasimahe koji još i govori kako se *takvoj vojsi kaštjeli svi pridaju*.

Ostaje nam, nakon ovog kratkog uvida u likove Bokelja u Držićevim komedijama zaključiti:

- (1) Držić je dobro poznao bokokotorsku književnu situaciju i kao književnik i kao čovjek čije podrijetlo potječe iz Boke.
- (2) Likovi Bokelja su obično komični, nazivani Tripče, Tripčeta ili Tripe prema imenu Tripun, koje je i danas često ime u Boki, osim Pasimahe koji je također komični Kotoranin. Same izvedenice od imena Tripun pokazuju piščevu nakanu da u svojim komedijama prikaže „mane“ Kotorana.
- (3) Posebno su naglašene osobine Kotorana koje su Dubrovčani izrugivali prije svega zbog poznatog animoziteta dvaju gradova i tada, ali i kasnije, unatoč činjenici koje su svjesni i Bokelji i Dubrovčani, tada i danas, da se gotovo cijela bokokotorska književnost dopreporodnog razdoblja naslanja i prati dubrovačku, kao i da su svi poznatiji bokokotorski pisci toga vremena slavili Dubrovnik.
- (4) Držić u 16. stoljeću prikazujući Bokelje (koji, pretpostavlja se, nisu izmišljeni likovi) u svojim djelima ističe protočnost koja je, unatoč (ne)vremenima postojala kao i povezanost dvaju prostora.
- (5) I na kraju, likovi Bokelja, točnije Kotorana, u svakoj komediji imaju dramaturšku funkciju i svaki Kotoranin je poslužio Držiću u njegovoj nakani prikazivanja tadašnje političke i društvene situacije i ljudi nahvao i nazbilj.

Iz današnje perspektive mogli bismo podosta iz Držićevih djela prepoznati i u sadašnjim društveno-političkim prilikama.

Literatura

- Butorac, Pavao, 1928. *Gospa od Škrpjela*, Sarajevo
- Čale, Frano, 1979. *Tragom Držićeve poetike*
- Novak, S. Prosperov, 1984. *Planeta Držić*, Zagreb
- Novak, S. Prosperov, 1996-1999. *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb
- Novak, S. Prosperov, 2003. *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb
- *Poezija baroka*, 1976 (pr. Miloš Milošević & Gracija Brajković), Titograd
- *Proza baroka*, 1978 (pr. Miloš Milošević & Gracija Brajković), Titograd
- PSHK, 1964. knj. 6., *Marin Držić*
- Ravlić, Jakša, 1969. „Genealogije obitelji Držića“, str. 476-491, *Zbornik radova o Marinu Držiću*, Zagreb
- SPH, 1930, *Djela Marina Držića* (pr. M. Rešetar) JAZU

- Stara književnost Boke, 1993(I. Banac, S.P. Novak, B. Sbutega), Zagreb
- Švelec, Franjo, 1968. *Komični teatar Marina Držića*, MH, Zagreb
- Zbornik radova, 1969., Marin Držić, Zagreb

Vanda BABIĆ

CHARACTERS OF BOKA RESIDENTS IN DRŽIĆ'S COMEDIES

It can be claimed with confidence today that Kotor residents from the late fifteenth and early sixteenth century have a special place in the circle of European humanists. Older literature from the Bay of Kotor relies upon Dubrovnik's literature, and through this subject, the author particularly points out the role of Boka residents in *Držić's* comedies. Besides the fact that renowned genealogies state that Držić family was a noble family originating from Kotor, the choice of Kotor residents as characters in *Držić's* comedies is never random and they occupy, in each comedy, a carefully chosen place.

We find characters of Boka residents in four *Držić's* comedies; in three of them it is exclusively Tripče from Kotor (*Dundo Maroje*), Tripče de Utoľče (*Mande*), Tripe Kotoranin (*Arkulin*), and Pasimaha (Kotoranin) in *Skup*, the only character not having a recognizable Kotor name – Tripo, which is still very common in the Bay of Kotor.

Besides the fact that Kotor residents in *Držić's* comedies were regularly comical characters, in each comedy they also have a dramaturgical function and each Kotor resident served Držić's intention to display the contemporary political and social situation of that time and people "nahvao" and "nazbilj".

Key words: *Držić, comedies, Kotor residents, dramaturgical function, people "nahvao" and "nazbilj"*

Marjana ĐUKIĆ (Podgorica)

Institut za strane jezike

marjana2002@yahoo.fr

TRAKTAT O PORIJEKLU ROMANA OPATA IJEJA

Traktat o porijeklu romana opata Ijeja referentan je i važan književnoistorijski tekst u stvaranju poetike romana. U doba dominantnog klasicizma, vodile su se žustre polemike oko jednog ne-klasičnog žanra, otvarana su mnoga pitanja, pisani su brojni tekstovi, a opatova istorija konačno daje zasluženi značaj romanesknoj fikciji. Rad predstavlja i izlaže glavne punktove Ijeovog teksta.

Ključne riječi: *Ije, roman, istorija, pravila*

Teorijska razmišljanja o romanu aktuelna su tokom čitavog XVII vijeka. Period koji će označiti neprikosnoveni autoritet Aristotelove *Poetike* odraziće se paradoksalno i na proučavanje romanesknog žanra. U XVII vijeku francuska književnost preuzima značaj koji su u prethodnom vijeku imale španska i italijanska, pa osim dominantnog klasicizma i visokih rodova tragedije i komedije, i francuski roman poznaje bogatsvo i raznolikost. Pored toga, teorijska promišljanja, koja će otjelotvoriti Boalo *Pjesničkom umjetnošću* za klasicizam, otvaraju brojna književnoteorijska i književnoistorijska pitanja. Polemike, diskusije, rasprave, satirični dijalozi, opake kritike i apologetski tekstovi, sve dakle što do danas čini nezaobilazno okruženje romana započeto je upravo u sjenci Molijerovih i Rasinovih komada.

Prevod Aristotelove *Poetike* na latinski (Đorđo Vala u XVI vijeku) započeo je niz novih prevoda i tumačenja usmjerivši bitno književnoteorijska proučavanja. Nepostojanje romana u tekstu slavnog Grka dalo je za pravo negatorima romaneskne fikcije, no, iako žanr nije više imao nekadašnji ugled, nije prestajao da se pojavljuje i osvaja publiku. Romanopisci su pokušavali da ga prilagode *Poetici* pa su pitanja koja su otvarana bila vezana za pravila vjerovatnosti, prirodnosti, odnosa istoriografije i književnosti, moralne koristi. Pri tom, trebalo je primijeniti pravila klasične estetike na jedan ne-klasičan žanr.

U najžešćim polemikama, na Aristotela se se poyivali i oni koji su prezirali roman i oni koji su pokušavali da ga prilagode pravilima. Ipak, druga polovina XVII vijeka, naročito *Traktat o porijeklu romana*, prva istorija romana koja mu je pretke našla u najstarijim civilizacijama, zvanično rehabilituje žanr.

Osude i kritike romana, više ili manje ozbiljne, ciljale su ne samo pravila, već i specifične kvalitete žanra, ali najčešće moralnu vrijednost. Kritike su bile upućene navodnoj nekorisnosti romana (razonoda), nečasnosti u slikanju strasti i ljubavi (koji bi se mogao preuzeti kao model ponašanja) i konačno nemoralnosti (u čemu je najviše ugrožena „sveta“ institucija braka). Romano-pisci su nazivani „trovačima duša vjernika“ iza čega nije teško otkriti stalnu umiješanost crkve u književna pitanja. Fikcionalni karakter romana osuđivan je kao lažna slika koja se nudi i koja je, naravno, štetna, a umjesto razumu, romaneskne priče direktno su upućene mašti koju razbuktavaju.

No, nijesu svi kritikovali i napadali roman. Tokom čitavog vijeka bilo je zanimljivih razmišljanja i stavova. Radi se najčešće o predgovorima samih pisaca (D'Irfeov predgovor *Astreji*, predgovor *Ibrahimu* Žorža de Skiderija) ili su rasprave o romanu uključene u samu dijegezu, kao u *Kleliji*. Javljaju se, međutim, i prvi tekstovi koji osvjetljavaju specifično roman, na parodičan ili ozbiljan način. Antiroman hipertekstualnom raspravom sa kanonskim tipovima romana ostvaruje poseban kritičarski rad kojim se prati evolucija žanra i bitno se pomjera granica narativnih mogućnosti. U francuskom XVII vijeku ustanovljuju se istorija romana, književna kritika i teorija. Među mnogim, danas zaboravljenim, imenima, nalaze se i veliki autoriteti tog doba, klasični duhovi kao Šaplen, Boalo, Di Plezir, ali i sami romanopisci Sorel, Madlena i Žorž de Skideri.

Traktat o porijeklu romana

Objavljen kao epistolarni predgovor romanu *Zaida* (1670) čiji je navodni autor Segre, a stvarni gospoda De Lafajet, *Traktat o porijeklu romana* opata Ijea najozbiljniji je poetički tekst o romanu u XVII vijeku. Kako se po naslovu može zaključiti, Ijeov naum je istorijski pregled razvoja romana, ali taj tekst od stotinjak stranica sadrži i teorijske stavove, pa uz Italijane Djiralda i Pinju čiji je rad Ijeu poznat, na koje se poziva i sa kojima polemíše, *Traktat* je prvi francuski tekst koji se bavi teorijom i istorijom romana dajući značajan doprinos počecima poetike žanra.

Pjer Danijel Ije (Pierre Daniel Huet, 1630-1721), erudita i poliglota, kasnije opat, ugledan član mondenskog društva i jedan od posljednjih humanista svoju učenost i reputaciju dao je ovom tekstu koji će postati nezaobilazan u izučavanju romana. Ije porijeklo romana ne vezuje „ni za Provansu, ni za Španiju“, već mu porijeklo pronalazi u najstarijoj antici, u egipatskoj civi-

lizaciji, a javlja se kasnije u arapskoj, persijskoj, indijskoj i sirijskoj. Najveći dio *Traktata* zapravo je ređanje i nabranje raznih romana iz raznih starih civilizacija koje prati hronološki, preko grčkih i rimskih, zatim preko starih francuskih romana do onih kasnije nastalih u Italiji i Španiji pa sve do auto-rovih savremenika.

Na početku teksta daje se definicija žanra: „Ono što zaista zovemo romanima jesu fikcije o ljubavnim avanturama, umjetnički napisane, u prozi, za zadovoljstvo i pouku čitalaca.“¹ Ije dalje razrađuje definiciju – upotrebljava termin fikcija da bi se roman razlikovao od istinitih priča; ljubav mora biti glavna tema romana; proza je pogodnija vremenu u kojem Ije živi, a umjetnički znači da roman podliježe izvjesnim pravilima bez kojih bi bila zbrkana gomila bez reda i bez ljepote. Pravila i pravilnost jesu kategorije važne i u hronološkom pregledu (šta jeste, a šta nije roman), a zasnovani su na navedenoj definiciji kojom *Traktat* počinje tako da će u toj hronološkoj enumeraciji mjesta naći i brojni nefikcionalni istorijski tekstovi i svete knjige.

Cilj romana je pouka, i Ije ponavlja čest moralistički stav XVII vijeka da se vrlina mora nagraditi, a porok kazniti. Svjestan da čitaoci ne vole čistu pouku, predlaže romanopiscima da ih prevare čarima zadovoljstva i da prijatnim i slikovitim primjerima ublaže strogost lekcije.

Ije govori i o romanima u stihu i o spjevovima (*poèmes épiques*) smatrajući da razlika u odnosu na roman nije samo u stihu, već postoje suštinske razlike, iako ima i sličnosti. Spjevovi imaju više čudesnog koje je uvijek vjerovatno, a romani imaju više vjerovatnog, mada ponekad imaju i čudesnog. Spjevovi su pravilniji, imaju manje materije, događaja i epizoda, roman ih ima mnogo više, budući da je manje uzvišen i manje slikovit. Najzad, *epske poeme* za temu imaju neku vojnu ili političku akciju, a ljubav se obrađuje samo slučajno, u romanu, kao što je naveo u definiciji, ljubav je glavna tema a slučajno to može biti politika ili rat.²

Kao mnogi njegovi savremenici, Ije poredi roman s epom ali ovoga puta, prvi put nakon konstituisanja srednjovjekovnog romana u odnosu na *chansons de geste*, imamo uočavanje distinktivnih karakteristika između te dvije vrste. No, Ije plaća danak vremenu u kojem živi pa ignoriše nastanak prvih francuskih romana i njihov čudesni svijet. Italijanski viteški spjevovi poznati u francuskom XVII vijeku i teorijski tekstovi o njima poznati su Ijeu pa će vezivanje čudesnog za ep a ne za roman biti posljedica tog italijanskog *mélange*-a romana i epa.

¹ Prevod definicije je iz knjige Jovana Popova, za ostalo je korišćen tekst *Traite de l'origine des romans*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1966.

² *Ibid*, str. 4-7

Osim što je razgraničio roman u odnosu na spjevove, Ije pravi razliku između istorije i romana, po ugledu na Aristotela, naravno. Zanimljivo, on pronalazi i u istorijskim tekstovima elemente lažnog, ali većina je istinita, dok u romanu istina postoji u nekim dijelovima, ali u najvećem dijelom su lažni. Romani čak mogu biti i potpuno lažni *en gros & en detail*. Ta *potpuna fikcija*, smatra Ije, prihvatljivija je u komičnim romanima čiji su akteri osrednje sudbine nego tamo gdje su akteri prinčevi i osvajači čije su pustolovine slavne i nezaboravne. Vjerovatnost, koja ne postoji uvijek u istoriji, suštinska je za roman, zaključuje Ije.³

Kao što je rečeno, najveći dio *Traktata* koji slijedi nakon definisanja i razgraničenja žanra u odnosu na spjev i istoriju, jeste istorijski slijed etapa romana u kojima definiše šta jeste a šta nije roman, a zatim pronalazi pravilnosti i nepravilnosti u odnosu na svoju definiciju. Najviše prostora dobiće grčki roman, a među njima posebno Heliodor, *Homer za roman*. Srednjovjekovni francuski, kako Ije kaže, *stari roman* spada u nepravilne, kao i *Amadisi*, „daleko od najvišeg stepena umjetnosti i elegancije“ koju će, prema opatu, Francuska kasnije dati romanu. Polemišući sa Điraldijem koji je mnoštvo zapleta smatrao italijanskim izumom, Ije smatra da su to prije Italijana izmislili Grci i stari Francuzi, a ovi posljednji su ih toliko umnožavali bez reda, bez veze i bez umjetnosti tako da su Italijani preuzevši od njih oblik romana, preuzeli i greške.⁴ Prezir prema srednjovjekovnoj književnosti, koja za opata nosi često kvalitet neznanja i varvarstva, ne sprečava ga da ipak uoči anteriornost *Tristana* i *Lanselota* u odnosu na španski i italijanski roman.

No, romane svog doba ipak smatra najboljim, najviše zbog učtivosti galantnog ponašanja koja dolazi iz velike slobode koju žene uživaju u Francuskoj. One su te koje postavljaju pravila, formalne zahtjeve koje muškarci slijedeći stvaraju pravu umjetnost. Značajnu ulogu Ije pripisuje „jedinstvenoj“ *Astreji*, koja je vratila pravilnost i učtivost u roman i koja je najvještije načinjeno i najpristojnije djelo koje se pojavilo u svom žanru pomračivši slavu grčkih, italijanskih i španskih romana.

U analizi pojedinačnih romana Ije dotiče probleme poetike romanesknog žanra. Pitanja su uglavnom izazivala pažnju i razmišljanja i prije njega – odnos istorijske i fikcionalne istine, kompozicija romana i jedinstvo radnje, vremenski raspored pripovijesti (početak *in medias res*, analepse pa vraćanje glavnom toku, mnoštvo prepreka koje vode ka razrješenju kojim roman završava što odgovara očekivanju čitalaca), pitanje stila, podražavanja modela, pitanje vjerovatnosti.

³ *Ibid.* str. 8-10

⁴ *Ibid.* p. 44

Ije na kraju daje vrlo zanimljive sudove o porijeklu romanu koji pronalazi u ljudskoj potrebi za pričom: „Ova sklonost pričama koja je zajednička svim ljudima ne dolazi ni razumski, ni podražavanjem, ni kao običaj: ona je ljudima prirodna“, pojašnjavajući nakon toga kakvo zadovoljstvo roman pruža čitaocu i kakva je korist od takvog dejstva. Pri tom, smatra da dva sasvim oprečna puta, neznanje i učenost, vode istom cilju – fikcijama, pričama i romanima. Otuda i najvarvarskiji narodi, kao i oni najcivilizovaniji vole romaneskne kreacije.

Mnogo zamjerki bi se moglo uputiti Ijeu, prije svega pokušaj uspostavljanja pravila gdje je nepravilan svaki roman koji, na primjer, ne počinje *in medias res*, neobičan je njegov izbor kanona u kome nedostaju značajni romani, naročito srednjeg vijeka; pri tom, *Traktat* često služi da pokaže autorovu erudiciju, a mogu se pronaći i brojne kontradiktornosti. Međutim, Ijeov *Traktat* jeste apologija romana, kada su ga mnogi napadali, kritikovali i ismijavali, odbrana čitanja i čitalačkog uživanja. Priznaje Ije da se dešava da romani hladne pobožnost, da podstiču neke neumjerene strasti, da kvare vladanje, ali zao duh se i bez toga lako u zlo upušta. Za njega su romani *tihi učitelji* koji uče da govorimo i da živimo.

Kao kritičar Ije za Servantesa ističe da je jedan od najljepših duhova koje je Španija stvorila, ističe ulogu žena u razvoju francuskog romana i posebno, na kraju, ističe prvo žensko autorstvo u dugom istorijskom nizu - Madlene de Skideri⁵.

Od objavljivanja, *Traktat o porijeklu romana* postaje referentan tekst. U narednom vijeku će Didroova *Enciklopedija* u odrednici *Roman* za istoriju žanra uputiti na Ijea, ali će enciklopedisti biti kritični prema opatovim kanoanima iz XVII vijeka (*Astreja*, gospođica de Skideri) kojima zamjeraju nevjerovatnost i opscenost. Njegova teorija o istočnjačkom porijeklu romana biće prihvaćena i imaće mnoge pristalice, sve do Bedijea.

Kamij Esmen (Esmein) zaključuje u *Poetici romana* da će se takav selektivan odnos prema tom tekstu zadržati i u XX vijeku. Ipak, Ijeov *Traktat* je, po njenom mišljenju, koncepcija koja je i estetička i etička, koja je između dviju estetika, barokne s jedne strane (epska kompozicija, odbacivanje linearne hronologije) i klasične s druge (jedinstvo radnje, odbacivanje ornamentalne deskripcije, srednji stil), ali da uprkos širini (istorijski, antropološki, filozofski aspekt) *Traktat* čini posebnu i potpunu poetiku romana.

⁵ Ranije autorke, kao Elizen de Kren, Ijeu su nepoznate.

Literatura

- Boilève-Guerlet, Annick. – *Le Genre romanesque : des théories de la Renaissance italienne aux réflexions du XVIIe siècle français*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1993.
- Huet, Pierre Daniel. – *Traité de l'origine des romans* (1670), Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1966
- *Poétique du roman*, Scudéry, Huet, *Du Plaisir et autres textes théoriques et critiques du XVIIe siècle sur le genre romanesque*, Edition établie et commentée par Camille Esmain, Paris, Honoré Champion éditeur, 2004
- Popov, Jovan. – *Klasicistička poetika romana*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001.
- Žmegač, Viktor. – *Povijesna poetika romana*, (treće izdanje), Zagreb, Matica hrvatska, 2004.

Marjana ĐUKIĆ

TREATISE ON THE ORIGIN OF THE NOVEL BY ABBOT HUET

Treatise on the origin of the novel by abbot Huet is an important literary-historical text in creating a poetics of the novel. In the time of dominant classicism, heated debates were led about a non-classical genre, many questions were opened, numerous articles written, and the abbot's history finally gives well-deserved importance to the novel fiction. Th paper presents and sets out the main points of Huet's text.

Key words: *Huet, Novel, History, Rules*

UDK 141.72(44+73)

Pregledni rad

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

alexmontenegro@t-com.me

**ODBIJANJE PRAVILA I NEPRIHVATANJE
AUTORITETA: PROLEGOMENA ZA FEMINISTIČKU
TEORIJU KROZ PERSPEKTIVU JULIJE KRISTEVE (I)**

Cilj ovoga rada je da se ukaže na osnovne razlike između francuskoga i američkoga feminizma, s posebnim osvrtom na rad Julije Kristeve, odnosno onaj dio njenog rada koji se bavi ženom i njenim uticajem na teoriju koja je pisana šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka i kasnije. U drugom dijelu rada dat je poseban osvrt na njene eseje „Novi tip intelektualca: Disident“ i „Vrijeme žena“ koje feministički usmjerene teoretičarke smatraju značajnim doprinosom toj teoriji.

Ključne riječi: *francuski i američki feminizam, feministička teorija, Julija Kristeva, „Novi tip intelektualca: Disident“, „Vrijeme žena“*

Feministički usmjerene teoretičarke pokušavale su da definišu francuski odnosno američki feminizam ili, konkretnije, da ukažu na razliku koja između njih postoji. Jednu od definicija ponudila je poststrukturalistička teoretičarka Toril Moi koja navodi da se suštinska razlika između dvije vrste feminizma ogleda u ovome: dok anglo-američki feminizam artikuliše empirijsku i esencijalističku koncepciju ženskoga sopstva koja je karakteristična za liberalni humanizam, koncepcija ženskoga sopstva Francuskinja je antiesencijalistička, a tekstualno zasnovana metodologija francuskoga feminizma efektno dekonstruiše patrijarhalne konstrukcije roda i na taj način aktivno dovodi u pitanje patrijarhalnu kulturu u njenom sopstvenom kontekstu.¹ Ona zaključuje kako Amerikanke karakteriše jaka i eksplicitna odanost političkom i odsustvo teo-

¹ Pogledati u studiji Toril Moi, *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija* (bibliografski podaci navedeni su na kraju ovoga rada), na stranicama posvećenim francuskoj i američkoj feminizmu.

rijske zasnovanosti, dok odnos Francuskinja prema političkom ostaje prilično nejasan – čini se da su aistorične i idealistički nastrojene.

Drugu definiciju potpisuje feministička naratološkinja Suzan S. Lanser prema kojoj je nemoguće na jednostavan način predstaviti razliku između „američkog“ i „francuskog“ feminizma: o „francuskom“ feminizmu, navodi ona, promišlja se u okvirima teorijskih premisa poststrukturalizma, dok se o „američkom“ promišlja kroz političke imperativne ženskoga pokreta za oslobođenje, istorijskoga iskustva žena uopšte i spisateljki posebno.²

Pokušaja definisanja dvije vrste feminizma ima gotovo koliko i pokušaja da se rasprave o feminizmu izvedu na sistematičan način. Na sličnu nedorečenost nailazimo i kad nastojimo definisati različite vrste francuskoga feminizma uz napomenu da se kao zajednička osnova njihova razvoja nameću tri značajna faktora: kritika humanizma, dešavanja u sferi političkoga tokom 1968. godine i djela Simon de Bovoar, posebno njen *Drugi pol* u kojem je između ostaloga napisala da je za njega ona pol, „ona je definisana i razlikovana u odnosu na muškarca, a ne on u odnosu na nju; ona je slučajna, sporedna kad se uporedi sa suštinskim. On je subjekat, on je Apsolutan – ona je Druga“.³ Analizirajući društveni kontekst decenije koju je, između ostaloga, obilježio uticaj feministički orjentisanih teoretičarki, Kari Vel je napisala: „Skoro dvadeset godina poslije objavljivanja *Drugog pola*, Francuska se suočila sa do tada neviđenom revolucijom – više ideološkom nego političkom – koja je stvorila 'kulturu protesta' iz koje će nastati raznolik ali snažan ženski pokret. Maj '68. godine počeo je kao revolt protiv prevaziđenoga obrazovnog sistema i prerastao u opšti pokret protiv birokratizacije francuskoga života i institucija koje nijesu imale razumijevanja za individualne potrebe i stvarale su bezlična ljudska bića sposobna samo za život koji je tekao prema ovoj rutini: *metro-bureau-dodo* ('podzemna željeznica-posao-spavanje'). Iako je '68. ponudila malo toga po pitanju političkoga programa zbog čega su joj politički efekti bili ograničeni, pokazala je da je lični život i političko pitanje, i da veza između ličnoga i političkoga može značajno uticati na razvoj ženskoga pokreta. Politika više nije smatrana samo praksom partija i vlade, već se bavila i pitanjima koja se odnose na svakodnevni život, kakav bi mogao da bude i šta bi mogao da znači“.⁴

² Pogledati u tekstu Suzan S. Lanser, „Ka feminističkoj naratologiji“, *Ars*, 5-6, 2010., str. 168-172.

³ Ellen Rooney, ed., *The Cambridge Companion to Feminist Literary Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, „... She is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the incidental, the inessential as opposed to the essential. He is the Subject, he is the Absolute – she is the other“, str. 155.

⁴ *Ibid.*, „Almost twenty years after *The Second Sex* appeared, France experienced an unprecedented revolution – more ideological than political – which produced a “culture of protest” out of which a varied but forceful woman’s movement would emerge. May '68 began as a

Francuske teoretičarke davale su sopstvene iskaze o feminizmu, načinu na koji su žene proživljavale događaje koji su ih udaljili od organizacija u koje su bile uključene zajedno s muškarcima i koji su uticali na formulisanje koncepta seksualne politike koji do tada nije postojao a nudio je mogućnost razmatranja polnih i društvenih odnosa predviđenih socijalnom hijerarhijom (Kler Dušen), i u okviru svojih tekstova i studija insistirale su na različitim konceptima o kojima su pisale na originalne načine: u svom tekstu Elen Siksu kreće od „neobjašnjivog, misterioznog, konkretnog“,⁵ Lis Irigaraj je polemična i poetična, zahvata u filozofski kanon misli, Kristeva je hermetična i plati-pusovski intertekstualna u nastojanjima da, između ostalog, razvije „teoriju o marginalnosti i subverziji i disidenstvu“.⁶ Njeno pisanje teško je razumjeti jer, kako je to naveo M. Ben-Naftali, prevodilac Kristevinih *Ljubavnih pripovijesti* na hebrejski, njen jezik je dionizijski više nego platonski, barokni više nego klasičan. „Dok se klasični jezik zasniva na vrijednostima reda, jedinstva, jasnosti, hijerarhije i stabilnosti, barokni jezik Kristeve je jezik prekoračenja, raspusnosti, pokreta, odbijanja pravila i neprihvatanja autoriteta“.⁷

U svojim tekstovima Kristeva izražava ambivalentan odnos prema feminizmu o kojem je pisala više puta („Od Itake do Njujorka“, „Novi tip intelektualca: Disident“, *Ljubavne pripovijesti*, „Vrijeme žena“ itd.). U jednome od osvrta na tu problematiku naglasila je kako feminizam ne treba pretvarati u novu religiju, poduhvat ili sektu – potrebno je započeti specifičnu i detaljnu analizu koja će nas udaljiti od romantične melodrame i samozadovoljstva, a do prave ženske inovacije (u bilo kojoj od društvenih oblasti) doći će kad maternitet, ženska kreacija i veza među njima na bolji način budu shvaćeni. Ambivalentan odnos prema feminizmu, posebno prema feminizmu jednako-

revolt against a dated educational system then became a more general movement against the bureaucratization of French life and institutions which, consequently, had no regard for individual needs and turned out carbon-copy humans capable only of following a routinized life: *metro-bureau-dodo* ('subway-work-sleep'). While '68 offered little in the way of a political agenda and so had only limited political effects, what it did was demonstrate that personal life was also a matter of politics, and this link between the personal and political would greatly influence the development of the women's movement. Politics was no longer considered simply the practice of parties and government, but a matter of how one lived one's everyday life, what it could be and what it could mean", str. 157.

⁵ *Ars, op. cit.*, str. 13.

⁶ Dubravka Đurić, *Teorija, rod, poezija*, str. 104.

⁷ Orna Coussin, "Give birth or write: Julia Kristeva lectures on feminist philosophy", "If classic language is based on values of order, unity, clarity, hierarchy and stability, the baroque language of Kristeva is a language of excess, dissolve, rule rejection, refusal to accept authority, and movement", str. 1.

Svakako treba naglasiti da je zbog pomenute hermetičnosti i intertekstualnosti prevodenje tekstova koje je napisala Kristeva pravi izazov za prevodioce, ali i da su propusti mogući. (prim. A. N. B.)

sti, izrazila je i Irigaraj koja navodi kako ne zna što se podrazumijeva pod terminom „feministički“ jer se riječ na razne načine upotrebljava: „Zamorno mi je da danas klasifikujem sve žene – sve žene i muškarce koji su blisko ili ne sasvim blisko povezani s pokretima za oslobođenje žena, i ne samo pokretima – na feministkinje i one koje to nijesu“.⁸ Prema Irigaraj važno je omogućavanje dvostruke subjektivnosti, a da bi se omogućila takva subjektivnost neophodno je izaći iz ograničenja pojedinačnoga diskursa i pokazati kako je takav diskurs nužno ograničen na pojedinačni subjekat.⁹

Ipak, obje teoretičarke analiziraju pojmove koji su značajni za rad feministkinja i pružaju uvid u predmete i metode koji su u feminističkome teoretisanju suštinski. Pomenućemo ovom prilikom „nastojanje da se tijelo vrati u diskurs humanističkih nauka“¹⁰ inspirisan Kristevinom podjelom na semiotičko i simboličko, dva važna elementa koji formiraju značenje; potom, pitanje značaja materinskoga u formiranju subjektiviteta kao zakona koji postoji prije zakona oca, i pojam abjekcije, „koji je veoma koristan u dijagnostifikovanju dinamike opresije“.¹¹ U razgovoru s Ninom Živančević Kristeva je rekla kako je veoma teško utvrditi kad je inicirano njeno interesovanje za „feminino“, mada se čini da je to bilo u trenutku kad je počela da postavlja pitanja o sebi samoj, u periodu adolescencije kad se probudilo interesovanje za književnost u kojoj su bila sadržana pitanja o polnim razlikama, i u vrijeme kad je kao strankinja i kao žena u Parizu u muškim intelektualnim kružocima „oblikovala svoj semiotički projekat“¹²: „U teorijskom radu“, navodi ona, „ovo pitanje pokrenula sam na sažet ili, na način koji bi se mogao okarakterisati kao diskretan, ali koji je u isto vrijeme bio i veoma intenzivan“.¹³ U prvoj rečenici jedne studije postavila je pitanje kojim nas uvodi u razmatranje konteksta koji je feministkinjama bio posebno interesantan: „Raditi na jeziku, truditi se oko *materijalnosti* jezika koji društvo smatra sredstvom ostvarivanja kontakata i razumijevanja, ne znači li to bez odlaganja proglasiti sebe neznancem/

⁸ *Ars, op. cit.*, str. 36.

⁹ *Ibid.*, str. 32-58.

¹⁰ *Ibid.*, str. 62.

¹¹ *Ibid.*, str. 64.

¹² Toril Moi, ed., *The Kristeva Reader*, “also helped to give shape and edge to her ambitious semiotic project”, str. 3.

¹³ Zivancevici, Nina, “An Interview with Julia Kristeva”, “It is very difficult to trace back my interest in the “feminine”. I suppose that at the very moment in which I started asking questions about myself the question of the “feminine” had already been formulated in my mind, so one could say perhaps it started in the period of my adolescence when I became interested in literature which necessarily asks questions about the sexual differences. But, you are right, in my theoretical work, this question is raised in a more succinct manner, perhaps also more discreet one, but which was nevertheless very intense”, str. 1.

strancem (etranger) jeziku?“¹⁴ a u *Žudnji u jeziku* da je možda neophodno biti ženom da bi se pokušao preuzeti taj prečeran ulog iznošenja racionalnoga projekta na spoljašnje granice označivalačkoga poduhvata muškaraca. Kratak osvrt na rani period stvaralaštva Kristeve otkriva nam da osim interesovanja za feminino i jezik koji ne smatra monolitnim „već složenim, heterogenim označivalačkim procesom, smeštenim u subjekt i između subjekata“,¹⁵ ostali ključni teorijski pojmovi kojima se u svom djelu bavi jesu abjekcija, hora, intertekstualnost, *jouissance*, roman, poetski jezik, semanaliza, simboličko/semiotičko, tekst itd. Svojim radom na svakom od pojmova potvrdila je riječi Rolana Barta: „Julija Kristeva mijenja red stvari: ona uništava posljednje poznate pretkonceptije, one za koje mislimo da nas mogu utješiti, one na koje smo pomislili da možemo biti ponosni: ona pomjera *već rečeno*...“¹⁶

Žena i maj 1968. godine

Govoreći o maju 1968. godine, kad se u Francuskoj desila revolucija koju je bilo nemoguće uporediti s bilo kakvim prepoznatljivim revolucionarnim modelom (koja je bila „više ideološka nego politička“¹⁷) i koja je značajno uticala na formiranje osnova feminističke teorije, Kristeva je naglasila: „Borili smo se da pronađemo značenje u destrukciji. Zauzimali smo fabrike; i sama sam u traganju za smislom u životu u ovome uzela učešća. Ali čitajući u tom trenutku, kao što to obično činimo, pojedine tekstove (Bibliju, Jevandolja, Tomu Akvinskog), shvatila sam da je važno djelovati u toj fazi društvenog razvoja ulaženjem u fabrike ali da, prije toga, treba da se postavimo u sebi samima“.¹⁸ Kristeva se u svome radu vraća osnovnim tekstovima hrišćanstva i judaizma i smatra da je primarna poruka Toma Akvinskog koju je preformulisala na sopstveni način – voli drugog kao sebe ali prvo u sebi, samome sebi, budi izvor zadovoljstva. *Apropos* 1968. i Toma Akvinskog dodala je da zaliječiti treba svoje unutrašnje rane i kao rezultat će se javiti sposobnost za društvenu akciju ili zahvat s drugim na društvenoj ravni: „... moramo zaliječiti svoje poljuljane narcizme prije nego što formulišemo više ciljeve“.¹⁹

¹⁴ Toril Moi, ed., *The Kristeva Reader*, “To work on language, to labour in the *materiality* of that which society regards as a means of contact and understanding, isn’t that at one stroke to declare oneself a stranger/foreign (*etranger*) to language?” str. 3.

¹⁵ Dubravka Đurić, *Teorija, rod, poezija*, str. 104.

¹⁶ Moi, *The Kristeva Reader*, “Julia Kristeva changes the order of things: she always destroys the latest preconceptions, the one we thought we could be comforted by, the one of which we could be proud: what she displaces is the *already-said*...”, str. 1.

¹⁷ Ellen Rooney, *op. cit.*, “more ideological than political”, str. 157.

¹⁸ *Ars*, *op. cit.*, str. 60.

¹⁹ *Ibid.*, str. 60-61.

Žena i formulisanje viših ciljeva

U kontekst o formulisanju viših ciljeva uvela je mnoga od svojih interesovanja (interesovanje za Bibliju, Jevandolja i Toma Akvinskog spada u kasniji period njenog stvaralaštva) – lingvističko, književno, semiotičko, psihoanalitičko – ali i nit koja ih povezuje: „istrajnu žudnju za istraživanjem i praćenjem početka“, ²⁰ stalno generisanje revizionizma, kako je to formulisala Ketlin O’Grejdi koja je, postavljajući tokom jednog razgovora pitanje Kristevoj, navela da je ova tendencija inicirana u njenom djelu novozavjetnim citatom Jovanovim (U početku bijaše riječ) koji je u svojim tekstovima ova teoretičarka neprestano transformisala. U tekstu o Selinu napisala je, „Ne!, U početku bijaše emocija“, pišući o Frojdu, „U početku bijaše mržnja“, o Prustu, „U početku bijaše patnja“ ²¹, i zaključila kako je na vraćanje porijeklu inspirisala činjenica da ono pripada kategoriji fundamentalnih metafizičkih pitanja koja se ne mogu izbjeći u lingvistici i psihoanalizi. U maniru psihoanalitičarke navela je kako na putu istraživanja infantilnoga šecanja dolazi do transmutacija u našem jeziku. „Govoreći, prelazeći kroz kosmos znakova, mi stižemo do emocija, senzacija, afekata i do onoga što je Frojd nazvao ‘pupkom snova’. To je nešto što se ne može imenovati, a što postaje, ipak, izvor našeg istraživanja. Heteronimija naše psihe oduvijek okupira moje istraživanje. Ja sam zainteresovana za govor, i za drugu stranu govora koja je neizostavno filtrirana govorom pa ipak još nije govor“ ²². Da parafraziramo: tu heterogenost je na različite načine nazivala i za njom je tragala u ljubavi, abjekciji, užasu. Nazvala ju je semiotičkom u odnosu na simboličko. Iz Kristevinih napisa zaključujemo kako se porijeklo kao kategorija ne može izbjeći ni kad je o ženama i feminizmu riječ.

Žena, Kina i Rutina knjiga

U traganju za porijeklom i generisanjem revizionizma putovala je u Kinu đe je produbila saznanja o ženama i porijeklu matrijarhata u okviru drevnoga kineskog društva kad je posetila neka mjesta u kojima postoje arheološka nalazišta. Na jednom mjestu opazila je ženski skelet u sred iskopine, okružen drugim ženskim skeletima, čime se sugerise dominantna i politički aktivna uloga koju su žene mogle imati u društvu. Moderni antropolozi su u kontroverzi povodom toga pitanja, ističe Kristeva, ali ipak ne može se poreći da je drevna Kina bila veoma razvijeno matrilinearno i matrilokalno društvo. „To otkrivamo u određenim kodovima koji datiraju iz prvog milenijuma kao i na

²⁰ *Ibid.*, str. 59.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*, str. 59-60.

nekim drugim, slučajnim mjestima“.²³ Nešto kasnije, komentarišući porijeklo još jednom, osvrnula se na Rutinu knjigu koja, prema njenim riječima, predstavlja glavnu refleksiju o alteritetu i čudnovatosti žene koja se nigde drugo ne može naći jer Ruta Moabita je strankinja ali je nasljednica kraljevske kuće Davidove. „Tako, pri pomenu suvereniteta dolazi do inskripcije tuđeg feminiteta. Institucionalizovani judaizam ovo ne prepoznaje, pa ipak je dio tradicije velikodušnosti prema drugom koja je u srcu jevrejskog monoteizma“.²⁴

Žena i subverzivni potencijal

Svoj stav o ženskome pitanju Kristeva konkretizuje i u eseju pod naslovom „Novi tip intelektualca: Disident“²⁵ u kojem piše o tri grupe intelektualnih disidenata i opisuje novu politiku marginalnosti ali i subverzivni potencijal žena u procesu traganja za „novom formom političkog angažmana među intelektualcima“²⁶ kojim bi se izbjegla stara dijalektika gospodar-rob koju je koncipirao Hegel. Kristeva je, u tom kontekstu, postavila pitanje: „A polna razlika, žene: nije li to još jedna forma disidenstva?“²⁷ U tome eseju polaznu tačku za nju predstavlja Hegelovo razmišljanje o zakonu, odnosno o razlici između Ljudskoga zakona (zakon čovjeka, vlada i etike) i Božanskoga zakona (zakon žene, porodica, obožavanje mrtvih i religije): „na strani muškaraca pojmljiv je zakon svjesne egzistencije; na strani žena, tamno pravo podzemnog svijeta“.²⁸ Ona navodi da ima osnova za kritiku te prefrojdotske i izuzetno faličke vizije ali se zadržava na tački da konačni zakon (Božanski zakon) biva uspostavljen kroz smrt i u kojoj ne postoji zakon, osim zakona smrti – čak, a u pitanju je pojedinost koju feminizam ne razvija, upravo žene se manje boje smrti ili zakona, što je razlog zbog kojeg one upravljaju i jednim i drugim. Savremenijom terminologijom rečeno, one upravljaju pitanjima podzemnoga svijeta političkog zakona predstavljenoga zakonima reprodukcije. Da li to znači da majke, na suprotnoj krajnosti disidenstva, jesu posljednje jamstvo društvenosti, jer one obezbjeđuju nastavak vrste, pita Kristeva.

²³ Feral, Josette, „China, Women and the Symbolic“, „This we discover in certain codes dating as far back as the first millenium as well as in other fortuitous places“, str. 9.

²⁴ *Ars, op. cit.*, str. 59-60.

²⁵ Toril Moi, ed., *The Kristeva Reader*, „A New Type of Intellectual: The Dissident“, str. 292-301.

²⁶ *Ibid.*, „a new form of political engagement among intellectuals“, str. 292.

²⁷ *Ibid.*, „And sexual difference, women: isn't that another form of dissidence?“ str. 296

²⁸ *Ibid.*, „On the side of men, the clear law of conscious existence; on the side of women, the dark right of nether world“.

Žena i konsenzualni zakon politike

U tome esaju Kristeva zaključuje da žena nikad ne učestvuje u konsenzualnome zakonu politike i društva već, poput roba promovisanoga u rang gospodara, stiče pristup tome svijetu samo ako postane muškarcu homologna: ona je zatočena u okviru granica svoga tijela i svoje vrste čak i, shodno tome, uvijek se oseća *izgnanom* iz opštih klišea koji grade zajednički konsenzus i samih snaga generalizacije koje su intrinzične jeziku. „Taj ženski izgon u odnosu prema Opštem i prema Značenju je takav da je žena uvijek singularna do tačke u kojoj počinje da predstavlja singularitet singularnoga – fragmentaciju, nagon, neimenovano. Stoga ju je filozofija uvijek stavljala na stranu tog singulariteta. (...) Ali ta đavolska sila izgnana iz značenja takođe može težiti priznavanju na drugi dijabolički način: iz toga razloga žene je progutala mašinerija institucionalizovane moći do raspona da danas one predstavljaju njegove najbolje nade (npr. uspon žena u okviru političkih partija)“.²⁹

Žena i kontekst

U zavisnosti od toga da li Kristevin odnos prema ženi i feminizmu posmatramo kroz francuski, britanski ili američki kontekst, on do nas dopire na različite načine. Na različitost nailazimo i kad raspravljamo o hronološkome okviru tekstova koje je na tu temu napisala, odnosno osnovnih tekstova na koje se oslanjala pišući o ženi. Moi sugerše da su njene negativnije napomene o feminizmu usmjerene na način na koji ga je definisala grupa Psych at Po – kao reformistički pokret čije su pripadnice žene koje teže da ostvare moć unutar postojećega okvira buržoaske države. U drugim prilikama, pak, „njena upotreba te riječi približava se opštijoj engleskoj definiciji prema kojoj je feminizam pokret koji teži da okonča sve forme patrijarhalne ili seksističke moći“.³⁰ Tekstovi u kojima se Kristeva zanima za subverziju i disrupciju svih monolitnih struktura moći, mogu poslužiti kao podrška tome cilju. Ipak, zaključuje Moi, činjenica da je ostala prilično ravnodušna prema pozivima da eksplicitno feministički pristupi zapadnoj kulturnoj tradiciji i negodovanje koje je jasno izrazila prema feminističkome insistiranju da se politizuju svi ljudski odnosi, ukazuju na prilično udaljen odnos prema aktuelnim femini-

²⁹ *Ibid.*, „This female exile in relation to the General and to Meaning is such that a woman is always singular, to the point where she comes to represent the singularity of the singular – the fragmentation, the drive, the unnamable. This is why philosophy has always placed her on the side of that singularity (...) But this fiendish force exiled from meaning can also aspire to recognition in another diabolical way: this is why women have been swallowed up by the machinery of institutionalized power to the extent that today they represent its best hopes (cf. the rise of women within the political parties)“.

³⁰ *Ibid.*, „At other times, however, her use of the word comes much closer to the more general English definition of it as a movement seeking to put an end to all forms of patriarchal or sexist power“, str. 9.

stičkim raspravama i prema feminizmu uopšte. Ben-Naftali nas podseća na Kristevin jedinstven odgovor na čuveno pitanje „Što je žena?“ prema kojem zaključujemo da je više interesuje singularna, jedinstvena žena, a mnogo manje totalitet žena – „totalitet kojim se bavila de Bovoar na način koji je bio ispravan u njeno vrijeme i izuzetno važan za razvoj feminizma“.³¹

Literatura

- *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, 5-6, 2010. godine, Cetinje.
- Coussin, Orna, “Give Birth or Write: Julia Kristeva Lectures on Feminist Philosophy”, <http://www.haaretz.com/culture/arts-leisure/give-birth-or-write-julia-kristeva-lectures-on-feminist-philosophy-1.62893>
- Đurić, Dubravka, *Teorija, rod, poezija: Moderne i postmoderne američke pesnikinje*, Orion art, Beograd 2009.
- Feral, Josette, “China, Women and the Symbolic“, <http://www.jstor.org/pss/3684335>
- Moi, Toril, *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory*, Routledge, London and New York 2002.
- Moi, Toril, ed., *The Kristeva Reader*, Columbia University Press, New York 1986.
- Rooney, Ellen, ed., *The Cambridge Companion to Feminist Literary Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Zivancevici, Nina, “An Interview with Julia Kristeva“, <http://www.16beavergroup.org/mtarchive/archives/000285.php>

³¹ Coussin, Orna, “Give Birth or Write: Julia Kristeva Lectures on Feminist Philosophy”, “the totality that engaged de Beauvoir in a manner that was right for its time and extremely important for the development of feminism”.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIČEVIĆ

**RESISTING THE RULES AND NOT ACCEPTING THE
AUTHORITY: PROLEGOMENA FOR THE FEMINIST
THEORY THROUGH THE PERSPECTIVE OF JULIA
KRISTEVA**

The aim of this paper is to point to the basic differences between French and American feminism, with the special concentration on the work of Julia Kristeva or, more precisely, on the part of her work that discusses women and their influence on theory that was mostly written during the sixties and the seventies in the twentieth century. In the second part of the paper we'll concentrate on some of the basic ideas from her essays "A New Type of Intellectual: The Dissident" and "Women's Time" which is considered by feminist theorists as an important contribution to this theory.

Key words: *French and American feminism, feminist theory, Julia Kristeva, "A New Type of Intellectual: The Dissident", "Women's Time*

UDK 792.97.027

Pregledni rad

Livija KROFLIN (Zagreb)

Umjetnička akademija u Osijeku

livijakroflin@hotmail.com

LUTKARSKI KOMADI ARTHURA SCHNITZLERA

Činjenica da Arthur Schnitzler u svojem impozantnom opusu ima i ciklus nazvan *Marionete* (*Marionetten*), zaintrigirat će svakog povjesničara i teoretičara lutkarstva. Zašto se te tri jednočinke uopće zovu *Marionete*, što je u tim komadima lutkarsko, koliko je Schnitzler uzeo od lutkarskog kazališta a koliko mu je dao, pokazat će analiza.

Ključne riječi: *Arthur Schnitzer, lutkarsko kazalište, marionete, jednočinka*

Činjenica da Arthur Schnitzler u svojem impozantnom opusu¹ ima i ciklus nazvan *Marionete* (*Marionetten*), zaintrigirat će svakog povjesničara i teoretičara lutkarstva. Zašto se te tri jednočinke uopće zovu *Marionete*, što je u tim komadima lutkarsko, koliko je Schnitzler uzeo od lutkarskog kazališta a koliko mu je dao, pokazat će analiza.

Pisac Arthur Schnitzler

Arthur Schnitzler (Beč, 1862.-1931.) jedan je od najistaknutijih predstavnika bečke moderne. Rođen je u židovskoj obitelji, od oca liječnika i profesora medicine. I sam je studirao medicinu pa i radio kao liječnik, da bi se kasnije potpuno posvetio književnom radu. Bavljene prirodnim znanostima, međutim, ostavilo je vidan trag u njegovim književnim djelima, a zanimanje za psihološko iskustvo i psihički uzrokovana oboljenja dijelio je sa svojim sugrađaninom i gotovo vršnjakom Sigmundom Freudom, osnivačem psihoanalize, s kojim ga je povezivalo i židovsko podrijetlo, ali i liberalne ideje.

¹ „Njegov opsežni dramski opus – obuhvaća ukupno 34 drame i dramska ciklusa – u žanrovskom je smislu vrlo raznovrstan i seže od impresionističkih jednočinki, preko socijalno-psiholoških i povijesnih drama do kasnih, višeećinskih komedija“ (Marijan Bobinac, *Dramski svijet Arthura Schnitzlera*, u: „Književna smotra“, 127/2003., str. 88).

Pisac Arthur Schnitzler stupa na scenu devedesetih godina 19. stoljeća u doslovnom smislu, naime afirmirao se najprije kao dramatičar. Imao je niz uspjeha u kazalištu i publika ga je doživljavala u prvom redu kao dramskog pisca, iako njegov dramski opus čini tek polovicu njegova ukupnog književnog opusa. Njegovoj omiljenosti kod publike nije smetalo ni to što je često iznevjeravao očekivanja publike. Popularnosti je možda pridonio i naglasak na tematici erotskih igara, jer ga je na osnovi dojma o njegovom ranom stvaralaštvu šira publika smatrala erotskim piscem (što ga također povezuje s Freudom). Erotiku, međutim, nije promatrao izvan društvenih odnosa, nego se te dvije komponente u njegovim djelima neprestano isprepleću: kroz prizmu erotike on prikazuje društvene odnose i obratno. *Eros* se kod Schnitzlera uvijek pojavljuje u paru s *thanatosom* i to je prostor u kojem se odigravaju razne društvene „igre“.

Kad se govori o Schnitzleru, često se povlače paralele s Ibsenom, Čehovom, Pirandellom, pa i Joyceom. „Dok Schnitzlerove opsežne drame iz prvoga stvaralačkoga razdoblja pripadaju tipu ‘drame s teozom’, ne krijući svoju srodnost s Ibsenovim komadima, *Prostranstva duše*² bliska su ugodajnoj dramskoj umjetnosti u Čehova.“³ Kao i njegova suvremenik Čehov (1860.-1904.), i Schnitzler na majstorski način povezuje svijest o dezintegraciji društvenih struktura, klasa, krizu suvremenog individuumu sa sviješću o problematičnosti dramske forme, o istrošenosti obrasca klasične komedije. Postupak „kazališta u kazalištu“ kvalificira ga kao preteču Luigija Pirandella, a novela *Poručnik Gustl* (*Leutnant Gustl*) „zanimljiva je kao najraniji primjer dosljedno provedena unutarnjeg monologa, po čemu je Schnitzler preteča Jamesa Joycea“.⁴

Schnitzler je napisao nekoliko ciklusa jednočinki, među kojima su njegov prviijenac *Anatol*, ciklus dijaloga *Kolo* (*Reigen*) i *Marionete* (*Marionetten*). Iako ga je publika smatrala piscem melankoličnih ljubavnih komada, riječ je o dramskim eksperimentima, koji uvode razne postupke začuđenja i tematiziraju rastrojenost ljudskih osjećaja te pokazuju, kao i druge njegove drame, nemogućnost određivanja pojma objektivne istine.

Marionete – tri jednočinke (Marionetten – drei Einakter)

1. LUTKAR (1902.)

Der Puppenspieler - Studie in einem Aufzug

² *Das weite Land*, prevedeno u nas kao *Daleka zemlja* (preveo Sead Muhamedagić, Disput, Zagreb, 2002.).

³ Viktor Žmegač, *Bečka moderna*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., str. 153.

⁴ Sead Muhamedagić, „Bilješka o autoru“, u: Arthur Schnitzler, *Daleka zemlja; Profesor Bernhardi*, Disput, Zagreb, 2002., str. 253-254).

Komad *Lutkar* ima tri glavna lika. To su Georg, Eduard i Anna. Georg je taj „lutkar“ iz naslova. Ne radi se, međutim, o čovjeku kojem je zanimanje kazalište lutaka, koji u kazalištu lutaka animira lutku. Ili točnije rečeno, to mu nije profesija. To mu je životni odabir. A njegove su lutke živi ljudi. On povlači konce i lutke plešu kako im on naredi. Kao ni u kazalištu lutaka, on to ne čini glasno, on im ne naređuje. Lutkar marionetist povlačit će doslovne konce na kojima su vezane marionete, a „lutkar“ Georg povlačit će metaforičke konce. I kao što će mnogi vrhunski lutkari reći da marionete provode svoju volju i da se njima ne može uvijek vladati kako to lutkar želi, tako će se i Georg naći u položaju da ga iznenadi samostalan život njegovih „marioneta“.

Eduard i Georg sreću se nakon jedanaest godina. Eduard pamti i točan datum – 28. travnja – jer mu se ta večer tako duboko usjekla u sjećanje. Eduard je odmah okarakteriziran kao 40-godišnji oboist u Operi, a budući da se radnja odvija u njegovoj kući, iz opisa interijera i iz njegovih riječi vidimo da živi udobnim i urednim građanskim životom. Georg, desetak godina stariji od njega, stoji pokraj skromno ali lijepo odjevenog Eduarda u iznošenom ogrtaču, hlačama masnog sjaja, u prašnim i razgaženim cipelama. Iz dijaloga saznajemo da jedan o drugom nisu ništa znali punih jedanaest godina, iako je Eduard cijelo vrijeme tragao za Georgom, sve dok se nisu slučajno sreli na ulici.

Mnogo se toga promijenilo u proteklih jedanaest godina. Eduardov je život tekao prilično mirno, pravocrtno, uredno, uspješno. Živio je i svirao u Bostonu, prije tri godina vratio se iz Amerike, oženjen je, ima osmogodišnjeg sina. Živi u „kućici u cvijeću“. Georg će komentirati: „Čudno je to. (...) To kako vi sada živite u udobnom domu; nad stolom visi svjetiljka; tamo vani pere se i jedan dječak... Služi vas sobarica; vjerojatno ste također osigurani protiv nesreće i požara -“.⁵ Georg, naprotiv, nema stalnog zaposlenja, više ne piše kazališne komade kao nekad, žena ga je napustila, a sin umro, Georg je neprestano bio na putu, od Kalifornije i Indije ograničio se na Europu, a sada odlazi na šetnje u okolici Beča. Prezire slavu i bogatstvo, koje bi eventualno mogao steći uz ponuđenu Eduardovu pomoć. Nadasve cijeni svoju slobodu. Želi samo šetati i igrati se s ljudima. Ne želi sjesti za stol s bijelim stolnjakom; on svoje obroke nosi u džepu i jede ih u šetnji. Vjeruje da ga je sudbina sačuvala od „opasnosti“ da postane „sređen otac obitelji“ kao Eduard, da mu je uzela ženu i sina jer „nije htjela da ga dnevne brige prikuju za tlo“. On je kreativna, stvaralačka priroda, koja se „igra s ljudima“.

Eros i *thanatos* prisutni su i u ovom, kao i u drugim Schnitzlerovim komadima. Svi glavni likovi spominju smrt. Eduard je uvjeren da je sva nesreća iza njega, da više ne može doći ništa loše. Osim smrti. Ali „smrt nije ništa

⁵ Sve citate iz Schnitzlerovih lutkarskih komada za ovu prigodu prevela L.K.

strašno kad čovjek ima ženu i sina koji ga mogu oplakati“. Anna, Eduardova žena, nakon doživljaja *erosa* (bila je zaljubljena u Georga), pošto je shvatila da Georg nju ne primjećuje, tako se zastidjela da bi, kaže – iako joj Eduard brani da izgovori „tu riječ“ - „najradije bila umrla“. Georgov je sin mrtav, a on sam uvjeren je da je svojom mišlju ubio slučajnog suputnika u vlaku. „Samo jedno dokazuje da je čovjek star – smrt. Stari nisu ni stogodišnjaci; stari su oni koji sutra moraju umrijeti. *Pokazuje kroz prozor*: Ova mlada dama je prastara ako se na prvom uglu sruši mrtva.“

Eros je također prisutan kod sva tri lika. Eduard je u mladosti bio plah i bojažljiv, nikada se ne bi usudio pristupiti djevojci. Georg očito nije bio takav. Anna spominje njegovu „nesretnu strast“ prema Irene, kojom se kasnije i oženio. Anna je bila pomalo zaljubljena u Georga, a Georg je nagovorio Annu da se pravi zaljubljena u Eduarda, kako bi si ovaj dopustio vjerovati u ljubav i imao hrabrosti zaprositi djevojku.

Georg je *Puppenspieler*, lutkar, animator, manipulator, lutkovod, onaj koji vuče konce. On o sebi govori kao o stvaralačkoj naravi koja raspolaže tajanstvenim moćima, kao o virtuozu, istinskom umjetniku kojem „nikada ništa ne može nedostajati, jer sve ima u sebi – ima unutarnje izobilje“, uspoređuje se s Harunom al Rašidom, koji je neprepoznat hodao među narodom: „Ljudi s kojima ja tamo vani (...) razgovaram, i ne slute tko sam; a tko se od mene rastane, ne zna hoće li me ikada opet vidjeti.“ Uvjeren je da njegove misli imaju neobičnu snagu: putujući u vlaku s nepoznatim čovjekom koji je mirno drijemao naslonjen u svom kutu, pomislio je: „Umri!“ i kad su stigli na odredište, čovjek je bio mrtav. Ne znamo kad je to počelo, ali iz Georgovih riječi saznajemo o onoj sudbonosnoj večeri prije jedanaest godina. Uvjeren da Eduard o tome ništa ne zna, priča mu kako su svi bili samo „lutke u njegovim rukama“, a on je „pomicao žice“. Eduard je tada bio plah i bojažljiv momak, stidljiv u odnosu prema suprotnome spolu, uvjeren da će mladost provesti sam i nevoljen, a ona je večer bila prva „opojna (...)“, žarka večer koju je doživio; one su mu se večeri prvi put u uho šaptale strastvene riječi, prvi je put osjetio da i on može dati sreću i primiti sreću, a sve zato što je vjerovao da se lijepa djevojka, koju je tada prvi put vidio, na prvi pogled u njega zaljubila. Georg priznaje: „Sve je to bila jedna dobro promišljena šala koju sam ja smislio.“ Uvjeren da je djevojka koja je one večeri bila s Eduardom tako nježna radila samo ono što je on htio, iznenadi se kad shvati da je ta djevojka sada Eduardova žena, Anna. Anna, koja je na cijelu šalu bila pristala samo zato što je bila pomalo zaljubljena u Georga, htjela ga izliječiti od njegove „nesretne strasti“ prema Irene, koju je smatrala krivom što je Georg nakon svog prvog uspjeha napustio svoj uređeni život. Lutkar, veliki meštar koji vuče konce (žice) svojih ljudskih lutaka, ostaje zbunjen: „Pa bila je to samo šala.“ - „Ali od nje je nastala zbilja“, odvrća Eduard. Lutke su počele živjeti svoj život: „Plesali smo

na njegovim žicama. Ali malo-pomalo postale su vrlo žive, tvoje lutke; zar ne, Georg?“ - kaže Eduard.

Lutkar je, dakle, drama pisana ne za lutke, a niti o lutkaru, nego o metaforičkom lutkaru, čovjeku koji, kako vjeruje, upravlja ljudskim životima. Za njega su ljudi lutke na koncima, a konce u rukama drži on, lutkar. To je metafora stara kao ljudska povijest – u Europi je susrećemo još kod Platona. „Možemo zamisliti da je svaki od nas živih bića lutka koju su stvorili bogovi, možda kao igračku, a možda i za neku važniju svrhu.“⁶ Ali, kao što će svaki pravi lutkar potvrditi, i lutke imaju svoju volju, kao što i pisci kažu da njihovi likovi žive svojim životom. Georgove „lutke“ otele su se njegovoj kontroli i započele samostalni život. Zahvalne su mu na početnim koracima, na tome što ih je dobro usmjerio, i vole svog „lutkara“. „Plesati kao lutka na koncu“ uvijek je **samo** metafora. Raditi sve po nečijoj tuđoj volji nepoznat je pojam kako u životu tako čak i u kazalištu lutaka. Polazeći od metafore, Schnitzler završava u životu.

2. HRABRI CASSIAN (1903.)

Der tapfere Cassian - Puppenspiel in einem Akt

Radnju *Hrabroga Cassiana* smješta Schnitzler u naoko udaljene prostorno-vremenske koordinate: njemački gradić krajem 17. stoljeća. Kao da i odrednicom „lutkarska igra“ nastoji postići izvjestan odmak. No njegove vječne teme prisutne su i u ovom komadu: erotske igre – u kojima sudjeluju sva tri glavna lika komada: Martin, Sophie i Cassian – uz neizbježnu prisutnost *thanatosa*.

Martin i Sophie su par. Sophie je očito zaljubljena u Martina. Radnja počinje u trenutku kad se Martin sprema na put, ne znamo kamo ni zašto, ali pakira najbolju odjeću te time pobuđuje sumnju i uzrokuje bol u Sophie. Sophie se prisjeća Martinovih ranijih odlazaka u kazalište, balerine koja je plesala atensku robinju, za kojom su svi poludjeli, koja je Martinu dobacila cvijet, a on ga spremio na grudi. Sophie bi rado da je i Martin vojnik kao njegov bratić Cassian, za kojega iz Martinovih riječi saznajemo da njemu ljudski život nije vredniji od života jedne mušice; tukao se već s trinaest godina i ubio dva razbojnika.

Spominjani Cassian ulazi kao *lupus in fabula*; u svom stilu – bučno i žestoko. Sophie odlazi kupiti večeru, a Martin priznaje Cassianu da odlazi od Sophie, putuje u Homburg, gdje upravo boravi ranije spomenuta balerina, Eleonora Lambriani, a koju Martin „mora imati! I onda umrijeti!“ Novac koji

⁶ 5. Henryk Jurkowski, *Povijest europskoga lutkarstva*, I. dio, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb, 2005., str. 40.; cit. iz: Plato, *The Laws of Plato*, knjiga I, 644 (prijevod A. E. Taylor). J.M. Dent and Sons Ltd, London, 1969., str. 22.

mu je u tu svrhu potreban namjerava steći kockom. Početni kapital već je pri-skrbio svojim izumom, razrađenim sustavom kojim uvijek dobiva na kocki.

I Martin i Cassian pokazuju se kao manipulatori. Martin nije imao nika-kva iskustva sa ženama kad ga je zadržala Eleonora Lambriani. Budući da joj se takav nije usudio pristupiti, u naručju jednostavne djevojke Sophie naučio je ljubiti „i zaklinjao se onako kako to djevojke vole čuti“. Uvjeren je da zna „od žene napraviti ono što želi“. Namjerava joj, kad bude odlazio, reći da se više nikada neće vidjeti, a Cassian neka bude svjedok kako će ona pohitati do prozora da se baci.

Cassian igra svoju igru. Obasipa komplimentima Sophie, koja se u me-đuvremenu vratila, u novoj, krasnoj kapici i s bogatijom večerom nego što je bilo planirano, jer i ona se želi svidjeti Cassianu. Martin negoduje. Raz-metljivim pričama o svojim podvizima Cassian potpuno osvaja Sophie i ona izražava želju da pođe s njim. Kockajući s Cassianom Martin gubi sav svoj novac i imetak. Sophie sjeda Cassianu u krilo, a Martin izaziva Cassiana na dvoboj. Cassian probode Martina i izjavi da sada sam odlazi potražiti Eleo-noru Lambriani. Sophie, razočarana, baca se kroz prozor. Cassian se baca za njom. Poslužitelj, koji gleda za njima kroz prozor, izvješćuje: „Dogodilo se pravo čudo. Skačući gospodin uhvatio je skačuću gospođicu u zraku i oboje su se neozlijeđeni spustili na tlo...”

Doista, ovo je pravi lutkarski efekt. I cijeli je komad pisan s lakoćom pera karakterističnom za skeč, kao da se radi o nekoj šali. Iako u tekstu ništa ne opravdava naziv „lutkarska igra“, iako bi lutke teško podnijele tu količinu izgovorenog teksta i tako malo radnje, ipak po stilu pisanja komad može aso-cirati na lutkarsku igru. Sve se događa brzo, obrati se nižu jedan za drugim s nevjerojatnom lakoćom, gotovo „neozbiljnošću“. Autor ne „gubi vrijeme“ na psihološku motivaciju. Kad bi Cassianove avanture, kojima se on razmeće, bile uprizorene, to bi doista izgledalo kao igrokaz, scenska bajka, idealno za lutkarsko kazalište. Cassian pripovijeda:

„Dolazim iz bitke gdje su poda mnom ustrijeljena dva konja, a tri mi kape puščanom paljbom skinute s glave. Zatim dolazim iz zarobljeništva u kojem je nekoliko mojih hrabrih drugova umrlo od gladi te su ih pojeli štakori. Zatim sa stratišta gdje su sedmorica uz mene ustrijeljena, a ja s njima kao mrtav bačen u jamu, iako su sve kugle prozujale pored mene. Zatim iz pandži strvina-ra koji je mislio da sam strvina poput ostalih koji su uz mene počinjali trunuti i koji me ispustio na zemlju s vrtoglavih visina, – srećom, na plast sijena. Zatim iz šume gdje me je nekoliko trgovaca držalo utvarom te su mi u strahu ostavili svakojake dobre robe i gotova novca. Zatim iz jedne prilično vesele kuće gdje su Hrvaticе, Čerkeskinje i Španjolke zbog mene jedna na drugu nasrnule bode-žima, a njihovi me udvarači htjeli ubiti,... tako da sam kroz dimnjak pobjegao

na krov i skočio s petoga kata,... ukratko: dolazim iz toliko pustolovina da bi nekom drugom bilo teže izmisliti ih nego što je meni bilo proživjeti ih.“

I sami likovi ponašaju se gotovo kao lutke na koncu – pokreću ih njihove strasti. Sophie je zaljubljena u Martina, plače što on odlazi, ali odmah se baca u naručje Cassianu. Kad je Cassian napušta radi Eleonore Lambriani, Sophie se baca kroz prozor. Cassian, koji je bio upao u stan, bacio se na Martinov krevet, gladan se bacio na večeru, napokon se baca za Sophie kroz prozor. Slijedi ono što je moguće prikazati samo u lutkarskom kazalištu, što se ovdje na sceni ne vidi, ali po Poslužiteljevim riječima znamo da se događa: „Skačući gospodin uhvatio je skačuću gospođicu u zraku i oboje su se neozlijeđeni spustili na tlo“.

Po stilu pisanja ovaj je komad donekle blizak lutkarskim igrokazima, dok ga neke druge karakteristike, naprotiv, čine potpuno neprikladnim za izvođenje u kazalištu lutaka. Najlutkarskiji je po tome što se likovi ponašaju kao marionete, pokretani svojim strastima. Kao da je Schnitzler znao za antičke lutke koji nisu bile pokretane vanjskim, vidljivim žicama, nego unutrašnjim žicama, kao što kaže Platon: „ova unutrašnja stanja su, takoreći, užad ili konci kojima smo pokretani; oni su sučeljeni jedni drugima i vuku nas sa suprotstavljenim napetostima u smjeru suprotnih radnji, i u tome leži podjela na vrline i mane“.⁷

Zanimljivo je da je *Hrabri Cassian* doista bio izveden u lutkarskom kazalištu, u tehnici marioneta, u Zagrebu, kao druga premijera novoosnovanog Teatra marioneta, koji svoje kontinuirano djelovanje počinje 1920. godine praiizvedbom igrokaza Dragutina Domjanića *Petrica Kerempuh i spametni osel*. „(...) Velimir Deželić u vlastitoj adaptaciji postavlja Schnitzlerovu dramu *Hrabri Kasijan*, 29. travnja 1920. Inscenaciju i likovno rješenje lutaka izvodi Ljubo Babić. U ovoj predstavi, prvoj namijenjenoj isključivo odrasloj publici, ponovno je lutkarski ansambl upotpunjen glumcima Narodnog kazališta (...)“.⁸ „Tito Strozzi tumačio je lik Hrabrog Kasijana u istoimenom komadu Arthura Schnitzlera (...)“.⁹

3. K VELIKOM HARLEKINU (1904.)

Zum grossen Wurstel - Burleske in einem Akt

Treći „lutkarski komad“ nosi odrednicu „burleska u jednom činu“. Taj je komad „osebujan spoj parodije, pastiša, satire i dijalogizirane poetološke rasprave o kazalištu, njegovim konvencijama i psihološkim preduvjetima“.¹⁰

⁷ Isto.

⁸ Antonija Bogner-Šaban, *Marionete osvajaju Zagreb*, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb, 1988., str. 32.

⁹ Antonija Bogner-Šaban, *Tragom lutke i Pričala*, AGM, Zagreb, 1994., str. 149.

¹⁰ Viktor Žmegač, nav. dj., str. 109.

Radnja je smještena u zabavni park, pa kad se digne zastor, na pozornici se pokazuju vrtuljak, vrt gostionice, sa stolovima i stolcima, podij s klavirom, veliko marionetsko kazalište „K velikom harlekinu“ (koje će biti poprište radnje „kazališta u kazalištu“) i još jedno malo lutkarsko kazalište, u kojem se upravo odigrava predstava. Riječi iz uvodne didaskalije („dvije male figure se tuku, obje hvata vrage itd.“) ukazuju na to da bi to moglo biti ne marionetsko nego ginjolsko kazalište, jer je upravo za ginjole karakteristična jurnjava i „bastonada“, budući da su mnogo brži i „prozaičniji“ od dostojanstvenije i sporije marionete – lutke jure, tuku se, odnosi ih vrage, očito se brzo pojavljuju i nestaju. Publika marionetske predstave sjedi za stolovima u gostionici, ljudi jedu i piju. Neki od njih okarakterizirani su svojim odnosom prema predstavi koju će gledati – a vjerojatno i prema životu uopće – kao „Zajedljivac“, „Do-bronamjernik“, „Naivac“, „Prvi izazivač skandala“, „Drugi izazivač skandala“ i sl. Među likovima su i Direktor i Pjesnik – autor djela koje će se izvesti u marionetskom kazalištu. Njih se dvojica neprestano prepiru – Direktor kazališta zabrinut je za komercijalni uspjeh komada, a Pjesnik za umjetničku stranu svojega djela, ali također jako želi da se njegovo djelo sviđi publici. Kad god publika postane nezadovoljna, oni prebacuju krivicu jedan na drugoga. Pjesnik je u početku ljut što publika jede, boji se da neće pozorno pratiti njegovo djelo. Kad, međutim, kasnije postanu nemirni, Direktor će reći: „A sad zamislite da ljudima ništa nismo dali jesti.... Već bi vas odavno umlatili.“ Satira je to i na publiku, kao i u sljedećem dijalogu:

PJESNIK Direktor.

Sada ide dobro! Scena je djelovala!

DIREKTOR

Prekasno! Sve ono ranije trebalo je izbaciti!

PJESNIK

Onda se apsolutno ništa ne bi razumjelo!

DIREKTOR

Ali ljudi bi se zabavljali!¹¹

Ili u najironičnijem od svih:

DIREKTOR

Rekao sam vam: ako kraj postane ozbiljan, neće vam više pomoći što je početak bio besmislen.

Na što Pjesnik optužuje glumce: „Što to treba značiti?... Tako loša kazališna družina!“

¹¹ Komad *K velikom harlekinu* u originalu je pisan u rimovanim stihovima.

Usporedno s „glavnom“ radnjom teče radnja marionetskog komada. Ne radi se, međutim, o „glavnoj“ i „sporednoj“ radnji, a također se ne može govoriti o usporednosti, jer će se obje radnje početi ispreplitati, granice između zbilje i fikcije postat će nejasne, likovi će se uplitati u radnju marionetskoga komada, a marionete će izlaziti iz svojih uloga i pokazivati svoju svjesnost da su lutke.

Marionetski komad u velikoj je mjeri (iako nipošto nije samo to) parodija salonskih komada s intrigom, kakvi su se pisali u 19. stoljeću. „Neka mjesta teksta upućuju na to da je imao na umu i autopersiflažu, a meta mu je bila drama *Liebelei* (*Ljubakanje*), koja je među njegovim slabijim djelima, ali s kojom je tada postigao znatan uspjeh.“¹² Junak marionetskog komada zaljubljen je u Liesl, a Vojvoda ga izaziva na dvoboj zbog svoje žene, koju Junak uopće i ne poznaje. Misleći da će on sutra neminovno umrijeti, Vojvotkinja mu se nudi da „čini iz nje što mu je volja“, jer voljeti bi mogla samo onoga kojem bi ostala posljednja. Junaku baš nije do ljubavi, ali kad u razgovoru Liesl i Vojvode čuje da njegova djevojka poznaje Vojvodu, on izaziva Vojvodu na dvoboj. Vojvoda odbije tući se za običnu djevojku, a Vojvotkinja, koja je sve to čula, odbija Junaka, iako je on sada spreman podijeliti s njom ljubavne užitke, budući da više nije osuđenik na smrt. Kad se Liesl probudi iz nesvijesti, Junak joj nudi oprost ako počini samoubojstvo zajedno s njime, što Liesl odbije. Dolaze Lieslin otac, koji grdi Junaka što je zaveo njegovu kćer, i Lieslin zaručnik, „strpljiv prijatelj iz mladih dana“. Liesl priznaje da je bila zaslijepljena te odlazi s ocem i zaručnikom. Junak ostaje sam i izdan od sviju. Želi „u vječiti mir“. Tako dozvana, pojavljuje se Smrt.

Zbivanja na pozornici i na marionetskoj pozornici sada se potpuno isprepliću. I likovi u marionetskom komadu i njegovi gledatelji jednako su šokirani, pogotovo kad Smrt prekorači sve lutke i s usklikom „Onaj tamo je besmrtn – dolazim k tebi!“ kreće u publiku, no odjednom se pretvara u lakrdijaša. Zbrku povećava pojava likova iz drugih komada: Grofa od Charolaisa i Majstora („Der Graf von Charolais i Der Meister – a to su likovi iz dramskih djela Schnitzlerovih kolega, Richarda Beera-Hofmanna i Hermanna Bahra“¹³). Pjesnik negoduje: „Trebate se barem pobrinuti za to da likovi iz drugih djela ne dolaze u Vašu gostionicu dok se izvodi moje djelo“. U ovu posve pirandellovsku situaciju ubacuje se i Gospodin iz parketa, lik, ali lik što ga tumači glumac koji sjedi „straga u pravom parketu“ i tako predstavlja iznenađenje za prave, empirijske gledatelje, izražavajući vjerojatno i njihovo mišljenje: „To je prijevara!“, „To je nedostojno jednog ozbiljnog kazališta!“ istovremeno pokazujući i autoironiju autora: „Očito je da pjesniku nije pao na pamet nikakav kraj – skandal

¹² Isto, str. 110.

¹³ Isto, str. 112.

je aranžiran!“ Komad doista nema ono što je publika Schnitzlerova vremena smatrala pravim krajem. Završava pojavom Neznanca u plavom ogrtaču, koji je neznancu ne samo za likove komada, likove marionetskog komada i empirijske gledatelje, nego i za samoga sebe, kako sam kaže: „zagonetka sebi i drugima“. Svojim mačem siječe žice i marionete se ruše na pod. Njegov mač, međutim „i nevidljivu žicu (...) reže“: kako prelazi mačem preko cijele pozornice, svi ljudi osim njega samog se ruše. Ali čim on ode, ljudi se dižu, dižu se čak i marionete. Pjesnik uzbuđeno trčkara pozornicom, a Direktor najavljuje predstavu svoga kazališta istim riječima kao i na početku komada.

Imajući na umu da Schnitzler ovu dramu piše 1904. godine, dakle u vrijeme vladajućeg scenskog realizma i naturalizma, kada je kazalište lutaka samo „stari oblik pučkih predstava“,¹⁴ iznenađuje modernost Schnitzlerova kazališnog postupka. U igri iluzije i stvarnosti, fikcije i realnosti, Schnitzler se služi i tehnikom marionetskoga kazališta. Pozornica na pozornici ovdje je marionetsko kazalište, pokraj jednoga još manjega, možda ginjolskoga kazališta (koje ne igra ulogu u komadu). Likovi drame ulaze u suodnose s likovima marionetskoga kazališta, Gospodin u parketu lik je koji se javlja u pravom, empirijskom gledalištu, kao da više uopće nema granice između privida i zbilje. Schnitzlera zovu pretečom Pirandella, a tko zna, da nije posegnuo za prezrenom formom kazališta lutaka, možda bismo danas govorili o šniclerizmu umjesto o pirandelizmu.

Metafora lutkarskoga kazališta vrlo je važna za Schnitzlera, a u ovom komadu on se poslužio i tehnikom marionetskoga kazališta. Lutkarski komadi tek će kasnije u 20. stoljeću steći popularnost u umjetničkim krugovima, a ni ta neće biti vrlo široka, dok se u Schnitzlerovo vrijeme još smatraju manje vrijednim oblikom.

Iako Direktor ponosno najavljuje svoje marionetsko kazalište kao „kazalište koje teži tome da svaki budući posjet kazalištu konačno učini suvišnim“, odnos prema kazalištu lutaka dobro ilustriraju sljedeće replike:

ZAJEDLJIVAC

*Poznajem ga... ranije je radio kao praćkar..
Danas svatko može postati kazališni direktor.*

DOBRONAMJERNIK

Ali molim Vas – kazalište lutaka!

Publika marionetskog komada ipak se dobro zabavlja, dapače, komunicira s likovima koje predstavljaju lutke, prelaze granice svatko svoje pozornice, tako da ponekad nije na prvi pogled jasno je li neki lik lutka iz marionetskog komada ili pripada publici marionetske predstave. Na primjer, Razboriti (na-

¹⁴ Isto, str. 109.

veden kao lik u marionetskom kazalištu) stupa naprijed samo kad mora nešto reći, „inače ga se događaji uopće ne tiču. Ne brine se ni o kome, niti se drugi brinu o njemu“, pa i Junak mu zlovoljno dobacuje: „A kako ne spadate u radnju, barem pokušajte da ne smetate“. Zanimljiva je jedna didaskalija: „Pjesnik žuri iza, pojavljuje se straga na prozoru i šapne Razboritome nešto na uho“. On, dakle, šapće nešto u uho **lutki**! Iako označen kao marioneta, Razboriti se doima kao autorov komentar u vidu lika što ga utjelovljuje glumac. Hrvač, na protiv, svrstan je među likove, no kad se umiješa među marionete i zapodjene borbu s Vojvodom, Vojvoda – lutka! – baca ga s pozornice među publiku.

Sve što Vojvoda o sebi priča, odmah je na lutkarski način i prikazano, npr. kako može prelomiti željeznu motku, kako slike padaju sa zidova kad se smije, gdje on prođe ne raste trava, i nikada ne prođe dan a da se neka ženska ne ubije zbog njega (tu se čuje pucanj i unose mrtvu djevojku). Sve su lutke svjesne da su likovi u komadu, a neke su svjesne i da su lutke. Tako Junak, kad se predstavlja, kaže:

*Ja sam junak ovog djela, inače ništa drugo.
A kada obavim svoju službu,
Najpažljivije će me upakirati, po mogućnosti neoštećenog,
U zeleno lakirano kutiju.
To je nezavidna sudbina,
Ali imam utjehu u svojoj škrinji:
Ako i jesam samo marioneta –
Barem je kutija, u kojoj počivam, nova.*

Lutkarski najzanimljivija i uopće najlutkarskija scena jest kad „marionete izviruju iza kulisa“. Animatora nema, u cijelom komadu oni se ne spominju i ne vide, vide se samo žice na kojima su pričvršćene marionete. I kad među publikom marionetskoga kazališta nastane gužva, ne proviruju animatori da vide što se to događa, nego marionete. **Lutke** su znatiželjne! I Pjesnik prosvjeduje: „Vaše lutke nemaju discipline. Uvedite reda!“ Pojavom smrti, Grofa i Majstora zbrka se još pojačava, „marionete postanu nemirne i promatraju preko ruba kazališta“. Na kraju će stupiti naprijed i zamoliti:

*Ne dajte da mi jadne moramo platiti,
Poklonite nam i dalje vašu milost –
Samo pjesnika trebate koriti
Samo je pjesnik ovdje kriv!*

Marionete se žele oteti vlasti Pjesnika i „započeti svoju predstavu“:

*Hej, sada ćemo raditi što želimo!
Pričati, pjevati, plesati, divljati!*

Pjesnik, jedini „animator“ vidljiv u predstavi („čak i ako sam vam tako puno duše udahnuo...“) vapi: „Tko će me zaštititi od vlastitih prikaza?“, marionete i dalje divljaju, dok na scenu ne stupi Neznanac u plavom ogrtaču i mačem presiječe sve žice neposlušnih marionete. Pjesnik mu je zahvalan, smatra ga svojim osvetnikom, ali Neznanac prolazi mačem preko cijele pozornice, gase se sva svjetla, i svi ljudi osim njega samoga se ruše. Čim on, međutim, ode, svi se ljudi dižu, dižu se čak i marionete. I nakon najlutkarskije od svih mogućih scena dolazi pitanje kako zapravo taj komad postaviti na sceni. Nikako. U lutkarskom kazalištu lutka bez animatora nema *animu*, nema dušu, nema životni dah – nije živa, ne postoji. Kod Schnitzlera ona postoji sama za sebe. Tako što moguće je u *Lesedrami*, u filmu, u animiranom filmu. A možda ipak. Možda će se novi kazališni stvaratelji, zainteresiraju li se za tu Schnitzlerovu lutkarsku jednočinku, znati poslužiti čudima moderne tehnike i uspjeti komad postaviti na scenu.

Jednočinka *K velikom harlekinu* najlutkarskija je od svih triju Schnitzlerovih „lutkarskih komada“. Služeći se tehnikom kazališta u kazalištu, autor tu zaista pokazuje na sceni pravo marionetsko kazalište, u kojem igraju prave marionete na žicama. Igra iluzije i zbilje, burleska, parodija, melodramski likovi i zaplet – sve su to vrlo lutkarski elementi. Suigra glumca i lutke, rezanje marionetskih žica – također. Na kraju, međutim, postaje očito da se komad ne može na pravi način izvesti u kazalištu. Lutke su svedene na razinu čovjeka i tu gube svoju božansku lutkovitost.

Lutkarsko u „lutkarskim komadima“ Arthura Schnitzlera

Schnitzler je pisao krajem 19. i početkom 20. stoljeća. To je vrijeme kada na sceni caruje realizam, a lutkarstvo je pomalo zaboravljeno ili se smatra tek zabavom za djecu. Europa, međutim, poznaje lutke, a upravo su njemački romantičari, više od drugih naroda, pokazivali vrlo veliko zanimanje za lutkarsko kazalište. O lutkama i/ili za lutke pisali su Johann Christoph Gottsched, Gotthold Ephraim Lessing, Johann Wolfgang Goethe, Ludwig Tieck, E.T.A. Hoffmann, Heinrich von Kleist (čuveni esej *O marionetskom kazalištu*) i drugi. Ranije u 18. stoljeću bio je vrlo omiljen lik Hanswursta, osobito u popularnom lutkarskom kazalištu, a još ranije, u 17. stoljeću, u Njemačkoj postaje poznat *theatrum mundi*. Naziv se iz Njemačke proširio po cijeloj Europi, koja je već poznavala isti fenomen. „Mehaničko kazalište, *theatrum mundi*, (...) reproduciralo je svijet u svoj njegovoj moći i ljepoti, na primjer morsku oluju ili erupciju vulkana. Također je prikazivalo čuda koja je napravio čovjek, prekrasne gradske krajobrazne s lijepom arhitekturom ili veličanstveno imanje, vjersku ili vojnu prigodu. *Theatrum mundi* bio je osim toga i neka

vrsta kronike događaja, na isti način kao što su to bili filmski žurnali u 20. stoljeću.“¹⁵

Schnitzler očito poznaje lutkarsko kazalište, i to marionetsko kazalište, što su za njega sinonimi: Schnitzlerove lutke, one metaforičke kao i one koje se stvarno vide na pozornici, marionete su na koncu odnosno žici. Vjerojatno se radi o marionetama s kakvima su putujući lutkari 19. stoljeća putovali Europom: „Marionete su bile nataknete na debelu žicu, a od drvenog križa za vođenje vodili su konci prema rukama i nogama lutke“.¹⁶ Schnitzler, međutim, lutkarsko kazalište koristi isključivo kao metaforu. U *Lutkaru* radi se o čovjeku koji voli manipulirati ljudima, „vući konce“ i upravljati tuđim sudbinama, u *Hrabrom Cassianu* svi se ponašaju kao lutke na koncu, vođeni svojim strastima, a u burleski *K velikom harlekinu* uvodi Schnitzler na scenu marionetsko kazalište kako bi relativizirao zbilju i fikciju, marionete i ljude, zbivanja na marionetskoj pozornici, glumačkoj pozornici, u gledalištu; sve postaje veliko kazalište, „cijeli svijet je pozornica“, i tu je „sve što se zbiva dio velikoga kazališta svijeta (...) to je *theatrum mundi*“.¹⁷ „Iza komičnih zapleta i parodističkih dosjetki krije se, u najširem smislu riječi, filozofska drama – drama o svijetu kazališta i o kazalištu svijeta.“¹⁸

Literatura

- *Marionetten*, u: *Gesammelte Werke von Arthur Schnitzler in zwei Abteilungen, Die Theaterstücke von Arthur Schnitzler*, Sv. 3., S. Fischer, Verlag, Berlin, str. 189-267.
- Marijan Bobinac, *Dramski svijet Arthura Schnitzlera*, u: „Književna smotra“, 127/2003.
- Antonija Bogner-Šaban, *Marionete osvajaju Zagreb*, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb, 1988.
- Antonija Bogner-Šaban, *Tragom lutke i Pričala*, AGM, Zagreb, 1994.
- Henryk Jurkowski, *Povijest europskoga lutkarstva*, I. dio, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb, 2005.
- Borislav Mrkšić, *Drveni osmijesi*, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb, 2006.
- Arthur Schnitzler, *Daleka zemlja; Profesor Bernhardi*, Disput, Zagreb, 2002.

¹⁵ Henryk Jurkowski, nav. dj., str. 196.

¹⁶ Borislav Mrkšić, *Drveni osmijesi*, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb, 2006., str. 94.

¹⁷ Viktor Žmegač, nav. dj., str. 113.

¹⁸ Isto, str. 114.

- Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 1997.
- Viktor Žmegač, *Bečka moderna*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Viktor Žmegač, Zdenko Škreb, Ljerka Sekulić, *Povijest njemačke književnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.

Livija KROFLIN

ARTHUR SCHNITZLER'S PUPPET PLAYS

The fact that Arthur Schnitzler's impressive oeuvre¹⁹ includes a trilogy called *Marionettes* (*Marionetten*), will intrigue historians and theorists of puppetry. The paper aims to answer why are these three one-act plays called *Marionettes*, and what Schnitzler took from the puppet theater and how much he gave back to it.

Key words: Arthur Schnitzler, puppet theatre, marionettes, one-act plays

¹⁹ "His extensive oeuvre – including a total of 34 plays – is very diverse in terms of genre and ranges from impressionist one-act plays, through socio-psychological and historical dramas, to comedy plays in several acts" (Marijan Bobinac, *Dramski svijet Arthura Schnitzlera*, in: "Književna smotra", 127/2003, p. 88).

UDK 371.3:821.14

Stručni rad

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

jsabljić@ffos.hr

SOFOKLOVA *ANTIGONA* I GAVRANOVA *KREONTOVA* *ANTIGONA* U METODIČKOJ OBRADI

U članku se predstavlja primjer usporedne interpretacije Sofoklove *Antigone* i na njoj zasnovane *Kreontove Antigone* hrvatskoga pisca Mire Gavrana. Teorijske postavke rada uspješno su provjerene u praksi, a navedeno se posebice odnosi na motivaciju učenika na čitanje Gavranova djela interpretacijom ulomka iz Gavranove drame nakon sata lektire utemeljenom na analizi Sofoklove tragedije. Međutim, u članku se nudi na uvid i cjelovita/paralelna interpretacija obaju djela. Takav tip totalne interpretacije trebalo bi njegovati u nastavnoj praksi, ali s obzirom na sadašnju nemogućnost usklađivanja s nastavnim programima, takav tip pristupa predlaže se u okvirima izborne nastave književnosti. Osim toga u radu se prezentira kratak pregled sadržaja obje drame, navode se njihove sličnosti i razlike te se iznosi način njihove metodičke aktualizacije s fazama novopredloženoga intertekstualnoga nastavnoga sustava. Faze toga nastavnoga sustava su: motivacija, najava intertekstualnoga povezivanja, stvaranje intertekstualnoga konteksta interpretacije, interpretacija, objava rezultata i usustavljivanje.

Ključne riječi: *Antigona, interpretacija, intertekstualni nastavni sustav*

Jednom od rijetkih naznaka intertekstualnoga povezivanja različitih djela u „Nastavnom programu hrvatskoga jezika za gimnazije“ (1995) upućuje se na istraživanje aktualizacije antičke književnosti u djelima suvremene književnosti. Budući da je već često upozoravano na krutost isključivo linijske ili kronološke organizacije srednjoškolskih nastavnih programa u Hrvatskoj, istraživanje ili barem upozoravanje na antičke literarne utjecaje u sadašnjosti može imati nekoliko prednosti. Naime, takvim proučavanjem klasičnih djela

izbjeglo bi se slijepo držanje poretka zadanog slijedom književnih razdoblja, objasnila bi se vitalnost starijih djela, njihova univerzalnost, potreba njihova poznavanja zbog boljeg recipiranja djela u kojima se na klasike aludira ili se obrada teme na njima bazira. Uz to, učenici bi se tako usporedno upoznavali s novijom književnošću koja im je redovito jezikom i sadržajem bliska. Zato izrazito motivirajuće djeluje cjelovito ili ulomično čitanje suvremene literature, posebice one inspirirane antičkim pisanim naslijeđem i mitologijom. U opisanom kontekstu lako je povezati, primjerice, Homerovu *Ilijadu* s romanima: *Kassandra* (Christa Wolf), *Ilijada* (Alessandro Baricco), *Ahilova smrt* (Boris Akunin) i *Labud* (Lucija Stamač). Homerovu *Odiseju* moguće je paralelizirati s romanom *Penelopeja* Margaret Atwood, Eshilova *Okovanog Prometeja* s romanom *Loše okovani Prometej* Andrea Gidea itd. Međutim, za oprimjerenje činjenice koliko je antička književnost nepresušan izvor inspiracije literarnoj sadašnjici možda će najbolje poslužiti interpretacijsko sparivanje dviju drama – Sofoklove *Antigone* i *Kreontove Antigone* Mire Gavrana.

Kratak pregled radnje Sofoklove *Antigone*

Dramski sukob i tragičan ishod Sofoklove *Antigone* proizlazi iz neposluha i straha od bogova naslovne junakinje. Budući da tako nalažu božji zakoni, ona pokapa svojega brata Polinika unatoč tome što je pripadao neprijateljskoj strani. Zbog toga se oglašuje o Kreontove kraljevske zakone u skladu s kojima je naloženo da se propisno sahrani samo Antigonin drugi brat Eteoklo u sukobu pripadan domaćoj, tebanskoj strani. Kreont na smrt osuđuje Antigonu i njezinu sestru Izmenu koja joj isprva odbija pomoći u njezinom naumu. Kasnije Kreont Izmenu oslobađa od krivnje te zatvara Antigonu u kamenu grobnicu. Predomišlja se tek kad mu prorok Tiresija navješćuje propast. Međutim, Hemon, Kreontov sin i Antigonin zaručnik ubija se pored svojevoljno obješene zaručnice, a Euridika, kraljeva žena, pogođena nesrećom umire proklevši muža, sada pokajnika.

Kratak pregled radnje *Kreontove Antigone* Mire Gavrana

Antigona je zatvorena u tamnicu naizgled bez ikakva motiva. U razgovoru s Kreontom doznaje da se nalazi pred izborom: ili odmah umrijeti ili odglumiti tragičnu junakinju. Naime, Kreont se želi riješiti svih pet članova svoje obitelji kao mogućih prijestolonasljednika. Zato je napisao dramu koja zapravo odgovara originalnom tekstu Sofoklove *Antigone*. Kako bi zataškao svoje makinacije, manipulacijom činjenicama na temelju pisanog predloška planira sebe prikazati kao tiranina koji spoznaje svoju pogrešku uzrokovanu pretjeranim ponosom. Unatoč početnom kolebanju i posvemašnjoj nezainteresiranosti, Antigona prihvaća namijenjenu joj ulogu. Ujedno, ona prevladava svoj strah od smrti te ispijanjem otrova namjerava upropastiti Kreontovu

režiju. No, nakon što je već progutala otrov, Kreont joj priopći kako njegove namjere ne mogu biti pomućene, jer mu preostaje Antigona sestra blizanka, Izmena, koja će pristati odigrati Antigoninu ulogu do kraja.

Usporedba Sofoklove i Gavranove drame

Obje drame imaju mnogo sličnosti, ali i razlika. Sofoklova je *Antigona* nastala u V. stoljeću prije Krista, a Gavranova drama 1983. Oba djela u svojim naslovima sadrže ime glavne junakinje. Međutim, kod Gavrana je dodan posvojni oblik *Kreontova*, čime je sugeriran odmak, odnosno pomicanje uobičajenog horizonta očekivanja. Naime, u Gavranovoj drami prikazana je zamišljena predradnja Sofoklove tragedije. U njoj je Kreont opisan kao pravi/skriveni autor teksta *Antigone* koji služi tek kao predložak za dobro izrežiranu predstavu dovoljno uvjerljivu da se Kreonta ne prikaže niti kao negativca niti kao pozitivca. U toj „predstavi“ Antigoni je nametnut zadatak da se transformira u tragičnu (Sofoklovu) junakinju. Međutim, prisilno odrađujući ulogu pobunjenice, Antigona se doista i pobuni. Na ovom je mjestu važno istaknuti posljedice takve reinterpretacije klasičnoga djela. U originalnom tekstu Antigona se ne koleba, ona je odlučna u svojoj misiji buntovnice i izvršiteljice božanskih zakona. Ona ljubav prema bratu i ispunjenje općeljudskih normi pretpostavlja vlastitoj sigurnosti, sreći i, napokon, svojem životu. U tom je naumu nepokolebljiva i neumoljiva. Isto tako, ona radije odabire smrt, nego životarenje u kamenoj grobnici.

Gavranova istoimena junakinja ipak je nešto drugačija. Za razliku od Kreonta koji u Gavranovoj inačici od njezina početka do kraja ostaje beskrupulozan despot paranoično opsjednut svojom ulogom kralja i neograničenom moći, Antigona doživljava preobrazbu. U početku ona je suprotnost Sofoklovoj protagonistici jer ju zanimaju isključivo profane stvari poput zabava, jahanja i plivanja. Za razliku od svoje prethodnice, Gavranova Antigona poštuje vlast i ljudske zakone iznad svega, svejedno joj je što će ljudi o njoj pričati kad je ne bude, strah ju je od smrti, čak Kreontu predlaže da umjesto nje ubije njezinu sestru blizanku Izmenu. Također joj nije jasno zašto je utamničena sve dok joj Kreont ne otkrije razlog, a taj je uloga heroine (poznate iz Sofokla) u Kreontovoj drami koja je konstrukt za prikrivanje silnikova osiguranja vlasti uklanjanjem svih pet članova obitelji: Antigone, Eteokla, Polinika, Hemoni i Euridike. Eteokla i Polinika planira ubiti, a njihovu smrt prikazati kao posledicu njihova sukoba na zaraćenim stranama. Iako Antigona nerado pristaje na svoju ulogu, uživljavanjem u svoj položaj samoodabrane mučenice i žrtve za etičke i religiozne ciljeve, posve se mijenja. Postaje Kreontova oštra oponentica koja mu, za razliku od izvorne Antigone, otvoreno replicira te s njim oštro polemizira oko politike, ljubavi, sreće te strahovlade koju objašnjava stanjem neprestanog kraljeva straha da mu drugi ne preotmu ovlasti i moć.

Prema tome, junakinja kod Gavrana ima sličnu, no ponešto drugačiju ulogu od Sofoklove. Ona nije samo obiteljski privržena i religiozna, odnosno nije samo etički subjekt koji nastaje kroz situaciju vjernosti vlastitoj žudnji, nego se izrazitije politički aktivira kao korektiv despotskoj vlasti. Razlika je između dvaju djela i u tom što Antigona očito preuzima funkciju jedinog otkrivača istine o kojoj svi šute, a tu su zadaću kod Sofokla ispunjavali još Hemon i Tiresija. U *Kreontovoj Antigoni* također nije osobito naglašena borba spolova kao u originalu, ali je značajno da junakinja svoje snage postaje svjesna čitanjem Kreontove drame. Time je fokusiran problem ideološke (zlo) uporabe djela, kao i otpora Antigonina lika svojem idealiziranom prikazu u Sofoklovoj tragediji koja također „robuje“ ideologiji – aristotelovskoj poetici stvaranja kojoj se prilagođava sadržaj i likovi tragedije. Pored toga, Gavranova se Antigona ne vješa u grobnici o svoj rubac, nego ispija otrov kako bi osujetila Kreontov plan. Međutim, Kreont relativizira njezin suicid podrugljivo joj dobacujući da će njoj namijenjenu ulogu odigrati njezina pokornija sestra blizanka Izmena.

Svjetogled koji se oblikuje *Kreontovom Antigonom* naglašeno je pesimističan. Antigona se zaista transformira iz nezrele kraljevine u junakinju koja ljude dijeli na one koji ili žive ili ne žive u strahu. Kreont, koji se kod Sofokla preobražava iz silnika u pokajnika svjesnog kršenja božanske pravde, kod Gavrana ostaje konstantno u ulozi beskrupuloznog tiranina i manipulatora koji život razmatra kao predstavu, a sebe kao njezina redatelja zaduženog za manipulaciju ostalim likovima koristoljubivo pošteđene ili eliminirane. Ukratko, izvorni Kreont spoznaje da je u zabludi, dok njegov pandan dokazuje da nikad ne može pogriješiti jer je uvijek korak ispred svakoga. Što se tiče krivnje drugih i smrtne presude koja iz nje slijedi, ona se kod Sofokla očituje u iskrivljavanju kategorija, tj. u vlastodržačkom shvaćanju Antigonine pobožnosti kao bezbožnosti pa odatle junakinjina sintagma „sveti grijeh“ (Sofoklo, 2000: 112). U *Kreontovoj Antigoni* presuda dolazi prije krivnje budući da kralj tvrdi: „Mi kraljevi vidimo budućnost, jer je mi kraj“ (Gavran, 2001: 8).

Osim toga, dalekosežnost Kreontovih makinacija posljedično posvemašnjim uzdizanjem ljudskih zakona, tj. odredaba jednog čovjeka iznad onih božanskih. Naime, kralj negira i postojanje bogova. Zapravo, Gavranov Kreont sam sebe stavlja u ulogu onoga koji ne želi biti predmet kojim se igraju drugi, nego biti bog koji se igra drugima (Gavran, 16). U Sofoklovoj tragediji Kreont je zbog svoje samovolje isprva suprotstavljen božanskim zakonima, ali im se kasnije pokorava budući da i njemu postaje očito nezadovoljstvo bogova. Napokon, kod Sofokla je Antigonina sudbina djelomice rezultat kolektivne nesretne kobi loze Labdakovića, dok je kod Gavrana njezin kraj uvjetovan isključivo posve osobnim Kreontovim interesom za nesmetanom vlašću.

Metodička aktualizacija cjelovitih djela

Sofoklova je *Antigona* nezaobilazan lektirni naslov na temelju kojeg je moguće dotaknuti zaista različitu problematiku: spolne predrasude, odnos volje pojedinca i sudbine, obiteljsku razjedinjenost političkim nesuglasicama, temu samoubojstva, poštivanje ljudskih i božanskih zakona, smrtnu kaznu itd. Međutim, u intertekstualnom nastavnom sustavu bitnim se pokazuje odnos teksta i metateksta, odnosno izvornoga Sofoklova djela kao poligona za intelektualnu igru Mire Gavrana u njegovoj *Kreontovoj Antigoni*. Zbog toga je za shvaćanje odnosa tih dvaju djela, prvog iz V. stoljeća prije Krista i drugog iz 1983, važno u nastavi utvrditi njihove sličnosti i razlike o čemu je analitički već bilo riječi.

Samostalno čitanje obaju predložaka u cijelosti za redovitu (Sofoklova djela) i izbornu nastavnu obradu (Gavranova djela) u prvom razredu srednje škole vrijedno je zbog nekoliko razloga. Prvo, učenici se upoznaju s reinterpretacijom jednog klasičnog djela čiji se elementi bolje ocrtavaju u tandemskoj obradi. Osim toga točnije definiranje pojedinih značenja i pronalaženje i bolje isticanje onih manje ili teže uočljivih svakako je olakšano dovođenjem u fokus djela koje je umnogome slično originalu, ali se od njega podosta i razlikuje. Naime, intertekstualan nastavni sustav ne temelji se na akribičnom bilježenju svih sličnosti i suprotnosti zadanih djela, što bi bilo kontraproduktivno, nego na registriranju istih tema u dvama ili više djela te na njihovu međusobnom osvjetljavanju i boljem razumijevanju. Napokon, takvim sparivanjem djela učenici osvješćuju univerzalnost pojedinih tema, motiva i likova povezujući „staro“ i „novo“ u smislen sustav koji ne mora biti zasnovan isključivo na sukcesivnom, književnopovijesno orijentiranom prikupljanju spoznaja o književnosti. Prema tome, učenici se takvim tipom interpretacije informiraju o radu suvremenih autora, i to već na samom početku ozbiljnijega bavljenja beletristikom.

Sparena obrada cjelovite Sofoklove i Gavranove drame iziskuje barem dva sata, tj. kombinaciju redovite i izborne nastave književnosti. Na barem jednom satu analizirala bi se izvorna *Antigona* ciljanim usmjeravanjem pozornosti na pojmove koji su apostrofirani i u *Kreontovoj Antigoni*. Posrijedi su sljedeći pojmovi:

- ponos,
- odanost,
- obitelj,
- anarhija,
- samoubojstvo,
- božanski zakon,
- ljudski zakon,

- vlast,
- istina i laž,
- manipulacija,
- poštovanje mrtvih,
- spol,
- zločin i kazna,
- krivnja,
- sudbina.

Pitanja koja bi valjalo postaviti tijekom analize Sofoklove *Antigone* su sljedeća:

- Zašto Antigona smatra da je njezina dužnost pokopati Polinika? Zašto Izmena to isto ne želi?
- Jesu li osjećaji odanosti i ponosa povezani u Antigoninu slučaju?
- Prorok Tiresija napominje da je Kreontov zločin ponos. Utječe li ponos na Kreontovo rasuđivanje?
- Potiče li Antigonin čin anarhiju?
- Objasnite razloge samoubojstva Antigone, Hemona i Euridike. Što ih je potaklo na suicid?
- Objasnite na što se u tragediji odnose vječni, a na što ljudski zakoni. Zašto Antigona daje prednost prvoj, a Kreont drugoj vrsti zakona?
- Kako vlada Kreont? Koje su njegove karakteristike kao vladara?
- Iskrivljuje li Kreont činjenice? Je li Kreont manipulator?
- Zašto Kreont brani pokapanje Polinika?
- Što znači Antigonina izjava da je njezin čin „sveti grijeh“?
- Je li Antigonina odanost obitelji zapravo odanost određenoj političkoj struji?
- Što o položaju žene u grčkom društvu misli Izmena, a što Antigona? Utječu li spolne predrasude na Kreontovo odlučivanje?
- Je li Antigonina kazna primjerena? Je li kriva bez krivnje i kako se brani?
- Objasnite odnos sudbine i slobodne volje. Antigona pripada Labdakovićima. Kakva je njihova obiteljska povijest?

Barem jedan sat temeljio bi se na usporedbi teme i likova u Sofoklovoj i Gavranovoj drami u okviru intertekstualnog nastavnog sustava. Općenito govoreći, nastavne faze toga nastavnoga sustava su: motivacija, najava intertekstualnoga povezivanja, stvaranje intertekstualnoga konteksta interpretacije, interpretacija, objava rezultata i usustavljivanje.

Motivacija

Kao motivacija može poslužiti razgovor na osnovi pitanja: *Tko bi u suvremenosti predstavljao/la Antigonu, a tko Kreonta? Objasnite na konkretnom primjeru.* Takvim pitanjem otvorenog tipa sadržaj tragedije se aktualizira jer se povezuje s osobnim iskustvom učenika. Osim toga, problematizira se univerzalnost teme i likova koje je Gavran također uvrstio u svoju dramu.

Najava intertekstualnoga povezivanja

Učenicima se najavljuje interpretacija na temelju komparacije dvaju djela – Sofoklove *Antigone* i *Kreontove Antigone* Mire Gavrana. U sklopu te faze sata poželjno je nešto više reći o Gavranu kao suvremenom hrvatskom piscu, njegovim spisateljskim interesima, značajnijim djelima, područjima rada, nagradama i svjetskom uspjehu, osobito njegovih dramskih tekstova.

Stvaranje intertekstualnoga kontekst interpretacije

Stvaranje intertekstualnog konteksta interpretacije treća je nastavna faza u kojoj se učenike usmjerava na tandemsku interpretaciju uzimanjem u obzir teme i likova obiju drama. Učitelj ističe dva lika koja su važna za oba djela – Kreonta i Antigonu. Također izdvaja bitne sadržaje koji se mogu iščitati i kod Sofokla i kod Gavrana. Posrijedi su svi oni pojmovi navedeni u samostalnoj obradi *Antigone* na prvom satu. Učitelj najprije ispisuje na ploču svaki od navedenih pojmova, a od učenika traži da o njima razmisle i u bilježnice pored svakog pojma zapišu zapažanja o njihovoj dramskoj aktualizaciji, ali i nađu potvrde u tekstu. Zato se pojedinim parovima i skupinama dodjeljuju različiti pojmovi, najviše dva, s tim da više parova ili grupa može imati iste pojmove. Popis problema može se mijenjati ili skraćivati, ovisno o vremenu i ciljevima komparacije. Primjerice, moguće je odabrati samo jednu temu kao što je „vlast“. Zatim se svi učenici upućuju da samostalno pronađu te izdvoje citate iz obaju djela. Pronađeni navodi trebali bi se odnositi na komentare i razmišljanje protagonistâ o političkoj moći, odnosu slobode i zakona, relaciji vlasti, individualnih sloboda i nametanja zakona itd.

Interpretacija i objava rezultata

U intertekstualnoj obradi učenici u paru ili skupno uspoređuju pristup pojedinoj temi i likovima Kreonta i Antigone u objema dramama. Kod objave rezultata opisuju spoznaje do kojih su došli te promjene u svojem razumijevanju *Antigone* i *Kreontove Antigone*. Dakako, rješenja zadataka učitelj produbljuje svojim pitanjima kojima se potiče rasprava zasnovana na međusobnom osvjetljavanju dvaju djela. Evo nekih pitanja:

- Usporedite dvije Antigone. Kakva je svaka pojedina u odnosu na osjećaje odanosti i ponosa?

- Mijenjaju li se tijekom radnje Sofoklova i Gavranova Antigona? Koja ti se Antigona čini uvjerljivijom? Zašto?
- Jesu li obje Antigone slavohlepne?
- Usporedite oba Kreonta. Kakav je svaki pojedini u odnosu na osjećaje ponosa i straha?
- Mijenja li se tijekom radnje Sofoklov i Gavranov Kreont? Koji ti se Kreont čini uvjerljivijim? Zašto?
- Koje su glavne karakteristike obaju Kreonta kao utjelovljenja vlasti? Usporedite.
- Zašto je Gavran svoju dramu naslovio *Kreontova Antigona*?
- Što sve motivira na djelovanje jednu, a što drugu protagonisticu?
- Objasnite njihove motive samoubojstva. Jesu li mogle postupiti drugačije?
- Koje vrste ljudi razlikuju Kreont i Antigona u objema dramama?
- Objasni sličnosti i razlike u dijalogu Kreonta i Antigone u obama djelima. Što zaključujete?
- Kakav je odnos između istine i laži u Sofoklovu i Gavranovu djelu? Što od tog dvoje pobjeđuje kod Sofokla, a što kod Gavrana?
- Što simboliziraju Sofoklovi Kreont i Antigona, a što Gavranovi? Objasnite.
- Kakav je odnos prema konceptu sudbine i slobodne volje u objema dramama?
- Kakav je odnos prema višim silama, odnosno bogovima? Usporedite.
- Koja je uloga teksta drame *Antigona* u *Kreontovoj Antigoni*?

Usustavljivanje

Za sintezu je prikladno oblikovati pitanje ili zadatak kojim će se opet generalno povezati oba uspoređivana djela te istodobno podsjetiti na ukupnost rezultata interpretacije. Kao zadatak za uopćavanje primjereno je sumiranje pouke svake drame posebno te usporedba tog sažimanja. Iako su djela zasnovana na istim protagonistima i sličnim temama, ipak bi trebalo utvrditi poručuju li djela isto ili se pak razilaze u svojim poentama. Potonji je odgovor vjerojatniji budući da je Gavranov komad pesimističniji po reperkusijama svojeg ishoda. Navedeno je rezultat dosljedno provedene ideje o uzaludnosti otpora pojedinca prikazanog kao marionete u rukama vlastodršca koji je uvijek jedan korak ispred svakog samostalnog čina pojedinca.

Metodička aktualizacija cjelovitoga djela i ulomka

Intertekstualno povezivanje ostvarivo je i na osnovi komparacije cjelovito pročitane Sofoklove *Antigone* izvan nastave te ulomka iz Gavranove

Kreontove Antigone koji će se pročitati na satu obrade.¹ Faze sata su i kod takvog načina rada iste kao i tijekom uspoređivanja dvaju cjelovitih djela. Prema tome, poželjno je interpretaciju organizirati u okviru sljedećih etapa: motivacija, najava intertekstualnoga povezivanja, stvaranje intertekstualnoga konteksta interpretacije, interpretacija, objava rezultata i usustavljivanje.

Motivacija

U početnoj fazi sata nužno je uvodno razmatranje o temi i/ili liku koji će biti središnje poveznice genoteksta i fenoteksta. Bitna je razlika između dvaju fokusiranih djela u tom što se kod Sofokla *Kreont* mijenja, no *Antigona* ne, a kod Gavrana situacija je upravo obratna. Uzimajući u obzir pročitanoš kompletne *Antigone*, učitelj postavlja inicijalno pitanje, odnosno zadatak: *Utvrdite mijenjaju li se Antigona i Kreont u Sofoklovoj tragediji. Objasnite.* Time se omogućuje usmjeravanje pozornosti na one sadržaje i karaktere važne za razumijevanje, ali i bolje shvaćanje obiju drama.

Najava intertekstualnoga povezivanja

Učitelj potom najavljuje cilj sata – interpretaciju uspoređivanjem Sofoklove *Antigone* i *Kreontove Antigone* Mire Gavrana. Osim nuđenja osnovnih informacija o antičkom dramatičaru učitelj ukratko izvješćuje o Gavranu i njegovu radu, posebice njegovu dramskom djelu kojem pripada i komad čiji će se ulomak obrađivati.

Stvaranje intertekstualnoga konteksta interpretacije

Učenike u ovom dijelu obrade treba uputiti na činjenicu da je Gavranova drama u izravnom odnosu sa Sofoklovom te da su im radnja i likovi slični. Istodobno valja naglasiti da će čitanje ulomka iz *Kreontove Antigone* na podijeljenim predlošcima biti usmjereno. Preciznije, učenici će uočiti te zabilježiti: 1. jezično-stilske osobitosti; 2. sličnosti i razlike u karakterizaciji likova, 3. sličnosti i razlike u odnošenju prema božanskim i ljudskim zakonima, 4. registrirati možebitne promjene u karakteru likova te na toj osnovi usporediti likove, 5. objasniti shvaćanje odnosa kralj – podanici, 6. u objema dramama utvrditi relaciju osobne volje i sudbine itd.

Interpretacija

Tijekom te faze u trajanju oko petnaest minuta učenici usmjereno čitaju ulomak iz Gavranove drame i bilježe zapažanja vezana uz navedene zadatke. Različiti učenici mogu rješavati različite zadatke, a koji će od zadataka dobiti, ovisit će o dodijeljenom broju. Skupinski je rad također jedan od mogućih

¹ Autor članka zahvaljuje ljubaznoj kolegici Mariji Šag, profesorici Hrvatskoga jezika u Ekonomskoj školi Požega u kojoj je s učenicima uspješno ostvarila navedeni metodički pristup zasnovan na intertekstualnom nastavnom sustavu.

oblika angažmana. Svaka grupa trebala bi imati do pet članova od kojih će svaki usmjeriti pozornost na broj svojega zadatka.

Ulomak iz *Kreontove Antigone*

(U *Kreontovoj Antigoni* hrvatskog dramatičara Mire Gavrana Antigona je zatvorena u tamnicu naizgled bez ikakva motiva. U razgovoru s Kreontom doznaje da se nalazi pred izborom: ili odmah umrijeti ili odglumiti tragičnu junakinju. Naime, Kreont se želi riješiti svih pet članova svoje obitelji kao mogućih prijestolonasljednika. Zato je napisao dramu koja zapravo odgovara originalnom tekstu Sofoklove *Antigone*. Kako bi zataškao svoje makinacije, manipulacijom činjenicama na temelju pisanog predloška planira sebe prikazati kao tiranina koji spoznaje svoju pogrešku uzrokovanu pretjeranim ponosom.)

(...)

ANTIGONA: Moja će me braća osloboditi.

KREONT: Prije jedan sat rekli su mi da ćeš ti njih osloboditi.

ANTIGONA: ...Znači, i oni...

KREONT: Da, i njih sam dao zatvoriti, i njih čeka smrt. Odlučio sam uništiti sve svoje protivnike.

ANTIGONA: Neće ti uspjeti, narod će se pobuniti kad vidi da se kralj upustio u klanje.

KREONT: Narod je glup – narod misli samo ono što ja želim, narod čita moje proglase i sluša moje svećenike.

(*Šutnja.*)

ANTIGONA: A moja sestra?

KREONT: Nju ću poštediti. – Za kralja je loše kad ima mnogo mogućih nasljednika, a još je gore kad nema nijednoga. Najbolje je kad ima samo jednoga – i to bezopasnog i glupog. Zato ću vas sve pobiti, osim Izmene.

ANTIGONA: Ubij Izmenu, a mene poštedi – nas dvije smo blizanke, po svemu smo iste, nitko nas ne razlikuje.

KREONT: Niste iste.

ANTIGONA: Kako nismo, nalikujemo jedna drugoj kao jaje jajetu, što sam ja doživjela, doživjela je i ona, uvijek smo bile zajedno, ubij nju, a mene poštedi.

KREONT: Antigona, sve je već odlučeno – ti ćeš umrijeti, Izmena će živjeti.

ANTIGONA: Ali, zašto ja, mi smo iste, ljudi nas često zamijene.

KREONT: Vi niste iste.

ANTIGONA: Kako nismo?!

KREONT: Sjeti se, jesam li ikad tebe oslovio Izmeninim imenom ili Izmenu tvojim?

ANTIGONA: Nisi. Zaista, samo si nas ti razlikovao, to mi je uvijek bilo čudno.

KREONT: Nema tu ništa čudno, lako sam vas razlikovao, jer ste veoma različite. Ljudski strah miriše, ja sam jedan od rijetkih koji ima njuh za ljudski strah, svi ljudi šire miris straha oko sebe, ali ne jednakog intenziteta – ti manje mirišeš na strah od Izmene, po mirisu sam vas razlikovao, ti si opasnija, zato ću tebe ubiti, a Izmenu poštediti.

ANTIGONA: Varaš se.

KREONT: Kralj se nikad ne vara – od svih vas Izmena me se najviše boji. Izmena je najbezopasnija i najgluplja. Antigona, ne započinji više razgovor o životu, jer si već mrtva.

(*Šutnja.*)

ANTIGONA: Kad je sve odlučeno, kad sve mora biti tako kako kažeš, zašto razgovaraš sa mnom, što uopće želiš od mene?

KREONT: Želim pričati o tvojoj smrti.

ANTIGONA: Čemu?

KREONT: Sve smrti nisu iste. Nije svedjedno kako čovjek umire, postoje smrti i smrti.

ANTIGONA: Želiš me mučiti?

KREONT: Ne želim... ako pristaneš na suradnju. Ali, ne radi se o samome umiranju, već o tome kako ga prikazati.

ANTIGONA: Ne razumijem o kakvom prikazivanju govoriš.

KREONT: Ti nisi rob, ti nisi običan građanin, ti si iz kraljevske obitelji i za tobom će ostati priča, legenda o tvome umiranju.

ANTIGONA: Potpuno mi je svedjedno što će ljudi pričati o meni kad me ne bude.

KREONT: Nikome nije svedjedno.

ANTIGONA: Meni je.

KREONT: Nije, lažeš. Razmisli i vidjet ćeš da nije... Antigona, jasno ti je da moraš umrijeti, od tog umiranja, od te smrti, uzmi što možeš više, a ja ti zaista mnogo nudim.

ANTIGONA: Ne razumijem o čemu govoriš.

KREONT: Polako, sve ću ti objasniti. Samo me pažljivo slušaj i ne prekidaj me: Ja moram ubiti tebe, tvoju braću, svoju ženu i svoga sina. To je sve skupa pet leševa. Velika brojka za kraljevsku obitelj. Ako vas sve ubijem, bez ikakva službenog objašnjenja, bez ikakva suđenja – narod će me smatrati svirepim vladarom, i brzo će doći do pobune. Ako nasuprot tome izmontiram najsavršeniji proces, ili ako na najsavršeniji način „umre“ pet članova kraljevske obite-

lji, a da kralj ne bude nimalo kriv – to će biti loše, jer će izazvati sumnju zbog potpune kraljeve nevinosti – narod zna da kralj nikad ne može biti potpuno nevin, ma što se dogodilo u državi. Bilo je, dakle, nužno izbjeći obje ove krajnosti. Zato sam napisao svojevrсну dramu, u kojoj ćemo svi mi iz kraljevske obitelji odigrati svoje uloge. U toj drami tebi sam namijenio najuzvišeniju i najherojskiju ulogu u povijesti ljudskog društva i teatra, a samome sebi odredio sam ulogu nesvjesnog tvrdoglavog negativca koji će na kraju čak patiti zbog vaše smrti. Drama je tako napisana da ja u njoj, ja koji u stvarnosti želim vašu smrt, u predstavi je doživljavam kao nesreću. Ožalošćen sam i tugujem za vama. Naime, evo kako će se stvari odvijati: Eteokla i Polinika u tajnosti držim zatvorene kao tebe, a po gradu sam razglasio da je Polinik otišao u Arg i da skuplja vojsku protiv nas, također sam razglasio da je Eteoklo na vojnim vježbama i da se sprema za obranu grada. Za tjedan dana naš grad će napasti jedna potplaćena banda, a svi će misliti da su to Polinikovi vojnici. Dok opsa-da bude u tijeku, moja tajna policija će ubiti Eteokla i Polinika i njihove vruće leševe baciti među zaraćene vojske. Potplaćena banda će se povući, na bojištu će ostati Eteoklovo i Polinikovo tijelo, jedno pokraj drugoga, i svi će bez problema povjerovati u priču da su se među sobom poklali u dvoboju. Eteokla, branitelja grada, sahranit ću s najvišim državnim počastima i proglasit ću četiri dana nacionalne žalosti, a Polinikovo tijelo ostavit ću nepokopano na bojištu i zabranit ću pod prijetnjom smrti da ga se pokopa. Tada nastupaš ti, ti ćeš iz sestrinjske ljubavi obaviti obred koji traže bogovi i simbolično sahraniti brata. Tad te jedan moj policajac, prerušen u stražara, hapsi i dovodi pred mene, i tada ćeš ti pred svim dvorjanima meni prkositi i govoriti kako su božanski zakoni iznad svjetovnih i kako se ne kaješ što si prekršila moju naredbu i kako svjesno, bez straha ideš u smrt. Ja naređujem da te živu zakopaju u grobnicu, tebe tamo odvođe, ja se odjednom predomislim i odlučim te spasiti, ali kasno sam se sjetio, jer ti u međuvremenu izvršiš samoubojstvo – moji policajci će ti dati bezbolni otrov – a zbog toga što si se ti ubila, moj odvratni sin, a tvoj zaručnik, ide svojevóljno u smrt za svojom ljubljenom zaručnicom, to jest za tobom. Čim se on „ubije“, moja podla žena „ubija“ se zbog gubitka svoga sina, a ja na kraju proklinjem svoju sudbinu i plačem za vama. (*Nasmije se*) Zar nije savršeno?! Oslobađam se petero najopasnijih protivnika, a u očima naroda tek sam malo kriv i mnogo nesretan.

ANTIGONA: Misliš da ćeš obmanuti cijelu zemlju?

KREONT: Hoću – ja sam genij.

ANTIGONA: Mora da si tu „dramu“ veoma dugo pisao.

KREONT: I ne tako dugo, kao što se čini – sve je išlo brzo čim se javila inspiracija.

ANTIGONA: Kamo sreće da nije.

KREONT: Zašto? Ti u ovoj priči dobivaš najviše – postaješ heroj, suprotstavljaš se kralju i zbog viših ciljeva ideš svojevolutno u smrt.

ANTIGONA: Glupost.

KREONT: Nije glupost. Svejedno moraš umrijeti, zar nije bolje kao polubog, nego kao običan smrtnik.

ANTIGONA: Više bih voljela Izmeninu ulogu.

KREONT: I ja – ni meni se moja ne sviđa, ali nitko ne može dobiti sve od života. Ovdje je tekst moje drame ili igre, zovi to kako hoćeš. Jedan primjerak za tebe, jedan za mene. (Gavran, 2001: 10-13)

(Unatoč početnom kolebanju i posvemašnjoj nezainteresiranosti, Antigona prihvaća namijenjenu joj ulogu. Posljedice te odluke mogu se iščitati u daljnjem tekstu.)

(...)

KREONT: Osjećam da sve ovo previše... previše snažno izgovaraš, kao da su to doista tvoja uvjerenja, ne zaboravi da si tek mlada djevojka, ti si sad govorila kao da nisi od ovoga svijeta, ponašaš se kao polubog, a ipak si običan smrtnik.

ANTIGONA: Nisam običan.

KREONT: Ali ne možeš govoriti kao da si potpuno oslobođena straha, ti se bojiš smrti kao i ostali svijet.

ANTIGONA: Griješiš, Kreonte – uopće ne shvaćaš Antigonu.

KREONT: Misliš li na dramu, ili...?

(*Antigona ne odgovara, gleda ga u oči, on obori pogled.*)

KREONT: Moja koncepcija režije pretpostavlja da...

ANTIGONA: Znam Kreonte, znam tvoju koncepciju režije, ne trudi se da je razlažeš – ne pristajem na nju.

KREONT: Antigona...

ANTIGONA: Moju smrt nećeš režirati.

KREONT: Što time želiš reći?

ANTIGONA: Upravo to što si čuo.

(*Šute i gledaju se.*)

ANTIGONA: Životinjo, nije ti dosta što me ubijaš, još me i u svoju predstavu pokušavaš uvući, ponižavaš me do kraja, ali pomrsit ću ti račune – odbijam suradnju.

KREONT: Kako?! – Ti moraš glumiti!

ANTIGONA: Neću, neću glumiti u tvojim prljavim spletkama, drama ti je dobra, ali neću dopustiti da je izvedeš – uzalud si je pisao. (*Izvadi iz rukava posve malenu bočicu s otrovom i pokaže je Kreontu*): Pogledaj ovaj otrov, dobro pogledaj ovaj otrov, kad ga ispijem, minutu iza toga umrijet ću. Ne približavaj mi se! Ako želim mogu ga sad popiti, i od tvoje predstave neće biti ništa.

KREONT: Nemoj se šaliti...

ANTIGONA: Šuti i slušaj me, ne približavaj mi se, ispit ću ga.

KREONT: Nećeš se usuditi, ti si kukavica.

ANTIGONA: Bila sam.

KREONT: Još uvijek si, nisi se mogla tako brzo promijeniti.

ANTIGONA: Ne budi siguran – ja nisam više ona otprije tjedan dana, ja sam se pomirila sa smrću, ti ne znaš što to znači pomiriti se sa smrću, to je najveće blaženstvo koje samo rijetki dosežu.

KREONT: Ali ti...

ANTIGONA: Ne prekidaj me, slušaj što ću ti reći: ti si životinja, i ti uživaš kad ti se kaže da si životinja – ali ti si najmanja od svih životinja, ti si mrav, ti si pritisnut strahom sa svih strana, tvoj život se pretvorio u strahovanje, ti više ne živiš, ti strahuješ, i kad nas pobiješ sve, opet ćeš se bojati, i opet ćeš ubijati, i opet ćeš se bojati, nikad nećeš biti miran, nikad spokojan – vi kraljevi dobivate najmanje od svih životnih radosti.

KREONT: Mi uzimamo.

ANTIGONA: Radost se ne uzima, sreća se ne otima. Prije sam te mrzila, sad te žalim.

KREONT: Sebe žali.

ANTIGONA: Zašto? Ja sam dosegla najviše što smrtnik može: ne bojim se smrti. Ljudi se ne dijele na kraljeve i na nekraljeve, ljudi se dijele na one koji se boje smrti i na one koji je se ne boje. Tvoja drama mi je pomogla...

KREONT: To je običan tekst, samo riječi.

ANTIGONA: To nisu obične riječi

KREONT: Ne vrijedi zbog tih riječi umrijeti prije roka, ostavi taj otrov, smrt te ionako čeka – iskoristi ovaj tjedan što ti je preostao, dovest ću ti najbolje momke iz grada da vodiš ljubav s njima, ići ćeš na jahanje, na plivanje, radit ćeš što hoćeš, a na kraju ćeš odglumiti pravoga heroja.

ANTIGONA: Ne želim glumiti – ne želim više živjeti, gadi mi se ovaj svijet u kojem su sve drame napisane, gadi mi se svijet u kojem su uloge davno podijeljene, sve ove prljave igre i obmane – sve je to tako zamorno, sve je to odvratno, shvati: da mi sad daruješ život, ja ga ne bih prihvatila, ne bih ga prihvatila, jer znam da je bezvrijedan, nekad sam bila slijepa i uživala u mraku, ali sad kad sam progledala, ne želim pristati na ovakav život. Vjeruj mi: veselim se smrti.

KREONT: Ali, ja ti nudim još sedam dana života.

ANTIGONA: Kreonte, bijedni, zaplašeni, ne prihvaćam tih sedam dana „života“ – tih sedam dana mijenjam za osjećaj sreće što ću svojom smrću uništiti tvoju predstavu. (*Antigona lagano prinosi ustima bočicu s otrovom.*)

KREONT: Ne!

ANTIGONA (*naglo ispije otrov*): Da, Kreonte, da – za minutu ću biti mrtva – bit ću tamo gdje tvoje spletke ne dosežu. Tvoje predstave neće biti, Kreonte – nisi predvidio da ću se ubiti. (*Šutnja.*)

KREONT (*nasmije se*): Predvidio sam, sve sam predvidio – tvoja sestra Izmena je ista kao ti – ona će odglumiti tvoju ulogu, ona će na to pristati, jer voli živjeti. Moje predstave nikad ne dolaze u pitanje, nikad.

ANTIGONA: Gade! (*Klone mrtva.*)

(Gavran, 2001: 26-28)

Objava rezultata

U razgovoru s učenicima nužno je krenuti od doživljaja suvremene Antigone. Polazište može biti i jezik kojim je napisan Gavranov ulomak, a njega odlikuje razgovorni stil, za razliku od Sofoklova djela obilježenoga uzvišenim stilskim registrom. Tako je, primjerice, Gavranova Antigona rječnikom oštija u osudi kralja Kreonta. Također, u novoj verziji tragedije nisu prisutne ni zbor-ske pjesme u kojima bi se komentirali događaji na sceni, a u posve osuvremenjenom rječniku nema mjesta mitološkim usporedbama i reminiscencijama kao kod Sofokla. Iako se čini da radnja teče kronološki i u modernoj inačici, ona je posve rezultat unaprijed isplanirane spletke, odnosno napisanog dramskog teksta po kojem Antigona, isprva razmažena kraljeva, odbija glumiti junakinju, zatim se mijenja čitajući ga da bi se, naposljetku, (uzalud) ubila.

Što se tiče karakterizacije, u antičkoj tragediji Antigona je utjelovljenje duboke etičnosti i osjećaja religiozne dužnosti. Ona je ideal i uzor kojem su gledatelji trebali težiti i s njim poistovjećeni transformirati svoj unutarnji svijet suosjećanjem i pročišćenjem. Gavranova je Antigona „običnija“ kraljeva usmjerena na poštivanje vladarskih zakona. Zabrinuta za vlastito preživljavanje predlaže da se umjesto nje žrtvuje njezina sestra Izmena. Protagonistica se preobražava u *antigonski* lik tek čitanjem Kreontove drame koja odgovara Sofoklovoj verziji. Odbija ponudenu ulogu heroine, u znatno oštrijem nastupu raskrinkava strah kao naličje despotizma te se ubija kako bi onemogućila Kreontove planove.

Sofoklova tragedija te ulomak iz Gavranove drame tekstovi su snažnih napetosti koje eskaliraju u Kreontovim i Antigoninim replikama. Kreont na kraju tragedije ostaje sam, kao slika tiranina koji je pobijeđen vlastitom surovom „pobjedom“, a time je ponovno uspostavljen red jer je krivac kažnjen. Na kraju pak ulomka nije jasno kako će završiti Kreontova režija, ali se može ustvrditi da je poruka drame pesimistična jer kralj otkriva uzaludnost Antigona samoubojstva i relativizira njezinu žrtvu.

Naravno, učenicima bi trebalo osvijestiti i činjenicu da Gavranov ulomak tematizira svijet u kojem se Kreont proglašava jedinim bogom. Svećenici

kao predstavnici religije kvalificiraju se poslušnicima kralja koji manipulira svima posve ukidajući mogućnost slobodne volje. Također bi valjalo istaknuti moć utjecaja književnosti koja ujedno može pomoći čovjeku (Antigonino osvješćivanje), ali i biti sredstvo manipulacije (napisana drama kao zbiljska predstava za narodne mase). Kreontova Antigona nastala je u XX. stoljeću u kojem su bili prisutni totalitarni režimi, od kojih je komunizam osamdesetih godina u Hrvatskoj kao mjesto nastanka drame i dalje bio aktualan.

Usustavljivanje

Za sintezu valja oblikovati pitanje kojim će se opet obuhvatiti oba dramska djela istodobno. Zato je prikladno upitati: *Koja vam se priča o Antigoni čini uvjerljivijom?* ili *Je li čitanje Gavranova ulomka utjecalo na vaše shvaćanje Sofoklove tragedije?* Objasnite. ili *Je li na vaš doživljaj Gavranovih likova ikako utjecalo očekivanje formirano čitanjem Antigone?* Objasnite. Posrijedi nije alternativni tip pitanja/zadataka s jednim točnim odgovorom. Zato će se učenici u skladu sa svojim estetskim i etičkim profilom odlučiti za njima uvjerljivije djelo te obrazložiti svoj odabir. Također će promišljati o relaciji dviju verzija iste radnje te utjecaju fenoteksta na razumijevanje genoteksta i obrnuto. Tako se dosljedno ponovno afirmira intertekstualan pristup u interpretaciji koji je bio prisutan u svim fazama sata.

Literatura

- Gavran, Miro. 2001. *Kreontova Antigona*. U: Gavran, Miro: *Odabrane drame*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- „Nastavni program hrvatskoga jezika za gimnazije“, *Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske*, 2. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske.
- Sofoklo. 2000. *Kralj Edip, Antigona*. Preveo Koloman Rac. Zagreb: SysPrint.

JakovSABLJIĆ

ANTIGONE BY SOPHOCLES AND KREONT'S ANTIGONE BY GAVRAN IN METHODOICAL PROCEDURE

In this article is presented an example of comparative interpretation of Sophocles' *Antigone* and its variant – *Creon's Antigone* of the Croatian writer Miro Gavran. Theoretical settings have been successfully tested in practice. Noted in particular relates to the motivation of students to read passages from

the play of Miro Gavran after the lesson based on an analysis of Sophocles' tragedy. However, the article provides insight into the complete/parallel interpretation of both works. This type of total interpretation should foster the teaching practice, but due to the inability to align with the curriculum, this type of approach is suggested in the framework of elective teaching of literature. In addition, the paper presents a brief overview of the contents of both drama, according to their similarities/differences. Also is presented methodological way of their school interpretation which includes the stages of new intertextual teaching system. Phases of that teaching system are: motivation, announcement of intertextual binding, making intertextual context of interpretation, interpretation, publication of results and systematizing.

Key words: *Antigone, interpretation, intertextual teaching system*

UDK 792(497.16):821.161.1

Pregledni rad

Dragana KALEZIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

dragana_kal@yahoo.com

RUSKI PISCI NA SCENI CRNOGORSKOG NARODNOG POZORIŠTA (III) (1993-2003)

Krajem ovoga perioda (1993-2003) u Crnogorskom narodnom pozorištu izvođene su predstave prema djelima „Zločin i kazna“, „Oblomov“, „Malograđani“, i „Galeb“. Taj period bio je vrlo inspirativan. Kritika ga je ocijenila renesansom CNP. I upravo najveću popularnost na sceni Crnogorskoga narodnog pozorišta imala su djela iz klasične ruske književnosti: Čehova, Dostojevskog, Gončarova.

Ključne riječi: *CNP, „Zločin i kazna“, „Oblomov“, „Malograđani“, „Galeb“, recepcija*

Poslije relativno dužega odsustva sa scene CNP, ruski pisci se ponovo izvođe, i to počinje s Dostojevskim i njegovim romanom „Zločin i kazna“, a zatim su uslijedila izvođenja i „Oblomova“ Gončarova, „Malograđana“ Gorkog i „Galeba“ Čehova.

„Zločin i kazna“

Premijerom predstave „Zločin i kazna“, 3. X 1998. godine, Fjodor Mihailovič Dostojevski je prvi put izveden u istoriji CNP, ali ne i u Crnoj Gori. Godine 1930. u Nikšiću gostuje Sarajevsko pozorište sa programom koji je sadržao djela Tolstoja, Dostojevskog, Averčenska i drugih, a već 1935. godine priređena je inscenacija „Zločina i kazne“. Dramatizaciju romana u 10 slika, kao i režiju, uradio je Jovan Gec. „Zločin i kaznu“ je 1937. godine izvodilo i Banovinsko pozorište.¹ To je bilo svega nekoliko godina kasnije u odnosu na pozorišta u Beogradu i Novom Sadu, koja su nudila i raznovrsniji repertoar

¹ Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1919–1944*, CNP, Podgorica, 2003, str. 70, 160, 181.

prema djelima Dostojevskog, ali znatno kasnije u odnosu na prve inscenacije djela toga pisca na evropskim scenama.²

Predstava „Zločin i kazna“ u CNP urađena je prema dramatizaciji poljskog reditelja Andžeja Vajde, u adaptaciji i režiji Egona Savina, i dočekan je sa velikim oduševljenjem kod publike kao „slavno djelo još slavnijeg pisca“. Vajdina dramatizacija izvedena je već početkom 90-ih na BITEF-u, takođe u režiji Egona Savina i sa Predragom Ejdušom u ulozi Porfirija Petroviča. Međutim, predstava u CNP nije „rimejk“ predstave iz Beograda, već se radi o novom čitanju tekstualnih potencijala Vajdine dramatizacije. Sam reditelj tim povodom izjavio je da smatra da je bolje ponoviti dobru ideju nego eksperimentisati, „što je trebalo da otkloni sumnju da smo opet dobili neku prežvakanu stvar“.³ Uloge su bile sljedeće: Rodion Romanovič Raskolnjnikov – Branimir Popović; Porfirije Petrovič – Predrag Ejduš; Sonja Marmeladova – Jelena Đokić; Zamjaton – Mirko Vlahović; Razumihin – Srđan Grahovac; Micoljka – Pavle Ilić; Svjedok – Marko Mašo Martinović; Koh – Branislav Vuković. Muziku je uradila Ksenija Zečević i bila je vrlo hvaljena kao „tajanstvena, hipnotička“ muzika koja je u potpunosti išla sa Savinovim zamislima i imala značajnu ulogu u psihološkoj karakterizaciji cijele predstave. Mada je ima relativno malo, u drugoj polovini predstave ona je „značajni činilac emotivne transformacije likova.“⁴

Inscenacija „Zločina i kazne“ bila je pun pogodak i imala je veliki uspjeh. Sa tom predstavom pozorište je obišlo i sever i jug Crne Gore. Zabilježena je odlična pošećenost, ovacije na kraju predstave, potraga za „kartom više“⁵, što govori o uspjehu predstave. O popularnosti i uspješnosti predstave svjedoči i veliki odziv kritike i, premda je bilo mnogo članaka informativnog tipa, koji su se sadržinski ponavljali i imali zadatak čisto da ispune prostor, bilo je i originalnijih zapažanja.

Zbog čega je inscenacija „Zločina i kazne“ naišla na dobar prijem? Da li zbog popularnosti velikog pisca, ili korespondiranja teme sa aktuelnim trenutkom? Ili, možda, dobre i priznate ekipe koja je realizovala taj projekat? I zbog čega je rađen baš ovaj roman? Odgovore na ta pitanja davala je kritika, ali se nije samo na tome zaustavila. Postavljana su i neka druga pitanja, izražena su interesantna zapažanja, što nameće zaključak da je Dostojevski vrlo inspirativno djelovao na domaću kritiku, a sve to svjedoči o uspješnosti jedne

² Viđi: Bogdan Kosanović, „Dostojevski na sceni srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu“, *Slavističke komparativne teme*, Old Commerce, Novi Sad, 2006, str. 201.

³ Nataša Nelević, „Dominantni Porfirije“, *Kritika i crnogorsko narodno pozorište (1978–2003)*, Tom II, CNP, Podgorica, 2004, str. 259.

⁴ Nebojša Petrović, *op. cit.*, str. 262.

⁵ P. Jančić, „Ovacije glumcima“, *Vijesti*, 21. 02. 1999.

inscenacije, pa i kvalitetu djela, njegovoj sposobnosti da korespondira sa svakim vremenom, jer polazi od opštih ljudskih istina.

Sudeći po ocjenama kritike, predstava „Zločin i kazna“ bila je u cjelini uspješna, ali najdublju vezu sa publikom izazvala je aktuelnost teme. Tih godina sama sintagma zločin i kazna bila je vrlo aktuelna i snažno prisutna u svijesti ljudi, jer je, smatralo se, „moćni indirektni podsjetnik na naše (ne) vrijeme, na traume, na ovovremena diluvijalna nepočinstva“.⁶ Egon Savin je izjavio da se ponovo vratio istom piscu i djelu baš zbog teme zločina i kazne, koja je na balkanskim prostorima važnija i življa nego ijedna druga tema, s obzirom na rat i ratne godine, i zbog nekih važnih ideja koje zaslužuju da se opet kažu. Djelo vezuje sa sociopsihološkim trenutkom društva i kao važan faktor ističe vjeru Dostojevskog u preporod ljudske duše, u mogućnost čovjeka da se unutar jednog života preporodi više puta. „Mislim da je nama u ovom trenutku, pogotovo poslije ovih ratova i ovog haosa, taj duhovni preporod potrebniji nego bilo šta drugo. Zato je danas Dostojevski važan.“⁷ Savin upravo u tome vidi razlog koji čovjeka uvijek ispočetka nagoni da se bavi Dostojevskim.

Mada Dostojevski nije pisao za pozorište, djela mu obiluju dramskim nabojem, sceničan je mnogo više od nekih dramskih pisaca. Od te ideje polazi reditelj, a potvrđuje je cijela ekipa koja je realizovala predstavu. Inscenacija „Zločina i kazne“ bila je zasnovana na samo jednom segmentu romana, po dramaturškoj adaptaciji Andžeja Vajde, koji se svojim predstavama prema romanima Dostojevskog „Zli duši“, „Nastasja Filipovna“ i „Zločin i kazna“ afirmisao kao njegov pronicljiv interpretator. Za „Zločin i kaznu“ napravljeno je mnogo adaptacija u kojima su u prvi plan izvlačeni sporedni sižeji romana. Vajdina dramatizacija polazi od dijaloga kao važnog elementa pozorišta, kojim inače obiluju djela Dostojevskog i, pošto je bilo nemoguće prikazati svu polifoniju romana, on bira najvažniji sadržaj koji se tiče zločina: „Za mene danas – a adaptor mora da upotrebi takav izraz jer pravi pozorište za danas i sa osećanjem sopstvenih obaveza prema društvu – *Zločin i kazna* govori o motivima idejnog zločina.“⁸

Sreten Perović ocjenjuje da Vajda nužno simplifikuje adaptaciju, jer je u prvom planu tema zločina, koja je uglavnom svedena na „psihološko i moralno sučeljavanje naivno ‚programiranog‘ ubice, studenta Raskoljnikova i maestra isljedničkog ‚zanata‘ Porfirija Petroviča“⁹. Takva dramatizacija romana ne odražava sve bogatstvo i slojevitost „podzemnih tokova duha“ Fjodora Mihaj-

⁶ Sreten Perović, „Zločin i kazna“, Premijera u CNP“, *Monitor*, Podgorica, 16. 10. 1998.

⁷ Snežana Ražnatović, „Mrak ovog svijeta“, *Pobjeda*, Podgorica, 03. 10. 1998.

⁸ <http://www.rastko.org.yu/rastko-pl/umetnost/dramske/mkarpinjski-vajda.php> Mahej Карпиньски, Позориште Анджея Вайде, 10.11.2007.

⁹ Sreten Perović, „Zločin i kazna“, *Monitor*, Podgorica, 16. X. 1998.

loviča. Perović primjećuje da je i Savin toga bio svjestan, „pa je i svoj scenski vizus asocijativno usmjerio prema zbivanjima u današnjici, a ne prema eventualnom (moralnom ili religioznom) pročišćenju u sjutrašnjici, iako bi to bilo više u skladu sa intencijama Dostojevskog“. Savin je podržao Vajdu u otklonu od neizbježnog ruskog misticizma, „nastojeći da dramatični disput Raskoljnikova i Isljednika učini tonski i vizuelno prikladnim savremenom gledaocu“.¹⁰ Zaključeno je da je „Zločin i kazna“ dramaturški krajnje precizna predstava, koja jasno fokusira pitanje nihilizma, pitanje prava na zločin i dileme „da li se ubistvo sankcioniše samo zbog malograđanskih predrasuda i moralizma, kojemu izuzetni imaju pravo da se narugaju, ili je zločin metafizički nedopustiv“.¹¹ Kritika zapaža da se još kroz tu inscenaciju „Zločina i kazne“ nameću pitanja može li se ljudska duša iskupiti ako nekome oduzme život i postoji li spas od zločina.¹² Odgovor na te polemike sadržan je u naslovu članka koji je u „Pobjedi“ objavio Renato Karamehić – „Zločin je kazna“.¹³

Kroz analizu aktuelnosti teme zločina i kazne u XX vijeku, povodom ove predstave u domaćoj kritici nameću se zaključci o Dostojevskom kao vizionaru, jer je kao pisac XIX stoljeća, rasvjetljavajući svoje teme, na određen način anticipirao XX vijek, čija je najveća trauma upravo vezana za zločine. To je istakao i Andžej Vajda, koji je u septembru 1984. godine, uoči premijere svog „Zločina i kazne“, dao intervju zapadnonjemačkoj televiziji WDR, u kome, između ostalog, kaže da je Dostojevski u „Zločinu i kazni“ „otkrio da svet ide u pravcu najstrašnije stvari, to znači, ka davanju dozvole za zločin – da je moguće ubiti čoveka iz čisto teoretskih pobuda. Sve to su stvari koje je Dostojevski otkrio u Ljudskoj duši, a koje su nas prestrašile, ali one postoje i, na žalost, razvijaju se kao društvena bolest.“¹⁴

U skladu sa izvlačenjem u prvi plan problema zločina i njegovih posljedica, nisu svi likovi iz romana prikazani u predstavi, ma koliko oni bili upečatljivi u romanu. Čitava problematika ove inscenacije „Zločina i kazne“ koncentrisana je u dijalozima između tri lika ključna za sažeto obuhvatanje problema zločina: Raskoljnikova, Porfirija Petroviča i Sonje. I ostali likovi koji se pojavljuju u predstavi vezani su samo za taj, glavni problem. Problem zločina se u predstavi sagledava u dvije dijaloške ravni. U scenama Raskoljnikov – Sonja Marmeladova, kako zapaža Nataša Nelević, daje se metafizička ravan problema, tj. „zločin se tu preispituje, i naravno, odbacuje sa stano-
višta evandeoskog morala vjerovanja u čudo i vaskrsenje“, dok se u scena-

¹⁰ Isto.

¹¹ Nataša Nelević, *op. cit.*, str. 259.

¹² R. M., „Zločin i kazna“, *Pobjeda*, Podgorica, 23. III 2001.

¹³ Renato Karamehić, „Zločin je kazna“, *Pobjeda*, Podgorica, 10. X 1998.

¹⁴ <http://www.rastko.org.yu/rastko-pl/umetnost/dramske/mkarpinjski-vajda.php> Mahej Карпински, Позориште Анджея Вайде, 10. 11. 2007.

ma Raskolnikov – Porfirije Petrovič daje psihološka dimenzija zločina, i u sudaranju tih dviju ravni ocrtava se tragičan položaj Raskolnikova, koji ne nalazi izlaz „budući da ne prihvata do kraja ni etiku nadčovjeka ni evanđeoske poruke“.¹⁵ Za kritiku je bila znatno zanimljivija dijaloška nit između Raskolnikova i Porfirija Petroviča, o čemu je prije izvođenja „Zločina i kazne“ kod nas posvjedočio Maćej Karpinski: „Nesumnjivo je važniji dijalog Raskolnikov–Porfirije; to je rafinirana intelektualna igra u kojoj se logika bori sa utopijom, ali Sonja je neophodna kao jedina osoba sa kojom Raskolnikov iskreno razgovara: to kao da je dopuna, istovremeno i kontrapunkt razgovorima sa istražnim sudijom.“¹⁶ Polazeći u svom prikazu predstave ne samo od problema Raskolnikova nego i pokušaja njegovog preporoda, kritičar „Pobjede“ Snežana Ražnatović ocjenjuje likove Sonje Marmeladove i Porfirija Petroviča kao dva dejstva na preporod Raskolnikova. Sa jedne strane je dejstvo Sonje Marmeladove, „kroz vjeru u Hrista, vjeru u totalnu i potpunu ljubav, dok je s druge strane Porfirije Petrovič i njegovo dejstvo na Raskolnikova, koje je vjera u mogućnost da ti neko razori onaj unutrašnji sistem koji ti omogućava da izvršiš ubistvo...“¹⁷

Neki drugi kritičari skreću pažnju na dublju vezu koja se razvijala između Raskolnikova i Porfirija Petroviča. Tako na primjer Renato Karamahić u svom kritičkom prikazu zapaža kako se između ova dva lika razvija stvarni psihološki most, između njihovih graničnih ekstremnih karaktera, kako i „Petrovič, kao dosljedni konformista i cinični zaštitnik ustajalog svijeta, zaražen metafizikom, pati od osjećaja krivice i prezire samog sebe. On je zbog toga perversno očaran onim što Raskolnikov predstavlja.“¹⁸ Kako primjećuje Nebojša Petrović, u liku Porfirija razbijene su dugačke i komplikovane replike, a sam isljednik nije ostvaren kao špijunsko nadbiće, već kao običan čovjek, kojeg, kao i Raskolnikova, muče slične ljudske slabosti. Petrović notira i međusobnu uslovljenost u njihovim postupcima tako da se „na pojedinim mjestima gubi diferencijacija njihovog, ipak zajedničkog ludila. Porfirije je prije fasciniran Raskolnikovim nego što ga psihoanalizom želi natjerati na priznanje zločina, dok Raskolnikov na kraju, u strahu za goli život, spontano i bez formalne prinude rekonstruiše kompletno ubistvo stare lihvarke i njene sestre.“¹⁹ I Karpinski, komentarišući Vajdinu adaptaciju, zaključuje da je prikazani dijalog između Raskolnikova i Porfirija postao traženje izvora smisla i moralnosti. „Raskolnikov i Porfirije nisu prestupnik i policajac, progonjeni

¹⁵ Nataša Nelević, *op. cit.*, str. 259.

¹⁶ <http://www.rastko.org.yu/rastko-pl/umetnost/dramske/mkarpinski-vajda.php> Maćej Карпински, Позориште Анджеја Вайде, 10. 11. 2007.

¹⁷ Snežana Ražnatović, „Mrak ovog svijeta“, *Pobjeda*, Podgorica, 03. X 1998.

¹⁸ Renato Karamahić, „Zločin je kazna“, *Pobjeda*, Podgorica, 10. X 1998.

¹⁹ Nebojša Petrović, *op. cit.*, str. 262.

i progonitelj, već su to dve ljudske individue koje preživljavaju dramu svesti. Stiće se utisak da se Porfirije ne bori protiv Raskolnikova već za Raskolnikova, a istovremeno i za sebe. Ne želi da uništi tog čoveka već da ga spase, a istovremeno da da nekakav dublji smisao svom sopstvenom životu.“²⁰

Glavne uloge poverene su istaknutim glumcima, što je sasvim razumljivo, s obzirom na zahtjevnost i ozbiljnost uloga. Ocijenjeno je da je uspjeh ovakve predstave, koja obiluje komplikovanim i dugačkim replikama, teškim psihološkim stanjima i prelamanjima likova i koja traži maksimalnu koncentraciju publike, uslovljen prije svega dobrom glumačkom podjelom. Predrag Ejduš je već ostvario zapaženu ulogu Porfirija Petroviča na BITEF-u, ali kaže da su se neke stvari promijenile u toj ulozi, i to ne samo što je on deset godina stariji, zreliji već, kako kaže: „Ja sam neke bitne elemente karaktera donekle izmijenio i dao im jedan malo frivolniji, sarkastičniji i rekao bih nekad i komičniji oblik.“²¹ Branimir Popović je izjavio da mu je uloga Raskolnikova najteži i najkomplikovaniji glumački zadatak, a o Raskolnikovu kaže još: „Očigledno da ni Dostojevski nije bio zadovoljan Raskolnikovim u mnogim segmentima, pa vjerujte ni ja. Zato iz predstave u predstavu pokušavam da obogatim, obojim drugom bojom, da nešto promijenim tragajući pritom za nekim drugačijim unutrašnjim stanjima, pokretima i raspoloženjima. U pitanju je veoma kompleksna ličnost koja isto tako ima nevjerovatne motive za to što čini.“²²

O glumačkim ostvarenjima nema jednoglasnog stava, ali se poslije pregledanja pozorišne kritike stiće utisak da je dijalog između Raskolnikova i Porfirija Petroviča, koji je ujedno bio i susret dva jaka glumca, bio vrlo efektan i upečatljiv. Predstava je, kako zapaža Balša Brković, predstavljala dva sata uzbudljivog dvoboja između Porfirija Petroviča, „koji je cinični, racionalni, neumoljivi, duhoviti isljednik, i koji sve vrijeme vodi svoju savršenu igru, i Raskolnikova, koji, pak, nosi svoju, užasnu bremenitost“, sav u velikim idejama, moralnim relativizovanjima, vatrenim riječima. (...) Prirodno je da ovakav sukob mogu odigrati samo vrhunski glumci.“²³ Egon Savin je u glumcu Branimiru Popoviću prepoznao Raskolnikova i rekao da ga je ovom tekstu privuklo i to što CNP ima Raskolnikova – Branimira Popovića, koji je pokazao svoj talenat u punoj mjeri. „Većinu vremena posagnut, sugerišući fizičku slabost, ‚vatra‘, bunilo, Popović je zahtjevnju ulogu pretvorio u kre-

²⁰ <http://www.rastko.org.yu/rastko-pl/umetnost/dramske/mkarpinjski-vajda.php>
Карпиньски, Позориште Анђеја Вајде, 10. 11. 2007.

Mahej

²¹ Prvi utisci..., *Vijesti*, Podgorica, 5. X 1998.

²² P. Janićić, „Ovacije glumcima“, *Vijesti*, Podgorica, 21. II. 1999.

²³ Balša Brković, „Mit o novom čovjeku“, *Vijesti*, Podgorica, 5. X 1998.

aciju za pamćenje.²⁴ I Predrag Ejodus je, očekivano, od ciničnog isljednika napravio bravuru.

Na račun Popovićeve glume bilo je raznovrsnih kritika. Dok jedni smatraju da je Raskolnikov možda njegovo najbolje ostvarenje do tada, u kome izuzetno „složene transformacije bunovnog i svjesnog stanja, padanje u vatru kada treba da objasni svoje stavove o ubijanju iz višeg cilja i komplikovana preispitivanja nad počinjenim zločinom, predstavljaju krajnje domete individualne glumačke igre“;²⁵ Sreten Perović primjećuje da Branimiru Popoviću, koji je ostvario zavidne glumačke rezultate, u drugoj polovini predstave ponestaje stvaralačke kondicije, neophodne da bi se do kraja iznio složeni lik Raskolnikova, neobičnog „kršitelja“ ljudskih i božjih zakona. „Rekonstrukciju Raskolnikovog zločina (ubistvo stare lihvarke) Branimir Popović je ispropovijedao bez dovoljno unutarnjeg žara i njemu svojstvenih emocionalnih nijansi, s pasažima u kojima se osjećao zamor, pa je tako ovaj cjelinom vrijedan lik imao i svoja neočekivana zatamnjenja.“²⁶ Kritika se, bez ikakvih ublažavajućih komentara, na koje smo bili navikli u dotadašnjoj kritici, slaže da je Jelena Đokić dala bledunjavu interpretaciju lika Sonje Marmeladove, da je glumica zapravo nezrela za tu ulogu. Očigledno je izvođenje velikog djela nametnulo drugačije, strože kriterijume.

Ipak, cjelokupna kritika hvali kreaciju isljednika Porfirija Petroviča, zato što Ejodusov Porfirije „posjeduje visoku mjeru intelektualne strasti, žedi za punom istinom, bravurozne dovrtljivosti da se otvore kapije na duši anti-režimskog buntovnika koji (ne) slučajno postaje ubica“, i zato što Ejodusova igra „sažima scensko vrijeme, animira gledaoca, a partnerima nenametljivo uliva kreativno samopouzdanje“²⁷. Ocijenjeno je da je Ejodusov Porfirije Petrovič spiritus movens cijelog komada, i dramaturški i kao personifikovana glumačka legenda. Nataša Nelević smatra da, uglavnom zahvaljujući interpretaciji Predraga Ejodusa, dijaloška veza između Raskolnikova i istražnog sudije ima tako silan unutrašnji psihološki intenzitet da se pomjera do ivice groteske: u Ejodusovom tumačenju Porfirije Petrovič, lukavi i psihološki verzirani istražitelj, postaje „demonско biće, alter ego Raskolnikova, sablasna figura, projekcija Raskolnikove svijesti i njegove iracionalnosti“, tako da isljednik sa vlastitom psihologijom postaje lik zanimljiviji i od samog Raskolnikova, „koji u svom ludilu, monomaniji, ideološkoj konfuziji u isuviše realističkoj interpretaciji Branimira Popovića ostaje blijed“.²⁸ Zbog toga, uočava Nele-

²⁴ Isto.

²⁵ Nebojša Petrović, *op. cit.*, str. 262.

²⁶ Sreten Perović, „Zločin i kazna“, *Monitor*, Podgorica, 16. X 1998.

²⁷ Isto.

²⁸ Nataša Nelević, *op. cit.*, str. 259.

vić, dolazi i do izvjesnog pomjeranja jer Porfirije Petrović postaje, van svake sumnje, glavni junak ove predstave.

Ni ostali dramski elementi ove predstave nisu bili u drugom planu, već su svojim minimalističkim konceptom upotpunjavali ukupnu psihološku karakterizaciju likova. Hvaljena je lucidna i veoma slojevita scenografija Gero-slava Zarića, „dostojna Kafke“, i njen kompleksni simbolizam, zato što cijelu priču smješta u klanicu, anatomski kabinet i sudnicu u isto vrijeme. „Sa puno diskretnih detalja ova predstava uspijeva da na makro planu ostvari zaokru-ženi znakovni jezik, zasnovan na zvonu, citiranjem Biblije i dva krsta: mesin-ganom i drvenom. Univerzalna semantika hrišćanstva i vjere je inteligentno dopunjena znacima vezanim za pojedine karaktere, koji uostalom i ukazuju Porfiriju Petroviću put za rješenje zločina. Sve do likova koji svojim statičnim mizanscenom, bez teksta u pojedinim scenama, imaju funkciju globalne ideje: mračno i depresivno okruženje, sa uvijek prisutnim neminovnim špijunom koji posmatra svaki pokret, bez obzira na dokazanu ili nedokazanu krivicu.“²⁹ Balša Brković zapaža da na sceni dominiraju vrata, „kao kakav prolaz između svjetova, dok su iznad okačena krvava volujska trupla – referenca na jednu od najpoznatijih Rembrantovih slika – čime je sugerisana nagona, tjelesna, krvava dimenzija priče, ali i duha vremena.“³⁰

U cijelom kontekstu predstave posebno se istakao Mirko Vlahović u ulozi Zamjatova, Porfirijevog asistenta, koji je bio neprimjetan, ali uvijek prisutan šefov alter ego koji posmatra, „sjajan posebno u metaforičkoj završnoj sceni, bez jedne jedine riječi teksta, koja je i kruna pomenutog semantičkog principa režije“.³¹ Za ostvarenje uloge Zamjatova Mirku Vlahoviću je pripala nagrada UDUCG za 1999. godinu.

Kao poseban kvalitet inscenacije „Zločina i kazne“ istaknuta je svojevrsna statičnost, potenciranje stanja, a ne dešavanja. Takav tip predstave svjedoči da je Crnogorsko narodno pozorište već bilo na višem razvojnem stadijumu i umjetničkog izražavanja i repertoarske politike, jer je imalo publiku na koju je moglo da računa i sa jednom ozbiljnom predstavom. O predstavi je zaključeno da je to u zbiru „velika i teška predstava, koja ne pretenduje da zabavi, ili rasonodi, već da ostavi gorčinu i ukaže na bezvremenost patološkog zla u ljudima...“³²

Od same premijere „Zločina i kazne“ smatralo se da je to ambiciozan start 45. pozorišne sezone CNP. Mada je postojala bojazan da bi, iako zvuči, paradoksalno, jedini nedostatak „Zločina i kazne“ mogla biti publika, predsta-

²⁹ Nebojša Petrović, *op. cit.*, str. 262.

³⁰ Balša Brković, „Mit o novom čovjeku“, *Vijesti*, Podgorica, 5. X 1998.

³¹ Nebojša Petrović, *op. cit.*, str. 262.

³² Isto.

vu su dobro prihvatili i gledaoci. Prvo izvođenje Dostojevskog na ovoj sceni naročito je dobro prihvaćeno zato što se pokazalo da njegove dileme korespondiraju i sa našim „sada i ovde“. Egon Savin u intervjuu za „Pobjedu“ kaže da je veliko pitanje koliko se umjetničke ideje i umjetnička djela mogu praktično primijeniti i obaviti neko dejstvo i svoju misiju, ali da je činjenica da djela poput „Zločina i kazne“ hrane teatar i daju mu puni smisao. „Dostojevski je velika hrana za pozorište i velika šansa da pozorište zaživi onom snagom i onom dimenzijom o kojoj mi uvijek sanjamo.“³³ Do 2003. predstava „Zločin i kazna“ imala je oko 40 repriza.

„Oblomov“

CNP je 15. X 1999. prikazalo „Oblomova“ prvi put u njegovoj istoriji. I ovaj put režiju, ali i dramtizaciju, potpisuje Egon Savin. To je bila druga sezona zaredom da je Savin inscenirao djela ruske klasike u CNP (mada je režirao i neka djela naših domaćih pisaca). Povodom toga je izjavio da, osim ljubavi prema ruskim piscima, više su teme i duh vremena diktirale izbor „Zločina i kazne“ i „Oblomova“: te teme su „značajne za ovo vrijeme, a sa druge strane veoma provokativne za teatarsko istraživanje, za stvaranje one vrste pozorišta kakvo ja volim i u koje vjerujem, a to je živo i aktuelno pozorište, ali na klasičnom komadu“.³⁴ Balša Brković ocjenjuje da Savinov autorski izbor da radi dvije predstave prema klasičnim djelima ruske književnosti XIX vijeka u dvije sezone nije samo dokaz da je reditelj htio da se pozabavi jednom sjajnom književnom epohom nego ta dva književna teksta „pružaju raskošne mogućnosti za post-čitanja“.³⁵

Predstava je bila najavljivana u repertoaru Narodnog pozorišta u Beogradu sredinom marta 1999. godine, ali su probe prekinute u vrijeme bombardovanja. Svoju treću verziju „Oblomova“ Egon Savin je izveo u Podgorici, mada sa drugim glumcima. Prvi put je ovu predstavu radio u Bitef teatru, a potom u Makedonskom narodnom teatru u Skoplju. CNP se, dakle, nije proslavilo kao prvi izvođač „Oblomova“ na ovim prostorima, ali je dalo vrlo kvalitetnu inscenaciju djela Gončarova, koji inače nije bio naročito zastupljen na pozorišnoj sceni u Crnoj Gori, mada se o dramtizacijama njegovih djela govorilo i ranije.³⁶ Uz naslov predstave stajala je žanrovska odrednica „tužna komedija“, premda u originalu nema nikakve oznake osim „роман в четырёх частях“. I glavni junak Oblomov je uglavnom doživljavan kao tragičan junak. Raspodjela uloga je bila sljedeća: Ilju Iljiča Oblomova igrao je Predrag

³³ Snežana Ražnatović, „Mrak ovog svijeta“, *Pobjeda*, Podgorica, 03. X 1998.

³⁴ Danica Nikolić, „Vrijeme kada se Oblomovi umnožavaju“, *Vijesti*, Podgorica, 12. X 1999.

³⁵ Balša Brković, „Život kao odsustvo postojanja“, *Vijesti*, Podgorica, 18. X 1999.

³⁶ Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1919–1944*, CNP, Podgorica, 2003, str. 223.

Ejdus; Zahara Trofimiča – Branislav Vuković; Olgu Sergejevnu Iljinsku – Isidora Minić; Andreja Ivaniča Štolca – Marko Vlahović; Agafju Matvejevnu – Ljubica Barać-Vujović; Djevojčicu – Jovana Malović; Dječaka – Srđan Božović. Scenografiju potpisuje Geroslav Zarić, a kostime Bojana Nikitović. Sa tom predstavom CNP je učestvovalo na Jugoslovenskom pozorišnom festivalu u Užicu 2000. godine, na kome je Egon Savin dobio nagradu za dramaturgiju „Sveti Ardalion“. Glumac Branislav Vuković dobio je godišnju nagradu UDUCG za 2000. godinu za kreaciju uloge Zahara.

I prije premijere štampa je dobro pratila pripremanje „Oblomova“ i može se reći da je predstava s nestrpljenjem očekivana, a kada je izvedena, bila je događaj, mali „pozorišni bum“ u Crnoj Gori. Na veliko interesovanje publike i vrlo dobar prijem predstava je naišla i na gostovanjima CNP u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu i Narodnom pozorištu u Beogradu. Hvaljeno je i to što pozorište njeguje estetske kvalitete, a ne političke, i što razvija umjetničku saradnju za vrijeme obustavljenog platnog prometa između Podgorice i Beograda.³⁷

„Oblomov“ je imao dobar prijem i kod kritičara i kod obične publike. Ocijenjeno je da je „Oblomov“ označio uzlaznu putanju repertoara CNP. Predstava je dobila značajan kulturni, ne samo pozorišni, rejting. Za tri noći predstavu je videlo 1.200 gledalaca.³⁸ „Oblomov“ će se, kao i „Zločin i kazna“, naći u stalnom repertoaru. Smatralo se da su ove dvije predstave označile renesansu crnogorskog pozorišta.

Interesantno je pomenuti da je u tom periodu spremana i izvođena „Kokoška“ Nikolaja Koljade, u režiji Jagoša Markovića, doduše kao jedina produkcija Festivala Grad teatar Budva, koja je, zajedno sa „Oblomovom“, učestvovala na četvrtom Jugoslovenskom pozorišnom festivalu u Užicu, tako da su u vrlo kratkom periodu izvođene tri jake predstave ruskih pisaca.

Predstavom „Oblomov“ otvorena je pozorišna sezona na Velikoj sceni CNP. Reditelj Savin najavio je „Oblomova“ kao pozorište vrhunske pretenzije, hiperekskluzivni projekat u vrijeme kada ekskluzivnosti više nema u teatru i kada se pozorište svodi na zabavu. On je izjavio i da je predstava rađena bez ustupaka ni sredini, ni ljudima sa kojima je radio. „Hoću da kažem da bi ova predstava bila ista da su me pozvali na primjer u Pariz.“³⁹ Odmah nakon premijere osvanule su vijesti da je taj ekskluzivni projekat pokazao „pred mnogobrojnom publikom, članovima kulturnog i političkog establišmenta Crne Gore da sa punim pravom može nositi epitet ove produkcije kakva se rijetko viđa

³⁷ Jovan Ćirilov, „Oblomovština danas i ovdje“, *Pobjeda*, Podgorica, 11. III 2000.

³⁸ S. R., „Maestralni Ejduš“, *Dan*, Podgorica, 19. X 1999.

³⁹ D. Nikolić, „Hiperekskluzivno pozorište“, *Vijesti*, Podgorica, 14. X 1999.

na našim scenama.⁴⁰ Ovakva informacija, koja govori više o značaju publike koja je bila na premijeri nego o kvalitetu samog djela (a koja se mogla čitati u raznim novinama), ilustruje zapravo jedan od načina promovisanja pozorišta i navodimo je u ovom dijelu samo kao dokaz da je to promovisanje značaja pozorišta vršeno velikim dijelom pomoću djela iz ruske književnosti. Sama predstava „Oblomov“ imala je raznovrsnu publiku i bila vrlo aktuelna uglavnom zbog svoje teme, zbog toga što je, kako je i sam reditelj izjavio, „ovo vrijeme kad se Oblomovi umnožavaju“.⁴¹

Sa koliko je ozbiljnim namjerama i promišljanjima spremna predstava govori Predrag Ejodus: „Mislim da ‚Oblomov‘ očovječuje, bar sam se ja tako osjećao dok smo radili predstavu, jer sam iscrpljivao nešto što nosim u sebi. (...) nama nije bila želja da radimo komad u kome će gledalište sa distance posmatrati šta smo to htjeli da kažemo, nego da svaki pojedinac učestvuje u tome i da sebi postavi pitanje kuda to njegov život vodi. Naravno, Oblomov se i svima nama ‚dešava‘ i prirodnim putem – starenjem.“⁴²

Kritika i štampa koja je propratila „Oblomova“ osvrnula se na različita pitanja i probleme koji se tiču ovog djela: kako će ga prihvatiti publika, zbog čega ga prihvata, da li će predstava imati uspjeha u postpremijeri, može li „naš ugroženi građanin da razumije i opravda ‚svemoć‘ oblomovštine? Kakav je današnji Oblomov u CG“⁴³ koliko je Oblomov blizak našem savremenom čovjeku, da li ga treba kriviti... Predstava je u tom smislu izazvala polemike. Ilustrativno je navesti neke od naslova kritika i članaka, koji su se pojavili povodom predstave, da se zaključi kako je prihvaćena, odnosno šta je to što ju je učinilo popularnom među publikom: „Priča naših dana“, „Oblomov naših dana“, „Oblomovština danas i ovdje“, „Vrijeme kada se Oblomovi umnožavaju“, nekima se iznosi konstatacija, ili apel, kao: „Probudite se, dobri ljudi“, ili stav: „Zastupam i branim Oblomova“. Sami naslovi sugerišu impresionističko-refleksivni pristup predstavi. Dâ se zaključiti da „Oblomov“ nosi predznak angažovanog teatra i da polemíše sa vremenom u kome je izvođena. U kritici je istaknuto da je „Oblomov“ univerzalna tema, univerzalna pozorišna provokacija, „a samim tim što svako od nas u sebi nosi Oblomova, svako od nas nosi žudnju za uspjehom, ali i nagon za odustajanjem“,⁴⁴ da je ta tužna komedija „pokazala savršenu komunikaciju s našim vremenom u kome depresivni i umorni odustaju od života“.⁴⁵

⁴⁰ R.M. „Oblomov“, *Pobjeda*, Podgorica, 13. XI 2000.

⁴¹ D. Nikolić, „Vrijeme kada se Oblomovi množe“, *Vijesti*, Podgorica, 7.III 2000.

⁴² R. Radosavljević, „Odustajanje od života“, *Pobjeda*, Podgorica, 14. X 1999.

⁴³ Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“, *Monitor*, Podgorica, 22. X 1999.

⁴⁴ Danica Nikolić, „Vrijeme kada se Oblomovi umnožavaju“, *Vijesti*, Podgorica, 12. X 1999.

⁴⁵ R. R., „Tužna komedija“, *Pobjeda*, Podgorica, 16. X 1999.

Kritika je pokazala dobro poznavanje stvaralaštva Gončarova i informisanost o inscenacijama „Oblomova“, ispisani su brojni afirmativni stavovi o tom romanu. Roman Ivana Gončarova „Oblomov“ prvi put je kao dramski tekst izveden u Rusiji 1892. godine pod naslovom „Jutro Oblomova“. Ali kritičar „Pobjede“ R. Radosavljević skreće pažnju na jednu zanimljivost – od svojih prvih inscenacija „pa sve do danas pokazalo se da ‚Oblomov‘ nikada nije bio ona vrsta literature koja u pozorištu spada u ‚opšte mjesto‘, poput djela Dostojevskog, Čehova, Gogolja... niti da mora ‚obavezno‘ da se radi“.⁴⁶ Najboljim „Oblomovom“ do sada ne smatra se nijedna pozorišna verzija, nego film „Oblomov“ reditelja Nikite Mihalkova, koji je pobio sve rekorde u nagradama i gledanosti. R. Radosavljević navodi da je kao najuspjeliji „Oblomov“ na prostorima bivše Jugoslavije u pozorišnu antologiju ušao „Oblomov“ u dramatisaciji Miroslave i Branislava Miloševića, reditelja Gradimira Mirko-ovića, koji je premijerno odigran na sceni Narodnog pozorišta u Zemunu 1972. godine. U toj predstavi zapaženu ulogu Oblomova ostvario je Rade Marković, a Olge Sergejevne Neda Spasojević. Interesantna je slučajnost da je 27 godina kasnije, kćerka Nede Spasojević – Isidora Minić uskočila, 15 dana prije premijere, u ulogu Olge.

Mnogi su, komentarišući koliko je roman podesan za pozorište, koliko je sceničan, navodili one osobine koje mu u tom smislu ne bi išle u prilog. R. Radosavljević navodi da je moguće da se Oblomov zbog svoje „ruske specifičnosti“ rjeđe izvodi na stranim scenama. „Zbog svih filozofskih i etičkih specifičnosti 500 stranica ovog teksta, mogućnosti da je zbog plemenite pasivnosti prema životu koju iznosi i kao vrstu ideala, on ontološki više vezan za pravoslavni svijet, ‚Oblomov‘ je najviše igran na ruskim scenama, a tek rijetko i ne mnogo zapaženo lutao i po evropskim teatrima.“⁴⁷ Kao moguća smetnja uspjehu scenskog izvođenja Savinovog „Oblomova“ u CNP primijećeno je da traje prilično dugo, prvi dio sat i po, a drugi oko sat, dakle, sa pauzom nešto više od dva i po sata. Na to je sâm Savin dao odgovor da to i nije dugo, i da po Evropi i Rusiji predstave traju normalno po četiri sata, a naša navika da u posljednje vrijeme pravimo male predstave po 50-60 minuta nešto je sasvim drugo i prije „govori o našoj teatarskoj nemoći s jedne strane da pravimo velike komade, tročinske, petočinske, a s druge strane nemoći publike da to gleda i prati“.⁴⁸ Ipak, predstava je bila vrlo pošećena i ta pošećenost se održala. R. Radosavljević zaključuje da to što „Gončarov za sobom nije ostavio roman koji je u pozorištu ‚opšte mjesto‘, što su ga mnogi veliki reditelji sa zebljom

⁴⁶ R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“, *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Danica Nikolić, „Vrijeme kada se Oblomovi umnožavaju“, *Vijesti*, Podgorica, 12. X 1999.

mimoilazili na znajući kako bi on mogao da se adaptira na sceni, uspjeh Egona Savina čini još većim⁴⁹

Postavljalo se i pitanje da li je sadržina romana pogodna za inscenaciju i „kako napraviti dramu od materije koja je u osnovi antidramska, od ne-aktivnosti i beskonfliktnosti koja je uzdignuta do principa?“⁵⁰ Nataša Nelević smatra da to pitanje postaje bespredmetno, jer se od početka predstave locira konflikt i može se angažovano pratiti intimna drama volje Oblomova, i u tom smislu „ostali junaci, ma kako psihološki zaokruženi, jesu ovaploćene duševne sile koje se o njegovu volju otimaju, stupaju sa njom u konflikt i napokon joj se predaju. Jer, nijedan od tih duševnih impulsa koji bi mogli da stimulišu volju, niti Olgin eros (Isidora Minić), niti Štolcov (Mirko Vlahović) aktivni faustovski ideal, niti zdrav razum Zahara (Branislav Vuković) – ne uspijevaju da pokrenu Ilju Iljiča iz mrtvila. Agafja (Ljubica Barać-Vujović), evokacija naličja, ili onog drugog, konzervativnog i internog lica Olginog ženskog principa, možda čak Božje milosti – tu volju i ne pokušava da pokrene, ona joj samo daje utočište i smirenje u kojem će Oblomov dočekati kraj predstave i svoju smrt, izvan predstave.“⁵¹ Željko Hubač ocjenjuje da je ključ uspjeha ove predstave vješta dramatizacija kompleksnog Gončarovljevog romana, a Savin polazi od „nezahvalne forme isečaka iz svakodnevne, skoro naturalistički prikazane inertnosti Oblomova, permanentno uvodeći male, ali za glavnog junaka značajne naznake potencijalne promene u njegovom načinu života. Okolnosti koje mu se nameću tako uporno, i naravno bezuspešno, protivu njegovog karaktera, osim što predstavljaju mogućnost za izuzetnu scensku atrakciju, diskretno otvaraju prostor za otkrivanje srži ovog romana na sceni.“⁵²

Zahvaljujući ovoj predstavi, na aktuelnosti dobija pojam oblomovština, koji je, u skladu sa novim vremenom, podlegao ponovnom preispitivanju. Za „Oblomova“ se kaže da je priča o odustajanju od života, na osnovu koje je nastao i termin „oblomovština“, čije se značenje širi na umor, depresiju i bolest „kakva se inače danas tiče gotovo cijele ljudske civilizacije“.⁵³ Opšti zaključak koji se može izvesti iz kritike o ovoj predstavi je da „Oblomov“ savršeno korespondira sa vremenom u kome živimo, „jer su mnogi ljudi zbog svih događaja koji su se desili, odustajali od života i izgubili energiju da se bore za neki njegov pravi smisao“.⁵⁴ Tim prije što se slični zaključci izvode i za prostore van Crne Gore. Jovan Ćirilov primjećuje da je „Oblomov“ ovog

⁴⁹ R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“, *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999.

⁵⁰ Nataša Nelević, „Drama usnule volje“, *Polis*, Podgorica, 22. X 1999.

⁵¹ Isto.

⁵² Željko Hubač, „Uporno“, *Danas*, Beograd, 13. III 2000.

⁵³ R. R., „Od ‚Oblomova‘ do ‚Komedije zabune‘“, *Pobjeda*, Podgorica, 23. IX 1999.

⁵⁴ R. Radosavljević, „Odustajanje od života“, *Pobjeda*, Podgorica, 14. X 1999.

puta aktuelniji u Beogradu nego u Podgorici i da je to slika i prilika današnje apatije jednog dijela beogradske javnosti, koju poziva da se probudi, pored ironičnog komentara da u vrijeme „tako velike materijalne bijede da je ona počela da nagriza samo tkivo i suštinu pozorišnog života, u Beograd je stigla predstava opremljena kao u najboljim danima blagostanja“.⁵⁵ Glumac Predrag Ejdus zapaža da je i sam Gončarov pisao roman „Oblomova“ u vrijeme velikih društvenih promjena u Rusiji, „kada se vjekovno plemstvo koje je do tada vladalo, raspadalo, a u zamjenu za to stvarali su se novi principi, nove društvene snage i ideologije. Ti događaji sjajno su opisani u knjizi. Nama se desilo nešto slično – većina više ne zna u kom pravcu idu život, moral, sistemi vrijednosti, politika, kultura...“⁵⁶

Egon Savin ocjenjuje da je „Oblomov“ jedan od najljepših romana svjetske literature XIX veka i, pošto je pročitao dotadašnje dramatizacije, odlučio je da sâm napravi sopstvenu. Pri dramatizaciji izbacio je dvije trećine romana i sveo je na 5 likova, što je kritika ocijenila vrlo funkcionalnim. Kroz likove Oblomova i Štolca, Savin je istakao sudar dva pogleda na život, dvije filozofije, dva načina života i dva sna. U toj priči nema sukoba interesa, ili sukoba morala, dobra i zla. Sreten Perović primjećuje da je detaljan opis ambijenta i mikrosredine u kojoj se odvija radnja romana, zanimljiv pri čitanju, a u stvari veoma problematičan za svaki dramaturški aranžman, mogao dovesti do disperzije rediteljske koncepcije i odvući pažnju „od slike stanja“ u kojemu se udobno oseća samo izuzetno bojažljivi Oblomov. „Kod Egona Savina to se nije dogodilo. On je odabrao one detalje, verbalne i slikovne, koji najbolje simbolizuju tu sveopštu radionicu abdikcije od dinamike života, koji Oblomova nadmoćno izdižu iznad tzv. praktične svakodnevice, puke tjelesne ljubavi i pojednostavljenog, mada ne i površnog prijateljstva. On je branio, a scenski i odbranio Oblomova, onakvog kakav je u suštini bio – dezorganizovani filantrop i humanista...“⁵⁷

Savin je istakao razliku između svog Oblomova i Oblomova iz socrealističkih tumačenja, po kojima je on bio negativan lik, „a zapravo je riječ o dekadentnom, usnulom mladiću koji propada, raspada se i trune. Za razliku od proevropskog, prozapadnog, pozitivno orijentisanog Štolca, Oblomov je ipak daleko misaoniji, promišljeniji, i zato zastupam i branim poziciju slabog, usnulog čoveka koji odustaje od života“.⁵⁸ Egon Savin smatra da je Oblomov mnogo dublji lik nego što je do sada tumačeno, on „odustaje od sebe samog, ostaje ‚zakopan‘ u prošlosti, fiksiran u svome detinjstvu toplom i punom než-

⁵⁵ Jovan Ćirilov, „Oblomovština danas i ovdje“, *Pobjeda*, Podgorica, 11. III 2000.

⁵⁶ R. Radosavljević, „Odustajanje od života“, *Pobjeda*, Podgorica, 14. X 1999.

⁵⁷ Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“, *Monitor*, Podgorica, 22. X 1999.

⁵⁸ K. Brković, „Zastupam i branim Oblomova“, *Borba*, Beograd, 3. III 2000.

nosti i kao takav ne može da prihvati način života u kojem materijalno nadvladava duhovno⁵⁹. On polazi od koncepcije da je Oblomov izvanredan lik koji pruža mogućnost da se čovjek preispita i profesionalno i emocionalno. „Zar čovjeku nije dato da bude slab, mali, neodlučan, osjetljiv i lijen? Zar muškarcu nije dato da zadrhti kad se sjeti djetinjstva, da ustrepti i uplaši se od lijepe žene, zar nije dato da sumnja i da se nada, da laže i pati – da, napokon, odustane od svega, da se razboli i da umre sa svojim neostvarenim čežnjama, planovima i snovima? Zar čovjeku nije dato da ima čistu dušu i golubije srce? Zar čovjeku nije dato pravo na neuspjeh? Nije! Jer, Oblomov zapravo, iako toga nije svestan, postavlja jedno esencijalno pitanje svijeta i čovekovog opstanka u njemu. Ne samo kako živimo, nego – zašto živimo?“⁶⁰ Kroz ta pitanja Savin opisuje siže njegovog „Oblomova“, dok se kritičar Jovan Ćirilov nadovezuje na to, smatrajući da se pitanja proširuju na „vječnu zagonetku – šta je čovjekova sreća. Jer, ako to nijesu prestiž i uspjeh, kako dokazuje Štolc i Olga koji napokon shvataju da su vrlo nesretni, ako Oblomov umire u zabludi da ljudi kao što je on nijesu dostojni životne utakmice, onda je čovjek osuđen na sopstvenu tužnu komediju“.⁶¹ Savin kaže da je siže Oblomova strašan, smiješan i psihološki zamršen. On smatra da Oblomov, pod uticajem Štolca i Olge, koji žele da ga promijene, počinje da prezire oblomovsko u sebi, povjeruje u njihove zanose, ideje i priče, „i sam se zanese u strasti i emociji, u otrovna nadanja i paklenu ljubavnu igru ambiciozne žene zavodnice i površnog prepotentnog prijatelja i od svog života napravi pakao, bolest i mučnu zavist koju nikad ne bi osjetio da je ostao ono što jeste. Da nije povjerovao da su oni u pravu, ne bi postao smiješan i komičan, neurotičan, nespretan, agresivan i zatrovan zavišću; susrio se tako sa svojom nemoći i to ga je ubilo. Život je postao neuspjeh i praznina.“⁶² Primjećuje se jednostrana, negativno emotivno obojena Savinova karakterizacija likova Štolca i Olge. Ta pojednostavljena karakterizacija ovih likova može se jedino opravdati kao jedan od načina realizacije Savinove zamisli da opravda Oblomova i što upečatljivije ga prikaže kao dobrog i ugroženog čovjeka, koji zaslužuje simpatije.

Savin insistira na dobroti i plemenitosti Oblomova i njegovoj ljubavi prema prijateljima, ali smatra da je pogriješio što je povjerovao Olgi i Štolcu da treba da bude drugačiji, što je, kada je ošetio da mu je kraj blizu i kada ga je grizla savjest zbog pogrešnog i promašenog života, oduzeo sina Andreja sebi i svojoj domaćici, i dao ga prijatelju i njegovoj ženi da ga odgoje kako treba, da bude moćan, bogat, zdrav i uspješan kao svi normalni svjetski ljudi. Savin smatra da je Oblomov umro u strašnoj zabludi – „da treba svoje dijete

⁵⁹ M. Radošević, „Oblomov naših dana“, *Politika*, Beograd, 3. III 2000.

⁶⁰ Egon Savin, „Svrha i smisao života“, *Pobjeda*, Podgorica, 16. X 1999.

⁶¹ Jovan Ćirilov, „Oblomovština danas i ovdje“, *Pobjeda*, Podgorica, 11. III 2000.

⁶² Egon Savin, „Svrha i smisao života“, *Pobjeda*, Podgorica, 16. X 1999.

da sačuva od majčine ljubavi, Zaharove topline i svoje nježnosti i osjetljivosti. Umro je u uvjerenju da se toga treba stidjeti“.⁶³ Kritičar „Pobjede“ Radosavljević ocjenjuje da je Savin uspio u odbrani Oblomova budući da u njegovoj adaptaciji, „ova tužna komedija više nego igdje, staje na stranu plemenitog, dobrog produhovljenog Oblomova, onog koji je u strahu od svijeta i njegovih povreda izabrao da svoj život pasivno odsanja, voleći sve oko sebe i ne tražeći ni od koga ništa za uzvrat“,⁶⁴ pa će Savin svoju karijeru moći da podijeli na vrijeme prije i poslije „Oblomova“.

Predrag Ejodus Oblomova vidi kao atipičnog lika u kome se otkriva čovjek koji se „krije od ljudi, koji se plaši otvorenog prostora, a istovremeno ima i veliku elegiju i veliku žudnju za tim istim okruženjem“.⁶⁵ Ejodus zapaža da je vrijeme Oblomova i naše vrijeme, u kome odumire jedna klasa, a dolazi nova, „kojoj je primarno bogaćenje. To su ljudi koji u „talasima“ okupiraju svet. Ova predstava govori o svima nama koji smo primorani da se pred njima povučemo.“⁶⁶ Savin i Ejodus su (Savin svojom koncepcijom predstave, a Ejodus svojom kreacijom) učinili Oblomova bliskim savremenom čovjeku. Predstava „Oblomov“ odriče se ambicije da prenese cjelinu socijalnog konteksta romana i insistira na nadistorijskom aspektu fenomena oblomovštine. „Ostavljajući daleko iza sebe sve ovovremene političke traume, pedagoške nakane i ideološko-istorijske asocijacije, dramaturg i reditelj Savin nas direktno uvodi u razoreni Eden...“,⁶⁷ ostavljajući na taj način mogućnost da se potpuno posvetimo sebi, da prebirmo po duši. Kako primjećuje Jovan Ćirilov, Savinu nije slučajno promaklo da Gončarov kaže da mu glavni junak ima trideset i dvije godine i da je mlad, čak i prema standardima prošlog stoljeća. „To znači da mu nije bilo važno da je riječ o utonulosti i inerciju čovjeka u najboljim godinama.“⁶⁸ Savin je samo išao najkraćim putem do suštine „Oblomova“.

U ovoj predstavi prikazana su dva modusa vivendi, mada je jedan centralan, pa je i kritika povela polemiku oko načina življenja i životnih filozofija koje Oblomov i Štolc predstavljaju. Ona se slaže da Štolc nikada ne bi imao sopstvenu mjeru koliko je uspio u životu da nije Oblomova i njegovog „neuspjeha“. „Štolc ne može da osjeti svoju moć, ako pored sebe nema Oblomova koji mu se divi, koji ga obožava, koji mu zavidi.“⁶⁹ U tom smislu je ocijenjena efektnom interpretirana scenografija Geroslava Zarića, kojom su, crno-bijelim

⁶³ Isto.

⁶⁴ R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“, *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999.

⁶⁵ R. Radosavljević, „Odustajanje od života“, *Pobjeda*, Podgorica, 14. X 1999.

⁶⁶ M. Radošević, „Oblomov naših dana“, *Politika*, Beograd, 3. III 2000.

⁶⁷ Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“, *Monitor*, Podgorica, 22. X 1999.

⁶⁸ Jovan Ćirilov, „Oblomovština danas i ovdje“, *Pobjeda*, Podgorica, 11. III 2000.

⁶⁹ Egon Savin, „Svrha i smisao života“, *Pobjeda*, Podgorica, 16. X 1999.

elementima kao simbolima crno-bijelog svijeta, suprotstavljeni svijet hrabrih, borbenih, uspješnih i svijet sanjalica, idealista humanista.

Balša Brković kaže da je Oblomov ilustracija jedne „uspavane epohe“ i da je čitav svoj život sveo na odsustvo življenja, da mu sluga Zahar predstavlja supstituciju „spoljnog“ u jednom nivou, dok Štolc funkcioniše kao „nostalgija“ za djelatnim egom. Brković ukazuje na sličnost između Oblomova i Raskolnikova zato što obojica odstupaju od elementarnih socijalnih modela, tako da je Oblomov, na jedan način, druga strana iste medalje. „Svako odsustvo ‚djelovanja‘, ‚čina‘ upravo je, makar jednim dijelom, opravdano uzaludnošću bilo kakvog ljudskog pregnuća. Oblomov stoga na momente liči na ostarjelog, auto-ciničnog Raskolnikova, koji nikada nije ‚smogao‘ snage da ubije babu.“⁷⁰

Brković konstatuje da je ovakvu predstavu nemoguće napraviti bez glumca kakav je Predrag Ejduš. „Gotovo tri sata on je na sceni da što dinamičnije, što sugestivnije, odigra – upravo odsustvo dinamike, neubjedljivost, mlakost...“⁷¹ Snaga Ejdušove interpretacije „daje Oblomovu humanu auru, koja ga izvlači iz kandži ideološke diskvalifikacije i prikazuje nam *oblomovski* dio nas samih.“⁷² Jovan Ćirilov naglašava zaslugu Ejduša, jer on u „komadu o dosadi“ pažnju vezuje svojim šarmom i scenskom darovitošću. Željko Hubač kaže da je Ejduš primio na sebe veliku odgovornost, jer je u ulozi Oblomova trebalo, kroz dugu ekspoziciju i namjerno tromo postavljenu radnju, zaokružiti karakter, ostvariti tačnu komunikaciju sa publikom, „dočarati lirski ljudskost u krletki oblomovštine i naterati publiku da saučestvuje u tragediji Oblomova za koju bi se, u svakom pozorišnom pristupu, lako moglo reći da je zaslužena, čime bi predstava poprimila sasvim drugo značenje“.⁷³

Cjelokupna kritika složila se da je Predrag Ejduš je u najboljem smislu vjerno interpretirao Oblomova, njegovu stalnu nesigurnost, bojažljivost, crno-humorne naplive, nagla „ohrabrenja“ i isto tako rapidna plahovita uzmicanja, te da je ostvario vrhunsko glumačko umijeće i domet koji ostaje kao primjer i pouka. Sreten Perović komentariše da Ejdušov Oblomov nije ličnost koju korimo, odbacujemo, poričemo ili preziremo; to je biće koje duboko razumijevamo, kao svog bliskog saputnika diskretno žalimo i s punim razumijevanjem – od njega se opraštamo, i Ejduš je kao Oblomov bio životno ubjedljiv „i u svom najsigurnijem gnijezdu, usamljeničkom krevetu, izvan dramski značajnog teksta i bez atraktivnog gesta“.⁷⁴ Dok kritičar „Pobjede“ Snežana

⁷⁰ Balša Brković, „Život kao odsustvo postojanja“, *Vijesti*, Podgorica, 18.X 1999.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ Željko Hubač, „Uporno“, *Danas*, Beograd, 13. III 2000.

⁷⁴ Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“, *Monitor*, Podgorica, 22. X 1999.

Miletić zapaža da je najveći aplauz dobio Ejodus, „a kao i uvijek i svuda kada je u pitanju glumac poznat širokim narodnim masama, naša publika ne aplaudira za konkretni, aktuelni učinak glumca na sceni, već ga u vidu najjačeg aplauza kreditira najčešće davno stečenim simpatijama“. ⁷⁵ Međutim, nema nikakve sumnje u uspjeh Ejodusove kreacije Oblomova i zaključeno je da će njegov Oblomov u našim pozorištima dugo biti upravo mjera „ne samo budućih Oblomova nego i glumačkog majstorstva uopšte“. ⁷⁶

I ostale uloge su hvaljene. Mada je bila primjedba da Mirko Vlahović kao Štolc nije dovoljno individualizovan, Balša Brković smatra da je Vlahović sa pravom mjerom odigrao ovu ulogu jer „riječ je o liku koji je postavljen kao aksiološki parametar nasuprot *oblomovskog* pogleda na svijet. Sljedstveno tome, njegova gluma je morala biti kontrapunktirana u odnosu na raskošnog, baroknog Ejodusa. Stoga je Vlahović inteligentno izabrao svedenost, određenu scensku uzdržanost.“ ⁷⁷ U detaljnom osvrtu kritike na glumu, hvaljena je dikcija Mirka Vlahovića. „Konačno pozorišni jezik jasan i razgovjetan koji dobacuje do posljednjeg reda, do bakuške sa slušnim aparatom“. ⁷⁸ Za razliku od Ejodusovog Oblomova, Štolc Mirka Vlahovića je po samoj pojavi i držanju na sceni, „bez suvišnih metafora“ ocijenjen kao oličenje ljudi koji „uvijek pobjeđuju“, „koji pasivnost smatraju nemoralnom a stidljivost i dobrotu glupošću“, ⁷⁹ mada „sa suzdržanim gestom i blagom nevjericom u rezultate svojih iskrenih nastojanja da spasi brod koji uveliko tone“. ⁸⁰

Lik Zahara, vjernog čangrizavog sluga, u kritici je ocjenjivan sa simpatijama. Rečeno je da je Branislav Vuković ostvario precizan, „do savršenstva tačan lik odanog sluga Zahara, koji je Oblomovu do kraja života i ‚otac i majka‘, i koji jedini razumije njegovu patnju što nije kao drugi kao Štolc, ili kao Olga Sergejevna na primjer.“ ⁸¹ „Ostaće upamćeno kako je iritirajuće dopadljivo vukao svoje papuče oblomovskim podom.“ ⁸² Gluma Isidore Minić u ostvarenju lika Olge Ilinske različito je ocjenjivana i, mada su prvenstveno zapaženi njeni kostimi, ona je ipak, kako zapaža Željko Hubač, „autentičnom ekspresivnošću uvela u vode uzbudljive melodrame, podržavajući time, na najbolji način, žanrovsku kompletnost predstave“. ⁸³ U odnosu na uloge Oblo-

⁷⁵ Snežana Miletić, „Oblomov naših dana“, *Pobjeda*, Podgorica, 9. III 2000.

⁷⁶ R. M., „Oblomov“, *Pobjeda*, Podgorica, 13. XI 2000.

⁷⁷ Balša Brković, „Život kao odsustvo postojanja“, *Vijesti*, Podgorica, 18. X 1999.

⁷⁸ Snežana Miletić, „Oblomov naših dana“, *Pobjeda*, Podgorica, 9. III 2000.

⁷⁹ R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“, *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999.

⁸⁰ Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“, *Monitor*, Podgorica, 22. X 1999.

⁸¹ R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“, *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999.

⁸² Snežana Miletić, „Oblomov naših dana“, *Pobjeda*, Podgorica, 9. III 2000.

⁸³ Željko Hubač, „Uporno“, *Danas*, Beograd, 13. III 2000.

mov a i Štolca, lik Olge Iljinske nije naročito komentaris an. Interes antno je u vezi sa tim likom bilo zašto se Olga zaljubljuje u Oblomova i sa tog aspekta je ostala pomalo neobjašnjiva (ipak, to je već pitanje motivacije lika koje vraća na sam roman).

I u kritici u duhu odbrane i isticanja kvaliteta nenametljivih, neprodor nih junaka, koji sve mirno prihvataju, poput Oblomova i Agafje, Oblomov u odnosu na Štolca i Agafja u odnosu na Olgu zadobijaju veće simpatije. Što se glume tiče, bilo je ocjena da je Agafja Ljubice Barać-Vujović u najmanjoj mjeri uspjela da svojoj uloži da pun i autonoman život (iako je pitanje koliko ga ona uopšte ima), što opet svjedoči da je kritika pokazala interesovanje za intimniju stranu tog lika. Rečeno je da nju „nesebična ljubav i dobrota uzdižu daleko iznad lijepe i mlade Olge, i koja ne traži ništa od Oblomova, osim mogućnosti da bude kraj njega i da ga voli ne dirajući u njegov san koji pripada Olgi Sergejevnoj, upravo onakva je kakva Agafija mora da bude.“⁸⁴ Veselin Radunović ocjenjuje da se Ljubica Barać-Vujović dobro uklopila u harmoničan ansambl i da njena Agafja trpi radnju, „hoće se reći život, i sve što se događa prima sa stoičkim mirom i sudbinskom ravnodušnošću. I čišćenje poda, i pripremanje jela, i udaja za Oblomova – tako to mora, život je trpljenje, ni Boga ne vrijedi zvati u pomoć.“⁸⁵

Predstava „Oblomov“ je u potpunosti ocijenjena uspjelom i kritika se složila da je ona označila da se, pored nacionalne dramaturgije, naša repertoarska politika otvara prema sveltremenim djelima svjetske literature. Nataša Nelević zapaža da se od početka predstave, kada u prvom prizoru svjetlost padne na Ilju Iljića usnulog na kanabetu na sceni, kada se gledalac odmah suoči sa ogoljenom i začudnom ljudskom situacijom, nameće pitanje – „kako se može spavati tako mirno usred svijeta koji se obrušava na nas prijeteći, kao što se kulise prijeteći naginju nad usnulim Iljom Iljićem i šta raditi u toj situaciji?“⁸⁶ To pitanje ostaje u fokusu interesovanja i drži punu koncentraciju na sceni i u gledalištu do kraja ove dvoiposatne predstave, i to ne zbog važnosti ili originalnosti pitanja samog po sebi već zbog kompleksnog i uvjerljivog teatarskog izraza predstave. Nelević zaključuje da je teško reći koliko bi se ta kompleksnost mogla postići da nije „klasično“ djelo, „tj. da nema onog sloja značenja koji učitavamo zahvaljujući činjenici da je ovaj roman prethodno artikulisan znak u sistemu kulturnih kodova“.⁸⁷ Tom zaključku ide u prilog i dobro poznavanje romana koje pokazuju kritički članci o predstavi. Rečeno je i da je „Oblomov“ dobra prilika da se podšetimo zašto se insistira na klasič-

⁸⁴ R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“, *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999.

⁸⁵ Veselin Radunović, „Strah od života“, *Pobjeda*, Podgorica, 8. I 2000.

⁸⁶ Nataša Nelević, „Drama usnule volje“, *Polis*, Podgorica, 22. X 1999.

⁸⁷ Isto.

nom repertoaru nacionalnog teatra. „Samo postavka klasičnog teksta inicira aktivni, dijaloški susret predstava koje su već oformljene u individualnoj i kolektivnoj svijesti i interpretacije na sceni.“⁸⁸

„Oblomov“ je ocijenjen kao pravi pozorišni doživljaj koji ojačava usput izgubljene kriterijume i argumente za klasični pozorišni repertoar. Kritika je zaključila da je ovom predstavom, koja pozorišnoj umjetnosti prilazi ozbiljno i odgovorno, pozorište održalo lekciju i sebi i našoj publici o tome šta je dobra predstava. Sreten Perović kaže da je predstava „Oblomov“ pozorišni čin koji se po duhu, stilu i rezultatima približava apsolutnoj prevlasti estetike i u kome „rekvizijemski odzvanja završna verbalna i mizanscenska metafora: „Probudite se, dobri ljudi!“⁸⁹ U toku petog perioda predstava „Oblomov“ imala je oko 30 repriza.

„Malograđani“

„Malograđani“ Maksima Gorkog premijerno su izvedeni 30. V 2001. godine, prema prevodu Milana Đokovića. Reditelj ove predstave bio je Paolo Madeli,⁹⁰ a dramaturg Željka Udovičić. Scenograf je bio Hans Georg Šafer, kompozitor Ljupče Konstantinov, a kostimograf Leo Kulaš. Vasilija Vasiljevića Besemjonova igrao je Meto Jovanovski, Akulinu Ivanovnu – Tanja Bošković, Petra – Srđan Grahovac, Tatjanu – Vanja Milačić, Nila – Branimir Popović, Perčihina – Žarko Radić, Polju – Jelena Đokić, Jelenu Nikolajevnu Krivcovu – Ksenija Mišić, Tetereva – Vojislav Brajović, Šiškina – Mirko Vlahović, Cvetajevu – Gorana Marković, Stepanidu – Ljubica Barać-Vujović, Doktora – Branislav Vuković.

Predstava „Malograđani“ CNP učestvovala je na festivalu Borštinkovi susreti u Mariboru, na Jugoslovenskom pozorišnom festivalu u Užicu, na Latinoameričkom pozorišnom festivalu (Teatro iberoamericano) u Bogoti (Kolumbija), na Internacionalnom festivalu malih scena – Rijeka. Dobila je brojne nagrade za najbolju predstavu i najbolju režiju, uloge, dramaturgiju, scensku muziku.

Ostalo je zabilježeno da se odavno nije čulo toliko povika oduševljenja nakon jedne premijere u Crnogorskom narodnom pozorištu kao po završetku prvog izvođenja „Malograđana“, te trosatne postavke intrigantnog teksta, režijski beskrajno inventivne, vrhunske glume, jedna od vizuelno najupečat-

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“, *Monitor*, Podgorica, 22. X 1999.

⁹⁰ Paolo Madeli, porijeklom Italijan, koji je sredinom sedamdesetih godina došao u Beograd i uzeo jugoslovensko državljanstvo, važi za jednog od najznačajnijih reditelja na prostorima bivše SFRJ i Evrope. Režirao je više od 140 predstava na scenama širom svijeta. /Rosanda Mučalica, „Teatar je jedini prostor istine“, *Pobjeda*, Podgorica, 19. V 2001/

ljivijih predstava iz posljednjih (teatarski nimalo sušnih, naprotiv) godina u Podgorici. Predstava „Malograđani“ izvedena je 23 puta.

Cio projekat „Malograđani“ ocijenjen je, uz radost i divljenje i glumaca i kritike, kao „podvig CNP“, jer je sjedinio prostor bivše Jugoslavije i napravio izuzetnu predstavu. Na osnovu toga opravdano je postaviti pitanje šta je doprinijelo uspješnosti predstave, da li ponovna saradnja priznatih glumaca sa prostora bivše Jugoslavije, koja je budila nostalgiju, ili predstava sama po sebi. Kritičar „Pobjede“ Snežana Miletić kaže da je, s obzirom na veliki aplauz srednje i mlađe generacije, kojima baš nisu bili poznati glumci u predstavi, izvjesno da ga glumci nisu dobili sa „nekadašnjih štednih uloga“, ⁹¹ već za ono što su pokazali publici te večeri. U tom kontekstu, interesantno je osvrnuti se na uspjeh predstave prilikom njenog izvođenja u Splitu i Rijeci. Splićani su „Malograđane“ nostalgично prozvali „Povratak otpisanih“, jer je ovo prvi projekat u kome – Žarko Radić i Voja Brajović igraju zajedno nakon proslavljene serije iz Titove Jugoslavije. ⁹² Istaknuto je još da su, zbog naglašenog paralelizma odnosa, svi likovi jednako važni i zbog toga je internacionalna podjela uloga vrlo značajna.

Reditelj Paolo Madeli je povodom predstave izjavio da želi da gledalac sa ove predstave ponese najprije jedno ošecanje radosti što je vidio jednu lijepu predstavu, „koja mu je pružila nešto toplo, i jasno i koja mu je otvorila prozor koji gleda na jedan drugačiji način života“. ⁹³ Tekst drame smatra jako aktuelnim jer tretira problem srednje klase, koji je možda više nego ikada tako vidljivo prisutan u čitavoj Evropi, a ne samo na ovim našim prostorima, mada na jedan drugačiji način „i ako ga budem radio biće to u jednoj drugačijoj formi“. ⁹⁴ Madelija je „Malograđanima“ privukao i izazov da se napravi dobra predstava po ovom djelu: „Tekst je star stotinu godina a, neka ne zvuči bezobrazno, na zapadu nikad nisam vidio postavku ‚Malograđana‘. Onu, davnu, u Beogradu, čini mi se Danilovićevu postavku, znam kao teatar koji nikome ne bih poželio.“ ⁹⁵ O toj predstavi „Malograđani“ izvedenoj na zemunskoj sceni Narodnog pozorišta u Beogradu u oktobru 1977. godine i Jovan Hristić kaže da se zadovoljava time da nam pokaže dramu Maksima Gorkog i pusti da se sama odvija i da je bila više „veo između nas i komada a nikako otkrivanje

⁹¹ S. Miletić, „Malograđani ili aplauz bivšem životu“, *Pobjeda*, Podgorica, 20. V 2002.

⁹² R. V., „Četiri nagrade i ovacije za Madelijevu ‚Malograđanu‘“, *Vijesti*, Podgorica, 14. V 2002.

⁹³ Rosanda Mučalica, „Teatar je jedini prostor istine“, *Pobjeda*, Podgorica, 19. V 2001.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Danica Nikolić, „Teatar je država u kojoj bi na vlasti trebala biti mašta“, *Gest*, Podgorica, 6/2001. (Prezime reditelja je zapravo Dinulović; o tome vidi: Petar Volk, *Između kraja i početka : pozorišni život u Srbiji od 1986. do 2005*, Beograd, 2006; i Jovan Hristić, „Malograđani nekad i sad“, *Književnost*, I, Prosveta, Beograd, 1978, str. 72)

nekog novog značenja u *Malograđanima* koji – iako nisu suviše dobra drama – ipak mogu da nam kažu nešto o čovekovom životu ako se sa malo više pažnje čitaju⁹⁶. Stoga ovu predstavu možemo shvatiti i kao pokušaj da se ostvare novi umjetnički dometi u postavci „Malograđana“.

Što se tiče izbora teksta, ponegde je bila izražena strepnja da je rizično raditi ovo djelo Gorkog, koje je socrealistička kritika kvalifikovala kao loše i koje nije bilo naročito popularno, pa se i kritika osetila dužnom da informiše neupućene i napravi afirmativne osvrte na Gorkog i njegovo djelo. U tom smislu Balša Brković zapaža da je najbolji Gorki („Na dnu“, „Malograđani“) „daleko od socrealističke simplifikacije svijeta i umjetnosti (...) Čak bi se moglo reći da dramsko djelo Gorkoga detektuje neka od ključnih (svevremenih) ruskih protivječja, a na tragu Epštajnovе teze o postmodernim korijenima ruske kulture (fascinacija prazninom, citatnost, hiperizacija, dekadentna zamorenost).“⁹⁷ I Mađeli na pitanja koja su mu postavljana u ovom kontekstu odgovara da je djelo, mada je prošlo čitavo stoljeće od kada je napisano, nepravedno zaboravljeno. „Malograđani“, zapravo, predstavljaju tekst koji može demantovati opšte mišljenje o Gorkom „kojeg su ljudi, koji ga nijesu čitali, okarakterisali kao militantnog i izmanipulisanog pisca. To za njega mogu reći samo neznalice, jer on spada među najveće intelektualce, što „Malograđani“, i uopšteno čitavo njegovo stvaralaštvo, dokazuju. Naš osnovni cilj je bio da to djelo prikažemo u svoj njegovoj grandioznosti i fantastičnosti.“⁹⁸ Zato Mađeli ističe da njegovom postavkom nije poremećeno ništa što se tiče građe i strukture djela (unesene su samo dvije pjesme, jedna Majakovskog i jedna Cvetajeve),⁹⁹ jer bi bilo apsurdno otkriti komad, pa ga uništiti na sceni u ime nekog „novog čitanja“ ili neke druge ideje. U inscenaciji djela ideja vodilja je bila da se djelo ne fosilizira u okvirima ruskog folklora, da se ne radi prema onome kako se to nekad igralo. „Unutar forme smo, bez ikakvih kompleksa, ugradili naš senzibilitet. Nijesmo polazili od toga da našim pristupom nekoga šokiramo, već da našim senzibilitetom to uprizorimo.“¹⁰⁰ Slovenački dramaturg i potpredsjednik Savjeta Boršnikovih susreta Tone Partljić u Slovenskom pozorištu u Mariboru, u govoru kojim se zahvalio glumačkoj postavci „Malograđana“ i CNP, pored pohvala cjelokupnom projektu „Malograđani“,

⁹⁶ Jovan Hristić, „Malograđani nekad i sad“, *Književnost*, I, Prosveta, Beograd, 1978, str. 72.

⁹⁷ Balša Brković, „Ljudska agonija u iščekivanju promjene“, *Kritika i crnogorsko narodno pozorište (1978–2003)*, Tom II, Podgorica, CNP, 2004, str. 320–322.

⁹⁸ Rosanda Mučalica, „Teatar je jedini prostor istine“, *Pobjeda*, Podgorica, 19. V 2001.

⁹⁹ B. Novović, „Živim kao rezervni točak“, *Pobjeda*, Podgorica, 30. XI 2001.

¹⁰⁰ Danica Nikolić, „Crna Gora bez Mediterana je kao kip kome glava stoji naopako“, *Vijesti*, 30. IV–2. V 2001.

iznosi fascinaciju što je nađen tekst „koji su mnogi bacili u skladište zaboravljenih stvari“ i što je od toga napravljena senzibilna predstava.¹⁰¹

Kritika nastala povodom ove predstave polemičkog je karaktera i najviše rasvjetljava idejni plan drame. Ocijenjeno je da „Malograđani“ dobro korespondiraju sa svakim vremenom i da podstiču na razmišljanje o životu uopšte, jer su malograđani kao korov neuništivi, „prolaze kroz vrijeme i kroz prostor neprestano“.¹⁰² Na pitanje da li će predstava isprovocirati ili možda šokirati ovdašnju publiku, Mađeli je odgovorio: „Ne. Ni u ludilu. Došao sam raditi u Crnoj Gori, a ne reći ljudima „Hajde malograđani, dodite se gledati u ogledalu.“ (...) Nismo htjeli držati lekcije, ne mislim ni da Gorki ima didaktičke pretenzije.“¹⁰³

Komentarisan je da tema „Malograđana“ odgovara našem mentalitetu. Selektor festivala u Užicu, Veljko Radović je kao značajan razlog odabira ove predstave za festival naveo upravo adekvatnost teme našem društvu „iako „Malograđani“ nijesu vrhunska drama Maksima Gorkog, oni su značajni jer govore o jednom staležu, o kojem mi, pak, možemo da damo dovoljno podataka, jer kao društvo smo i malograđansko i neradničko i statično. Zbog te aluzivnosti sam prije svega izabrao ovaj komad, a po mom mišljenju veoma dobro je i odigran.“¹⁰⁴ Glumac Vojislav Brajović je na pitanje čime „Malograđani“ osvajaju publiku odgovorio da je to prepoznavanje klasike, jer taj tekst, nastao prije sto godina, djeluje kao da je danas pisan. „Ljudi, ustvari, prepoznaju svoje taštine i reaguju na jednu vrstu opomene i možda je ovaj komad najbolji pokazatelj kako umjetnost može da edukuje i oplemenjuje ljude. Upravo zato su i reakcije publike, nakon predstave tako dugotrajne, sigurno je da ona ostaje u sjećanju svakog gledaoca.“¹⁰⁵ „Ono što bi moglo da bude interesantno za publiku jeste to da komad govori o svim onim ljudima koji su nešto od svijeta vidjeli, a nikad nijesu uspjeli da ostvare to nešto što im se učinjelo očaravajućim. To jeste savremena tema, tema frustracije zapravo, u odnosu na ono što su naše predstave o životu, naše želje i naše mogućnosti, a taj problem sigurno ima aktuelnost i imaće ga, pretpostavljam i za 500 godina.“¹⁰⁶ Gostovanja od Kolumbije preko Hrvatske do Beograda i Novog Sada govore da je priča o porodici univerzalna bez obzira na to će je i kad napisana.

¹⁰¹ *Vijesti*, Podgorica, 21. X 2001.

¹⁰² Snežana Ražnatović, „Malograđani“ (intervju sa Metom Jovanovskim), *Pobjeda*, Podgorica, 8. XII 2001.

¹⁰³ Danica Nikolić, „Teatar je država u kojoj bi na vlasti trebala biti mašta“, *Gest*, Podgorica, 6/2001.

¹⁰⁴ R. Mučalica, „Estetski vrijedna tvorevina“, *Pobjeda*, Podgorica, 17. XI 2001.

¹⁰⁵ Rosanda Mučalica, „Ljudi prepoznaju svoje taštine“, *Pobjeda*, Podgorica, 24. XI 2001.

¹⁰⁶ Rosanda Mučalica, „Žena koja život otima“, *Pobjeda*, Podgorica, 26. V 2001.

Razmišljanja koja je podstakao idejni sloj drame išla su u pravcu istraživanja egzistencijalnih pitanja tipa da li vrijedi živjeti u jednom klaustrofobičnom okviru samo da bi se ispoštovale norme i kodovi ili je bolje biti slobodan, zatim pitanja ambijenta, porodičnog prostora... Mađeli je u „Malograđanima“, kako je sâm izjavljivao, istraživao pitanje izbora između slobode i neslobode. „Gorki u ovom komadu gleda i na nas i na sebe kao na malograđane i postavlja veoma zanimljiva pitanja – čovjek pred sobom ima izbor, on je kao ptica u kavezu čija su vrata otvorena i ima mogućnost da bude slobodan. Zašto ne izađe iz tog kaveza? Zašto je njegov vidik ograničen kao kod životinje kojoj su stavili zgrade, da ne vidi ništa sa strane. (...) Gorki je u ovom komadu veoma ciničan. Dakle, slobodu treba uzeti, zgrabiti je, imati hrabrosti da se izađe iz tog kaveza i bude slobodan, imati hrabrosti i napraviti izbor.“¹⁰⁷

Kao veliki poštovalac Čehova, Mađeli napominje da je „Malograđane“ redigovao Čehov i da je Gorki prihvatio njegove brojne sugestije, te zaključuje da je to zapravo čehovljevska drama sa socijalnim konfliktima. „Oni su klaustrofobični kavez iz koga se može izaći, bar probati otići. Kod Čehova imate „U Moskvu, Moskvu, Moskvu...“, a kod Gorkog „hajde probaj i nešto drugo“, traži se hrabrost, snaga.“¹⁰⁸

Pozitivno je ocijenjeno to što je Gorki dao više narativnih niti u svom djelu, umjesto klasičnog vezivanja za jednu. Gorki je odabrao „da u prepletu nekoliko priča iskaže svojevrsnu socijalnu dijagnozu. Takav prosede omogućava da se u interpretaciji ovog teksta uvijek ide za onim što je ne samo duh jedne epohe, već i svestremeni princip Promjene.“¹⁰⁹ Dramaturg Željka Udovičić je izjavila da su upravo tu „dramaturšku razbarušenost“ smatrali kvalitetom, budući da drama ne prati razvoj u klasičnom smislu jedne radnje, odnosno jedne priče „već pokušava i vrlo uspješno oslikava svijet crtajući ga paralelizmima radnje, dakle dajući jedan isječak, otvarajući vrata tih Besemjonovih, daje jedan isječak, jednu atmosferu u kojoj su svi podjednako zastupljeni, i svi sasvim sigurno podjednako važni...“¹¹⁰

Često se kroz članke o predstavi provlačilo da kroz „Malograđane“ Gorki promišlja i traži smisao života, traga za kvalitetnom i osmišljenom egzistencijom, i to započinje otvaranjem vrata mračnog doma Besemjonovih. Ali, kako je zapisala Željka Udovičić, „propuh koji nastaje otvaranjem tih vrata

¹⁰⁷ Danica Nikolić, „Crna Gora bez Mediterana je kao kip kome glava stoji naopako“, *Vijesti*, 30. IV–2. V 2001.

¹⁰⁸ B. Novović, „Živim kao rezervni točak“, *Pobjeda*, Podgorica, 30. XI 2001.

¹⁰⁹ Balša Brković, „Ljudska agonija u iščekivanju promjene“, *Kritika i crnogorsko narodno pozorište (1978–2003)*, Tom II, str. 320–322.

¹¹⁰ R. Mučalica, „Svjetionik svjetske dramaturgije“, *Vijesti*, Podgorica, 29.V 2001.

neće donijeti čist zrak već tek malo uskomešati baruštinu malograđanštine, koja time postaje još vidljivijom, njen smrad još zagušljivijom“.¹¹¹

Ocijenjeno je da su dobro prikazani svi junaci, oni kroz koje odzvanja dosada, nedostatak snage, kao boljka, kojoj u „Malograđanima“ nema lijeka, i oni koji baštine elan i strast, koji slute ritam istorijskog tkanja, poput Nila, Polje. Primijećeno je da likovi nisu mnogo izmijenjeni u odnosu na djelo i da lagana doza ironijske distance glumaca u odnosu na likove prvog tipa stvara utisak da se oni dobrovoljno valjaju u kaljuzi malograđanštine, dok se kod glumaca koji su tumačili likove „pobjednika“ zapaža lagani pomak ka komičnom, koji blago parodira tezu Gorkog o svijetloj budućnosti u rukama takvih ljudi. Zaključeno je da je takvim tretmanom likova i ostajanjem u epohi komad pročitao gotovo doslovno. Ipak, kritičar Mirjana Drljević nalazi da lik Akuline Ivanovne odstupa od piščevog portreta blage majke koja obožava i štiti decu. „U predstavi je to dezorijentisana, otupjela i gorka žena čija su osjećanja udavljena u dosadi.“¹¹² Glumica Tanja Bošković, koja je tad igrala Akulinu Ivanovnu (a prije 20-ak godina Jelenu), doživjela je taj lik kao sopstvenom odlukom satrvono biće. „Akulinina priča upravo govori o materinstvu i onom trenutku kada svaka majka mora da se spremi da dođe u poziciju da pusti ruke svom djetetu čak i sa sviješću o tome da kad ono krene samo, možda će i da padne, ali vi ga morate osloboditi svojih ruku da bi ono moglo da prohoda.“¹¹³

Scenografija je istaknuta kao posebna vrijednost predstave. Potpisuje je, uz dizajn svjetla, njemački umjetnik Hans Georg Šafer. Na sceni su tri zida i petnaest vrata, pa je scena dinamizovana na jedan vrlo sugestivan način. Inspirativna je bila pozornica u drugom dijelu predstave, prekrivena lišćem, koja je izgledala ne samo savršeno lijepo nego kao da „sugeriše i jedno od mogućih razrješenja. Da, uvijek je tako – na kraju sve prekrije lišće...“¹¹⁴

Brojne istaknute ličnosti iz života pozorišta i kulture, sa okolnih prostora, de je predstava prikazivana, izrazile su vrlo afirmativne stavove o njoj kao estetski vrijednoj tvorevini. „Malograđani“ su gostovali na svjetskom pozorišnom festivalu u Bogoti, koji je, po procjeni međunarodnih eksperata, drugi festival po značaju u svijetu, iza Edinburga. I Adela Donadio, umjetnički di-

¹¹¹ Balša Brković, „Ljudska agonija u iščekivanju promjene“, *Kritika i crnogorsko narodno pozorište (1978–2003)*, Tom II, str. 320–322.

¹¹² *Obnova, uspon, decenija/ Crnogorsko narodno pozorište 1997–2007*, urednici Milovan Radojević, Goran Bulajić, CNP, Podgorica, 2007, str. 196.

¹¹³ Rosanda Mučalica, „Žena koja život otima“, *Pobjeda*, Podgorica, 26. V 2001.

¹¹⁴ Balša Brković, „Ljudska agonija u iščekivanju promjene“, *Kritika i crnogorsko narodno pozorište (1978–2003)*, Tom II, str. 320–322.

rektor festivala Iberoamericano di teatro di Bogota, rekla je da je to prvi Gorki kod njih i da je predstava ostavila snažan utisak na ljude Kolumbije.¹¹⁵

Radi upotpunjavanja slike o prijemu ove predstave, pomenućemo i onu drugu kritiku, koja nije dijelila opšte oduševljenje. Tako reditelj Aleksandar Popovski, pored pohvala glumačkoj ekipi, načinu na koji su „uhvatili“ žanr i ovladali nimalo jednostavnim tekstom, ističe, sa druge strane, „da je sama priča, tj. tekst donekle nezanimljiv i prevaziđen“.¹¹⁶ Interesantan je članak u „Slobodnoj Dalmaciji“ o utiscima sa predstave „Malograđani“ sa njenog gostovanja u Hrvatskoj, koji potpisuje Anatolij Kudrjavcev, koji smatra da to izvođenje Gorkog Crnogorskoga narodnog pozorišta iz Cetinja (a nije nego iz Podgorice!) pošедуje nekoliko začuđujućih znakova i da se može shvatiti i doživjeti kao naročito iznenađenje. Kudrjavcev navodi da je pozorišni Split dotičnom gostujućom izvedbom proslavio stogodišnjicu „Malograđana“ (koji su tamo izvođeni prije pedesetak godina) i da se tako prišetio „već zaboravljenog ideološkog ozračja koje je slavilo prosperitet radničke klase, a preziralo buržoaske oblike života“,¹¹⁷ pa da nisu baš naročito jasne repertoarske pobude crnogorskog pozorišta koje su to scensko djelo uvele u 21. vijek. Hvaljena je jedino izražajna sposobnost brojne glumačke ekipe, koja je bila u stanju, po ocjeni Kudrjavceva, izraziti i kudikamo složenije misli i primisli od „ponude-nih zavrzlama“. Suština njegove kritike sadržana je u naslovu članka „Zagorčali Gorkom“.

„Galeb“

Premijerom predstave „Galeb“ Antona Pavloviča Čehova, 4. X 2002. u Podgorici, otpočela je nova sezona CNP. Predstava je rađena po prevodu K. Taranovskog, B. Škriteka, a režiju potpisuje Paolo Madeli. Uloge su bile sljedeće: Irina Nikolajevna Arkadina – Jelena Miholjević; Konstantin Gavrilovič Trepljov – Srđan Grahovac; Petar Nikolajevič Sorin – Mirko Vlahović; Nina Mihailovna Zarečnaja – Marija Vicković; Ilija Afanasijevič Šamrajev – Brani-slav Vuković; Polina Andrejevna – Žaklina Oštir; Maša – Barbara Nola; Boris Aleksejevič Trigorin – Milan Pleština; Jevgenije Sergejevič Dorn – Predrag Vušović; Semjon Semjonovič Medvedenko – Dejan Ivanić. Scenografiju je uradio Hans Georg Šafer. Predstava je rađena kao prva koprodukcija CNP

¹¹⁵ Predstava je izvođena u teatru Kolon, najljepšem i najreprezentativnijem teatru u Bogoti. U tom teatru, koji ima 960 mjesta, za posljednje veče je otvorena 4. galerija, koja je inače bila pod ključem. Te noći bilo je više od 1200 ljudi i ocijenjeno je da su „Malograđani“ dotakli ljude Kolumbije...-/MOBILART, Podgorica, 19/april 2002./

¹¹⁶ R. Mučalica, „Maštovito iščitavanje klasike“, *Pobjeda*, Podgorica, 22. X 2001.

¹¹⁷ <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20020513/kultura04.asp>

Slobodna Dalmacija, 13. V 2002, Gostovanja: „Malograđani“ M. Gorkoga, u izvedbi Crnogorskoga Narodnog pozorišta, „Zagorčali Gorkom“, 1. XII 2007.

i Dramskog kazališta „Gavella“ iz Zagreba nakon više od decenije. Dejan Ivanić je za ulogu Medvedenka dobio godišnju nagradu UDUCG za 2003. godinu. Nagrađeni su i glumica Jelena Miholjević iz Dramskog kazališta „Gavella“ iz Zagreba za ulogu Arkadine, i njemački scenograf Hans Georg Šafer za scenografiju. Velika nagrada Crnogorskog narodnog pozorišta dodijeljena je Paolu Mađeli za nadahnutu postavku „Galeba“ na sceni CNP. Sa ovom predstavom Crna Gora je ponovo učestvovala na svjetskom festivalu pozorišta u Bogoti.

Predstava je bila zamišljena kao prva od ukupno tri koje će po Čehovljevim komadima kao zajednički projekat pod nazivom „Trilogija Čehov“ (po zamisli Paola Mađelija i Đorđa Ursinija)¹¹⁸ realizovati CNP u koprodukciji sa zagrebačkim teatrom „Gavella“. Kao druge dvije predstave planirane su „Ivanov“ i „Prosidba“, jer samo te dvije Čehovljeve drame Mađeli ranije nije radio.¹¹⁹ Projekat, međutim, nije još uvijek realizovan i ostaje nam da govorimo samo o „Galebu“.

Paolo Mađeli je ranije uradio u Narodnom pozorištu u Beogradu jednu verziju „Galeba“ sa Mikijem Manojlovićem, koja je bila dostigla svjetsku slavu. „Galeb“ u CNP je treća verzija, ali je, po riječima reditelja, ipak nešto drugo i najavljeno je da će sa istim glumcima da se radi „Ivanov“ u Zagrebu. U CNP je rečeno da se ušlo u organizaciju tog projekta „internacionalne komunikacije“ i da se biraju naslovi koji su po parametrima i kriterijumima pozorišnih formi interesantni za međunarodne festivale. Dakle, u repertoarskoj politici postojala je tendencija približavanja najaktuelnijim evropskim teatarskim trendovima – to se dalo ostvariti pomoću aktuelnih pisaca i komada, što Čehovu nije moglo biti osporavano. „Kao i svi pravi poznavaoци krhke ljudske duše Čehov je aktuelan i danas, uprkos razumljivim razlikama u stilu i dinamici življenja između njegovog i našeg vremena.“¹²⁰

Čehov je omiljeni Mađelijev pisac, kojem se uvijek rado vraća, jer omogućava nova preispitivanja o životu i čovjekovoj sreći. Dramaturg Željka Udovičić na pitanje zašto baš Čehov i „Galeb“ izjavljuje da Čehov svojim opisima sitnih slučajnosti svakodnevice, raspoloženja i atmosfere vrlo precizno stvara ozračje smjene epoha – staro je nestalo, a novo još nije nastalo. „Cinizam koji ne analizira, ne moralizira, ne pripovijeda, već stvara raspoloženje kojim pokazuje taj vremenski međuprostor, mogli bismo reći da Čehova danas vraća iz klasike u avangardu. Vremenu koje se boji ‚heroja‘ on ne

¹¹⁸ Oni su zajedno postavili predstavu „Tri sestre“, koja se smatra izuzetno uspjelom i priznatom u Evropi. Ursini je jedan od značajnih ljudi savremenog teatra i jedan je od osnivača Teatra del Europa u Parizu, kao i čuvenih festivala u Nansu i Karakasu.

¹¹⁹ J. N., „Galeb“, Čehova i Mađelija“, *Vijesti*, Podgorica, 4. X 2002.

¹²⁰ Sreten Perović, „Ruska čežnja u modernom ruhu“, *Monitor*, Podgorica, 25. X 2002.

nudi ,dramatično‘, ,herojsko‘, već lakonizmom, ,običnošću‘ svog rječnika, uz lirske digresije, pronalazi i fiksira različitost svojih karaktera i motiva u zajedničkom trenutku gdje sintezom događanja omogućava i osigurava kolektivnu dramu.¹²¹ Spoljni konflikti, individualna borba kod Čehova zamijenjeni su konfliktnošću dramske strukture koja je zasnovana na paralelnom nizanju različitih, često po raspoloženju vrlo oprečnih banalnih situacija i zaokruženih detalja, u kojima „indirektnom akcijom najjednostavniji odnosi postavljaju najuopštenija pitanja.“¹²²

Kritika se slaže da je Mađeli nastojao da bude nov u prikazivanju te Čehovljeve atmosfere i u mogućoj poruci gledalištu, a nov i jeste bio, makar samo na sceni CNP, na što upućuju kritički osvrti na predstavu sa gostovanja u Hrvatskoj, zajedno sa predstavom „Otpad“: „*Galeb* i nije bio veliko iznenađenje, pogotovo zagrebačkoj publici, koja je na Magellija navikla, no *Otpad* je važna predstava, osobito u kontekstu u kojem je nastala i u kojem je u Zagrebu odigrana.“¹²³

Šta je bila novina u toj postavci Čehova u CNP? Mađeli je, kako zapaža Perović, „pojačanim tonaliteta i inventivnim, donekle i ,šokantnim‘ mizanscenskim rješenjima usmjeravao svoje glumce ka strogom, pa i oporom slikanju pustošne stvarnosti, te je ,*Galeb*‘ u takvoj interpretaciji dobijao sasvim nove psihološke valere, tonove inverzne sentimentalnosti.“¹²⁴

U predstavi je, osim što nas je Mađeli lišio ljepote kostima devetnaestog vijeka i likovima dao vizuelnu odliku savremenih junaka, zapažena naglašenija erotika. Sreten Perović zaključuje da bi Čehovljeva poruka mogla biti sadržana u tome da „čežnja za srećom, dobrotom, zanimljivijim životom – davno je zaprašena i novim, ovovremenim banalnostima svake vrste i potisnuta iza zavjese, u daleke uspomene, a erotika bez milosti i bez nježnosti superiorno se nametnula, prodirući u sve pore međuljudskih komunikacija.“¹²⁵ I kako ističe Dragan Koprivica, povodom prvog scenskog kadra u kome Barbara Nola kao Maša leži na proscenijumu u crnoj haljini i maše visoko podignutim obnaženim nogama, kritika je otkrila samo metaforičnost i spoljašnji bljesak spektakularnog detalja. Sreten Perović je zaključio da glumičine noge Mađeli „ipak ne nudi kao krunsku metaforu svoga današnjeg čitanja Čajke“, dok Dragan Koprivica ide dalje u otkrivanju dubljeg značenja tog originalnog mađelijeuskog koda, navodeći da je Mađeli spojio dvije slike: let galeba, ma-

¹²¹ R. M., „Vrijeme koje se boji heroja“, *Pobjeda*, Podgorica, 2. X 2002.

¹²² Isto.

¹²³ <http://www.matica.hr/Vijenac/vij229.nsflAllWebDocs/povratakirusima>, Broj 229, 12. prosinca 2002. Igor Ružić.

¹²⁴ Sreten Perović, „Ruska čežnja u modernom ruhu“, *Monitor*, Podgorica, 25. X 2002.

¹²⁵ Isto.

hanje njegovih bijelih krila, koje je transponovano u mahanje ženskih nogu, te da je „Galeb“ madelijevskog koncepta prevedeni simbol čehovljevske ptice u simbol naglašene ženske čulnosti, seksualnosti, kojom je obojena i predstava u cjelini. Koprivica nalazi da „Mađeli ,dekodira‘ skrivene slojeve Čehovljeve drame, i pokazuje osnovano da se ispod lirskog štimunga i melanholičnog ambijenta ,lirske drame‘ Čehova, kriju moćni slojevi čulnog, putenog, skrivene seksualnosti, u čijoj vlasti posrće većina junaka „Galeba““.¹²⁶ Karakteristično je u ovoj postavci „Galeba“ da se Mađeli distancirao od očekivane i predvidljive Čehovljeve melanholije. U prilog tome ide i zapažanje Sretena Perovića da je Mađeli i smrt tretirao kao svakodnevnu, „nekreativnu činjenicu“. Reditelj je htio da naglasi podsmijeh Čehova samom životu. „Čehov se podsmijevao težnji svojih junaka da u životu nešto postignu, smatrajući pritom da je jedino izvjesno postići smrt.“¹²⁷ Mađeli smatra da je Čehov „genijalan protagonist suočavanja sa smrću, upravo zato što nije dramio, već joj se podsmijevao“, te da bi Čehovljevu pesimističku filozofiju trebalo uzeti „kao upozorenje da život nema reprizu, već samo premijeru“.¹²⁸

Zapaženo je da je likove Čehovljevih drama, koji su prestali vjerovati u realizovanje ličnih snova, ali ne prestaju da žive od svoga sna o budućnosti, teško ostvariti na sceni i da se s tom teškoćom srijeću svi tumači Čehovljeva svijeta, i reditelji i glumci jer se iza njihovih običnih, gotovo neobaveznih riječi nazire složena suština jakog emotivnog i misaonog naboja. Sreten Perović kao primjer navodi prikaz sarajevske predstave „Galeb“, na kraju šeste decenije prošlog vijeka, u kom je Eli Finci napisao da je za „tumačenje tog svijeta ,trpeljivih impresionističkih ljepota‘ potreban gotovo umjetnički osjećaj, te da ma i jedan pogrešno ukomponovan ton, jedna nehotice upotrebljena jarka boja, i sav sklad suptilne prede gubi svoju vazdušastu lirsku prozračnost“.¹²⁹

Balša Brković zapaža da svi Čehovljevi junaci nastavljaju da žive svoja odsustva i da Mađeli akcentuje upravo slovensku, rusku literarocentričnost – „oni Čehovljevi junaci koji ne sanjaju da postanu književnici, makar javno pokazuju stepen svoje fascinacije tim (sumnjivim) zanimanjem. Sam Trigorin – prijestonički književni polubožanski status. No, nije ni on bez svoje nevolje – što god napiše, čuje odjek – Trigorin nije Turgenjev, i, naravno, budući da nije Turgenjev, idealan je Čehovljev lik. Beskrajna snaga o nemoći...“¹³⁰

¹²⁶ Dragan Koprivica, „Mađeli dekodira skrivene slojeve Čehovljeve drame“, *Kritika i Crnogorsko narodno pozorište (1978–2003)*, Tom II, str. 337–339.

¹²⁷ Rosanda Mučalica, „Život nema reprizu, već samo premijeru“, *Pobjeda*, Podgorica, 5. X 2002.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Sreten Perović, „Ruska čežnja u modernom ruhu“, *Monitor*, Podgorica, 25. X 2002.

¹³⁰ Balša Brković, „Surova društvena igra sopstvenog demaskiranja“, *Vijesti*, Podgorica, 6. X 2002.

Hvaljena je dobra koordinacija svih scenskih elemenata scenografije, kostima i muzike. Scenografija je ocijenjena kao naročito uspjeta, a Šefer kao dobar poznavalac Čehovljeve poetike jer u građenju scenske atmosfere koristi čehovljevske postupak paralelnosti dešavanja u prirodi i psihi likova, pa kroz plasiranja atmosferskih pojava odražava lirska stanja junaka. Naročito je suggestivan drugi dio „Galeba“ pod impresivnim plaštom, zavjesom kiše na sceni. Podgorička „Publika“ citira Želimira Ciglara iz „Večernjeg lista“: „Izvrсна je ideja da sa stropa sipi šljunak na pozornicu, postaje plažom, omiljenim Magellijevskim prizorištem.“¹³¹

Gluma cijelog ansambla ocijenjena je sjajnom i uravnoteženom, glumci su dali izvanredan doprinos uspjehu predstave i učinili da, mada su bili izvođači iz dva različita kulturna miljea, s jezičkim i akcenatskim razlikama, predstava djeluje kompaktno u slijeđenju osnovne rediteljeve koncepcije, „građenju „asentimentalne“ atmosfere i osavremenjavanju scenskih likova“.¹³² Junaci i, naročito, junakinje „Galeba“ prikazani su u značajno modernijoj varijanti u odnosu na vrijeme u kome je drama nastala. Tako je Barbara Nola radila Mašu u jednoj pankerskoj varijanti, kao tip neurotične savremene djevojke koja se „fura“ na crninu i težinu, koja šmrče i koja je „darkerka“.¹³³ Jelena Miholjević je napravila zaista ubjedljivu, kapricioznu i neumornu Irinu Nikolajevnu, koja živi od ljubavi masa i koja se, zaljubljena u mlađeg muškarca, bori za njega na život i smrt, akcentirajući Irinin egoizam i suptilnu igru između sina i ljubavnika. O glumi Marije Vicković u ulozi Nine, koja je ključni lik predstave, bilo je najviše protivurječnih komentara: od toga da je uvjerljivo ostvarila lik nesretne mlade djevojke, do toga da ga je odigrala tek grubim potezima, bez nijansi koje zahtijeva Čehov, pa i bez dovoljno nužne iskrene erotičnosti. Ocijenjeno je da su glumice svakako više pažnje skrenule na sebe u odnosu na muške likove, i da su svojim osobenim senzibilitetom i nesuzdržanom ženstvenošću gradile finu sponu između čehovljevske „paučinaste“ nade i savremene erotičnosti „beznada“. I pored osavremenjavanja junaka Čehova, ocijenjeno je da priča nije izgubila na snazi, „tragika „uspješnih“, umišljenih, nesrećnih i zanesenih, starih i mladih jednako je jaka“.¹³⁴

Radi upotpunjavanja slike o ovoj predstavi, interesantno je navesti utiske i primjere iz kritike sa gostovanja u Hrvatskoj. Tako se u „Večernjem listu“ kaže da „ova predstava itekako odskače od prosjeka na koji smo navikli, no puno je slabija primjerice od Magellijevih „Triju sestara“, „Ujka Vanje“,

¹³¹R. K., „„Galeb“ i „Otpad“ potvrđuje kvaliteta“, *Publika*, Podgorica, 30. XI 2002.

¹³²Sreten Perović, „Ruska čežnja u modernom ruhu“, *Monitor*, Podgorica, 25. X 2002.

¹³³J. N., „Radila sam Čehovljevu Mašu, više u jednoj pankerskoj varijanti“, *Vijesti*, Podgorica, 22. IX 2002.

¹³⁴Jovanka Kovačević Đuranović, „Praznina prostora, duše, nada, iluzija“, *Publika*, Podgorica, 8. X 2002.

koje je postavio prije nekoliko godina u Zagrebačkom kazalištu mladih.¹³⁵ Hrvatska kritika je sa manje zanosa prema Madeliju, i više mogućnosti za poređenje, ocijenila da je predstava „Malograđani“ ipak bolja od „Galeba“, a o atmosferi sa predstave piše: „Oni koji Magellijeve vrste, polijevanja, koreografije i pripjeve ne podnose na predstavi su zijevali, dok su oni drugi, a takvi su uglavnom u većini, odgledali još jednoga kvalitetnog Čehova. Ne iz zlobe nego zbog istine treba reći da je Magelli toliko velik u Gavelli samo zato što ga nema tko i kako zamijeniti, pa je i *Galeb* najbolja predstava tog kazališta u posljednjih sezonu i pol, pristanemo li na zajednički potpis pod koprodukciju.“¹³⁶

* * *

U periodu 1993–2003. izvedeno je po jedno djelo Dostojevskog, Gončarova, Gorkog i Čehova. Svaka od tih predstava bila je uspješna. Predstave su dobro primljene i od kritike i od publike, čak i izvan Crne Gore. Kroz ta djela pozorište je ispunilo na pravi način i potrebu društva, pa i pozorišta, za klasikom i klasičnim repertoarom. U ovom periodu izvedeno je ukupno 36 predstava. Domaći pisci su opet najzastupljeniji, čineći više od polovine repertoara, slijedi ruska književnost, pa francuska sa 3 izvedena djela, pa njemačka, američka i engleska sa po 2 djela.

Izvođenje „Malograđana“ Gorkog značajno je doprinijelo afirmaciji ovog pisca u širem kontekstu njegovog stvaralaštva, jer je dotad Gorki na crnogorskoj pozorišnoj sceni bio zastupljen kao revolucionarni pisac. Svakako, i tema malograđanštine odlično je korespondirala sa novim vremenom u kom je predstava izvođena.

U navedenom periodu kritika notira moguću uticaj Dostojevskog na domaće dramske pisce. Tako D. Koprivica u epizodnom liku Luke, „nemarnog, gnjilog bogataša“ iz predstave „Udamba“, radene po motivima drame „Nevjerna žena“ Đura Špadijera, primjećuje da njegov „jurodivi smijeh autentično odzvanja na sceni, imajući pri tom daleki dobrodušni odsjaj i lika „Idiota“ Dostojevskog.¹³⁷ I o ovom uticaju postoje tek pomeni koji nisu detaljnije razrađivani.

Od samih početaka rada CNP, potreba za stvaranjem kvalitetnijeg repertoara i predstava postajala očita i zbog pojedinih djela iz ruske književnosti koja su se tad izvodila. Pozorišna kritika, pa i publika, oduvijek je očito bila

¹³⁵R. K., „Galeb“ i „Otpad“ potvrda kvaliteta“, *Publika*, Podgorica, 30. XI 2002.

¹³⁶<http://www.matica.hr/Vijenac/vij229.nsf/AllWebDocs/povratakrusima>, Broj 229, 12. prosinca 2002. Igor Ružić.

¹³⁷Dragan Koprivica, „Crnogorska ljubavna priča“, *Kritika i crnogorsko narodno pozorište* (1978–2003), Tom II, str. 354.

naklonjena ruskoj književnosti, ali uz stalnu težnju ka djelima ruske klasične književnosti. U toku dugogodišnjih pokušaja da se napravi aktuelan i adekvatan repertoar, nametao se zaključak, na koji je kritika skretala pažnju, ili putem usputnih prigovora ili ozbiljno obrazloženih primjedbi, da se treba orijentisati na klasičan repertoar. Na taj način kritika je popularisala klasični repertoar na račun eksperimentisanja sa nekim nepoznatim ili prosečnim piscima, tvrdeći da se treba kloniti prosečnih pisaca ili prosečnih djela, jer se, kada se još desi da to izvode prosečni glumci, dobija i prosečna predstava, što ne ide u prilog popularisanju ni pozorišta, ni književnih djela. Opravdanost takve tendencije u repertoarskoj politici potvrdio je uspjeh koji je CNP zabilježilo izvođenjima djela Dostojevskog, Gončarova, Čehova, Gorkog. CNP se tada snažno afirmisalo svojim izborom predstava i orijentacijom ka klasičnom repertoaru da je taj period ocijenjen kao njegova renesansa. „Renesansa“ CNP bila je ujedno i renesansa kritike, koja postaje inspirisana i inspirativna i oglašava se značajno sadržajnije, sama polemiše, postavlja pitanja kojima ukazuje na blisku vezu između života prikazanog određenom predstavom i svakog gledaoca pojedinačno i njegovog ličnog života. Uspješnost predstava poput „Oblomova“, „Zločina i kazne“, „Malograđana“, „Galeba“, pa i nekih drugih, svakako je omogućila našoj kritici da lako i sadržajno progovori o cjelokupnoj predstavi, i to ne samo o onom dijelu koji se tiče izvođenja na sceni (bravure, ili okretnosti glumaca, adekvatnosti kostima, muzike, opremljenosti scene) već i o onom, vrlo značajnom segmentu komunikacije između pozorišta i gledaoca, koji je često zanemaren i nepodstican (da li zbog loših predstava, nedostatka senzibiliteta, obrazovanja gledalaca, ili nekog drugog problema...), a koji se tiče doživljaja, osećanja i misli koje gledalac ponese sa sobom.

Krajem devedesetih godina primjetno je povećano interesovanje za insceniranje i dramatizaciju djela iz ruske književnosti. Pored „Oblomova“ i „Zločina i kazne“ u CNP, to interesovanje se manifestovalo i izvan CNP pripremanjem „Kokoške“ Nikolaja Koljade, koju je režirao Jagoš Marković, Čehovljevog „Ivanova“ u režiji Nikite Milivojevića, u produkciji Grada teatra Budva; „Tebi iz jučerašnje“, autorskog projekta Varje Đukić prema stihovima Marine Cvetajeve. Zatim su u CNP uslijedile dvije značajne predstave prema djelima ruske književnosti – „Malograđani“ i „Galeb“, a najavljivani su i neki novi projekti. Sve te predstave dobile su dobre ocjene kritike i publike. Kroz takav izbor djela zahvaćene su teme malograđanstine, promašenih ljubavi, života, pesimizma – na scenu dolazi bogati svijet osećanja, ljubavi, malograđanski moral. Naročito je popularan žanr tragične ili tužne komedije, koji, kako je ocjenjivano, najbolje odgovara tom vremenu. CNP je, dokazavši da je u stanju da pravi predstave prema djelima velikih pisaca, krenulo putem svjetskih pozorišnih tendencija. Ostaje da se vidi da li će CNP zadržati takvu orijentaciju.

Literatura

- *Borba*, Beograd, 3. mart 2000 – K. Brković, „Zastupam i branim Oblomova“.
- *Crnogorsko narodno pozorište: 1953–1998*, edicija „Zetski dom“, priredio Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998.
- *Crnogorsko narodno pozorište: 1953–2003*, edicija „Zetski dom“, priredio Milovan Radojević; CNP, Podgorica, 2003.
- *Obnova, uspon, decenija/ Crnogorsko narodno pozorište 1997–2007*, urednici Milovan Radojević, Goran Bulajić, edicija „Zetski dom“, CNP, Podgorica, 2007.
- *Dan*, Podgorica, 19. X 1999 – S. R., „Maestralni Ejduš“.
- *Danas*, Beograd, 13. mart 2000 – Željko Hubač, „Uporno“.
- Đurović, Ratko – *Teatrološki spisi*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006.
- *Gest*, 6/2001 – Danica Nikolić, „Teatar je država u kojoj bi na vlasti trebala biti mašta“.
- Koprivica, Dragan – „Drame A. P. Čehova na sceni crnogorskog narodnog pozorišta u Podgorici“, *Slavistika*, XII, Beograd, 2008.
- Kosanović, Bogdan – „Dostojevski na sceni srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu“, *Slavističke komparativne teme*, Old Commerce, Novi Sad, 2006.
- *Kritika i Crnogorsko narodno pozorište*, Tom I, (1953–1978) / izbor i uvodna riječ Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2001.
- *Kritika i crnogorsko narodno pozorište*, Tom II, (1978–2003) / izbor i uvodna riječ Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2004.
- *Književnost*, I, Prosveta, Beograd, 1978 – Jovan Hristić, „Malograđani nekad i sad“.
- *Mobilart*, Podgorica, 19. april 2002.
- *Monitor*, Podgorica, 16. oktobar 1998 – Sreten Perović, „Zločin i kazna“.
- *Monitor*, Podgorica, 22. oktobar 1999 – Sreten Perović, „Probudite se, dobri ljudi“.
- *Monitor*, Podgorica, 25. 10. 2002 – Sreten Perović, „Ruska čežnja u modernom ruhu“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 03. X 1998 – Snežana Ražnatović, „Mrak ovog svijeta“.

- *Pobjeda*, Podgorica, 10. X 1998 – Renato Karamehić, „Zločin je kazna“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 23. IX 1999 – R. R., „Od ‚Oblomova‘ do ‚Komedije zabune‘“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 14. X 1999 – R. Radosavljević, „Odustajanje od života“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 16. X 1999 – R. R., „Tužna komedija“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 16. X 1999 – Egon Savin, „Svrha i smisao života“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 18. X 1999 – R. Radosavljević, „Plemenitost i ideali“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 8. I 2000 – Veselin Radunović, „Strah od života“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 9. III 2000 – Snežana Miletić, „Oblomov naših dana“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 11. III 2000 – Jovan Ćirilov, „Oblomovština danas i ovdje“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 13. 11. 2000 – R. M., „Oblomov“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 23. III 2001 – R. M., „Zločin i kazna“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 19. V 2001 – Rosanda Mučalica, „Teatar je jedini prostor istine“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 26. V 2001 – Rosanda Mučalica, „Žena koja život otima“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 8. XI 2001 – Snežana Ražnatović, „Malograđani“ (intervju sa Metom Jovanovskim).
- *Pobjeda*, Podgorica, 17. XI 2001 – R. Mučalica, „Estetski vrijedna tvorevina“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 24. XI 2001 – Rosanda Mučalica, „Ljudi prepoznaju svoje taštine“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 30. XI 2001 – B. Novović, „Živim kao rezervni točak“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 15. XII 2001.
- *Pobjeda*, Podgorica, 20. V 2002 – S. Miletić, „Malograđani ili aplauz bivšem životu“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 2. X 2002 – R. M., „Vrijeme koje se boji heroja“.
- *Pobjeda*, Podgorica, 5. X 2002 – Rosanda Mučalica, „Život nema reprizu, već samo premijeru“.
- *Polis*, Podgorica, 22. X 1999 – Nataša Nelević, „Drama usnule volje“.
- *Politika*, Beograd, 3. mart 2000 – M. Radošević, „Oblomov naših dana“.

- *Publika*, Podgorica, 8. 10. 2002 – Jovanka Kovačević Đuranović, „Praznina prostora, duše, nada, iluzija“.
- *Publika*, Podgorica, 30. 11. 2002 – R. K., „Galeb‘ i ‚Otpad‘ potvrda kvaliteta“.
- *Pozorište u Crnoj Gori u drugoj polovini XX vijeka*, radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 23. jun 2006. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2007.
- *Vijesti*, Podgorica, 6. 10. 2002 – Balša Brković, „Surova društvena igra sopstvenog demaskiranja“.
- *Vijesti*, Podgorica, 22. IX 2002 – J. N., „Radila sam Čehovljevu Mašu, više u jednoj pankerskoj varijanti“.
- *Vijesti*, Podgorica, 5. X 1998 – Balša Brković, „Mit o novom čovjeku“ i „Prvi utisci...“.
- *Vijesti*, Podgorica, 21. 02. 1999 – P. Janičić, „Ovacije glumcima“.
- *Vijesti*, Podgorica, 12. X 1999 – Danica Nikolić, „Vrijeme kada se Oblomovi umnožavaju“.
- *Vijesti*, Podgorica, 14. X 1999 – D. Nikolić, „Hiperekskluzivno pozorište“.
- *Vijesti*, Podgorica, 18. X 1999 – Balša Brković, „Život kao odsustvo postojanja“.
- *Vijesti*, Podgorica, 30. IV–2. V 2001 – Danica Nikolić, „Crna Gora bez Mediterana je kao kip kome glava stoji naopako“.
- *Vijesti*, Podgorica, 29. V 2001 – R. Mučalica, „Svjetionik svjetske dramaturgije“.
- *Vijesti*, Podgorica, 21. 10. 2001.
- *Vijesti*, Podgorica, 14. V 2002 – R. V., „Četiri nagrade i ovacije za Madelijeve ‚Malograđane‘“.
- *Vijesti*, Podgorica, 4. V 2002 – J. N., „Galeb‘, Čehova i Madelija“.
- Volk, Petar – *Između kraja i početka : pozorišni život u Srbiji od 1986. do 2005*, Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd, 2006. (Teatar / FDU Institut)
- Vukadinović, Srđan – *Organizacija nacionalnog teatra*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Podgorica, 1995.

Dragana KALEZIĆ

**RUSSIAN WRITERS ON THE STAGE OF
MONTENEGRIN NATIONAL THEATRE (III) (1993-2003)**

At the end of 1993-2003 period, in the Montenegrin National Theatre plays “Crime and Punishment”, “Oblomov”, “the Petty Bourgeois” and “Seagull” were performed. This period was certainly very inspiring. Critics assessed it as the renaissance of the Montenegrin National Theatre. The plays of classical Russian literature by Chekhov, Dostoevsky, and Goncharov were the most popular plays on the stage of the Montenegrin National Theatre.

Key words: *Montenegrin National Theatre*, “*Crime and Punishment*”, “*Oblomov*”, “*the Petty Bourgeois*”, “*Seagull*”

UDK 792.2(497.16)

Stručni rad

Luka I. MILUNOVIĆ (Cetinje)

milmil@t-com.me

ŽIVE SLIKE U DVORCU PRIJESTOLONASLJEDNIKA DANILA

- Uz stoljeće crnogorskoga državnog teatra -

U povodu stoljeća od formiranja državnoga profesionalnog teatra u Crnoj Gori, uz skretanje pažnje na za tadašnje prilike ipak neuobičajen scenski (zbog mjesta dešavanja i učesnika svakako i šire društveni) događaj koji se odigrao u dvorcu crnogorskoga prijestolonasljednika Danila o Božiću 1911. godine, u radu se otvara pitanje koliko je (ili koliko je mogla) sadržina književnih djela iz dvorske biblioteke uticala na odluku članova dinastije Petrović da sami organizuju dramske priredbe te na to kakav će biti izbor oblika i sadržaja tih programa.

Ključne riječi: *žive slike, dvorac Danila II, pozorište, Crna Gora*

U Crnoj Gori je tek 1910. godine osnovan državni teatar sa stalnim profesionalnim ansamblom. Odmah po osnivanju profesionalni ansambl smjestio se u Zetski dom. Tada je već bilo proteklo više od karat stoljeća (1884) od početka kontinuiranoga pozorišnog života i polaganja kamena temeljca tome pozorišnom zdanju. Scenski događaji na Cetinju, prijestonici Crne Gore, ni poslije osnivanja profesionalnoga teatra neće se odvijati samo u Zetskome domu. Raznim prigodama pri upriličenim svečanostima, s najčešće plesnim i muzičkim programima, ali i ponekad uz prikazivanje obično kraćih, ili samo dijela većih dramskih djela, organizatori će koristiti sale u: *Vojnom stanu, Vladinu domu, Velikoj lokandi - Grand hotelu* ili ponekad u boljim cetinjskim kafanama i restoranima. Kad je, međutim, u pitanju izvođenje raznih dramskih sadržaja van Zetskoga doma, posebno treba skrenuti pažnju na Dvorac prijestolonasljednika Danila de su krajem 1911. godine veoma često ugošćavani dramski umjetnici. Najstariji sin kralja Nikole I i njegova supruga Milica (Juta Meklenburg-Strelie) rado su u svome domu organizovali prikazivanje pozorišnih predstava u izvođenju članova državnoga teatra, ali i drugih oblika scenskoga izraza, u kojima su ponekad i sami učestvovali.

Prijestolonasljednik Danilo N. Petrović (oficijelno kralj Danilo II biće tek desetak dana, od smrti svoga oca do abdiciranja, u korist svoga sinovca, kralja Mihaila I) bio je strastven lovac i ljubitelj prirode, ba bi se poslije ženidbe (15. VII 1899. godine kada je, kako je neko primijetio, Crna Gora dobila najdužu riječ: prijestolonasljednikovica) sve više okretao zabavama vezanim za svoj dom (dramski prikazi, bešede, šednici,...) i park u neposrednoj okolini dvorca (*garden party*, tenis, klizanje, sketing...). Nas će naravno ovde posebno zanimati izvođenje dramskih sadržaja.

Ondašnja periodika, poglavito poluslužbena novina „Glas Crnogorca“, pažljivo je pratila, a ponekad i opširno obavještavala javnost o kulturnim dešavanjima u dvorcu crnogorskoga prijestolonasljednika. Evo kako, u rubrici *Dvorske i diplomatske vijesti*, „Glas Crnogorca“ krajem 1911. godine bilježi odvijanje scenskih priredbi u domu prijestolonasljednika Danila: „Njihova Kralj. Visočanstva Knjaz Nasljednik i Knjaginja Nasljednica u toku ove nedjelje u svečanoj dvorani u svome Dvoru priredili su dvije zabavne večeri, na kojima su članovi Kralj. N. Pozorišta davali predstave pred uzvišenim članovima Kraljevske Porodice, diplomatskim korom i nekolikim velikodostojnicima. Prvo se davala, u utorak, šaljiva igra *Karlova tetka*. Predstava je postigla tijekom veći uspjeh što su se uzvišeni domaćini postarali da sve pripreme budu udešene u tajnosti, te su pozvani gosti bili očarani iznenađenjem kad su ušli u sjajnu dvoranicu, u kojoj je veoma ukusno bila udešena mala pozornica.“¹

*Jedan deo ono veličanstvene dvorane, galerije slika u Gont Ha-
uzu, bio je udešen kao pozornica. On je tome već poslužio jedan-
put, kad je Džordž III bio kralj, ... Jedne ili dve od nekadašnjih
kulisa donesene su s tavana, gde su još odonda ležale, i obnov-
ljene za ovu svečanost.*²

¹ „Glas Crnogorca“, XL/1911, br. 53, str. 1. Navodimo po: **CCXVII**, u: „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici : hrestomatija“ / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 393.

² Uz pisanje crnogorske periodike o scenskim priredbama na Cetinju krajem 1911. godine radi komparacije prenosimo opise sličnih događaja koji su vezani za Englesku u prvoj polovini 19. stoljeća iz: Vilijam Mekpis Teker (Thackeray, William Makepeace 1811-1863), **Vašar taštine**, Podgorica, 2004, str. 576-582. U biblioteci na crnogorskom dvoru danas postoje primjerci toga romana na francuskom i engleskom jeziku (sig.: A-6573/I-III i A-6242) s godinom izdanja koja dozvoljava pretpostavku da su mogli biti korišćeni u vrijeme pripremanja scenskih priredbi koje su ovom prilikom predmet naše pažnje. Držimo da na taj način, pored ostalog, podstičemo interesantno pitanje: da li je uopšte ili, ako jeste, u kojoj mjeri i Tekerijev roman (ili sadržina drugih književnih djela iz dvorske biblioteke) doprinio donošenju odluke o organizovanju prikazivanja živih slika i drugih dramskih formi na dvoru prijestolonasljednika Danila s jedne, odnosno na sadržaj repertoara državnoga profesionalnog teatra s druge strane. Čini se interesantnom temom uporedno posmatranje sadržaja dvorske biblioteke i prikazanih dramskih djela (s aspekta izbora samih književnih djela, ali i dramskih formi) na Cetinju krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

O predstavama prikazanim u dvorcu prijestolonasljednika Danila list dalje nastavlja: „Osjećajući da igraju pred najodličnijom publikom, prikazivači su se trudili da odigraju što najljepše umiju i njihov je trud bio nagrađen“... i dalje ... „Druga je predstava bila u petak, kada se davala francuska komedija *Diran i Diran* pred istom odličnom publikom, te su se prisutni i ovog puta u najboljem raspoloženju razišli očarani gostoljubivošću uzvišenih domaćina, koji učiniše sve, da svojim gostima pruže što bolje i raznovrsnije zabave i uživanja.“. Zahvaljujući sačuvanim afišima za predstave (štampani u tiražu od 50 komada), de je pored najave objavljen i siže dramskoga djela na francuskom jeziku, saznajemo da su u predstavi „*Diran i Diran*“ igrali glumački parovi – supružnici: Jovanović, Pavićević, Micić i Vučićević, kao i gospodin Milošević. Nekoliko dana kasnije odigrana je i „Čikina kuća“, dok je 17. (30) decembra 1911. godine Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište „...U dvoru njegova kraljevskog visočanstva Kraljevića našljednika...“ prikazao *Knjaz Arvanit*,³ „...dramski čin u 6 slika od Nikole I.“ U tome komadu, pored već pomenutih glumaca članova narodnog pozorišta, igrali su i Đoko Beg (Bego- vić), Keljević, Burza, Vojvodić i Marić.⁴

Govoreći o scenskim zbivanjima u dvorcu prijestolonasljednika Danila posebno ćemo ovom prilikom skrenuti pažnju na prikazivanje *živih slika* (*Tableaux vivants*) o čemu je u podlisku „Glas Crnogorca“ donio zapis potpisan inicijalima pb. (prof. Pera Bogdanović koji je tada, pored svoje profesorske dužnosti vršio i dužnost upravnika državnoga teatra).⁵ Treba reći da su tokom posljednjih decenija 20. stoljeća žive slike u više prilika prikazivane i u Zet- skom domu.

U to vreme došao je bio k nama iz Francuske lepi običaj da se predstavljaju žive slike: i bio je veoma rasprostranjen u našoj domovini, dajući prilike mnogim gospođama među nama, koje su se odlikovale lepotom, da pokažu svoje draži, a onome manjem broju koji je imao mašte, da razvije svoju umešnost.

Krajem 1911. odnosno početkom 1912. godine (drugi dan Božića) prikazano je, u dvorcu Danila i Milice Petrović, osam živih slika u kojima su učestvovali ugledni Cetinjani, istaknuti državni zvaničnici i članovi dinastije.

³ Repertoar prikazan krajem 1911. godine u dvorcu prijestolonasljednika Danila: 29. novembar – *Karlova tetka*; 2. decembar – *Diran i Diran*; 8. decembra – *Čikina kuća*; 14. decembar – *Bibliotekar*; 17. decembar – *Knjaz Arvanit*; 26. decembar – Žive slike.

⁴ O izvedenim predstavama u Dvorcu prijestolonasljednika Danila vidi opširnije u: „Stoljeće crnogorskog državnog teatra : Repertoari“, tom I /Luka Milunović. Velimir Vujačić. Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 331-345.

⁵ pb, „Žive slike (Tableaux vivants)“, „Glas Crnogorca“, XL/1911, br. 57, str. 7-9. Navodimo po: *CCXXI*, u: „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici : hrestomatija“ / Luka I. Milunović. Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 397-402.

„Već na probama se vidjelo da će prikaz imati i *umjetničku* vrijednost, te je Uzvišeni Domaćin došao na lijepu misao da pozove što veći broj gledalaca, da bi i oni uživali u ovako rijetkoj i plemenitoj zabavi kakva se u našoj varoši vrlo rijetko viđa.“ napisaće Bogdanović u uvodu prikaza tih scenskih događaja. Te večeri na Cetinju su prikazane *žive slike* s nazivima: „Pjesnik i vila“, „Guslar“, „Hercegovačko roblje“, scena iz „Fausta“, „Romeo i Julija“, „Judita i Holofern“, „San Jakovljević“ i „Hofmanove priče“. Treba reći i to da je opis te dramske večeri u prijestolonasljednikovom dvorcu koji je donio poluslužbeni „Glas Crnogorca“ za ono vrijeme bio zaista veoma opširan.

Oslonićemo se na opise profesora Pera Bogdanovića kako su prikazane dvije od osam živih slika da bi ilustrirali atmosferu tokom kulturne večeri u prijestolonasljednikovom dvorcu. O prvoj izvedenoj živoj slici – „Pjesnik i vila“ autor prikaza u „Glasu Crnogorca“ zapaža: „Koliko je god pažnje bilo uloženo u režiju, ipak se režiseru desila mala pometnja, te je dao znak da se zavjesa digna za drugu polovinu publike, a ta publika još nije bila ni unišla u dvornicu; zbog toga nespornost većina ih nije vidjela tu sliku, koju mnogi drže za najljepšu od svih osam. – Nj. Kr. V. Knjaginja Našljednikovića stajala je u sredini pozornice u bijelom vilinskom ruhu i držala lovorov vijenac, kojim krunisala pjesnika. Pjesnik bješe Nj. Kr. V. Knjaz Petar. Sjedio je na kršu i zamišljeno gledao u daljinu; utočio u zanosne misli, on i ne opažao divnu vilinsku pojavu; njegove oči bludiše put Skadarskog Jezera. U publici bješe nastao tajac. Lik Knjaz Petra, koji se hotimično bijaše tako maskirao, da nalikao svom Uzvišenom Ocu, očarao je sve prisutne; naročito pak bijahu dirnuti oni, koji poznavahu Gospodara u mladosti... Najsvečaniji pak trenutak bješe, kada u nijemoj tišini odjeknuše zvuci glasovira i začu se milozvučni glas Nj. Kr. V. Knjaginje Natalije, koja pjevala stihove iz Gospodareva spjeva 'Pjesnik i vila':

Tad mi oči zasuziše.
Uhvati me mrak i tama.
Trže iz njih bistra voda,
Ka' s izvora da je sama;
U dva mlaza k zemlji pada,
Među gore te se stae
Dok Jezero Skadarsko se,
Od tih mojih suza začu!...”

U „Glasu Crnogorca“ je zatim takođe biranim riječima opisano prikazivanje narednih živih slika: „Guslara“, „Hercegovačkog roblja“ i scene iz „Fausta“ da bi se zbog samih izvođača posebna pažnja posvetila petoj slici.

„... **u prvom prizoru.** Jedan turski oficir s ogromnom perjanicom (pretpostavljalo se da još ima janičara, i fes još nije bio zame-

nio staru i veličanstvenu čalmu pravovernih) ležao je na divanu, činio se da puši na nargile, u kojima se, međutim, zbog gospođa mogla pušiti samo jedna mirisava pastila. Turski dostojanstvenik zeva i pokazuje znake dosade i zlovolje. Zatim pljeska rukama, i pojavljuje se Nubijac Mesrur, golih rurku, s ogrlicom i grivnama, s jataganima, i svim ostalim istočnjačkim proborom - koštunjav, visok i odvratan. On čini selam pred milordom agom.

Jeza užasa i miline prožima gledaoce. Gospođe šapuću jedna drugoj. Crnoga roba dao je Bedevinu Sezanu jedan egipatski paša u zamenu za trideset i šest boca maraskina. On je toliko i toliko odaliski zašio u vreće i bacio ih u Nil.

„Nek uđe trgovac s robljem“, kaže turski sladostrasnik mahnuvši rukom. Mesrur dovodi trgovca s robljem pred milorda: on vodi sobom jednu ženu uvijenu velom. Skida joj veo. Silan pljesak potresa kuću. To je gospođa Vinkvort (bila je gospođica Epsolom) s prekrasnim očima i kosom. Ona je u raskošnom istočnjačkom odelu; u sjajne crne vitice upletene su mnogobrojne đinđuve; haljina joj je sva pokrivena zlatnim groševima. Mrski muhamedanac pokazuje se očaran njenom ljepotom. Ona pada pred njim na kolena i preklinje ga da je vrati u plenine gdje je rođena, i gde dragan Čerkez još uvek oplakuje odlazak Zulejke. Nikakve molbe ne uzbuđuju tvrdo srce Hasanovo. On se smeje pri pomenu dragana u Čerkeskoj. Zulejka krije lice rukama, i sva klonula ostaje u položaju najlepšeg očajanja. Reklo bi se da za nju nema više nikakve nade, kad - kad se pojavljuje Kislar-aga.

Kislar-aga donosi poruku od sultana. Hasan prima i stavlja sebi na glavu strašni ferman. Njime ovladauje užas, dok se na crnčevom licu (to je opet Mesrur, u drugom odijelu) odgleda vražja radost. „Milost! milost!“ uzvikuje paša: dok se Kislar-aga kobno ceri i vadi iz džepa - svilen gajtan.

Zavesa se spušta upravo u času kad se on sprema da upotrebi to strašno oružje.“

Pratimo riječi autora prikaza o živoj slici „Romeo i Julija“ koja je prikazana peta po redu te večeri u prijestolonasljednikovom dvorcu. U izvođenju te žive slike učestvovali su sami domaćini: „Petu sliku bilo je najteže uspješno izvesti; ponajteže zato, jer je najjednostavnija, i što je prikazuju samo dvije osobe: *Romeo i Julija*. Međutim, mnogi od najmjerodavnijih poznavalaca baš su ovom slikom najvećma bili očarani. - Drugi čin, druga scena značinite Šekspirove tragedije. Kapuletov vrt. Ponoć, mjesečina. Romeo je krišom

došao u vrt najvećem neprijatelju svoga doma Kapuletu, ne bi li kroz prozor ugledao bajnu Đulijetu...” opis malo dalje teče: „... Kad ju Romeo ugleda, počinju sa njegiovih usana teći oni zanosni ljubavni stihovi Šekspirovi, kakvih je malo koji pjesnik ispjevao. Romea je igrao Njegovo Kr. Visočanstvo Kraljević Našljednik, Juliju Nj. Kr. V. Knjaginja Našljednikovica, a shodnu opersku ariju otpjevala je svojim umilnim pjevanjem Nj. Kr. V. Knjaginja Natalija, praćena svirkom g-đe. Gregovićke. – Nijema ponoćna tišina, blijedozelena svjetlost i maestetična pjesma izvan pozornice očarali i gledaoce tako, da se odjedared zahorio pljesak dopadanja, te je slika prikazana ne kao ostale triput, no četiri puta; publika kao da nije mogla da se rastane od divnog ovog prizora. Julija bješe u raskošnom bogatom odijelu princeze iz doba talijanske renesanse; sa balkona pružaše, puna gracije i milošte, divnu ružu Romeu, koji, odjeven u zlatotkani bijel⁶ plav, kao da svu mladićsku dušu bijaše ulio u zvuke svoje gitare.“

Poslije te, po riječima autora dopisa u štampi, prikazane su takođe s najvećim uspjehom i žive slike: „Judita i Holofern“, „San Jakovljevič“ i „Hofmanove priče“.

Počinje posljednji prizor. *Sad je na pozornici jedan grčki šator. Nekakav visok i krušan čovjek leži na odru u njemu. Iznad njegove glave okačeni su njegov kalpak i štit. Sad mu nisu potrebni. Ilijum je pobeđen. Ifgenija je mrtva. Kasandra je zarobljena u drugom šatoru. Kralj nad ljudima (to je pukovnik Kroli, koji, zacelo, nema ni pojma o propastu Ilijuma ni o pobedi nad Kasandrom), slavni muž spava u svojoj odaji u Argosu. Jedna svetiljka baca na zid golemu treperavu senku uspavanog ratnika - trojanski mač i štit blistaju u njenoj svetlosti. Orkestar izvodi potresnu muziku iz Don Žuana pred ulazak kipa.*

Egist se privlači bled i na prstima. Koje je ono avetinjski blede lice koje ga tužno prati pogledom iza podignutog zastora? On diže nož da ubode spavača koja se okreće na svojoj postelji, i kao da pruža grudi njegovom udarcu. Ali ovaj nema snage da udari plemenitog uspavanog vojvodu. Kilmnestra se odjednom stvori u odaji kao privođenje - ruke su joj nage i bele, riđa kosa pada joj raspletana po ramenima, lice joj je samrtnički blede, a oči joj sijaju tako avetinjskim podsmehom da se prisutni stresaju gledajući je. ...

⁶ Bijel, bijelj, bijelić [kroz dokumenta iz onoga vremena: ... jedan bijelj francuski... (...to je jedna dobra i duraća haljina)] - vrsta ogrtača. Ovde u tekstu ogrtač plave boje protkan zlatnim koncem.

Ona s prezrenjem otima nož iz Egistove ruke, i prilazi postelji. Vidite ga kako seva nad njenom glavom u svetlosti svetiljke, i - i svetiljka se gasi, neko zastenja, a sve ostalo je tama. ... Posluga unosi u dvoranu poslužavnike sa hladnom zakuskom, a predstavljači se uklanjaju da se pripreme za drugi deo predstave.⁷

Poslije veoma nadahnutih opisa svih osam izvedenih živih slika u kojima za atmosferu na dvoru i učesnike u dramskim prikazima nije štedio komplimente autor će ipak, vraćajući se u surovu realnost svakodnevice, svoj prilog u „Glasu Crnogorca“ zaključiti konstatacijom: „Kakav kontrast, kada smo iz sjajne palate Kraljevičke, poslije onih scena i muzike, poslije one gostoljubivosti i ljubaznosti domaćinske, izašli u skromne ulice naše varoši i

⁷ „Tri slike ovoga drugog dela odigrane su samo mimikom, i izvedene su na sljedeći način: Prva slika. Pukovnik Roden Kroli, nosilac visokog odličja, u klempavom šeširu i s palicom u ruci, ogrnut debelom kabanicom i s fenjerom koji je donesen iz štala, prelazi preko pozornice i gromoglasno objavljuje koliko je sati. Na donjem spratu kuće vide se kroz prozor dva trgovачka putnika kako se kartaju i zevaju. K njima prilazi čovek nalik na slugu (pleniti Dž. Ringvud), čiju ulogu mladi plemić igra savršeno, i skida im obuću; a malo zatim sobarica (plemeniti lord Sautdaun) sa dve sveće i grejalicom. Ona se penje na gornji sprat i zagreva postelje. Zatim udara grejalicom o pod da pozove putnike. Odlazi. Oni navlače noćne kape, i spuštaju zavese. Sluga izlazi, zatvara kapke na donjem spratu. Čujete ga zatim kako iznutra zaključava vrata i stavlja polugu na njih. Svetlost se gasi. Orkestar svira „Spavaj, spavaj, ljubavi moja!“ Glas iza zavese objavljuje: „Prva slika“.

Druga slika. Sve svetiljke sinu odjednom. Orkestar svira poznatu iz Džona iz Pariza. „Kako je lepo putovati!“ Dekor je isti. Između prvog i drugog sprata kuće vidi se natpis sa Stinovim grbom. Čuje se kako u celoj kući zvone zvoncad. na donjem spratu vidite jednog čoveka koji pruža nekakav list hartije drugome, a ovaj steže pesnicu, preti i kune se da je to strašno. „Konjušaru, daj moje dvokolice“, viče drugi pred vratima. Gladi sobaricu (plemenitog lorda Sautdauna) po podvaljku; izgleda da ona žali što on odlazi, kao što je to činila Kalipso pred odlazak onoga drugog visokog putnika, Ulisa. Sluga (plemeniti Dž. Ringvud) prelazi preko pozornice s drvenim kovčezom, punim srebrnih bočica i viče „Kupite lonce“ tako šaljivo i prirodno da cela kuća odjekuje od pljeskanja, a kita cveća pada pred njega. Krak, krak, krak, čuju se bičevi. Krčmar, sobarica, sluga, pritrčavaju vratancima; ali upravo u času kad stižu neki otmeni gosti, zavesa se spušta, a nevidljivi pozorišni reditelj objavljuje: „Druga slika“.

... Dok se zavesa povlači u stranu, čuje se kako zvoni zvono, „Narode, penji se!“ uzvikuje jedan glas. Ljudi se opraštaju jedni s drugima. Strašljivo ukazuju na oblake, koje predstavlja jedan tamna zavesa, i zabrinuto mašu glavama. Ledi Skvimz (plemeniti lord Sautdaun), sa svojim psetancetom, svojim torbama, torbicama i mužem, zauzima mesto hvatajući se za nekakvu užad. Vidi se da je to neki brod.

Kapetan (pukovnik Kroli, nosilac visokog odličja), s naherenim šeširima i sa dogledom u ruci, ulazi, pridržavajući šešir na glavi, i gleda u daljinu; peševi njegovog kaputa lepršaju se kao na vetru. Kad ostavi šešir da bi se poslužio dogledom, šešir mu odleti, a svi pljeskaju. Duva hladan vetar. Muzika se pojačava i fijuče sve silnije; mornari prelaze preko pozornice nesigurnim korakom, kao da se brod jako ljulja. Nadkonobar (plemeniti Fž. Ringvud) prolazi posrćući, noseći šest umivaonika. Brzo stavlja jedan pred lorda Skvimza - ledi Skvimz, nagazivši na svoje psetance, koje počinje žalosno da skiči, prinosi rubac i naglo izlazi iz kabine. Muzika se uzdiže do najviših tonova bure, i to je svršetak treće slike.“

razišli se po svojim stanovima! Kako je svaki gledalac blagodarani za tu pravu knjaževsku gozbu, kakvom se ni mnoge veće varoši, no što je naše Cetinje, ne mogu podičiti.“

Tako je na dvorcu prijestolonasljednika Danila ispraćena 1911. odnosno dočekan 1912. godina koja će Crnoj Gori donijeti ponovo ratna vremena. Vrata Janusova hrama iznova se otvaraju⁸ u Crnoj Gori, a muze: Melpomena, Talija i druge moraju da čute jer je progovorilo oružje.

Upravo protekla 1911. – za tek obnovljenu kraljevinu u Crnoj Gori je bila jedina čitava kalendarska godina bez ratnih dejstava. Druga decenija 20. stojeća, a prva za Kraljevinu Crnu Goru, iako je započela predstavama tek formiranog domaćeg stalnog profesionalnog pozorišnog ansambla u okviru državnoga, upravo otvorenog „Kraljevskog crnogorskog narodnog pozorišta“ u Zetskome domu, niukoliko neće pogodovati razvoju pozorišne umjetnosti i kulture uopšte. To je naime vrijeme kad Kraljevina Crna Gora, iz godine u godinu, vodi tri rata da bi u vihoru posljednjega od njih nestala s političke karte Evrope. Vjerujemo da niko od prisutnih te večeri na dvoru gledajući prijestolonasljednika Danila i njegove najbliže u raskošnim prikazima živih slika nije ni u najdaljim primislama imao mogućnost da će već kroz koju godinu svi članovi dinastije Petrović morati da zauvijek napuste Cetinje i Crnu Goru. Poslije pada Lovčenskoga fronta, na samome početku 1916. godine, na Cetinje, u Prijestonicu Crne Gore ušla je strana vojna sila.

⁸ Jovan Pavlović, direktor Cetinjske gimnazije (ubrzo će biti postavljen na mjesto ministra provjete i crkvenih poslova Knjaževine Crne Gore) koji upravo organizuje, igra i režira predstave na početku kontinuiranoga pozorišnog života na Cetinju u prvom broju tek pokrenutoga lista „za književnost i zabavu“ - „Crnogorka“ pišući o kulturnim događajima s početka 1884. godine, alegorično ističe: „Ali vremena se mijenjaju. Hram Janusov stoji već od nekoliko godina zatvoren u Crnoj Gori.“

LUKA I. MILUNOVIĆ

**TABLEAUX VIVANTS IN THE CASTLE OF HEIR
DANILO**
- *A century of the Montenegrin National Theatre* -

On the occasion of a century since the establishment of the national professional theatre in Montenegro, calling attention to an unusual stage (due to the location and participants, broader social, as well) event that took place in the Castle of Montenegrin Heir Danilo at Christmas, 1911, the article raises the question of how much the contents of literary works from the royal library influenced the decision of the members of the Petrović dynasty to organize ladies' programs themselves and what would be the choice of form and content of these programs.

Key words: *tableaux vivants, Danilo II, theatre, Montenegro*

UDK 811.163.4'26

Robert Josip DEMIROVIĆ (Zagreb)

rjdemiro@ffzg.hr

POIMANJE NORME STANDARDNOGA JEZIKA*
Prilog raspravi o naravi crnogorskoga standardnog jezika

U ovome članku raspravljamo o prigovorima kodifikaciji, prihvatanju (u skladu s time i prihvatljivosti) i primjeni crnogorskoga standardnog jezika u Crnoj Gori da bismo predložili razlikovanje nacionalnoga i etničkoga pristupa državnom jeziku (koji je u slučaju jugoslovenskih republika i nacionalni i službeni) tako što suprotstavljamo dijalektologijske i sociolingvističke kriterijume tzv. srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika, koji je uz etnoreligijska obilježja bio ključni pokretač etničkih tumačenja teritorijalnih državnih prava tokom rata u Jugoslaviji 1990-ih (i danas). U osnovi je naše rasprave teza da je obaveza države da propiše, kultiviše i pragmatizuje komunikaciju svojih državljana i da osigura i ojača njihovu ravnopravnost i jedinstvo, no ne da bi zaniijekala etničke osjećaje, nego da bi izbjegla etničku nesnošljivost i etničke podjele građana (državljana). Zato se zauzimamo za standardni jezik kao državnu (građansku) ustanovu kojoj etničko nije važno za podjelu bilo koje zemlje, zbog socijalne (a ne etničke) suverenosti svih svojih građana.

Ključne riječi: *etnija, nacija, dijalektologija, sociolingvistika, norma standardnoga jezika*

Svrha ove rasprave nije ispitivanje stručnosti primjedbi postojanju crnogorskoga standardnog jezika, nego tim primjedbama motivisano promišljanje o opsegu socijalnoga smisla standardnoga jezika u državi. Iako naši stavovi nijesu uvriježeni u sociolingvistici, držimo da izazovno podstiču na dalje razrade te da se nastoje izboriti za humanističko i lingvističko pravo na saznanje i mogućnost umjesto vojnoga i političkoga nameta dogmatskoga znanja i moći. U tome smislu, na primjeru crnogorskoga standardnog jezika nastojimo ukazati na lingvističku neopravdanost etničkih kriza na području

* Ovaj tekst objavljen je u šestome broju časopisa *Lingua Montenegrina*, ali su se potkrale neke uredničke greške. Stoga rad nanovo objavljujemo, u nelektorisanome obliku.

država bivše Jugoslavije (kao i bilo gdje drugdje) tako što problematizujemo dijalektologijski i sociolingvistički nediferenciranu etničku koncepciju velikodržavnoga jezika i nudimo funkcionalnostilsku socijalnu koncepciju jezika svake države kao ideje o društvenoj ravnopravnosti državljana, neovisnoj o njihovim razlikama, i kao preduslova ravnopravnosti i saradnji država bivše Jugoslavije.

Formalnopravni aspekt

Crnogorski (standardni) jezik nije jezik crnogorskoga naroda, nego jezik crnogorskih državljana, jezik crnogorske države ili jezik Crne Gore. Smisao je crnogorskoga jezika kodifikacija stilova javne komunikacije, kojom se ostvaruje komunikacijska koegzistencija crnogorskih državljana.

Poželjno je da crnogorski državljani, osim poznavanja jezika svoje države (Crna Gora), poznaju i jezike drugih država (Srbija, Hrvatska, Albanija, Bosna i Hercegovina, Rumunija, Bugarska, Francuska, Italija, Njemačka, Španija...), jer tako postaju konkurentniji i na regionalnom i na kontinentalnom i na globalnom internacionalnom (međudržavnom, međudržavlanskom) tržištu, kojemu Crna Gora, kao i druge države bivše Jugoslavije, stremlji svojim pristupanjem euroatlatskim savezima. Zbog ne toliko davnih nemilih šovinističkih ratnih događanja na tlu bivše Jugoslavije, država Crna Gora unijela je u svoj Ustav odredbu o pravu svojih državljana da uz obavezno poznavanje i upotrebu crnogorskoga kao službenog jezika imaju pravo učiti i upotrebljavati jezike država zahvaćenih ratom u Jugoslaviji 1990-ih. Dakle želeći iskazati ustavnu tolerantnost prema drugima i drukčijima kao vrijednost svojih različitosti, što je u osnovi savremenoga zakonodavstva većine evropskih država, Crna Gora ustavno je zajamčila pravo pripadnicima svojih etničkih skupina da uče jezik države po svojem izboru, no propisala je i obavezu poznavanja i upotrebe svojega službenog jezika, jer samo njime državljani Crne Gore, neovisno o svojim razlikama, mogu kritički i odgovorno ostvarivati svakovrsna prava i obaveze.

U tome smislu, crnogorski državni jezik, kao i svaki državni jezik, svojim funkcijski polivalentnim mogućnostima omogućava ustavnu ravnopravnost državljanima Crne Gore, koliko joj to dopuštaju ekonomske prilike. Gramatike, pravopisi i rječnici svakoga jezika, nastavna sredstva i pomagala izuzetno su skupa sredstva i za znatno veće i bogatije države, no Crna Gora ne smije izbjegavati svoju obavezu da u okviru finansijskih mogućnosti omogući najbolje obrazovanje svojim državljanima, ali treba očekivati da će i tržišni subjekti specijalizovani za poslovnu komunikaciju ponuditi državljanima privredno potrebnu jezičku edukaciju.

Ustav kao osnovni i najviši državnotvorni akt u konkretnome slučaju propisuje opšta prava i obaveze državljana, kojima se ne ograničuje suverenost i ravnopravnost države Crne Gore u odnosu na druge države, nego se toleriše da uz poznavanje i javnu upotrebu crnogorskoga državnog jezika, koji je obavezan za crnogorsko stanovništvo ili za sve crnogorske državljane, crnogorski državljani imaju pravo učiti i upotrebljavati jezike drugih država, koju jezičku tolerantnost Crna Gora već poodavno provodi medijskom otvorenošću prema drugim državama ne samo bivše Jugoslavije.

Sociolingvistički aspekt

Crnogorski standardni jezik upotrebno je slojeviti govor javne komunikacije (administrativni, poslovni, novinarski, publicistički, naučni), odnosno državni govor državljana Crne Gore, neovisan o njihovoj rasnoj pripadnosti ili vjerskom i etničkom osjećanju. Ustav građanske ili nacionalne države Crne Gore osnovni je i najviši državnotvorni akt, koji štiti poredak državnih institucija i osigurava javnokomunikacijsku građansku (nacionalnu) ravnopravnost svojem stanovništvu poštujući njihova (i etnička) prava da uče jezike drugih država (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija i dr.) ako pritom ne zanemaruju jezik svoje države Crne Gore, na kojem stvarno kritički i odgovorno ostvaruju građanska prava i obaveze.

Uopšte, standardni jezik osmišljen je da služi komunikacijskoj integraciji državljana različita porijekla. Do pojave funkcionalne stilistike, kojom se nastojalo kodifikovati stilsku raznovrsnost javnoga života državljana, normativnu su osnovu i tzv. visoki stil autoritarno dekretima, oktroiranjem, policijom, vojskom i crkvom propisivali vladar i njegove službe poput kolonizatora u kolonijama. Razlikovanjem dijalektologije i standardologije, osviještena je stvarna povezanost govornih navika stanovništva i državnoga govora, tako da je standardni jezik, kad god je to moguće, zasnovan na obilježjima određene reprezentativne skupine govora za stanovništvo koje države. Riječ je o povezivanju tzv. organske osnove s tzv. kulturno-jezičkom nadgradnjom, kojim se provodi dijalektologijski i standardologijski demokratsko načelo uzimanja u obzir govora s uobičajenim govornim obilježjima stanovništva koje države u osnovu procesa standardizacije državnoga jezika, jer se tako nastoji postići da stručno kodifikovana opšteupotrebnna norma što lakše i što prije zaživi u javnome životu države te da ondje što prirodnije služi potrebama državljana.

Primjera radi, u srpskome standardnom jeziku nije ništa etničko, jer ništa funkcijski polivalentnim smislom standardnoga jezika etnički ne ograničava nacionalne¹ komunikacijske potrebe stanovništva u Srbiji bilo ono etnički

¹ Ako je i laički vidljiva povezanost nepreciznosti terminā *etnija* i *nacija* u internacionalnoj politici s političkim i jezičkim stanjem u tzv. srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim jugosloven-

albansko, bošnjačko, crnogorsko, hrvatsko, kinesko, romsko, srpsko..., a svaki je državljaniin Srbije nacionalni Srbin, neovisno o svojem rasnom, vjerskom ili etničkom statusu, neovisno o govornim navikama svojih roditelja, svojega sela, svojega grada, svoje pokrajine ili svoje uže i šire društvene zajednice. Standardni jezik (srpski), kao i svaki drugi standardni jezik, "vještački" nameće govor državnih ustanova dijalekatskim i sociolekatskim navikama svojega stanovništva, a svojim naučnim, administrativnim, poslovnim, novinarskim i publicističkim ozakonjenim stilovima upravlja njihovim potrebama, stavovima i očekivanjima, njihovim pravima i obavezama, odnosno instituirati nacionalni ponos, koji može biti sportski, ratno, religijski, umjetnički ili kako drukčije (re)prezentovan.

Dakle, što se tiče pojma "vještački", svi su standardni jezici tzv. vještački, jer svi oduzimaju prirodna stanja komunikacije da bi proklamovali državu: od govora roditelja, prijatelja i poznanika do idioma suseljana, sugrađana i zemljaka čovjek se može poistovjetiti i sa kojim dijelom svoje okoline i označiti se imenom pripadnosti (član u porodici, saradnik u poslovnoj korporaciji, navijač (fudbalskoga) kluba, seljak na selu, građanin u ulici, četvrti, gradu, zemljak u pokrajini). No sva se ta svojstva pojedinca u zajednici ostvaruju samo ako na njih djeluje državni identitet, koji daje mjeru pokrajini, gradu, opštini, ulici, zgradi, selu, kući, sportskom klubu, poslovnom subjektu, porodici... tako što svojom evidencijom jamči državljaninu prava i obaveze stabilne javne komunikacije, neovisno o njegovu porijeklu, njegovim stavovima i očekivanjima. U skladu s tim norma javne komunikacije sredstvo je ostvarivanja komunikacijskih potreba državljana koje države. Zato se umjesto dijalekatskih i sociolekatskih govora oblikuju državni govorni stilovi koji svojom službenom odgovornošću i nacionalnom sigurnošću jamče ravnopravnost i provodljivost ustavih prava i obaveza svim državljanima, jer nijesu istovjetni ni sa kojim tzv. organskim govorom u državi, mada najčešće konsultuju go-

skim republikama, onda bi na to morali ukazati i stručnjaci. Na naučnim skupovima o terminologiji (ovdje nije riječ o etimologiji, nego o pragmatiki ili strukovno preciznoj komunikaciji) trebalo bi postaviti pitanje značenja termina *nacija*. Mi pak predlažemo: etnija je ono što je etnija, na primjer, u *etničkom čišćenju*, a nacija je ono što je nacija, na primjer, u *nacionalnoj sigurnosti*. Drugim riječima, nacionalno u *nacionalnoj sigurnosti* nije nacionalno u *nacionalnoj manjini*. Nacionalna manjina *etnička* je *manjina*, a ne stanovništvo koje države u državi. Nacionalizam je najbliži riječi patriotizam (evidencijska pripadnost domovini, a ne ljubav prema domovini), tako da stanovništvo koje države (nacija>nacionalnost) nije ni manjina ni većina u svojoj domovini. Nacija, kako je ovdje shvatamo, socijalna je cjelina u kojoj nema etničkih podjela i isključivosti. U tome smislu treba razlikovati termin *narod* od termina *društvo*, kao što treba razlikovati srodstvo i porodicu od saradništva i prijatelja. Diplomatski termin *nacija* ne bi smio proizvoditi međudržavne krize, kad uvrštavanjem na mjesto *etničkoga* stvara zabunu o suverenosti *nacionalne manjine* (govori se o autonomijama) i o mogućnostima novih razgraničenja, što je u osnovi sukoba u Jugoslaviji. Zato *etniija* ni u bivšoj Jugoslaviji ni bilo gdje drugdje ne bi smjela nositi nacionalnu oznaku, osim one države u kojoj živi.

vore s najproširenijim govornim navikama stanovništva kao osnovu na kojoj grade zajedništvo i opšteprihvatljivost norme javne komunikacije na čitavoj državnoj teritoriji.

Dakle najpoželjnije je da osnova standardnom jeziku bude apstrakt tzv. organskih idioma s najraširenijom govornom upotrebom², tj. onom koja je najdemokratskija, jer se za nju pretpostavlja da će naići na najmanji otpor da postane opšteprihvaćena. Takav je kriterij srpskoga standarda, koji nije želio prihvatiti govore nebrojnijega dijela svojega stanovništva, takav je kriterij crnogorskoga standarda, koji i nema puno izbora kada je riječ o osjećanju jezičke pravilnosti u govoru svojega stanovništva, takav je javnokomunikacijski govor Bosne i Hercegovine, koja dijalekatski takođe jasno osniva i segmenatsku i suprasegmenatsku sociolekatsku uobičajenost na kojoj gradi stilove državnoga govora, a takva je i hrvatska uobičajenost, koja je pod utjecajem štokavske ikavštine i dijela slavonskih i bosanskih govora te pod snažnim nadregionalnim djelovanjem brojnih pojedinaca i ustanova na ujednačavanju, među kojima i hrvatskih vukovaca, postigla svoj državni standard unatoč najvećoj dijalekatskoj različitosti svojega stanovništva među sve četiri "štokavske" republike bivše Jugoslavije.

Što je različito u javnoj komunikaciji četiriju država bivše Jugoslavije koje dijalekatski pripadaju štokavskom sistemu govora³ kao sistemu sistemā?

² Termin *apstrakt* tzv. *organskih govora* znači da su govori tzv. *organski* (tzv. konkretni), to jest da u lingvistici ne postoji ništa konkretno (ostvareno) što nije apstraktno (ostvarljivo). Drugim riječima, u skladu je sa značenjem i predmetom lingvistike što su idiomi realizacije (konkretizacije, strukture) svojih potencija (apstrakcijā, sistemskih mogućnosti). U tome je smislu lingvistički neprihvatljivo pozivati se na (ab)normalno ili (ne)uobičajeno u realizaciji ako ono nije u skladu s metodologijom. Kada je riječ o standardnome jeziku, polazi se od ustvrđivanja relevantnih pravila (suodnos odnosa među jezičkim jedinicama) da bi se moglo govoriti o opravdanosti pojedinoga rješenja u gramatici državnoga jezika. Jezička relevantnost ne poznaje kvantifikaciju (broj jedinica nije pokazatelj relevantnosti), nego kvalifikaciju (jezičke jedinice kvalificuju se jezičkom razlikovnošću). Na tom metodologijskom principu zasnivaju se sve metode (analogija, pitanje, preoblika...) Kada Tomislav Maretić u Predgovoru 1. izdanju svoje *Gramatike i stilistike* (1899.) traži da mu gramatika bude normalna i potpuna, onda je to stvarnosni trag mladogramatičarskoga *uzusa* po kojemu tzv. *književni jezik* (jezik pismenosti) ne bi smio biti preudaljen od tzv. *narodnoga* (tzv. reprezent množstva narodnih govora). Kolokvijalno, u lingvistici je *normalna* razlika, a ne istost. Istost pripada tipologiji (kategorizaciji, klasama), a jezičkim jedinicama pripadaju samo razlike. Drugim riječima, istost je metodologijska, a razlike su realizacijske. Ne kaže se slučajno da su jezičke jedinice određene razlikama u istome i istostima u različitim. No to ne znači da je dubletnost činjenica ab/normalnosti. Ona se ostvaruje zato što je komunikacijski relevantna i svakodnevna, a ne zato što je komunikacijski irelevantna i povremena. U tome smislu dubletnost je proizvod nacionalne demokratičnosti u državnome jeziku. Ona je činjenica državnoga smisla da okuplja, a ne da razjedinjuje svoje stanovništvo.

³ Ovdje se ne govori ni o kajkavskim ni o čakavskim govorima, jer oni ne pripadaju apstraktima štokavskih govora koji su u osnovi štokavskih standarda.

Različiti su štokavski govori koji određuju govorne navike stanovništva pojedine države, različit je osjećaj za govorno normalno i abnormalno, govorno uobičajeno i neuobičajeno, govorno prihvatljivo i neprihvatljivo. Ti su različiti štokavski govori u osnovi različitih realizacija komunikacijskih stilova stanovništva pojedine države (kao različita osnova standarda) bili oni institucionalizovani (institucionalno kodifikovani: administrativno-poslovni, novinarsko-publicistički, naučni, književni stil) bili oni na razini kolektiva (razgovorni stil). Razgovorne su razlike među stanovnicima bivših jugoslovenskih republika sa štokavski zasnovanim standardima najprimjetnije jer je jugoslovenski uniformizacijski pritisak bio puno slabiji na razini razgovorne kolektivne opuštenosti nego na razini govorne institucijske stege. Uvijek se privatno opuštenije govorilo nego u službi, tako da su, primjera radi, Crnogorci, koji su se u službi koristili tzv. srpsko-hrvatskim jezičkim standardom, među svojim, u skladu sa svojom dijalekatskom pripadnošću, govorili sociolekatskim govorima razgovornoga stila nekodifikovanoga crnogorskog standarda, koji je tako (tzv. supstandardno) neprestano opstajao kao kodifikacijska mogućnost. Drugim riječima, njihov je urođeni osjećaj za normalno i uobičajeno nadrastao stegu tuđega državnog govora i onda kada ga u skladu s jugoslovenskom parolom *bratstva i jedinstva* nijesu shvatali tuđim. I nije u postupku Crnogorca bilo ni etničke ni nacionalne isključivosti kada je u svojoj kući govorio onako kako mu je bilo najlakše iskazati svoje misli i osjećanje.

Pa kada ko tvrdi da su razlike među bosanskim (bošnjačkim)⁴, crnogorskim, hrvatskim i srpskim standardnim jezikom malopostotne, onda prećutno potvrđuje da razlike postoje, da su one prepoznatljivije među državljanima tih država te da su one komunikacijski funkcionalne, da su relevantne ili vrijedne u svakoj državi. Kada ko kaže da bi u Crnoj Gori trebalo zvesti gramatiku i rječnik V. S. Karadžića i pravopisno oponašati Vuka, onda kao da zaboravlja na vremenski odmak od Karadžićeva vremena, na državnu sadašnjost crnogorske jezičke situacije i kao da negira stepene savremene lingvistike samo da bi ma kojoj gramatici pridjenao srpsko etničko ime umjesto crnogorskoga nacionalnog imena. Šalu na stranu, Karadžićeva jezička realizacija nije prihvaćena u Srbiji⁵, a srpski su filolozi imali više nego previše vremena da

⁴ Ovdje se misli na državni jezik Bosne i Hercegovine, a ne na kakav etnički jezik bosanskih muslimana, Bošnjaka ili Muslimana. Za etničke Bošnjake, kao i za sve druge etnije, vrijede ista prava i obaveze. Drugim riječima, *crnogorski* u crnogorskome jeziku znači što i *bošnjački* u *bošnjačkome* ili *bosanskome jeziku* (jezik države Bosne i Hercegovine) ili, najbolje, bosansko-hercegovački u bosansko-hercegovačkome jeziku.

⁵ Vuk Stefanović Karadžić ne samo što nije napisao gramatiku Hrvatima, mada su njegovi radovi nesumnjivo djelovali na hrvatske vukovce, nego je nije napisao ni Srbima ni Bošnjacima ni Crnogorcima. Vukova jezička koncepcija obuhvata stanovništvo na zamišljenoj teritoriji koja je puno šira od ondašnjih i današnjih državnih (i administrativnih) granica pojedine države. Zato nije sociolingvistički opravdano tvrditi da je srpski jezik zasnovan na dijalekatskoj bazi koju je obradio Karadžić te da su zatim srpski kulturni centri demokratski

sastave gramatiku crnogorskoga jezika po Vukovim uputstvima⁶, pa nijesu, nego su se radije bavili ekavizacijom Crne Gore i proglašavanjem crnogorskih govornih svojstava arhaičnima, zaostalima, pokrajinskim, dijalekatskim, kao da se samo u Srbiji razlikuju govori pokrajina, gradova i selā (kao da mikrolokacijski i makrolokacijski ne postoje govorne razlike među crnogorskim selima i gradovima). Što se pak takva argumentovanja tiče, riječ je zapravo o odmjeravanju veličine države i brojnosti državljana, a ne o kakvim naučnim tvrdnjama.

Da bi se ilustrovalo jezičku relativnost etničkoga i realnost nacionalnoga, zamislimo Crnu Goru u kojoj živi 8 miliona govornika i Srbiju u kojoj

standardizovali jezik na drugoj dijalekatskoj bazi, jer se u standardnome jeziku kao jeziku (ovdje srpske) kulture i (ovdje srpskih) društvenih (državnih) potreba ne mijenja osnova, nego se postojeća kodifikacija jezika kulturno nadograđuje (obogaćuje, razvija, osavremenjuje). Dijalektologijski su termini (poput *istočnohercegovački*) pružili tabue jugoslovenskoj lingvistici (kao da su izoglose proizvod područja Istočne Hercegovine) te pomogli dijalektologijskom tumačenju državnih prava u skladu s etničkim razgraničenjima područnih govora. Karadžićeva djela filologijski su vrijedna (jer pokazuju da je i kodifikacija tzv. govedarice kulturno razrađeno sredstvo koje se nema razloga sklanjati drugim mogućim štokavskim kodifikacijama), a ne politički (jer ni istorijski ni etnologijski valjano ne obrazlažu isključivu govornu etničnost kojega stanovništva). Po našem mišljenju, u osnovi je 'nesporazuma' nerazumijevanje da je srpski jezik preuzeo od Vuka metodologiju (kriterijum utvrđivanja osnove na zadanoj teritoriji), a ne realizaciju te da se na štokavkome sistemu sistemā može oblikovati onoliko standarda koliko je stanovništvu komunikacijski i simbolički potrebno. Sédeti, sjédjeti i šédeti (sédeti, sijédjeti, sijédeti) nijesu isto, niti pripadaju demokratskome procesu i jezičkome razvoju (arhaično i moderno), jer jezičke promjene u područnim govorima nijesu što i kulturni razvoj državnoga jezika. Područni govori nijesu bolji nego što su bili (jer služe savremenim područnim potrebama stanovništva), a kulturni razvoj vezuje državne jezike sa savremenim društvenim potrebama, tako da se državni jezik može shvatiti kao činjenica svojega vremena (tzv. stabilnost) i/ili kao odgovor na zahtjeve novoga vremena (tzv. elastičnost). Zato demokratska promjena tzv. Vukove norme nije u srpskome jeziku proizvod jezičkoga razvoja (nije Vukova kodifikacija ništa manje prihvatljiva da bude kulturno sredstvo koje države, naprotiv), nego je ona proizvod društvenoga (kulturnoga) izbora, što znači da nikada nije bila prihvaćena i primijenjena u srpskome kulturnom životu, jer se, ponovimo, u jezičkoj kulturi (pa i kultivaciji) nikada ne mijenja tip dijalekatske osnove kodifikacije, nego se postojeća kodifikacija funkcionalno razrađuje ili elaboracijski pragmatizuje. U tome smislu kodifikacija je jasno iskazan prijedlog ili ponuda standardnojezičke realizacije.

⁶ Dakle Vuk Stefanović Karadžić nije napisao gramatiku i rječnik za Crnu Goru, nego za znatno širu teritoriju od nje. (Odatle dijalektologijske naznake koji je oblik gdje našao.) Zato nije prihvatljivo govoriti o arhaičnosti i pitati se zašto Vuk, na primjer, nije prepoznao š i ž kao foneme. Jednostavno, na zamišljenome području oni nijesu govornički prevladavali kao fonemi, a njihova pojavnost bila je u pojedinim sazvučjima različita statusa: lišće, zvijezde, šnjegovi/šnjegovi, ožljeda/ožljeda... Takve su pojave danas predmet morfonologije državnih jezika i područnih govora. Da je Karadžić sastavljao gramatiku za područje Crne Gore, po primijenjenoj metodologiji, ne bi smio oduzeti pravo većini stanovnika na vlastite dijalekatsko-sociolekatske navike, nego bi ih samo mogao kodifikovati. U tome smislu Vukova jezička realizacija nije crnogorska.

živi 800 hiljada govornika. U takvim bi se okolnostima izmijenio osjećaj za govorno normalno, a govore bi Srba po kriterijumu (in)tolerancije i aklamacije vrlo vjerovatno ko uklopio među područne dijelove (veliko)crnogorskoga jezika. Budući da u savremenim evropskim savezima ne bi smjelo više vrijeđiti nametanje zakona većega, brojnijega i jačega, važno je što se Crna Gora zauzima za uzajamno poštovanje različitosti. Štoviše, ne treba očekivati da će u Srbiji ikada biti normalno prevoditi serije i filmove, komentarisati dnevne događaje i voditi razgovore ni na bosansko-hercegovačkoj ni na crnogorskoj ni na hrvatskoj (i)jekavici, što je komunikacijsko i simboličko pravo stanovnika Srbije, koje ne sprečava ravnopravnu saradnju sa stanovnicima drugih država. Zašto bi se, ilustracijski pojednostavljeno, kulture Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske nametale stanovništvu Srbije? Zašto bi, na primjer, Vukova jezička koncepcija i Njegošev jezički i umjetnički genije morali biti svakodnevno prisutni među stanovnicima Srbije ako država Srbija nastoji ući u Evropsku Uniju i prevodi evropsku pravnu stečevinu s više od dvadeset jezika na srpski jezik? Nije li nepravedno da tri republike bivše države nametnu jednoj da preuzme njihove državne govore? Zaista, karikirajmo, treba da se zaštiti i jezik Srpske akademije nauka i umetnosti tako što će ga priznati, na primjer, ANUBiH, DANU i HAZU.

Pa i da se u Crnoj Gori uvelo tzv. Vukovu normu, legitimna bi to bila odluka da se govorni kôd star dvjestotinjak godina (koji je nastao za stanovništvo na teritoriji kudikamo većoj od Crne Gore) prilagodi kulturno-jezičkim i funkcionalnostilskim potrebama crnogorske javne komunikacije. Drugim riječima, tzv. srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik u Jugoslaviji ni dijalektologijski ni standardologijski nije bio jedan, nego se dijalektologijski razlikovao dijalektima, koji su teritorijalno određivali što je uobičajeno (uzus) da bude osnova javnoj komunikaciji u pojedinoj jugoslovenskoj republici (u crnogorskome se uzus nije ostvario u kodifikovanome standardnom jeziku, nego je opstajao u razgovornome stilu uz službenu mješavinu srpsko-hrvatske jezičke kulture). A nije li nastojanje da se govornim uzusima stanovništva Crne Gore nametne na njima neosnovani standard kao drukčija normalnost, često vojno-ekonomski ogrnuta geslom naprednoga, modernoga, kosmopolitskoga, bratskoga, pravoslavnoga i sl., što su Crnogorci nerijetko zanosno prihvatili, zapravo potvrda posebnosti stanovništva Crne Gore. Reći da je razlika između crnogorskoga i srpskoga jezika procentualna (ili prosantualna?), tvrditi da crnogorski standard obiluje arhaizmima, regionalizmima srpskoga jezika i novogovornim nametanjem, tvrditi da šekira, šutra, ovđe, đe, đevojka, đever, ženica, izesti... nijesu normalna upotreba u Crnoj Gori znači da se normalno ocjenjuje po govornim navikama i zakonima izvan Crne Gore, da se tobožnja abnormalnost crnogorskoga standarda odmjerava navikama ili višegovornom "normalnošću" u filološki još živom etničkom velikosrpskom

standardu te da se "prirodna" mjerila propale velikodržavne politike iz pojedinih filoloških *kružoka* još uvijek primjenjuju na "umjetna" mjerila priznate države Crne Gore i drugih priznatih država bivše Jugoslavije. Takav pristup zaista nije naučni, nego je vojno-politički, takav pristup ne afirmiše etničko pravo, nego ga denuncira onda kada se na njega poziva. Takav pristup priziva izvandržavnu etničku demokratiju 1990-ih, odnosno genocidno etnokratsko uklapanje manje države u veću državu, što znači preglasanost i obespravljenost državljana Crne Gore u ime etničkoga srpstva. Konačno, takav pristup sigurno nije evropski. Zar nije dovoljno što su teritorijalna posezanja prema susjednim republikama tokom nedavne povijesti dovele takvu velikodržavnotvornu, obespravljujuću, napadačku i ratničku etnocentrističku retoriku, ogrnutu ruhom građanske politike, do teritorijalnih gubitaka? Nije li krajnje vrijeme da se odnosi među državama grade partnerski i ravnopravno na međusobnom poštovanju, što dugoročno pomaže nacijama u regionu da pokopaju još žive mrtvace i glasnogovornike rata u Jugoslaviji? Uostalom, zato je još toliko lako crkveno i akademski prikrivati svoj vjerski i filološki šovinizam i svojom huškačkom retorikom navoditi ljude da se izgube u pogubnoj brojnosti kosmopolitskoga pansrpstva.

Dakle tvrdnja da su svi štokavci Srbi⁷ nije naučno relevantna, a zahtjev za formiranje Velike Srbije na području republikā bivše Jugoslavije propali je projekat koji je doveo do izolacije Srbije i gubitka njezine teritorije. Na prostoru Zapadnoga Balkana evropski će procesi početi tek uzajamnim priznavanjem i poštovanjem razlika nužnih za partnersku saradnju i izgradnju ravnopravnih odnosa među susjednim državama. Previše je osvajačkih koncepcija i svojatanja na malome jugoslovenskom području dovelo do umišljanja o vlastitoj veličini, odnosno o velikodržavnim projektima, koji su se služili i mitomanijskom filologijom (*štokavština*=*srpski jezik*, *štokavci*=*Srbi*, *štokavsko područje* =*Srbija*)⁸, pokazujući skučenost i zaslijepljenost vidika prema drugome i drukčijem i gušeći tako prava toga drugoga i drukčijeg. U skladu s time treba reći da je odvajanje Kosova od Srbije proces koji je počela sama Srbija 1990-ih, odnosno proces koji je počeo u srpskoj politici koja nije stvarala građansku državu nacionalnih Srba, neovisno o njihovu etničkome

⁷ Niti je štokavština srpska niti je kajkavština slovenačka niti je čakavština hrvatska, nego su štokavština, kajkavština i čakavština govornikā koji njima govore, neovisno o njihovu etničkom osjećanju. Kada je riječ o kajkavštini, ne bi se smjelo ignorisati radove koji govore o njezinoj lingvističkoj samostalnosti, npr. radove o kajkavskoj akcentuaciji (Stjepan Ivšić ili, nešto šire, Zvonimir Junković), osim ako se tako osporava jezičku relevantnost akcentuacije (distinktivnost, razlikovnost), što bi pak u sociolingvistici bilo jednako nenaučno zahtjevu da crnogorska prezimena i crnogorske toponime treba akcenatski 'modernizovati' zato što su 'arhaični' u odnosu na normu srpskoga standarda.

⁸ Ovdje se ne propituju ni tzv. torlačka skupina govora ni stavovi prema Makedoniji (tzv. Južna Srbija).

porijeklu, nego državu etničkih Srba (*Srbi svi i svuda. Samo sloga Srbina spasava. Jedan narod treba jednu državu da ima. Svi Srbi u jednoj državi!*)⁹ U takvoj se Srbiji druge etnije osjećaju kao tuđinci, što dokazuje i stepen ekonomskoga ulaganja u pojedine dijelove Srbije. Nova građanska (nacionalna) Srbija pokušava Srbiju pokazati kao državu nacionalnih Srba, neovisno o njihovom etničkom osjećanju, i tako se pridružuje savremenim evropskim državama u poštovanju različitosti. U tome smislu građanski pokret Srbije jamac je ravnopravnosti svih srpskih državljana, koji onda opravdano mogu razvijati nacionalni patriotizam, jer nijesu ugroženi etničkim šovinizmom, a samo se u smislu takve moderne nacionalne države može ostvariti zahtjev da svi Srbi zaista i žive u jednoj državi. Nakon svih historijskih lekcija Crna Gora ne želi propustiti priliku da na samostalnome putu prema članstvu u Evropskoj Uniji, podstičući na to i svoje regionalne susjede, prepozna veličinu crnogorskoga identiteta u državljanstvu, koje je dovoljno emancipovano da obuhvati sve rasne, vjerske i etničke razlike svojih državljana kao vlastito bogatstvo, što bi se trebalo poštovati u evropskoj koncepciji države kao stabilnoga servisa društvu, stanovništvu ili državljanima.

U međudržavnim (internacionalnim) savezima kao što je Evropska Unija etnička su prava samo jedno od prava, no nijedno pravo državljana ne bi smjelo dovesti u pitanje suverenost države u kojoj se ostvaruje i djelimično ili potpuno ograničavati prava drugih državljana.

Tvrdnja srpskih¹⁰ dijalektologa da je crnogorski jezik srpski jezik, da je regionalni dio srpskoga jezika i da su svi štokavci Srbi (da su i štokavski govo-

⁹ O tome poredi i bilješku 16. Naime u osnovi je termina *narod* nerazlikovanje rezidenata od etnije i tumačenje ekskluzivnih prava etnije na teritoriji države (dali smo primjer Škotā i Škotladanā).

¹⁰ Srpski ovdje ne znači 'dijalektolozi srpske etnije' ili 'etnički srpski dijalektolozi', nego dijalektolozi koji naučno stvaraju u Srbiji (a ne u kakvoj etničkoj skupini, religijskoj kasti ili političkoj partiji). Dijalektologija kao dio lingvistike nije ni etnička ni nacionalna ni internacionalna disciplina (iako je terminologija internacionalna činjenica više državnih jezika). Dijalektologija opisuje govore neovisno o etničkoj pripadnosti stanovnika. Standardologija pak propisuje državni jezik neovisno o etničkoj pripadnosti državljana. Lingvistika u cjelini jest kosmopolitska, ona se ne smije ni na koji način politički ograničiti, ona mora teorijski i metodologijski uvažiti da je njezin predmet totalan, odnosno da proučava cjelinu. U tome smislu, kao naučno apolitička, lingvistika smije biti totalitarna, što znači da smije stvarati modele koji svugdje mogu biti primjenljivi. To su modeli koji ravnopravno pristupaju tzv. *izumrlim jezicima* i *svjetskim jezicima*, tzv. *malim jezicima* i *velikim jezicima*. Lingvistika, drugim riječima, nudi modele o onome što je realizovano tako što govori o svemu što se moglo realizovati (o svemu što je realizovljivo). Lingvistika je znanost o mogućnostima (o relevantnome pravilu), a ne o političkoj moći (o zakonski realizovanu pravu) jer pokazuje da stvarnost nije u ostvarenome, nego u ostvarljivome. Pravedno je kada je zakonski realizovano pravo u skladu s relevantnim pravilima realizovljivoga, a to je slučaj s crnogorskim državnim jezikom. Takav je pristup lingvistički zato što se može primijeniti na sve druge države ili na bilo koju državu. Zato lingvistika nije ni nacionalna disciplina, zato lingvistika

ri kojima govore Hrvati i Bošnjaci srpski, a hrvatski i bošnjački štokavci da su Srbi) ne zaslužuje drukčiji komentar nego da su u savremenoj Crnoj Gori i u savremenoj Srbiji još ugledni oni koji nikada nijesu prihvatili neuspostavu etničke Velike Srbije. Što se tiče kvaziargumenata kojima se srpski jezik poredi sa svjetskim (i kolonijalnim) jezicima savremene globalne tehničke, medijske i političke međudržavne pismenosti, na takva bi se komična podmetanja moglo odgovoriti jednako stručnom i poznatom krilaticom: *Govori, bre, srpski, da te ceo svet razume*. Budući da je u središtu "narazumijevanje" strukturnih i smisaonih razlika između nacionalnih državnih jezika i etničkih područnih govora, nepoštovanje drugih i stvaranje "naučnih" filoloških velikodržava valjda je jedini posao koji ti naučnici znaju obavljati. Srpski jezik, uza svu istorijski pokopanu volju srpskih institucija, nije svjetski jezik, nego jezik države Srbije, kojim govore nacionalni Srbi, neovisno odakle su se doselili i kada. Srbija je savremena građanska država, tako da je njezina budućnost među savremenim građanskim državama modernoga svijeta, a ne među crkveno ili akademski ratnički aklamovanim isključivostima i daljim etničkim podjelama svoje teritorije i teritorija drugih država. Čovjeku dosta.

Status srpskoga i engleskoga jezika nije ni po čemu uporedljiv. Engleski jezik kao jezik Engleskoga dvora, engleskih državljana i istorije engleskih institucija (a ne kakve engleske etnije), i srpski jezik, koji je tek sa V. S. Karadžićem prihvatio demokratski princip konsultovanja najraširenijih (tzv. organskih) govora u svojoj pismenosti, nikada nijesu bili i nijesu isto. Razdoblje poistovjećivanja jezika i naroda odnosi se zapravo na poistovjećivanje naroda i nacije. Zato je narod imao državno obilježje, on je bio osnova za teritorijalne aspiracije (Bečkoga) dvora, a tek zatim kao *načertanijski* plan

svojom internacionalnom terminologijom nije ni internacionalna disciplina, nego je lingvistika globalna (strukovna) disciplina, koja polazi od toga da različiti jezici ne bi smjeli biti razlog ni etničkoj ni religijskoj ni nacionalnoj ni internacionalnoj nesnošljivosti. Nije li ovdje potpuno prihvatljiva tvrdnja Romana Jakobsona da je predmet lingvistike sve što je i na koji način povezano s jezikom? Dakle nije, primjera radi, *srpski lingvist* koji piše gramatiku koje druge države Srbin, nego je on stručnjak, koji svoj naučni rad daje na ocjenu stručnoj javnosti. Tko je lingvist, njemu nijedan kodifikovani ili nekodifikovani govor nije mrzak, tako da ga nazove govedarskim, a njegove korisnike govedarima, nego se lingvist naučno raduje svakome saznanju, svakom otkrivenom podatku, svakoj relevantnoj razlici, koja ga ljudski oplemenjuje, širi mu vidike i oslobađa ga od dogmatizovane istine ili neistine. Zato, primjera radi, etnička pripadnost može lingvista samo odaljiti od njegove stručnosti, može ga samo odaljiti od lingvistike kakvom smo je opisali, a samo takva lingvistika može biti saznajna ili naučna. Lingvistika je stručna kritika postojećega stanja uvijek i svugdje, jer se ne ustručava propitivati 'svoje' dogme, tako da ne prihvata rasno, religijsko i etničko 'kućno' vaspitanje stručnjaka kao naučni kriterijum. U tome smislu, lingvistika nije ni saznajno ni globalno opremljena da kao lično i javno stručnjaka opravdava (veliko)državne dogme, nego je životna koliko života ima, neovisno o tome jesu li govornici kojega jezika pobijeni, izumrli ili asimilovani. Njezin je zadatak da se ne ograniči ni na jednu verziju istine te da ne prihvati nestručnu raspravu i uvrede kao svoj diskurs.

za širenje Srbije. Obuhvatanje i hrvatskoga i bošnjačkoga i crnogorskoga etničkog korpusa u srpski jedna je od velikih pouka koncepciji jezičkoga određivanja etnije. Kada je riječ o određivanju čijega etničkoga identiteta, složena i mnogoznačna etnička osjećanja pojedinca i skupina ne stoje na putu nacionalnomu jedinstvu državljana Crne Gore. Nacionalni jezik nije obilježje etnije (nego nacije), jer etnije govore mnogim jezicima (od pojedinca, manje i veće zajednice do funkcionalno slojevitih govorā institucije i institucijā). Dijalektologijska raspodjela stanovništva u Jugoslaviji i izvan nje pokazuje nam svu žestinu historijskih događanja koju može stabilizovati samo standardologijska raspodjela. Riječi *Bošnjak*, *Crnogorac*, *Hrvat*, *Srb*in nijesu ništa više bošnjačke nego što su crnogorske, hrvatske i srpske. Drugim riječima, lingvistika ne poznaje *moje: tvoje* (srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski nijesu naučni, nego politički nazivi zastarjelih naučnih koncepcija koje su političkim mjerilom proširenosti i brojnosti govornika prelazile preko složenosti genetskolingvističkih i sociolingvističkih razlika na prostoru štokavskoga sistema sistemā). Dijalektologijske razlike u jugoslovenskim republikama zasnivaju različite razgovorne navike, koje su u osnovi potrebe kodifikovanja republičkih sociolingvističkih normi, koje do kodifikacije opstaju kao neslužbena upotreba. Te su normizacijske potrebe osamostaljivanjem republikā bivše Jugoslavije postale državne. One zahtijevaju, kao i u svakome državnom govoru, napor svih državljana i institucijā prema uspostavi stabilne javne komunikacije, koja može anticipovati komunikacijske zahtjeve i države i državljana i odgovoriti na njih. Razlike među državnim jezicima relevantne su i potpune ma kolikim ih postotkom ko mjerio. Za razliku od etničkih područnih govora, državni jezici imaju svoju gramatiku, svoj pravopis i dr., jer je obaveza države da kodifikuje svoju javnu komunikaciju povezujući govorni uzus svojega stanovništva sa stručnom razradom systemske osnove standardnojezičke strukture, kojom će se prevoditi, primjera radi, evropski zakoni. Kada se (danas) u međudržavnoj politici govori o jezicima, onda se misli na nacionalne, a ne etničke jezike (osim kada je u pitanju nomadsko stanovništvo koje nema fiksirano teritorijalno određenje). Danas su jezici sredstva međudržavne (internacionalne) poslovne komunikacije, a ne oznake etnije. Danas su jezici nacionalni, a ne etnički. Nije li izreka *Svi Srbi u jednoj državi* u osnovi imala državu jer ako *jedan narod treba jednu državu da ima*, onda to znači da se kao obilježje *naroda* podvaljuje administracija crkvena (patrijaršija) ili svjetovna (despotija, feud)¹¹. S druge strane,

¹¹ U Jugoslavijama religijsko je određenje služilo kao model za etničko određenje: Bošnjaci (nekad Muslimani) jesu muslimani, Hrvati su i Slovenci katolici (ili Latini), Srbi su pravoslavci, a Crnogorci (i Makedonci) pravoslavci bez svoje crkve. Etnička instrumentalizacija religije u Jugoslaviji pokazuje da je crkvena etničnost sa svojom teritorijalizacijom (kao i ona jezička) poslužila za tumačenje državnih prava. U tome se slučaju prelazak pojedinaca i skupina s jednoga religijskoga koda na drugi unutar štokavskoga područja tumačilo pre-

uz stoljetne seobe i ratove nije moguće na području Evrope ustvrditi *narodnu* srodnost kojega stanovništva (Česlav Miloš), poznavati svoje pretke od pradednina, odakle su došli, jesu li pripadali ijednoj etniji, jesu li uopšte znali ko su i koliko im je bilo važno to što su znali? Drugim riječima, *narodna* oznaka naučno je relevantna i dokaziva koliko i tvrdnja da smo bilo što drugo: riječ kao i svaka druga. Što su nekad značili termini Crnogorac, Hrvat, Srbin, Šiptar ili Turčin, ne znače i danas. Uopšte, zajednice srodnika i društvene zajednice postaju državljani postankom države od feuda, od vladara i vlasnika kmetova do savremenih svjetskih političkih i korporacijskih lidera. Pojam naroda nije u različitim državnim uređenjima obuhvatao isto: velik dio muškaraca nije imao nikakvo pravo glasa (kao u Rimskome Carstvu¹²), ženska prava zapravo su djelimično i gdje gdje izborna tek tokom druge polovine dvadesetoga vijeka, a dječja prava zbog psihologijske procjene još nijesu ozbiljno uzeta u obzir. Ne treba zaboraviti da su osvajanja i siromaštvo u Evropi neprestano premještali granice govorne bliskosti i tzv. genetske srodnosti te da su ove često bile od područja do područja podređene državnim i ekonomskim (kolonijalnim) granicama, dok su mjerila razlikovanja narodā u zastarjelim imperijalnim koncepcijama vojno moćnih država bila pripadnost istome jeziku¹³. A rekli

laskom iz jedne etnije u drugu, a onemogućavanjem unutarreligijske etničke pluralizacije stvarala se osnova za novu paradržavnu etnizaciju stanovništva u korist crkve jedne države. Drugim riječima, predstavnici religija ne samo što nijesu ostvarivali miroljubive ideje koegzistencije, tolerancije i solidarnosti, nego su bili najgorljiviji zagovornici sukoba, isključivosti i zločinā. Budući da je religijska ideja ishodišno usmjerena da zahvati ono opšteljudsko, istorijski se pokazalo da na području bivše Jugoslavije ona zahvata samo etničko i da je u osnovi genocidnih argumenata monoetničkih politika države kao ono što sprečava nastanak nacije.

¹² Ovdje se ni najmanje ne protivimo činjenici da je Rimsko Carstvo obrazovano na robovlasničkome državnom i tržišnom uređenju, nego upućujemo da se rimsko državljanstvo stjecalo po načelno feudalnoj matrici osamostaljivanja ili samootkupa robova u legionu, u areni...

¹³ Ovdje treba reći da su se etnocentristički protumačena mladogramatičarska koncepcija jezika i tržišno motivisana globalizacijska (globalna država kao kraj koncepta države) sociolingvistička koncepcija jezika lingvistički neopravdano našle u istome stroju na terminu *srpskohrvatski, hrvatskosrpski* itd, jer jezičke razlike, svaka zbog svojih interesa, tumače kvantitetom, a ne kvalitetom. U strukturalizmu se takva nominalnorealistička koncepcija jezika naziva *primitivni mentalitet*, jer se poistovjećivanjem znaka i predmeta ne razlikuje forma od supstancije u određivanju čovjekova odnosa prema stvarnosti. Dvije su neposredne posljedice *invalidnosti* primjene toga kriterijuma na području država sa štokavskim standardima u bivšoj Jugoslaviji. Prva je, dakako, nerazlikovanje govora od etnije (*ovo je moj govor, ja sam taj, tako govorimo mi; svugdje gdje smo mi, naša je zemlja*), što znači da se jezik doživljava kao prvenstveno sredstvo teritorijalne (dijalektologijske etničke i sociolingvističke tržišne) diferencijacije (mi~vi) i sukoba (naše~vaše), a druga je, metodologijski rečeno, unitarno arbitriranje o stepenu lingvističke analize, što znači da se nenaučnim stavom odustaje od validne analize da bi se moglo manipulirati opsegom i dometom sinteze, što je danak neprihvatanja relevantne razlikovnosti kao osnovnoga kriterijuma lingvističkoga opisa (i propisa). Drugim riječima, govornicima se pristupa negacijski (*tako ne govorite vi,*

smo da rijetko ko može ustvrditi pradavinu svojih predaka, niti može znati odakle su došli, ko su bili, nego se olako prihvata istorija države po obrascu *krvi i tla*. Koliko su etnije činjenica okolnosti nastanka zastarjelih država, toliko su moderne države nacionalne, jer se samo u naciji ravnopravno pristupa etničkom naslijeđu pojedinca. Identitetski, naučno je jednako (ne)dokazivo tvrditi da je čovjek, primjera radi, Crnogorac (svjetovno) ili Srbin (crkveno) kao što je nedokazivo tvrditi da je rođak majmunu (Čarls Darvin i evolucionisti) ili vanzemaljcu (Klod Vorilon i raelijanci). Naime riječ je uvijek o čovjeku kao simboličkoj životinji koja i svoje političko i svoje društveno samoodređenje (Platon–Aristotel) zahvaljuje prisili kao traumi koju onda poput zaraze prenosi na druge. Tako je to uvijek i svugdje.

Dakle nije naučna tvrdnja da je *jezik* što i *narod*¹⁴, jer narod je kao stanovništvo proizvod države (nema države sa samo jednom etnijom), a država

nego mi; vi govorite našim jezikom; vi ste jezik dobili od nas; vi kradete naš jezik; vi ste nam ukrali jezik; vi ste mi, samo to ne želite priznati), a ne afirmacijski (*tako govore svi koji tako govore*). Upravo je državni jezik socijalno afirmativno jamstvo etničnosti, jer nije ni *tvoj* ni *moj* ni *vaš* ni *naš*, nego svih svojih govornika. Zato je država socijalna institucija, a ne etnička, tako da nema nikakva smisla ni potrebe govoriti o pluricentrističkom (etnocentristički obilježenom) jeziku, nego o kulturno-pragmatičkim nacionalnim jezicima. Lingvistika nije disciplina nekoliko tzv. *svjetskih jezika* i njihove vojne i političke terminologije, nego je ona nauka o *svim jezicima svijeta*. Sve dok se to ne bude poštovalo, klasifikacija jezika neće uvažavati lingvističke kriterijume.

¹⁴ Dijalektologija se ne bi smjela baviti etničkim granicama i njima opravdavati državna prava. Jednako, standardologija bi morala što jasnije propisivati pravila, jer se državni jezik (za razliku od područnih govora) uspoređuje s drugim državnim jezicima i uči. Pojednostavimo, nitko od nas ne uči jezik italijanskoga naroda, nego učimo jezik italijanske države (u kojoj se zapošljavamo ili u koju turistički putujemo). Ni područni govori nijesu etnički isključivi ni državni jezici nijesu nacionalno ograničeni. Područnim govorima govore govornici različitih etničkih osjećanja (zato što govor omogućuje bilo koje etničko osjećanje, a nije proizvod etničkoga osjećanja), a državne jezike mogu naučiti pripadnici različitih država. Možda je tako jasnije što znači nacionalni jezik i državni jezik, a što internacionalni jezik i tzv. svjetski jezik i zašto u našu koncepciju nijesmo uvrstili termine poput etnolekta i politolekta.

Studije o područnim govorima nemaju etničko obilježje. Načelno, bilo koji čovjek može naučiti bilo koji idiom (područni, državni, međudržavni, globalni). Istim idiomom mogu govoriti ljudi različitih etničkih osjećanja (ovdje ne govorimo o idiolektima, nego o komunikaciji, razgovoru, o idiomima). Gdje postoji takva mogućnost (rekli smo da je lingvistika kritika uvijek i svugdje) ne može postojati generalizacija *narod = jezik*. Takva se generalizacija ne može provesti ni na razini državnoga jezika (*nacija = jezik*), jer nacionalni jezik, u skladu s rečenim, može učiti bilo ko neovisno o svojem državljanstvu. Naravno, razlika jest ako se nacionalni jezik uči u školi, a područni govori od odabranih uzornih govornika ili većine na kojemu području. No razlika između narodā i nacije u osnovi je različita pristupa imenovanju. Primjera radi, riječ Bošnjak ne znači što znači *bošnjak* (kao što riječ Nijemac ne znači što znači *nijemac*) nego znači što kolektivi i institucije traže da znači. U tome smislu treba razlikovati kolektivno imenovanje (Redžo Begov, Miljan Danilov) od institucijski petrifikovana prezimena (Redžo Begov/ić, Miljan Danilov/ić). U osnovi je državnosti i državljanstva evidencija.

nije proizvod etnije (Jesu li Tajlandani, Holandani, Škotlandani etnije ili stanovnici tih država?) Država određuje svoju naciju, a ne određuje etnija naciju, jer bez države (administrativne jedinice) ni nacija ni etnija nemaju smisla. *Ujedinjeni narodi* zapravo su *Ujedinjene nacije*, odnosno *Ujedinjene države* ili *Ujedinjeni državljani različitih država* (kao Sjedinjene Američke Države, Evropska Zajednica i dr.); *međunarodno pravo* zapravo je *međudržavno pravo*, *međunarodni odnosi* zapravo su *internacionalni odnosi* ili *međudržavni odnosi*, što u ostvarivanju prava često ovisi o veličini države i brojnosti državljana koje države ili pripadnosti države određenim državnim savezima u kojima ona štiti svoje posebne interese.

Nije li pojam nacije korespondentan s Isusovom tvrdnjom da smo svi došljaci i stranci (paradoksalni je izvod iz toga vječni Žid, Rom, danas: *nomad*). Zato nema starosjedilaca koji bi polagali veća prava na državu¹⁵, nema *ognjišta* koje nije podignuto na *zgarištu*, a savremena neratoborna evropska politika određena je principom ravnopravnosti državljana kao preduslovom izgradnje patriotizma i partnerstva s drugim državama. Njemačka nacija danas je određena i generacijama domaćega turskog stanovništva, u Americi, Australiji i Latinskoj Americi starosjediloci su ili pobijeni ili asimilovani od evropskih i afričkih došljaka u američke nacije i u australijsku naciju, u Francuskoj brojni afrički doseljenici predstavljaju prepoznatljiv dio francuske kulture i sporta, u Velikoj Britaniji uz mnoštvo doseljenika značajna su državna obilježja i stepeni samoreprezentovanja Engleske, Sjeverne Irske, Škotske i Velsa, kojima se ostvaruju norme razlikovanja i zajedništva tih država i nacija. Da su Englezi (državnici stanovništva Engleske) ustrajno nametali Sjevernim Ircima, Škotima i Velšanima svoje nacionalno ime, odnosno svoju državu, nikada se ne bi održala Velika Britanija kao Ujedinjeno Kraljevstvo. Riječ je o nacionalnim posebnostima kojima razlike spajaju različite etničke i nacional-

¹⁵ Načela koja vrijede u lingvistici mogu pomoći da bolje razumijemo život (R. Jakobson, L. Jeltslev, G. Gijom). Preneseno na globalni plan, lingvistički primjer nevažnosti broja jedinica za lingvističko pravilo (ženica-žènica) analogno je, na primjer, pravilu određivanja nacije: po jednome pravilu nacije su državljani koje države, a po drugome pravilu nacije su državljani bez vlastite države. Romi se razlikuju od, na primjer, Kurda (Kurdistan) upravo po neobilježnosti ikakvom ishodišnom teritorijalnom jedinicom ili zahtjevom za uspostavu vlastite države. No primjer s Romima ne osporava pravilo po kojem se uspostavlja većina nacija u svijetu, nego se njime oprimjeruje da se (romska) kolektivnost može institucionalizovati pod svojim imenom i ne mora. Hoće li Romi, sjevernoamerički i južnoamerički Indijanci, afričko stanovništvo... kodifikovati svoje govore u različitim državama i unijeti ih među evropske, američke i afričke jezike, pitanje je njihove odlučnosti da se izbere za svoje ekstrateritorijalno pravo (njihove institucijske svijesti, a ne kolektivne), ali i predmet lingvistike kao globalne discipline. No Romi su u svakom slučaju svojim životnim stilom ekstrateritorijalno poseban etničko-nacionalni slučaj. Za njih se ne može reći da su igdje bili starosjediloci, što znači da su oni pokazatelj nacionalne fleksibilnosti svojih rasnih, religijskih, jezičkih obilježja i kada se na svoj način uklope u naciju (albansku, bosansko-hercegovačku, crnogorsku, hrvatsku, mađarsku, srpsku...)

ne identitete (jer na području, na primjer, Škotske ne žive samo etnički Škoti, premda su svi nacionalni Škot/landani/i¹⁶). Država (kralj, dvor, skupština,...) proizvodi nagodbe, saveze, osvajanja, kolonizacije, proglašava ratove i zaključuje mirove, a to ne čine etnije. Suverene su države, a ne etnije. Vrhunac je demokratije da državljani (a ne etnije) odlučuju o zakonima svoje države, izgrađuju je i poboljšavaju. Kada je država uspostavljena, ona mora izgraditi savremene uslove svojega funkcionisanja na unutardržavnome i međudržavnome planu¹⁷. Jedan od preduslova državnoga funkcionisanja jest i državni jezik kojim se, među ostalim, regulišu zakonski odnosi među državljanima unutar države i državljana prema državljanima drugih država.

¹⁶ Problematičnost tumačenja značenja *Škot:Škotlandanin*, i kao narod i kao stanovništvo Škotske, i kao kolektiv i kao ustanova, odgovara i vojno-političkoj konfliktnosti termina *Srbija/nac*, koji, mada jest po modelu *Australija/nac*, ne znači stanovnika Srbije (kao što *Australijanac* znači stanovnika države i kontinenta Australije), nego označuje (ili čak vrijeđa) etničke Srbe u Srbiji i služi kao neposredan povod za etnocentrističku unutrašnju i vanjsku politiku države Srbije. Dakle tim terminom dokida se nacionalnost različitih etničkih skupina u Srbiji (model: srpski narod i građani Srbije) i stvara se osnova za međuetničke sukobe i raspade država, uključujući i Srbiju. A treba naglasiti da pežorativnost nije lingvistički zasnovana, zvali se stanovnici Srbije Srbi, Srbini, Srbijci, Srbijanci ili kako drugo, nego je ona proizvod šovinizma.

¹⁷ Kada se govori o državi, onda se misli na model države (na ideju države), a ne na istorijske podbačaje državnih uređenja. Model je države ono što je pragmatički zajedničko svim uređenjima, a samo je pitanje, recimo, erosa i tanatosa odgovor hoće li se pojedini prijedlog društvenih odnosa i međudržavnih odnosa proglasiti utopijskim ili realnim. Je li utilitarizam i po čemu realniji od marksizma? O tome će odlučiti oni koji rade za sebe ili oni koji rade za druge. Uostalom, to je razlika između banke i zadruga, između pozajmice i pomoći.

Nije li značajno upozoriti da se današnje značenje riječi *patriotizam* (kao pripadnost domovini) poklapa s riječju *nacionalizam* (kao pripadnost naciji)? Država je u povijesti toliko zloupotrebijavana (*nacizam*) da je, nažalost, ostala bez značenja. Dakle kritika realizacije države polazi od ideje države. Samo u tome smislu možemo reći da građani u Evropi i Sjevernoj Americi žive u svojoj demokratskoj iluziji jer, neovisno o svojem stavu, vode resursne ratove za održavanje svojih država. Model države ne prihvata da država mora nastati na zločinu i održavati se zločinima, kao što model države ne izmišlja nijedan zločin koji već ne postoji u kolektivu. Zato država zakonski (pravima i obavezama) nastoji obezbijediti koegzistenciju svojim državljanima, neovisno o njihovom ličnom vaspitanju, koje konstruktivno ili destruktivno unose u međudržavlanske odnose i državne institucije.

U skladu s time treba naglasiti i pitanje o ulozi religije. Ishodišno, religija je osmišljena da gradi opštjeljudske odnose, a svaka monoetničnost religije nužno upropaštava njezin smisao i proizvodi sukobe. Kolokvijalno, ako je Bog ideja, onda ona može pasti na pamet bilo kome. Ni *sveti rat islama* (vjerski ratovi uopšte), ni hrišćansko *otkrivanje Novog svijeta* (kolonizacija uopšte), ni *inkvizijski* pokreti, *herese* i *anateme* nijesu u skladu s opštjeljudskom idejom religije. Zato je opravdano pitati može li se jevandeoska ideja uprostiti zahtjevom za stvaranjem velike etničke države i može li crkvena birokratija kanonski spriječiti etničku ravnopravnost slavitelja jevandeoskih svetinja. Nije li to ostatak imperijalne državotvorne ideje u islamu i hrišćanstvu o povlaštenim božjim predstavnicima? Može li se na etničkoj neravnopravnosti graditi vjersko *bratstvo* i što ono onda znači? U tome smislu, predlažemo da se neprecizni termini poput *bratstva* zamijene terminima *saradništva* i *prijateljstva*.

Budući da je državni jezik ustavna kategorija bez premca, kontradiktorno bi se mogla protumačiti odredba Ustava Crne Gore o supostojanju crnogorskoga jezika kao *službenoga jezika* (jezika države Crne Gore) s bošnjačkim (bosanskim, bosansko-hercegovačkim), hrvatskim i srpskim jezikom kao *jezicima u službenoj upotrebi* (jezici Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije), jer crnogorskoj državi nesklonim političarima dovoljno jasno ne pojašnjava razliku između narodnih (etničkih) govora i državnoga (i nacionalnoga i službenoga) jezika. Štoviše, Ustav Crne Gore nema pravo uspostavljati odnos crnogorskih državljana ni prema jednome jeziku osim prema jeziku svoje države. To znači da crnogorski jezik nije ništa drugo nego višenamjenski jezik crnogorskih državnih i tržišnih ustanova, jezik crnogorske države ili jezik Crne Gore. Drugim riječima, crnogorski jezik nije jezik etničkih Crnogoraca, kojemu bi tko konfliktno suprotstavio jezike etničkih Albanaca, Bošnjaka, Hrvata, Roma, Srba i dr., nego su etnički Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati, Romi, Srbi (i dr.) nacionalni Crnogorci (državljeni), koji se u javnoj komunikaciji služe crnogorskim (državnim) jezikom po pravilima njegove gramatike, njegova pravopisa... Dakle ne postoji samo jedan etnički jezik Crnogoraca (jer Crnogorci govore različitim dijalekatskim, sociolekatskim govorima, štokavskim i stranim standardnim govorima), jer ne postoji takvo jezičko jedinstvo koje bi umjesto državnoga jezika moglo sjединiti stanovništvo na kojem državnom području. Drugim riječima, crnogorski jezik nacionalni je jezik nacionalnih Crnogoraca, neovisan o njihovoj etničkoj pripadnosti, kojim država omogućava stanovništvu komunikacijske preduslove društvenoga života. Problem nastaje kada su prava dijela stanovništva protivudržavna, kada glasnogovornici tih prava pogrđuju i potcjenjuju govorne navike državljana Crne Gore, kada ih nazivaju arhaičnima i novogovornima, kada svojim nekodifikovanim govornim navikama nastoje diskvalifikovati državni govor i kada svoju djecu pozivaju na nepoštovanje svoje države. Koliko je to evropski i koja bi evropska država (ili Evropska Unija) prihvatila nepoštovanje svojih institucija kao evropsku pravnu vrijednost?

Zašto je onda osnovno političko pitanje u Crnoj Gori zauzimati se za Crnu Goru ili protiv nje? Drugim riječima, ne postavlja se, kao u demokratskim državama, pitanje: prekoračuje li vlast svoje ovlasti nad građanima i krše li pojedini državljani zakone svoje države i tako rade na štetu opšteg dobra, nego se postavlja pitanje: štiti li ustav državu od etnije ili štiti etniju od države, odnosno: smije li država zaštititi prava etnije ako ta prava dokidaju njezinu suverenost i ravnopravnost s drugim državama, odnosno ako ispunjenje etničkih prava ograničuje i dokida preduslove postojanja države? Ustav kao vrhovni državni akt sâm po sebi jest državnotvoran, tako da je suvišno postavljati pitanje treba li država štititi svoj poredak (jer zaštitom svojega poretka država štiti sve svoje državljane, a ne samo dio njih) i kako se treba odnositi prema svim

protivuustavnim odredbama ma u kojem zakonskom (pa i ustavnom) obliku. Ustavodavac nije morao biti jezikoslovac da razlikuje mnoštvo etničkih govora od nacionalnoga jezika svoje države (i u posebnim uslovima kada većina dostupnih jezikoslovaca nije odustala od etničkoga tumačenja nacionalnoga jezika), ali važno je prepoznati da je upotreba drugih službujućih jezika u Crnoj Gori fakultativnost (odabirljivost), a ne obaveza koju bi smio propisivati ustav koje države. Naime ustavodavac je dobro prepoznao crnogorsku društvenu nužnost da crnogorski jezik dobije ravnopravan status s jezicima susjednih država, mada Ustav Crne Gore ne bi smio uspostavljati odnos između crnogorskoga jezika i jezika drugih država, jer crnogorske ustavne odredbe nijesu obavezujuće za te države i njihove jezike, nego samo za crnogorski jezik i crnogorske državljane. Zato držimo da je ustavodavčeva formulacija neopravdano ponudila prizvuk kompromisa s kontradiktornim djelovanjem dijela crnogorskih političara protiv kodifikacije i funkcionalne pragmatizacije jezika svoje države. A koliko su političari (nosioci dijela političkih ovlasti u Crnoj Gori) političari crnogorske države kada zastupaju protivudržavna prava tako što od svoje države u savremenoj Evropi zahtijevaju da dokine ne samo obaveznost nego i prvenstvo državnoga jezika na državnoj teoritoriji?

Ako su Ustavom Crne Gore zagarantovana prava ijednoj skupini građana Crne Gore takva da dokidaju suverenost države, onda su to protivuustavna prava, jer ustav (uopšte) kao najvažniji državnotvorni akt ne smije biti ograničen nijednom odredbom koja umanjuje ili sprečava ovlasti države da štiti (pravima i obavezama) sve svoje državljane, a to znači da štiti njihovu ravnopravnost pred državnim (crnogorskim) institucijama. Ako su ta protivudržavna prava etnička, a ne nacionalna (državljeni Crne Gore nacionalni su Crnogorci), onda su ona i protivuustavna (jer ustav se primjenjuje na sve državljane Crne Gore, a ne samo na dio pripadnika pojedine etnije). Uostalom, u Crnoj Gori mogu živjeti i državljani koji se ne žele etnički izjasniti, koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni, Eskimi, Sovjeti... ili državljani koji ne vjeruju u etničko, kao što među državljanima može biti i ateista. Ustavna je sloboda etničkoga (ne)izjašnjavanja prihvatljivija nego, na primjer, sloboda (ne)prihvatanja imena i prezimena. Naime rekli smo da je državljanstvo zasnovano na evidenciji.

Ako je smisao ustava da štiti crnogorsku državu (državu Crnu Goru) da bi ona štitila svoje građane (a ne narode), onda štiti i građanski (nacionalni), a ne narodni (etnički)¹⁸, jezik javne komunikacije u državi ili jezik crnogorske države (jezik Crne Gore), kao što srpski jezik štiti javnu komunikaciju

¹⁸ Područne govore, kojima govore različite etnije, proučava dijalektologija. Njihova je gramatika nepisana, njihov je rječnik neposredan i nekritički (npr. nema svijesti da bi se što moglo reći na bolji način) otvoren uticajima od raznih strana, a pitanje pismenosti uvijek ih vezuje uz svoju državu, tako da nikada nemaju pravopis (nema, na primjer, pravopisa Drobnjaka,

Srbije, hrvatski jezik javnu komunikaciju Hrvatske, makedonski jezik javnu komunikaciju Makedonije itd. U slučaju Bosne i Hercegovine, po kriterijumu građanskih država, tri su etnička imena (BHS) dijalektologijski i sociolingvistički potpuno neopravdano sadržana u jednom državnom (nacionalnom) jeziku (u jeziku javne komunikacije državljana Bosne i Hercegovine) tako što su Bosanci i Hercegovci, bili oni vezani uz državu Srbiju, bili oni vezani uz državu Hrvatsku, bili oni religijski sjedinjeni pod imenom Bošnjak kao kakvi njezini ishodišni stanovnici, zapravo pravima i obavezama korisnici jezika države Bosne i Hercegovine, mada se u ratnome razdoblju nastojalo u Republici Srpskoj provesti standard Republike Srbije i tako govorno izjednačiti javni govor dijela stanovništva Bosne i Hercegovine s javnim govorom Srbije, u Herceg-Bosni forsiralo se hrvatski standard, tako da se dio stanovništva Bosne i Hercegovine govorno približio javnoj komunikaciji u Hrvatskoj, a ostatak je stanovništva Bosne i Hercegovine, osjećajući potrebu da se odijeli od govora Srbije i Hrvatske, održavao prijeratno ishodište bosansko-hercegovačkoga javnoga govora, istina, uz identitetski pretjeranu upotrebu turcizama, želeći i tako ukazati na razlike među državnim govorima tzv. srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga¹⁹ jezika u bivšoj Jugoslaviji. Drugim riječima, Bosna i Hercegovina nije država u državi Hrvatskoj (nije *hrvatska zemlja*), Bosna i Hercegovina nije država u državi Srbiji (nije *srpska zemlja*), nego je Bosna

pravopisa Podgorice, pravopisa Zete, pravopisa Kotorske opštine, pravopisa crnogorskoga sjevera itd.) Pismenost proizlazi iz državnih (a ne područnih) institucija.

¹⁹ Kada bi ijedna država bivše Jugoslavije prihvatila srpskohrvatski/hrvatskosrpski... jezik za naziv svojega službenoga i nacionalnoga jezika, ne bi se mogla pozvati na stručne razloge? Naziv *srpskohrvatski* značio bi 'koji je srpski hrvatski', a naziv *hrvatskosrpski* značio bi 'koji je hrvatski srpski'. Taj "jezik" ni dijalektologijski (mikrogenetskolingvistički) ni standardologijski (sociolingvistički) nije nikada postojao, nego je termin služio kao skraćena jugoslovenskim političkim elitama i stranim filolozima koji nijesu željeli dovoditi u pitanje uniformnost jezika u Jugoslaviji (kao saveznoj državi), a tako nijesu omogućili da se ostvari potpuna kulturna (što znači i jezička) pluralnost jugoslovenskih identiteta (tzv. *narodi i narodnosti*) kao sastavnica koje trebaju ostvariti jugoslovensku multinacionalnu ideju *bratstva i jedinstva*. Dakle termini poput srpskohrvatski/hrvatskosrpski obezvređivali su termine poput *bratstvo i jedinstvo*, jer su stvarno potrebni jezički pluralizam redukovali na konflikti jezički dualizam (Matica hrvatska i Matica Srpska) i stvarno unitaristički izbjegavali obezbijediti ravnopravne etničke (narodne) i nacionalne (republičke) odnose u Jugoslaviji. Nijesu li ustrajni pokušaji ekavizacije, kao krajnje pojednostavljen naziv za državni projekat nametanja srpskoga jezičkog standarda stanovništvu drugih država, zapravo priznanje srpskih filoloških ustanova da te druge države nijesu uvezle jezik iz Srbije (da, konačno, nijesu pokrajine Srbije), a zato, uostalom, toliko komično zvuče statusna poređenja srpskoga jezika s engleskim. Nije li tzv. ekavizacija očit dokaz da se ideja o jezičkome zajedništvu i narodnome bratstvu, i kada je imala naivan i plemenit smisao, nastrano prevodila na unitaristički diskurs jačega, brojnijega i većega. Dakle zagovaranje naziva srpskohrvatski/hrvatskosrpski (zbog kakve naučne uvriježenosti) nije stručno opravdano jer nije riječ o zagrebačkoj i beogradskoj verziji *jednoga jezika*, nego o srpskohrvatskoj i hrvatskosrpskoj perverziji etničkoga tumačenja republičkih jezika kao jednoj od simboličkih motivacija sukobima u Jugoslaviji, koje (ne)svesno podržava dio filologa.

i Hercegovina država državljana Bosne i Hercegovine, neovisno o njihovu rasnom, religijskom ili etničkom statusu. Dakle nije Bosna i Hercegovina država u kojoj državi, nego je Bosna i Hercegovina država svojih državljana, jer ona ima svoje priznate granice u kojima (evidencijski) drži i okuplja svoje državljane. Pa i kada BiH postane član Evropske Unije (kada uđe u evropski savez država, kao što je nekad bila u jugoslovenskome savezu država), ostat će država svojih državljana i vrlo se vjerovatno regionalno prilagođavati njihovim privrednim potrebama.

Na području pak crnogorske države provode se crnogorski zakoni (zakoni države Crne Gore), a ti zakoni napisani su crnogorskim javnokomunikacijskim pravnim uzusom (koji se usklađuje s internacionalnom pravnom terminologijom), a ne s jezikom koje druge države. Institucionalizacija crnogorskoga standardnog jezika osnova je na kojoj se iskazuje suverenost crnogorske države i daje kulturno sredstvo za istinski samostalan i ravnopravan razvoj države, koji omogućava da ona zadovolji potrebe svojega stanovništva. Dakle na području crnogorske države službeni je crnogorski jezik, a država i tržište²⁰ državljanima koji su pripadnici različitih etničkih skupina trebaju omogućiti da uče jezike bilo koje države pod uvjetom da dobro poznaju jezik svoje države, jer samo poznavanjem zakona svoje države mogu kritički i odgovorno iskoristiti svoja prava i ispuniti svoje obaveze. Tako je u svakoj demokratski stabilnoj državi. Niti se mnogoetničko i mnogonacionalno afričko stanovništvo u Francuskoj, niti se tursko stanovništvo u Njemačkoj, niti se albansko stanovništvo u Srbiji nije smjelo sprečavati da po svojoj volji uči jezik bilo koje države (ako im je to potrebno). Tako je i s Crnogorcima ma gdje bili. Problem nastaje kada se pitanje standardnoga jezika iskorištava da se mjerilima

²⁰ Zato postoje i specijalizovane škole za učenje stranih jezika i drugih tržišnih znanja i vještina. Uostalom, zašto pripadnici različitih etnija kojima su područni govori bliski dijalekatsko-sociolekatskom uzusu crnogorskoga jezičkoga standarda ne bi fakultativno učili crnogorski jezik ako od toga ne bi trpjela njihova obaveza da poznaju jezik na kojemu ostvaruju državljanska, poreska, biračka... prava i obaveze? No ovdje treba ponoviti da ne bismo smjeli poistovjećivati područne govore s državnim jezikom. Razlike u državnom jeziku nijesu narodne (etničke), nego društvene (socijalne), a područni govori nijesu etnički razlikovni, jer govori (područni, državni itd.) sociolekatski spajaju, a ne razdvajaju. Područni govori, primjera radi, nemaju u sebi kodifikacijski razrađenu dubletnost, a državni jezici kao (tzv. elastičko-stabilno) stanje u procesu to imaju, jer mogu imati. Dubletnost kao mogućnost da se što kaže na drugi način jedan je od primjera zašto je državni jezik potrebno učiti, zašto se nitko s njime nije rodio i zašto se o njemu pišu gramatike, pravopisi, rječnici, savjetnici... Utjeha, na primjer, Albancima i Romima treba biti da se ni rođeni štokavci ne mogu služiti crnogorskim državnim jezikom ako nijesu spremni neprestano učiti i samoispravljati se. Treba reći da dijalekatski neštoštokavci i govornici slavenskih i neslavenskih jezika, kada dobro nauče pravila kojega štokavski zasnovana državnog jezika, mogu katkad bolje od izvornih štokavaca prepoznati razlike i pravilnosti u primjeni pojedinih izraza, jer nijesu zavičajno rutinizovali i automatizovali izraze, nego ih stalno moraju provjeravati. To je ujedno i prilika crnogorskom jeziku da dobije standardologe. Zašto ne?

zastarjele velikodržavne koncepcije legitimna odluka crnogorskih vlasti da kodifikuju²¹ crnogorsku javnu komunikaciju tumači kao etnička kriza i prenosi na teritoriju druge države tako što se mjerilima javne komunikacije jedne države mjeri (ab)normalno u javnoj komunikaciji druge države (Crna Gora) ili drugih država (Bosna i Hercegovina, Hrvatska). A savremena evropska međudržavna praksa traži od država da razvijaju dobrosusjedske odnose. Zato se crnogorska (i jezička) politika nema za što moralistički kompromiserski nadmudrivati s ratobornim protivnicima crnogorske samostalnosti, odnosno s protivnicima crnogorske državne ravnopravnosti s drugim državama, nego (crnogorska) politika treba biti način omogućavanja višega životnog standarda za sve svoje državljane, za stvaranje boljih i dobitnih životnih prilika koje protjeruju epidemiju neobrazovanosti, nezaposlenosti i siromaštva, a preduslov za to jest poznavanje (crnogorskoga) državnog jezika kao jezika (crnogorskih) državnih i tržišnih institucija ili jezika javne komunikacije (u Crnoj Gori).

Mjesto zaključka i literature

Stavovi koje zastupamo u radu nijesu razrada čije teze, nego tematski slojevito i složeno promišljanje, koje zato treba promatrati samo u cjelini. Metodologijski, nije nam važno tko je što rekao, nego što je rečeno. Naime saznanje ne poznaje autoritarnu taštinu ličnoga konflikta, nego savjest ili (auto) kritičnost kao osnovnu oznaku čovječnosti. Zato se propitivanje relevantnosti pojedinih (kolokvijalnih dnevopolitičkih i naučnih) stavova ne smije tumačiti po kriterijumu kolektivne ili institucijske obilježenosti autora (najmanje autoriteta), nego po njihovoj (in)validnosti. Kada naučnik autokritički pristupa svojem radu (odatle izazov razradama), onda svaku kritiku shvata kao saznavnu pomoć, a kada naučnik dogmatizuje svoje znanje, onda za njega više nema govora o saznanju.

Zato cilj radu nije da komu ograniči bilo koje pravo, nego da se na prostoru država bivše Jugoslavije (i svugdje drugdje) ostvari nužna građanska ravnopravnost.

²¹ Budući da je jugoslovenska filologija poodavno raspravila o ulozi i dometima Vukove koncepcije u oblikovanju štokavskih standarda, nijesu jasni stručni razlozi zašto hrvatski stručnjaci ne bi mogli ili ne bi smjeli sastaviti crnogorsku gramatiku i zašto bi njihova cjeloživotna naučna metodologija bila osnova prigovoru o istovjetnosti hrvatske i crnogorske gramatike. Dakle metodologija je ista, ali realizacije se razlikuju, a metodologija nije što i realizacija, nego je ona kriterijum realizacije, a ako je realizacija utvrđena po naučnom kriterijumu, onda je i ona naučna. Uostalom, hrvatski stručnjaci ni na kojemu mjestu nijesu napisali da sastavljaju gramatiku drugoga hrvatskog jezika, jer hrvatski stručnjaci nemaju (veliko)državnotvorne planove u korist bilo koje države.

Robert Josip DEMIROVIĆ

**UNDERSTANDING THE STANDARD LANGUAGE
NORM**

**Contribution to discussion of the nature of Montenegrin
standard language**

In this article the author discusses objections to codification, acceptance (along with acceptability) and application of Montenegrin standard language in Montenegro, with a view to suggest making a distinction between the national and ethnic approach to a state language (which is, in case of Yugoslav republics both, national and official), by confronting dialectological and sociolinguistic criteria of the so-called Serbo-Croatian/Croato-Serbian language which has been, along with ethno-religious (land)marks, a capital motivator of ethnically based interpretations of territorial state aspirations during the war in Yugoslavia (and remains so). The author's basic argument is that it is the state's obligation to codify, cultivate and pragmatize communication of its citizens and to secure and reinforce their equality and unity, not to deny their ethnicity, but to avoid ethnic intolerance and ethnic partition of citizens (nationals). Therefore, the author advocates standard language as a national (civil) institution that has no ethnic relevance for dissolution of any country, because of the social (not ethnic) sovereignty of all of its citizens.

Key words: *ethnicity, nation, dialectology, sociolinguistics, standard language*

GRADA

UDK 821.163.4'373.423:821.163.4'373.22(497.16)

Preliminarno saopštenje

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

HOMONIMI U FITONIMIJI I FITOTOPONIMIJI CRNE GORE

Previše zakašnjeli rad na sabiranju crnogorske fitonimije i izradi botaničkoga rječnika prate mnoge teškoće, a najsloženije su one koje se tiču rježavanja zamršenih homonimskih i sinonimskih problema. Brojna fitohomonimija uzrokovana je realnim dijalekatskim specifičnostima pojedinih crnogorskih govora, na jednoj strani, a na drugoj - nastajala je i zbog previše stihijnog i nekritičkog „pozajmljivanja“ naziva biljaka iz drugih jezika, najnovijim „krštavanjem“ vrsta po analogiji te kalkovanjem. U ovome prilogu, na uzorku od 13 karakterističnih primjera, izučavaju se problemi homonimije metodom upoređivanja rasprostranjenja biljnih vrsta s arealima narodnih naziva i toponima motivisanih tim nazivima.

Ključne riječi: *fitonimija, fitotoponimija, homonimija, crnogorski jezik*

KUKURIJEK. U mediteranskome i submediteranskome području Crne Gore narodni naziv *kukururijek* veže se za vrstu *Papaver rhoeas* L. (fam. *Papaveraceae*), koju karakterišu veliki i izrazito plavocrveni cvjetovi. U narodu postoji izreka „crven kao kukurijek“. U severnome dijelu Crne Gore *kukurijek* je naziv za vrste iz roda *Helleborus* L. (fam. *Ranunculaceae*). Imaju izrazite zelene cvjetove i plodove (*H. odoratus* W. K. i *H. multifidus* Vis.), ili s malim prelivom purpurne boje (*H. purpurascens* W. K.). Homonimija se prenosi i na toponime. U severnoj Crnoj Gori zabilježeni su fitotoponimi: Kukurijekova dolina (u selu Goranjsko - Piva) i Kukurijek dolina (selo Kovčice - Durmitor). U oba slučaja nazivi toponima vežu se za neku od vrsta iz roda *Helleborus*. U Zagaraču (Katunska nahija), u selu Lazarov Krst, postoji toponim Kukurijek, pa ukoliko se radi o fitonimiskome apelativu, a ne o kakvoj onomatopeskoj motivaciji, njega treba povezati s vrstom *Papaver rhoeas*. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:278; PULEVIĆ V. 2010:566).

RAKITA. U crnogorskoj fitonimiji naziv *rakita* ima jako izražen homonimni status. U jednome slučaju ime se odnosi na vrstu *Vitex agnus castus* L. (fam. *Verbenaceae*), koja naseljava priobalno područje u donjem dijelu sliva rijeke Morače (od Bioča do ušća), obalni dio Skadarskoga jezera i neka staništa uz obalu mora. U drugome slučaju naziv *rakita* veže se za nekoliko vrste iz roda vrba *Salix* L. (najčešće za *S. purpurea* L. i *S. caprea* L.) (fam. *Salicaceae*). PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:404-405 i PULEVIĆ V. 2010:581 zabilježili su u Crnoj Gori 50 fitonimskih toponima oblika: Rakita, Rakite, Guste rakite, Rakitova lokva, Rakitnik, Rakitov do, Rakitovac i dr. Svi lokaliteti toga oblika koji se nalaze u arealu vrste *Vitex agnus castus* nazvani su po toj biljci, kao npr. Rakite (u Godinju - Crmnica) i Rakitice (u Ponarima - Zeta) i dr. Toponimi istoga imena iz srednjega i ševernoga dijela Crne Gore motivisani su narodnim nazivima vrsta iz roda *Salix*. Među njima ima i makrotoponima po kojima se zovu sela i naselja: Rakita (selo kod Slijepač Mosta - Bijelo Polje), Rakita (selo kod Rađevca - Pljevlja), Pod Rakitom (seoce u Cucama - Katunska nahija). Ima dosta toponima s fitonimskom osnovom *rakita*, koji imenuju izvore, potoke, bare i sl., jer su to upravo staništa koja ekološki pogoduju vrbama. Da bi se ti izraziti homonimni problemi rasvijetlili i arealski razgraničili (prema rasprostiranju biljnih vrsta koje nose isto ime), neophodno je izvršiti precizna terenska istraživanja. Kako je moguć fitogeografski kontakt biljaka i miješanje njihovih staništa, tako je moguće i miješanje naziva. Takođe treba na terenskim istraživanjima utvrditi da li se naziv *rakita* nmože odnositi i na neki treći biljni rod ili vrstu ili, možda, na neku nefitonimsku kategoriju.

KOSTRIKA. Naziv *kostrika* u Crnoj Gori uobičajen je za vrstu *Ruscus aculeatus* L. To potvrđuju i brojni toponimi čiji se areal poklapa s prostiranjem vrste: Kostrike, Kostrikov brijeg, Kostrikovi krši, Kostrikovice i dr. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:351-352). Međutim, fitonim *kostrika* u govoru Njeguša označava vrstu *Sesleria robusta* Schot. (fam. *Poaceae*) (ČIRGIĆ A. 2009:109, PULEVIĆ V. 2009: 77), koja naseljava vrhove Lovćena iznad 1400 m. S te osnove treba tumačiti i semantiku toponima s Njeguša i Lovćena, npr. Kostrike, na putu Krstac - Ivanova korita. Istraživanje toga tipičnog homonimnog problema treba nastaviti, i to kroz neposrednu saradnu s pouzdanim informatorima koji dobro poznaju stanje na terenu. Treba ustanoviti da li se naziv *kostrika* i na drugim prostorima Katunske nahije odnosi na vrstu *Sesleria robusta*. Za područje Hrvatske GILIĆ S. 2004:25 zabilježio je nazive: *kostrika*, *dvoklasičasta kostrika*, *modroz zelena kostrika*, *obična kostrika*, *perasta kostrika*, *kostrika raščica*, *razgranjena kostrika* i *šumska kostrika*, koje je stavio uz rod *Brachypodium*, kao i za pet vrsta toga roda. Sigurno je da ovde ima i tzv. „krštavanja“, tj. da naziv *kostrika* stoji uz neku od u Hrvatskoj najpoznatijih vrsta roda *Brachypodium*, a da su ostala imena iz nje izvedena.

Ono što je zajedničko s problemom iz Crne Gore jeste to što i „lovćenska“ *Sesleria robusta* i „hrvatski“ *Brachypodium* pripadaju istoj familiji trava - *Poaceae*, koje su donekle slične (PULEVIĆ V. 2009:3:77).

BRŠLJAN, BRŠTAN. Radi se o uobičajenim nazivima za poznatu drvenastu i zimzelenu puzavicu *Hedera helix* L. (fam. *Araliaceae*). Naročito je čest naziv *bršljan*. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:63-65 zabilježili su za Crnu Goru preko 70 toponima s osnovom *bršljan* i *brštan*, kao npr.: Bršljan, Bršljanica, Bršljanov krš, Bršljanova greda, Gornje Bršljanice, Brštan, Brštani, Brštanica, Podbrštanku, Brštanove rupe, Brštansko ždrijelo i dr. Zapisani su i lokaliteti tipa: Brštavi doli, Bršteva glava, Brštevaca i dr. Da se i tu radi o tipičnoj homonimiji šedoči fitonim *bršljan* koji se veže za zeljastu štitaricu *Heracleum sphondylium* L. (fam. *Umbelliferae*), a koji je za područje Pive prvo zabilježio botaničar V. Blečić (prema. SIMONOVIĆ D. 1959:226), a potom potvrdili i drugi izvori. Precizan opis fitonima i biljke *bršljan* za selo Smriječno u Pivi dao je DADIĆ B. 2004:26: „Osobito po udutu Bare, ali i po Papratištima, Dubravama, Blizuradu, i to na boljim parcelama sa dosta debelice i humusa, raste snažna biljka, šuplje prave stabljike visoke do dva metra, sa bijelim štitastim cvastima koja se ovdje zove bršljan. Ali to, naravno, nije onaj bršljan koji se, kao zimzelen, pentra uz drveće, koje je toliko često oko Zete po Bjelopavlićima. Ovo što se u Smriječnu zove bršljan u nekim drugim krajevima zove se medveđi dlan ili mečja šapa (*Heracleum sphondylium* L.)“. Naziv *bršljan* iz Pive potvrdili su informatori: M. Tijanić, D. Kecojević i Žulović. Zanimljiv je podatak da se i u nekim selima iz okoline Plava i Gusinja naziv *bršljan* veže za vrstu *Heracleum sphondylium* L., što upućuje na pretpostavku da fitonim ima znatno šire rasprostranjenje. Da su ti problemi mnogo složeniji, opominju nas toponimi: Brštevaca, Brštin, Bršteva glava i sl., koji se mogu u nekim slučajevima vezati za *brst* i *brstiti*, koji označavaju način ishrane stoke mladim izbojcima, pupoljcima i lišćem nekih drvenastih vrsta.

PELIM, PELIN. O tim fitonimima, njihovome potiskivanju iz crnogorske leksike, kao i o zamjeni s uvezenim nazivima *žalfija* i *kadulja*, pisano je u nekoloko navrata (PULEVIĆ V. 2003:227-245 & 2009:70-71). Zato ćemo ovde ukazati samo na neke homoninske probleme vezane za fitonime *pelim* i *pelin*, kao i na brojne toponime s tom oznakom. U mediteranskome i submediteranskome području Crne Gore, kao i u nekim toplijim klimatskim oazama prema ševeru države (kanjon Pive, u blizini Šavnika, Konjuhe u Vasojevićima) zastupljena je aromatična i medonosna vrsta *Salvia officinalis* L. (fam. *Lamiaceae*) poznata pod narodnim nazivima *pelim* i *pelin*. Ta imena su potvrđena i u preko 70 toponima oblika: Pelinovo, Pelinovica, Pelinja, Pelimov ober, Pelim, Pelimova glavica i dr. Areal tih toponima poklapa se s arealom vrste *Salvia officinalis*, čime je i potvrđena semantika naziva. Homonimiju u tome slučaju otvaraju nazivi *pelin* i *pelim*, koji se u pretplaninskome i pla-

ninskome području Crne Gore odnose na vrstu *Artemisia absinthium* L. (fam. *Compositae*), zato status homonima imaju i nekoliko toponima iz planinskoga područja Goliye i Pive (Pelinov do, Pelinovac, Pelinova vlaka, Pelinove grede i dr.). Na kraju, i ovde je moguće postaviti dilemu: da li svi toponimi iz planinskoga područja označavaju staništa vrste *Artemisia absinthium*, ili se pak homonim može vezati za neku drugu vrstu iz istoga roda? Samo se na terenu može razjasniti odnos areala fitonima, fitotoponima i samih biljnih vrsta, za koje su vezani nazivi *pelin* i *pelin*, a time riješiti i homonimni problemi.

KALOPER. Homonimiju toga naziva prikazao je PULEVIĆ V. 2003:235-236, upoređujući stavove nekoliko autora. U nekim slučajevima naziv *kaloper* veže se za vrstu *Salvia officinalis* L. (fam. *Lamiaceae*), a u nekim za za *Iris reichenbachii* Heuff., ili pak za vrste iz roda *Narcissus* L. Pominje se i kultivisana biljka *Tanacetum balsamita* L. PULEVIĆ V. 2003:236 na kraju izvodi neodređeno opredjeljenje: „Na osnovu navedenih primjera mogao bi se izvesti zaključak (ili bolje reći pretpostavka): da fitonim *kaloper* u najviše slučajeva pretpostavlja neku kultivisanu biljku (vjerovatno *Tanacetum balsamita* L.), a da se kao homonim može odnositi na *Salvia officinalis* L. (na primjeru toponima Kaloper u Gahovu) i na neke vrste iz roda *Iris* L. (primjer iz Pive)“. Navedeni podaci i nedoumice oslonjeni su na literaturne izvore koje zamučuje problem homonimije, i oni se mogu razjasniti samo na osnovu preciznih terenskih istraživanja.

SILJEVINA, SILJ. Na osnovu literaturnih izvora i fitotoponomastičkih istraživanja PULEVIĆ V. 2001:127-135 smatra da se fitonimi *siljevina* i *silj* odnose na vrstu *Laserpitium siler* L. (fam. *Umbelliferae*). To potvrđuju i nazivi 70 lokaliteta oblika: Siljevica, Siljevik, Siljevi do, Siljevo osoje, Siljevac, Siljev nugo, Siljev vrh, Siljevina i dr. Međutim, i ovde se mogu otvarati problemi homonimije, time što se u nekim slučajevima nazivi *siljevina* i *silj* vežu i za vrstu *Peucedanum longifolium* W. K., koja takođe pripada istoj porodici *Umbelliferae*. O tome postoji zapis beogradskih fitofarmaceuta (ĆOROVIĆ & al. 1976:43-54) koji su izučavali anatomsku i hemijsku građu vrese *Peucedanum longifolium* s planine Orjen. Ovde se, u svakom slučaju, otvara pitanje: da li su pomenuti autori nazive *silj* i *siljevina* preuzeli iz srpske fitonimije, ili su ih pak dobili od informatora iz Crne Gore (ili konkretnije s Orjena)? Logičnija je prva pretpostavka. I taj fitonimski problem treba provjeriti na terenskim istraživanjima.

OMAN. Mala je mogućnost da taj fitonim može imati homonimni karakter, pošto se naziv uglavnom odnosi na vrstu *Inula helenium* L. (fam. *Compositae*), koja je jasno prepoznatljiva u narodu. U literaturi susjednih zemalja za tu biljku srijeću se i brojni drugi nazivi, od kojih izdvajamo dva: *beli oman* (SIMONOVIC D. 1959:246) i *pitomi oman* (ŠULEK B. 1879:525). Potvrdu

naziva *oman* za područje Pive daje GAGOVIĆ S. 2004:174: „*oman* - (l. *Inula helenium*) biljka sa jakom apotropejskom moći čij se korijen ušiva djeci u pojas, konjima u ham, stoci se daje u so i sl.; upotrebljava se kao čaj protiv kašlja, pantljičare, svraba...“. Mogućnost homonimije fitonima *oman* može se donekle pretpostaviti preko toponima s tom osnovom, koji su u Crnoj Gori česti, kao: Oman do, Omanice, Omanička gora, Omanički potok, Omanov brijeg, Omanov laz, Omanovac, Omanski laz, Omanski pod. Velika je vjerovatnoća da se većina takvih toponima odnosi na pomenutu vrstu *Inula helenium*, ali ipak i uz određenu mogućnost da se neki od lokaliteta imenom oslanja na markantnu vrstu *Telekia speciosa* Baumg. (takođe iz fam. *Compositae*). U literaturi se za nju bilježi ime *crni oman* (SIMONOVIĆ D. 1959:463 & ŠULEK B. 1879:557). Visinom, velikim listovima i izrazitim krupnim glavičastim cvastima ostavlja jak vizuelni utisak na vlažnim staništima i uz potoke, u pretplaninskome i planinskome području Crne Gore.

KAĆUN. Homonimna značenja toga naziva izučio je i objasnio PULEVIĆ V. 2005:88. Prvi je problem otvorio KARADŽIĆ STEF. V. 1852:266, s ispravnim zapisom da ta biljka „u zemlji ima *kaćunice* (koliko puščano zrno), koje djeca kopaju i jedu“, ali je preko latinskog naziva dao protivrječnu identifikaciju. Kao nebotaničar on se „zapleo“ u homonimiji. Nakon rasvjetljavanja problema može se zaključiti da se naziv *kaćun* u Crnoj Gori najčešće odnosi na vrste iz roda *Crocus* L. (fam. *Iridaceae*), kojih u crnogorskoj flori ima šest vrsta. Uz to, naziv *kaćun* u nekim krajevima Crne Gore veže se za vrste iz roda *Colchicum* (fam. *Colchicaceae*), za koje postoje još i nazivi *mrazovac*, *vranji luk* i dr. Naziv *kaćun* stoji još i uz vrste roda *Orchis* L. (fam. *Orchidaceae*), za koje u Crnoj Gori postoje domaći nazivi *brnđua* i *brnđuva*. U tome slučaju problemi homonimije veoma su ispreplijetani s problemima sinonimije, kod koje je teško razgraničiti koji su nazivi prioritetni, zapravo, koji su nazivi domaći - crnogorski, a koji su unešeni preko udžbeničke i botaničke literature, na prvome mjestu preko fitofarmakoloških knjiga i uputstava.

IVA. Fitonim *iva* prvenstveno treba vezati za vrstu vrbe *Salix caprea* L. (fam. *Salicaceae*), koja u Crnoj Gori ima široko rasprostranjenje u šumama pretplaninskoga pojasa. Za nju su u susjednim regionima zapisana i imena *planinska iva* i *prava iva*. Naziv *iva* stoji i uz neke druge srodne vrste, kao što *Salix cinerea* L., i *Salix purpurea* L., koje su takođe zastupljene u flori Crne Gore. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:166-167 navode 73 toponima, u koje je moguće upleten homonimni karakter apelativa *iva*. Takvi su: Iva, Ive, Ivenjak, Ivić, Ivlje, Ivova dolina, Ivovik, Ravni ivovik, Ivovo razdolje i dr. Sudeći po geografskome položaju lokaliteta, ekološkim prilikama i karakteru staništa, većina tih toponima motivisana je nazivom *iva*, vezanim za vrstu *Salix caprea*. Međutim, naziv *iva* i *trava iva* veže se i za jednu zeljastu biljku - *Teucrium montanum* L. (fam. *Labiatae*), veoma poznatu u narodnoj

medicini. U Crnoj Gori ima široko rasprostranjenje. Homonimnost naziva *iva* usložnjava se i time što je vezano i za druge biljke, npr. *Ajuga chamaepitys*, *A. iva* i dr. Neki toponimski primjeri mogu imati i antroponimsku motivaciju, kao što je, na primjer, toponim Ivovo razdolje, koje se može objašnjavati na dva načina: da naziv dolazi po biljci *iva*, ili pak po nekom vlasniku čije je ime *Ivo*. Ovđe je akcenat najbitniji za identifikaciju apelativa, ali ga je nemoguće odrediti kad se naziv uzima iz literature, s topografskih karata ili na kakav drugi posredni način. Najkvalitetniji su podaci koji se dobiju na terenu, od relevantnih informatora.

PIPUN, DINJA, LUBENICA. U tradicionalnoj crnogorskoj poljoprivedi, i u crnogorskome jeziku, fitonimi *pipun* i *dinja* imali su jasan floristički identitet. *Pipun* je narodni naziv za vrstu *Cucumis melo* L. (fam. *Cucurbitaceae*), a po tumačenju LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981:265, naziv potiče od latinskoga *pepone* i talijanskoga *popone* (=melone). Naziv *dinja* u Crnoj Gori isključivo se odnosi na vrstu *Citrullus vulgaris* Chrad. (fam. *Cucurbitaceae*). Kao šedočanstvo o tome fitonimu ostali su brojni toponima tipa Dinjak i Dinjište. Vremenom je u crnogorski jezik uvezen naziv *lubenica*, a prvobitno ime *dinja* zadržano je samo u predjelima đe se ta biljka uzgaja (Zeta, Bjelopavlići i dr.), ili ga izgovaraju starije osobe koje su to ime zadržale u memoriji, kao uspomenu. U najnovije vrijeme došlo je do još jedne zamjene koja izaziva velike nedoumice i zabune u govornim i pisanim komunikacijama. Umjesto imena *pipun* sve više se odomaćuje i uvezeni fitonim *dinja*, i to u svim komunikacijama: u svakodnevnome govoru, medijima, udžbenicima, trgovini i dr. Tako umjesto nekadašnjih *pipun* i *dinja*, sad preovladava *dinja* i *lubenica*. U tako nastaloj zbrci nije moguće razlučiti što su izvorni domaći nazivi, što homonimi, a što sinonimi. Jedno je sasvim jasno: u crnogorskoj onomastici nazivi *pipun* i *dinja* ne mogu biti sinonimi jer se radi o dvijema odvojenim vrstama uzgajanih biljaka. Toj tvrdnji u prilog idu latinski i talijanski nazivi *pepone* i *popone* koji se odnose na vrstu *Cucumis melo* L., odakle je i izveden crnogorski naziv *pipun*. Taj problem je izučio i protumačio PULEVIĆ V. 2010:538.

ZELJE, VELJE ZELJE i dr. U crnogorskoj fitonimiji naziv *zelje* veže se za više divljih i uzgajanih vrsta. Uglavnom se radi o zeljastim jestivim biljkama od čijih se listova pripremaju variva i pite. U velikome dijelu Crne Gore (Donja i Gornja Morača, Mojkovac, Uskoci, Drobnjak, Piva i dr.) *zelje* je naziv za koprivu (*Urtica* L.). Kulna je biljka, što potvrđuju anegdote i narodna prišćenja, kao npr.: *Pomrli bismo od gladi, da nijesmo zelje brali* (VUJIĆ M. 1995:46). Ili: *Skuvala e zelje pa smo ga jeli s varenikom* (STANIĆ M. 1990:271). U Pivi *zelje* je naziv i za štir, a u selu Trepča (Vasojevići) po tim imenom informator označava biljku čiji su „listovi široki i u većem broju idu iz zemlje, oće će je pitomo. Spašavala je Vasojeviće za vrijeme ratova“. U Cr-

nogorskome primorju i zaleđu (Crmnica, Cetinje, Katunska nahija i dr.) naziv *zelje* se veže za uzgajane vrste iz roda kupusa (bijeli kupus i raštan, *Brassica* (L.) koch.). Za tzv. bijeli kupus postoji naziv *glavato zelje*. Zaslužuje veću pažnju fitonim *velje zelje* koji je KARADŽIĆ STEF. V. 1852:57 prikazao kao „nekakva trava, od koje bi se čovjek mogao opiti, Art Pflanze, herbae genus“. SIMONOVIC D. 1959:273 Karadžićev fitonim „**velje zelje** (vuk)“ identifikuje s rodом *Ligusticum* L., uz napomenu: „Velje zelje je zapisano pod L. Seg.“. Za vrstu *Ligusticum seguieri* Koch. PANČIĆ J. 1875:36 je zapisao narodno ime: „indigenis sub nomine 'velje zelje' remedium popolare laudatum“. Naziv „velje zelje (SAN)“ SIMONOVIC D. 1959:62 & 531 stavlja i uz vrstu *Atropa belladonna* L., koja sadrži dosta dejstvujućih alkaloida, te bi se i na nju mogao odnositi Karadžićev zapis „od koje bi se čovjek mogao opiti“. Treba otvoriti mogućnost da je Karadžić i tu zapao u homonimsku zamku - tako što je fitonimu *velje zelje* iz Crne Gore pripisao legendu istovjetnoga naziva za vrstu *Atropa belladonna* L. iz nekog drugog južnoslovenskoga dijalekta. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:520-521 zabilježili su više toponima: Velje zelje, Malo zelje, Zeljeni, Zeljevište i dr., koji u ovom slučaju teško mogu uputiti na konkretnu biljku po kojoj bi se ti toponimi mogli nazvati, zbog velike homonimnosti fitonima *zelje*.

ZANOVIJET, ZANOVET. U Crnoj Gori pomenuti nazivi vezani su za monotipski rod i vrstu *Petteria ramentacea* (Sieb.) Presl. (Fam. *Papilionaceae*). To potvrđuje i 45 toponima koje su PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:514-515 zabilježili u Crnoj Gori, kao što su: Zanoveće, Zanovetna dola, Zanovetne lake, Zanovetni krš, Zanovetnica, Zanovijet, Zanovijetni brijeg, Zanovijetni do i dr. Ijekavski oblici u ovome slučaju nastali su sekundarno. U savremenoj narodnoj nomenklaturi provlače se nazivi *zanovijet* i *zanovet* i za nekolike vrste iz srodnoga roda *Cytisus* L. (*C. nigricans* L., *C. austriacus* L.). Međutim, tu je riječ o sekundarnoj homonimiji, koju je proizveo KARADŽIĆ STEF. V. 1852:186, ne shvativši promjenu sistematskoga i nomenklaturnog statusa vrste *Petteria ramentacea*, čiji je prvobitni naziv bio *Cytisus ramentaceus* Sieb. Tako su nazivi *zanovijet* i *zanovet* dobili status homonima: kao primarno ime uz vrstu *Petteria ramentacea* i kao „stečeni“ naziv uz vrste roda *Cytisus*. Kako se SIMONOVIC D. 1959:159 „poveo“ za Karadžićevim autoritetom, to je previdio i njegove omaške i nekritički prenio nazive koje je trebalo revidirati. Tako je i proizvedena homonimija, koju je zbog poodmakloga vremena nemoguće ispraviti. Iscrpnije o tome problem piše PULEVIĆ V. 2000:55-65 & 2005:116.

Literatura

- ĆOROVIĆ M., STJEPANOVIĆ L., PAVLOVIĆ S. & KLAJN E. 1976: Prilog proučavanju odlika anatomske građe organa siljevine ili devesilja - *Peucedanum longifolium* W. et K. s planine Orjen, s osvrtom na količinu kumarina i etarskog ulja. Glasn. Priir. Muz. B(31):43-54. Beograd.
- ČIRGIĆ A. 2009: Rječnik njeguškoga govora. Matica crnogorska - Biblioteka Crnogorski jezik. Cetinje - Podgorica.
- GAGOVIĆ S. 2004: Iz leksike Pive (selo Bezuje). SANU - Srp.dijal. zbor., Knj. LI, str. 1-312. Beograd.
- GILIĆ S. 2004: Rječnik bilja. Rijeka.
- IPLB (=Institut za proučavanje lekovitog bilja. Beograd) 1966: Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova. Beograd.
- KARADŽIĆ STEF. V. 1852: Srpski rječnik. Beč. (Reprint: „NOLIT“, 1972. Beograd).
- LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981: Romanizmi u Crnoj Gori - jugoistočni dio Boke Kotorske. Cetinje - Titograd.
- LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997: Romanizmi u Crnoj Gori - Budva i Paštrovići. Novi Sad.
- PULEVIĆ V.: 1998: Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji. (Jezici kao kulturni identiteti) - Zbornik radova PENa, str. 127-135. Podgorica.
- PULEVIĆ V. 2000: Prvjenci u flori Crne Gore. DANU - Doclea, 3:127-135. Podgorica.
- PULEVIĆ V. 2001: Fitonimi *silj* i *siljevina* u toponimiji Crne Gore. DANU - Doclea, 3:127-135. Podgorica.
- PULEVIĆ V. 2003: Fitonimi *pelin*, *pelim* i *kaloper* u toponimiji Crne Gore. DANU - Doclea, 4:227-145. Podgorica.
- PULEVIĆ V. 2005: O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom Srpskom rječniku. Naučni skup Vuk Karadžić i Crnogorci. Zbornik radova. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Cetinje, str. 77-122.
- PULEVIĆ V. 2009: Osvrt na probleme crnogorske fitonimije. Lingua Montenegrina, 3:65-80. Cetinje.
- PULEVIĆ V. 2010: Prva dopuna fitotoponimiji i zootoponimiji Crne Gore. Lingua Montenegrina, 5:537-597. Cetinje.
- PULEVIĆ V. 2010: Građa za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore. Lingua Montenegrina, 6:487-578. Cetinje.
- PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore. DANU - Posebna izdanja. Podgorica.

- SIMONOVIĆ D. 1959: Botanički rečnik imena biljaka. SANU - Posebna izdanja, Knj. CCCXVIII. Institut za srpskohrvatski jezik, Knj. 3. Beograd.
- STANIĆ M. 1990: Uskočki rečnik, Knj. 1. Naučna knjiga. Beograd.
- STANIĆ M. 1991: Uskočki rečnik, Knj. 2. Naučna knjiga. Beograd.
- ŠULEK B. 1879: Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb.
- TADIĆ B. 2004: Smriječno - selo u Pivi. Cetinje.
- VUJIČIĆ M. 1995: Rječnik govora Prošćenja kod Mojkovca. CANU - Posebna izdanja, 29(6). Podgorica.

Vukić PULEVIĆ

HOMONYMS IN PHYTONYMY AND PHYTOTOPONYMY OF MONTENEGRO

The work on collecting Montenegrin phytonymy and preparing the botanical dictionary is followed by many difficulties, the most complex of which are those related to resolving the complex issues concerning homonyms and synonyms. The numerous phytohomonymy is caused by the specifics of individual Montenegrin dialects, on the one hand, and was created because of excessive and uncritical "borrowing" of the names of plants from other languages, on the other. In this paper, on a sample of 13 typical examples, the problems of homonymy are studied.

Key words: *phytonymy, phytotoponymy, homonymy, Montenegrin language*

UDK 811.16(497.16)(091)

Preliminarno saopštenje

Ivan JOVOVIĆ (Bar)

ijovovic@t-com.me

NAZNAKE O SLOVENSKOME JEZIKU I PISMU MEĐU BARSKIM KATOLICIMA DO BEČKOG DOGOVORA

Tragovi pismenosti u Baru, osobito one nastale na slovenskome jeziku, duboko sežu u srednjovekovnu prošlost. Prve naznake o tome imamo u osnivačkoj buli pape Klementa III 1089. godine, đe barskom nadbiskupu Petru, između ostalih, povjerava upravu nad slovenskim samostanima u Dukljanskoj kraljevini. Zato ne čudi da je krsni list crnogorske povijesti i književnosti – Ljetopis popa Dukljanina, kako pripovijeda njegov autor, izvorno napisan slovenskim jezikom. Da je staroslovenski jezik smatran za jedan od sakralnih jezika pri katoličkoj crkvi u Duklji, odnosno Zeti, govori podatak da je papa Inoćentije IV 1248. godine dao saglasnost barskoj nadbiskupiji da se latinska služba prevede na staroslovenski. Od toga vremena, pa do kraja XIX vijeka na crnogorskome primorju u istorijskoj i književnoj građi opstojao je naziv *slavenski jezik*, čija nominacija je istoznačna i u nazivu *ilirski jezik*. Isto tako u pograničnim krajevima, kakvo je i barsko područje, Crnogorci su još početkom XX stoljeća svoj jezik nazivali *naški jezik*.

Ključne riječi: *slovenski jezik, slovensko pismo, barski katolici*

Tragovi pismenosti u Baru, osobito one nastale na slovenskome jeziku, duboko sežu u srednjovekovnu prošlost. Prve naznake o tome imamo u osnivačkoj buli pape Klementa III 1089. godine, đe barskom nadbiskupu Petru, između ostalih, povjerava upravu nad slovenskim samostanima u Dukljanskoj kraljevini.¹ Zato ne čudi da je krsni list crnogorske povijesti i književnosti – Ljetopis popa Dukljanina, kako pripovijeda njegov autor, izvorno napisan

¹ R. Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijek*, Podgorica, 1999, str. 294-297.

slovenskim jezikom.² Da je staroslovenski jezik smatran za jedan od sakralnih jezika pri katoličkoj crkvi u Duklji, odnosno Zeti, govori podatak da je papa Inoćentije IV 1248. godine dao saglasnost barskoj nadbiskupiji da se latinska služba prevede na staroslovenski.³ Od toga vremena, pa do kraja XIX vijeka na crnogorskome primorju u istorijskoj i književnoj građi opstojao je naziv *slavenski jezik*, čija nominacija je istoznačna i u nazivu *ilirski jezik*. Isto tako u pograničnim krajevima, kakvo je i barsko područje, Crnogorci su još početkom XX stoljeća svoj jezik nazivali *naški jezik*.⁴

Ipak, tokom cijelog srednjovjekovnog razdoblja narodni, tj. slovenski jezik u Baru, kao i u drugim istočnojadranskim gradovima bio je konstantno potiskivan unutar crkvenih i svjetovnih institucija. Stoga su svjedočanstva o ljudima i događajima sa barskog područja sačuvana u aktima na latinskome ili italijanskome jeziku. To je razumljivo imajući u vidu intenzivne veze Crnogorskoga primorja i zapadnoga Mediterana.⁵ Takođe, treba napomenuti da nepostojanje srednjovjekovnih arhiva barskih crkvenih i svjetovnih institucija, ali i porodičnih arhiva, čine nedostupnim saznanja o slovenskome jeziku, koji je i u tome periodu bio najviše zastupljen među žiteljima Bara i njegove okoline.⁶

Međutim, najveći udarac slovenskome jeziku zadali su turski ratovi. Ljudi slovenskoga etnosa sa istočnojadranske obale nijesu mogli sticati znanja na maternjem jeziku, pa su se sveštenici kao nosioci pismenosti, pohađajući latinske škole, opredijelili za latinski liturgijski jezik umjesto staroslovenskoga. Ta činjenica dalekosežno je uticala na razvoj slovenske pismenosti na slovenskome jeziku, odnosno usloвила napuštanje glagoljskog i prihvatanje latiničnog pisma među klerom i pukom barske nadbiskupije, kao što je to bio slučaj u drugim krajevima Dalmacije.⁷ I pored takvih tendencija koje su mogle dovesti do krize ili čak gubljenja slovenskoga identiteta, pogotovo ako imamo u vidu stalna iseljavanja autohtonog barskog stanovništva, od početka XVI do sredine XVIII stoljeća, pape Benedikt XIV i Pio VI odlučuju da ponovo uvedu slovensku liturgiju u barsku nadbiskupiju u drugoj polovini XVIII

² *Ljetopis popa Dukljanina – Sclavorum Regnum Grgura barskog, faksimil teksta sa prevodom*, (Predgovor Eduard Peričića), Bar, 1999, str. 20.

³ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 270.

⁴ D. Radojević, *Crnogorci na limesu*, Podgorica, 1999, str. 53-54, 144. U Baru je do skoro među ljudima starije životne dobi upotrebljavana sintagma *naški i arbanaški*.

⁵ I. Jovović, „Barska dijeceza u aktima dubrovačkog i vatikanskog arhiva“, *Istorijski zapisi*, god. LXXXI, 1-4/2008, Podgorica, 2008, str. 67.

⁶ *Devet vjekova Barske nadbiskupije*, (Predgovor Jasmina Rastoder), Bar, 1989.

⁷ J. Bratulić, *Fra Šimun Milinović u krugu hrvatskih ćirilometodskih znanstvenika*, zbornik Kačić, Split, 1988, str. 172-173.

vijeka.⁸ Zato među postojećim crkvenim mobilijarom nailazimo na misale na slovenskome jeziku u primorskim župama barske dijeceze, kako je to zabilježeno u izvještaju barskog nadbiskupa Frana Borzija 1795. godine.⁹ Međutim, iz spomenutog izvještaja ne doznajemo da li su misali štampani glagoljicom ili ćirilicom, budući da je Kongregacija za širenje vjere u Rimu još 1627. godine odobrila upotrebu tih crkvenih knjiga na primorju za potrebe katolika slovenskoga porijekla.

Kako je navedeno, zbog nedostatka istorijskih izvora ne samo što nismo u mogućnosti da pratimo srednjovjekovnu leksiku Bara, nego nemamo jasne orijentire kada je slovensko stanovništvo na prostoru barske nadbiskupije glagoljsko, odnosno ćirilično pismo zamijenilo latiničnim. Tako je, na primjer, pod pokroviteljstvom barskoga nadbiskupa Andrije Zmajevića održan pokrajinski sinod (Crkovni Sabor) u Spiču pred crkvom Sv. Čekle 1674. godine, čije su odredbe pisane slovenskim jezikom. To je bio rijedak, ako ne i jedini slučaj u životu rimokatoličke crkve u to doba, pa o tome događaju, kako kazuje kotorski biskup P. Butorac „snebiva se i XX stoljeće, jer se sinodske odluke još i danas pišu latinski.“ Vjerovatno da su odredbe toga crkvenog sabora napisane posebnom verzijom ćirilice, u nauci poznatoj kao bosančica, budući da je A. Zmajević svoje najznačajnije djelo – *Ljetopis crkovni* u izvorniku napisao bosančicom 1675. godine.¹⁰ Kako odredbe crkvenoga sabora ne pripadaju području književnosti, već crkvenog prava, proizilazi da je tekst toga dokumenta morao biti napisan onim pismom koje je već od ranije bilo intelektualna svojina barskoga klera. Zsigurno da za dvojicu barskih sveštenika Marina Jelića i Marka Jorge koji se pojavljuju kao svjedoci sinoda slovensko pismo nije bilo nepoznanica, jer je Marin Jelić pohađao Ilirski (slovenski) zavod u Loretu,¹¹ a Marko Jorga bogoslovsko školovanje započeo u *Collegio Illirico di San Pietro e Paolo* u Femu.¹² Slovensko pismo poznavali su i drugi barski sveštenici, poput barskog plemića Petra Goetića, koji se 1647. godine pojavljuje kao nastavnik u maloj gramatikalnoj školi u Budvi.¹³

Da je bosančica bila prisutna među barskim katolicima pretpostavlja i znameniti naučnik Ruđer Bošković, pišući 23. X 1757. godine iz Wienerneustadta (Bečko Novo Mjesto) o nekom vojniku Đuru Nika Madžara iz Spiča „scto ie pod biskupom od Perasta (op.a. pok. Matiju Štukanovića), ma ie Tur-

⁸ www.newadvent.org, Catholic Encyclopedia, Antivari

⁹ Relazione della Visita Diocesana d'Antivari fatta da me Francesco Borzi Arcivescovo d'essa l'anno 1795, Propaganda fide, SC.Alb., vol 21, ff 63 – 73.

¹⁰ P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999, str. 248.

¹¹ M. Jačov, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra da Candia*, vol I, Citta del Vaticano, 1992, str. 382.

¹² S. Marković, *Studia Antibarensis*, Perast, 2006, str. 385.

¹³ R. Rotković, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja*, Podgorica, 2000., str. 26.

ska semglia “, pa uz isto pismo dostavlja i drugo za Perast, da se preda nekom od Đurove porodice, upućujući da se odgovor pošalje u Beč gosparu Franatici Gondoli. Kako je to pismo Ruđer Bošković pisao italijanski, on prepuručuje da ga pročitati pop i prevede njegovima, jer neće znati čitati „ilirski s talijanskim pismenima“, dakle latinicom. Prema tome, on pretpostavlja da u spičanskom kraju 1757. godine niži slojevi ne znaju latinicu.¹⁴

Bez obzira na određene posredne tragove upotrebe glagoljice, odnosno ćirilice u barskoj dijecezi, jedino sačuvano svjedočanstvo na slovenskome jeziku napisano je latiničnim pismom u Baru 26. IX 1629. godine, a koje se nalazi u arhivu Propaganda fide u Rimu. Riječ je o naredbi generalnog vikara Marka Samuela. Navedeni akt je bitan ne samo za razumijevanje prilika unutar katoličke zajednice u Baru, nego upućuje na stav da su oficijelni dokumenti barske nadbiskupije već početkom XVII vijeka sastavljani na slovenskome jeziku, ne bi li se sa sadržinom crkvenih odluka upoznao što širi krug građana Bara. Istovremeno zaključujemo da je slovenski jezik bio govorni jezik nekadašnjega barskog plemstva, jer je autor toga akta pripadao tom društvenom staležu. U cilju daljeg proučavanja slovenske leksike sa crnogorskog prostora, tj. njenog poređenja u različitim vremenskim razdobljima, akt generalnog vikara Marka Samuela prezentiramo u izvornom obliku.

*„Coppia Petar Samuel Vicar suietloga Gosp.o Archibiscupa
Barskog Zeneral*

Buduchi u Kriposti suetoga posluxa tripute prid nami dum Antun Tomasi dosuan sato on nebrinuch suete Kanone ma kakono neposlusenich i odmet'ni suete Mattere Zarque Ktie suom mocha usurpat dobra Zankouna ne posnaiuchi moch suetoga stola Apostolskoga i stariescina suoijeh koj ne Kti dochi prid name nego iosete obrati lieze od nah i takogier gouori suprotiua xinotu nascimu sato od Misega suspendauam i akati ko duigo oui Mandat bude upasti u ostale pene suete Mattere Zarque, i onij Koj une raslog budumu dio darxati u Baru na xxxj 7bre 1629.

Petrus Samueli Vicario Generale.”¹⁵

Sve do prvih decenija XIX vijeka u okviru Otomanske imperije razvoj slovenskoga jezika i latiničnoga pisma među barskim katolicima nije bilo moguće pratiti. Najveći broj sačuvanih akata čine upravno – politički spisi, ugovori, testamenti i potvrde na italijanskome jeziku. To je objašnjivo činjenicom

¹⁴ P. Butorac, *op. cit.*, str. 254.

¹⁵ Relacione MBI gjendjen shqiperise veriore e te mesme ne shekullin XVII – teksti original dhe perkthimi pergatijur nga Injac Zamputi, vellimi I (1610-1634), *Burime dhe materiale per historine shqiperise* 3, Tirane, 1963. Detaljnije : S. Marković, „U kriposti suetoga posluxa: povijest barske patricijske familije Samuelis“, *Povijesni prilozi*, br. 37, god. 28, Zagreb, 2009, str. 206-207.

da su katolici s toga područja ostvarivali ekonomske i druge interese uglavnom sa pravnim subjektima čije je prebivalište, odnosno šedište bilo unutar mletačke, a potom austrougarske države, đe se službena korenspondencija obavljala na italijanskome jeziku.¹⁶ Za razliku od službene, privatna korenspondencija među barskim katolicima obavljala se na maternjem tj. slovenskom jeziku. Profesor Vinko Foretić na osnovu tri pregledana pisma iz XIX stoljeća (1830, 1835. i jednog nedatiranog) došao je do zaključka da su Zupci upotrebljavali latinicu kao svoje pismo, konstatujući da su ta pisma sa jezičkog stajališta zanimljiva. U njima je zastupljen stari pravopis po italijanskom načinu, sličan onome kakav se upotrebljavao u Dalmaciji. Međutim, stručnoj javnosti ostala je nepoznata njihova sadržina, kao i imena njihovih autora.¹⁷

Stavove profesora Foretića o osobenoj leksici barskih katolika potvrđuju dva neobjavljena pisma iz 1828. i 1833. godine Spičanina Stijepa Obradovića, koja se nalaze u privatnoj arhivi porodice Zanković iz Sutomora. Riječ je o pismima privatnoga karaktera adresiranim na Anta Obradovića.¹⁸ Primjećuje se da autor pisama nije toliko mario za stilizaciju teksta, jer su mnoge riječi spojene, a ponekad je jedno te isto slovo drugačije označeno, zastupljeno je u manjoj mjeri dvojezičje, grafeme za pojedine slovenske glasove preuzete su iz italijanskoga jezika (gli – lj ili g – đ) i sl. Možda su te uslovno nazvane greške objektivne naravi, jer autor u svome kraju nije imao đe da se opismeni, s obzirom na to da su sve škole pri katoličkoj crkvi od ulaska Bara u sastav Otomanske imperije 1571. godine ubrzo bile zatvorene.¹⁹ Tek 1845. godine obnovljena je redovna prosvjetna djelatnost katoličke crkve, osnivanjem konfesionalne škole u župnom stanu u Starome Baru (Gretva), đe su đeca podučavana pismenosti i vjeronauci na slovenskome jeziku.²⁰

¹⁶ Dalmatinski sabor zaključio je tek 1884. godine da se hrvatski jezik uvede kao službeni jezik u upravi. Vidi : J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, prvi dio, Zagreb, 1989, str. 425.

¹⁷ V. Foretić, „Iz arhiva obitelji Vickovića u Zupcima kod Bara uz objašnjenje o hrvat-baši”, *Analitički historijski institut u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1956, str. 657.

¹⁸ Kao službenik u Austrougarskom konzulatu u Starome Baru spominje se 1857. godine Anto Obradović iz Sutomora. Vidi: I. Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2005, str. 168. Pregledom matičnih knjiga župe Spič došli smo do zaključka da to nije ista ličnost na koju su adresirana navedena pisma.

¹⁹ P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, str. 106.

²⁰ Barski nadbiskup Karlo Poten (1844-1886) zatražio je od Kongregacije za širenje vjere da mu za potrebe izvođenja nastave vjeronauke pošalje 200 primjeraka Sažetka kršćanskog nauka i 100 primjeraka knjige „Razmisli dobro“ štampanih slovenskim jezikom. Vidi: P. Perkolić, „Škole u Baru u tursko vrijeme“, *Sveti Nikola (Katolički list mladih)*, jul/2001, Bar, 2001, str. 11. Da je u nastavi vjeronauke korišćena i neka druga literatura ukazao mi je pok. barski nadbiskup Petar Perkolić. On je u pisanoj formi 2000. godine obaviješten od gvardijana samostana Male Braće u Dubrovniku da se u tamošnjoj biblioteci nalazi kartica u kartoteci pod nazivom: Karlo Pooten, Knjigice od Molitve kojeto na svjetlost dadi Prisvetli Gospodin Karlo Pooten, biskup od Naronia i Apostolski namjesnik od Antivari, Rim, 1866.

Interesantno je da su razmatrana pisma nastala prije utemeljenja škole u Starome Baru, pa se sa razlogom postavlja pitanje, da su ljudi s toga područja sticali osnove pismenosti. Jedan od mogućih odgovora na to pitanje odnosilo bi se na činjenicu da je pismenost u tome periodu bila ograničena na uzak krug ljudi, odn. ona je bila, izuzimajući kler, najprisutnija kod trgovaca i pomoraca. Upravo autor pisma potiče iz porodice (Obradović) čiji se pripadnici pojavljuju u različitim istorijskim izvorima kao pomorci²¹, trgovci²² i sveštenci.²³ Dakle, pismenost se, uz nepostojanje prosvjetnih ustanova, prenosila unutar porodice, s generacije na generaciju.

Hronološki posmatrano, u prvom pismu (koje se sastoji iz dva dijela) autor izražava emocionalne sudove koji se tiču njegove uže familije, bazirane na patrijarhalnom shvatanju zajednice, u kojima crkva zauzima središnje mjesto. Drugi dio prvog pisma, kao i najveći dio drugog pisma posvećen je poslovnim odnosima između porodice Obradović i starobarskih trgovačkih porodica Trceta, Gracija i Debelja. S posljednjom, Obradovići su bili i u rodbinskim odnosima. Pismo iz 1833. godine djelimično izlazi iz familijarnih okvira, jer sadrži podatke o nekim društvenim zbivanjima o Baru, odnosno potvrđuje brojne istorijske izvore o međusobnim pljačkama i osvetama Primoraca i Crnogoraca koje su svoje mjesto našle u književnoj zaostavštini Stjepana Mitrova Ljubiše.

Da bi imali što bolji uvid u crnogorsku leksiku u minulim stoljećima neophodno je istražiti porodične arhive, naročito one na Crnogorskom primorju, da bi na osnovu dokumentarne građe upoznali jezik naših predaka. Objavljivanjem izvornih dokumenata obogaćujemo crnogorsko duhovno nasljeđe. U tome cilju navedena pisma prezentiramo u cjelosti.

Carissimo Zermano

Trieste li 7 agosto 1828

Primiosam vase predrago pismo 13 Maggio i rasumio sam sue sto mi pisete i raduemse daste sui sdravo i dobro. Mlogo mie salostivno bilo rasumiet i daie tvoia gevoica Andriana umerla, pocoi imala, Bog tebe i tvoiega Petra sdravie dadni, suichiemo umrieti. Bogmme brate Anto dati pravo casem bieh tvaro rad bio da doma dogiem da vidim moiu famigliu i Prijatele ere sam tvaro preselio, ma procurachiu na suachi nazin ac bi bilo moguchie da doma dogiem.

²¹ S. Marković, „Sozina do početka XVIII vijeka“, *Matica*, br.43, god. XI, Cetinje/Podgorica, 2010, str. 216.

²² M. Vuksanović, V. Lukšić, *Svadbene običaji u Spiču*, Sutomore, 2006, str. 169.

²³ *Matična krštenih knjige župe Šušanj (1751-1770)*

Ma snati da ia niesam primio nicacve Knige od moie famiglie naco ono stomeie donio Petar Terzeta lani.

Molimtise posdravimi Iva Jacobova, Anta Bosova, Stiepa Marcova, Sivana Zancovich, Mitra Mircova, i sue Selane redom i suaioa tco chie sa mene pitati. Posdravimi tvardo Stiepa Debeglie xenu i recnio dase liepo spomenuem iadame ispratila i amanet dala da ne saboravim moiu famagliu. Samosu 2 dana da sam ovde u Trieste dosao i taco sada velichiu ogiuli moichu tarsitse paichuiti pisati. Opeta se molim brate Anto da posdravi ...sno od moie strane Stiepa Debeglie i recnio od moie bande dajo xelim dugo sivovanie i sdravle, ma cascuem tosiem aco ochie imati dobrotu da mene upise sto ima, ia bich bio tvard content i rad da upisce ono sto ima gne Kgeri Carstini a moioisi Domachizzi sasto toie Domachizze a gne zatece, ma sasviem tosien dogoritese suiema Priatelima ucinite cacoje boglie sa Moiu Domachizza, ma ia bick rad bio da sue upise moisi Kgeri a moiosi Domachizzi.

Tvardomie milo chuti da cesto ides nachi moiu famigliu i tacote molim brate Anto pogi cesto i oveseli moju famigliu, i dadni dobru naucu moiosi maloi i ... gezzi colico dasem ia doma. Mlogo safaluiem stosi dao pare sa mascio moiosi Sestri, i tacote preporuzuiem da sue ostalo stobi bilo od potrebe, che all occasione non mancherò anche io di contra ambiarsi con tutto il piacere, a vi sono molto ..igato.

Sadate molim posdravimi Strinu tvoiu mater i Petra tvoiega Sina i Neviestu tvoiu Domachizzi i sueich sagargliam, molimtise recni Petru da moiem Zanetom, i Jacobom i Matcom saiedno u Zarckve na Misu da idu i Bogu molim da dosivim suiem dobro sdravie da ve vidim, i dasmo sdravo tvoi bratuced.

Stefano Obradovich

Imam iednu Daviu Mattom Debegliom sa iedan Casan cacochieti Petar Terzetta bolie nausta casati. Sada saliem iednu Knigu od Mata Debeglie moisi famigli i tacote molim prozитай Knigu saiedno Petrom Tarzettom, i neca plati Debeglia ... , dase vise ne mascari ... Iva Jacobova i dogorisese, da Matto Debeglia plati ... visega ma cherlaca i Suda.

Recni moisi sestri da ne pate moia giezza, a gne unuzi. Anzi molimtise procитай ovu Knigu moioisi famigli e di nuovo vi abbraccio tutti quanti.

Draghi Anto

Spizza li 17 Maggio 1833

Sucera dostasamti pissao acomoga procитай. S moi Anto procurai navsachi nacin Petra da posles Doma, sasto tvoia Cugiaie na risich od Zarnogorazack mlogo vise nego nasse Cugie u Bercane, i dati pravo casem lanie Dom Nicola Popp u tvoiu Cullu i ogiach rieg, i moliti nestu Antovizu da prenesse

svu tvoiu famigliu i svu Robbu ovamo gore utvoiu Cugiu. Sa sada dochlenaie Lieto nema tolico risica, ma bogme cada dogie Sima nogisu du-gazche, Risichie velichi. Dakle moi Anto aco tebe nebi Peter poslussao da do-gie doma nemoi inaco uciniti nego odi ti doma, ma iase usdam da Petergiete poslussati, sasto ia snam Petrovo Garze onie vasda radio su Corist od Cugie, i sa postenie od svoje famiglie i da negie staviti podnoghe obras od nassich Stariech i Sve coieie oglasseno do daleco.

Pissaosamti caco Bogu falla Masline Casuiu da bolie bitti nemose toli-co u Spiciu, colico Pocerman Sussan, i u Bar, i Uzignu, i taco boxe da usdarxe, dachle Nadamose dobroisi Sntradi od Uglia. Acobogda cadagies Petra ispra-titi pud ovamo dadnimu Pareck colicoie tebe voglia, sasto ia to malo parech sto imam mislim cupiti Uglia u Pillo, a predussu od cogaie ostalo imam miesta sa 460. Sbanech Pillo. Dachle moi Anto rasmisli i ti sa ovu rabottu i odgovo-rimi. Mattia Ussanovich lanich cupioie 400. Sbaneich po 12 : 1. 11 Grosach sban uglia u Bar, i passane negielle prodaoga Spiru Dabinovigiu po 16. gro-ssach, i rarzaga u trabaculu pod Bar. Molimtise posdravimi Matta Debegliu i casimu da negova famigliaie sdravo i dobro, i posdravimi Stiepa Grazia i niemuie sva famiglia sdravo i dobro. Nebi nigda vierovavo cacoie u Bar mirno niti doimas stra od coga datise napasti, saistoli govorim boxe podarxi ovako, samo na veliche muchesmo od Zarnogorazach erese Sosina ne sieie. S daste sdravo vi tamo a mi ovamo.

*Tvoi bratuced
S. Obradovich*

Ivan JOVOVIĆ

SLAVIC LANGUAGE AND ALPHABET AMONG CATHOLICS FROM BAR UNTIL THE VIENNA AGREEMENT

Traces of literacy in Bar, particularly the one created in the Slavic language, reach back into the medieval past. The first clues about that are found in the Papal Bull of Pope Clement III, in 1089, in which he entrusts Petar, the Archbishop of Bar, among others, with the administration of the monasteries in Doclea. It is therefore no surprise that the major work of Montenegrin history and literature of the time – Chronicle of the Priest of Doclea, as stated by its author, was originally written in the Slavic language.

Key words: *Slavic language, Slavic alphabet, Catholics from Bar*

Draghi Anto

Spizza li 17 Maggio 1833

Jutroca dostasamti pismo aomoga prescitati. Imoi Anto
 poslucai nasvacki nacin Peka da posles Doma, sasto
 Lusia Cugiaie na risick od tarno goraruk mlogo vise
 nego naspas Cugia. Beruane, i Lati pravo casem
 Loric Dom Nicola Popp u tvojim Culu ia ogiack
 usigi, i molite nestu Antosicu da prenesse svu
 tvojim pamigla i Pouistvo i svu Rabba osamo
 gore u tvojim Cugia. Sa sada dochlerae Lictis
 mona tolico selica, ma bogme cada dogie sima
 nojisa dugazke, Kisichie velichi, Dache moi
 Anto aotebe nebi petec poslujsas da dogie doma
 moni inas uciniti nego odi ti doma, ma ias
 usdom da Petergielt poslujsati, fasto ia snam
 Petrovo Sarre knie vada kadis su Crist od
 Cugia, i sa postenie od svoje pamigla i da
 negie staviti podnoghe obras od napsick
 Itrieck i Ime cricie oglafero do daleco.

Pisao samti caro Bogu, alla Masline
 Casiu da kille bitti nemoze tolico u spiciu,
 tolico Pocermau Lusan, i u Bar i Lignu, i
 taci boze da usdarte, dache Nadamose

dobroisi Inradi od Uglia). Acobagda cadagies
 Petra ispratiti puda ovamo dadnimu Pereck
 colicoie tebe soglia, sasto ia to malo parech sto
 imam mislon cupeti Uglia i staviti u Pils, a
 preduspu od cogai ostalo imam miesto sa 460.
 Sbarech Pilsa, Duple moi onto kismiski i ti sa
 ovu rabottu i sagovarimi. Mestom Iefanovich
 larich cupio 400. sbarech po 12 i 11. Grosse
 sban Uglia u Ber, i passane negietle prodava
 Spira Dabinsvigu po 16. grofacki i caraga u
 Grabanula podbar. Moskitice podarimi Matla
 Debegliu i casimu da nigora famiglic sdravo
 i dobro, i posdravimi Stiepa Gracia i niemuie
 sva famiglia sdravo i dobro. Nebi nigda viera
 so caioie u Ber mixno niti da imas tra od cogai
 latise naprasti, saistoli govorim boxe podar i
 ovaz, samo na veliche muchesmo od Zarnogoraz
 erese Soima ne sieie). I laste sdravo so tamoa
 mi ovamo

Tvoi bratuce
 S. Obradovich

UDK 81'282(497.16)
Preliminarno saopštenje

Borislav STOJOVIĆ (Bar)

NARODNI GOVORI U BARU – STAROBARSKI, ZUBAČKI I ŠUŠANJSKI GOVORI

Autor ovoga priloga iznosi osobenosti narodnih govora Starog Bara, Zubaca i Šušanja, služeći se, pri tom, sopstvenim opažanjima, uz ljubaznu pomoć svojih prijatelja – konsultanata. Ta je skupina crnogorskih govora označena, uslovno, u tekstu kao *barski govori*.

Ključne riječi: *narodni govori, barski govori*

Opšte karakteristike

Na području barske opštine postoji više govornih cjelina, koje se međusobno, manje ili više, razlikuju u glasovnoj artikulaciji, oblicima riječi, rečeničnome sklopu, pa i naglasku. Te razlike uslovljene su nejednakim uticajima susjednih govora i različitim migracionim kretanjima u tome kraju. Neke od tih govornih varijanti u punom smislu se mogu smatrati posebnim dijalektom jer su individualizovane. Takav je *mrkovički govor*. *Mrkovički dijalekat* je doktorska disertacija našega Crmničanina (s Komarna) dr Luke Vujovića (izdanje 1939. i 1969). I *crmnički govor* zaseban je dijalekatski tip crnogorskih govora, jer se po mnogim osobinama odvaja od susjednih govora. Branko Miletić je uoči Drugog svjetskog rata objavio obimnu studiju *Crmnički govor* (1940). *Spičanski govor* je poprimio izvjesne karakteristike susjednog paštrovskoga govora, ali je sačuvao i svoje originalne govorne osobenosti.

Stari Bar je područje gdje je doseljavanje crnogorskoga stanovništva poslije oslobođenja od turske okupacije 1878. bilo znatno jače izraženo. Kako su doseljenici pristizali iz raznih krajeva Crne Gore tražeći tu sredstva za svoju egzistenciju, to je govor u tome naselju mješavina različitih dijalekatskih crta crnogorskih govora. U njemu preovlađuju govorne specifičnosti okoline, čije se stanovništvo najbrojnije preseljavalo u grad ili se na tržištu miješalo s mještanima. Nastala je posebna varijanta *starobarskoga govora*.

U njemu su vidne razlike u jezičkim osobinama zavisno od vjerske pripadnosti stanovništva. Muslimansko je poprimilo više govornih specifično-

sti okolnoga živilja iste vjeroispovijesti. I katolička Gretva se, u nekoliko, po izgovoru i leksici, razlikuje od ostalih. U rječniku katolika više je hrvatskih riječi (kao npr. kruh i sl.), što je primljeno iz vjerskih obreda u crkvi (misa). Tako bi se moglo reći da postoje tri varijante iste cjeline.

Stari Bar je do prije tri i po decenije bio najveće gradsko naselje na području barske opštine. Njemu pripadaju okolna sela: Zaljevo, Tomba, Bartula, Čeluga, Velembusi, Turčini, a po govornim osobinama i Tuđemili, iako su prostorno udaljeni, a vrlo bliski Zupcima.

Posebnu dijalekatsku jedinicu, u sklopu barskoga govora, čini *zubački govor*, koji se donekle razlikuje i od svog najbližeg sušeda *tuđemilskog govora*. Zupce pominje Kotoranin Martin Bolica 1614. kao selo Zubor sa 20 domova i 45 boraca. A današnji naziv Zupci se nalazi još prije toga na graviri Bara s okolinom iz 1571. godine. (*Bar grad pod Rumijom*, str. 42). Prema istom izvoru, Zupci se pominju u jednom dokumentu o selima „barskog distrikta“ iz 1443. god.

Prelaznu dijalekatsku varijantu od zubačke ka spičanskoj čini *šušanjski govor*. I Šušanj je stara naseobina. Upisan je u graviru Bara iz 1550. godine. A kao Sušica pominje se još 1443. god. među selima „barskog distrikta“. Martin Bolica zapisuje 1641. da u njemu živi oko 40 domaćinstava. Prema jednom zapisu (*Bar grad pod Rumijom*, str. 48) seljani sela Sušca (današnjega Šušanja) mole mletačku vladu da utvrdi i uredi utvrđenje Ratac da bi se mogli u njega sklanjati od Turaka. Kako je u teritorijalno-političkoj organizaciji, posebno za vrijeme austrougarske okupacije, bio orijentisan na Spič, to je narodni govor Šušanjana sličniji spičanskome, mada se od njega znatno razlikuje. Vjerska istovjetnost sa spičanskom većinom doprinijela je jezičkome zbližavanju.

Moj konsultant kaže da je znatan broj mještana iz toga sela odlazio u inostranstvo za zaradom i, po povratku, uticao na izvjesnu emancipaciju stanovništva, što se odražavalo i na jezičke osobine u smislu napuštanja izrazitih arhaizama i poprimanja stranih riječi, posebno iz italijanskoga, turskoga i, donekle, germanskih jezika, mada je period austrougarske okupacije relativno kratak za jači jezički uticaj. Danas je to gradsko naselje preplavljeno doseljenicima, najviše van područja barske opštine, pa i Crne Gore, te je dosta teško sresti starošedioca koji je sačuvao oblike svoga izvornog narodnog govora.

Glasovni sistem

Interesantno je da su se u nekim našim narodnim govorima ovoga kraja sačuvali refleksi staroga slovenskog poluglasnika (*međuglasa*), koji se kod drugih razvio u samoglasnike *a* ili *e*. U našim govorima taj međuglas nalazi se između ta dva samoglasnika i nešto je redukovan. (Obilježavaju ga posebnim

znacima æ i e^a). U zubačkome, mrkovićkome i spičanskome govoru taj međuglas bliži je samoglasniku *e*, a u crmničkom naginje više ka *a*.

Zubački poluglasnik je najkarakterističnija osobina toga govora. U nekim riječima je skraćivanje toga međuglasa izrazitije kao u primjerima: se^ad, me^aska, me^agla, be^ačva, oge^anj, de^ane^as, i sl. U nekim riječima je, skoro, čisto *e*: izven, den, Peter.

Pored tih ostataka staroga slovenskog poluglasnika, u spičanskome i šušanjškome govoru sačuvan je i drugačiji međuglas koji se manifestuje kao *a* s prelaskom na *o* (*a*). Npr. Mare, Stane, Jane, salata, glava i sl. (Kod mladih ljudi se rijetko može čuti jer se gubi pod uticajem standardnoga jezika).

Starobarski govor nije sačuvao ni refleks starog poluglasnika niti nazalno *a*.

Nazalno *a* je poznato i u albanskom jeziku, te je moguće da je otuda prenešeno.

U našim narodnim govorima, pod uticajem susjednih, katkad se skraćuje izgovor riječi i za po više glasova. Npr. uzrečica pri susretu s ljudima koji čuvaju stoku, kaže se *Da nije urok!* (tj. poželi se da nema urokljivih očiju koje bi stoku ugrozile), ali se to skraćuje u *danerok*. Ili, seljani crmničkoga sela *Gl(uh)odoljani*. Spičani i Zupci izraz *vražji zalogaj* izgovaraju kao *vrauzelak*, a *zlim* poslom govornim oblikom *u zle* i sl.

Toga izostavljanja ima u svim narodnim govorima toga kraja, pa dajem pregled primjera po dijalektskim cjelinama.

Starobarski govor: za(o)va, mak(ni)-se, čo(vj)ek > čojak, čo(vje)če, p(i)jaca, tak(v)a, tak(v)i, (p)tica, preb(i)jen, ub(i)jen, kol(i)ki, slom(lj)en, đa(v)olje rabote, o(d)sustvo, pade mi na(u)m, ispre(d) kuće, moga(o), stari(ji), doves(t), izis(t), (e)lektrika, vlas(t), (h)otel, sa(d)ću, ku(d)-ćemo, nemo(j)te, sna(h)a, (h)ladan, gl(ed)aj.

Zubački govor: Vicko(vi)ći, Četko(vi)ći, to(v)ar, o(v)den, smok(v)e, gri(v)nja, (v)lakno, kuka(v)ica, sta(v)it, dani(je)rok, tra(v)eša, (e)le(k)trika, ta(v)ulin, skaka(v)ica, g(dj)e, čo(vj)ek, cre(vl)je i sl.

Šušanjski govor: (v)jera, po(h)ara, g(dj)e, osta(v)iše, li(p)sat, mož(eš) > moš, tobož(e) > toboš, pravo > pra(v), đavolja > đa(v)olja, kao što si > ka-si, izići > izis, jutros > itros, put noći > pu(d)-noći, i sl.

Zamjenjivanje jednoga glasa drugim vidi se u sljedećim primjerima koji su dati po dijalekatskim cjelinama:

Starobarski govor: kvočka > kločka, gužva > gužba, komšiluk > konšilak, konšija, divlji > diblji, guliti > žulit, pomoćnik > pomotnjik, kožuh >

kožuf, blizu > blizo, udalji se > odalji se, kaput > kapot, umij se > omi se, pođoh > pođok, kakav > kakaf, s njim > š-njim, pustiti > puštit, nedostaje, fali > falji, jednaki > jednaci, gnijezdo > gnijezdo, brijati > brivat, kućni > kutnji, prionuti > prijenut, izljubiti > izljubit, razljutiti > razljutit, nasljednik > našljednik, drhti > drkti, pomogao ti bog > pomaga ti bog, uzalud > zaludu, zaludnje, neko > njeko, nešto > nješto, zahvaliti > zafalit, pečki > pecki, noć > noj, kud god > kud goj, žandarm > džandar, bude > bidne.

(U *zaljevskom* i *tuđemilskom*: On vo-je umj. On joj je...)

Zubački govor: alva > elva, ovca > opca, vrijeme > brijeme, vreća > vrića, ljudi > ljuđi, nekoji > njekoji, legen > legem, kandilo > kandilj, sisa > bisa, ih > ge, crvljiv > črveljav, divlji > diblji, joj > vo.

Šušanjki govor: sumnja > sujma, sumnjati > sujmat, furuna > furuma, bešika > bišinga, tonja > tunja, nekakav > njekakav, nekoji > njekoji, nidabog > nidabok, micina > licina, sedamnaest > sedamnaez, ponešto > ponješto i sl.

Ima i suprotnih tendencija:

Starobarski govor: ovden, oklen, otolen, odozgor, odozdolj, tudijen, onudijer, ondar, pogodijo, ktombar, ovizi, tizi, brezobrazluk, jopet, reknula, popinjemo, prijenjat.

U *zaljevskom* i *tuđemilskom govoru*, koji pripadaju starobarskom: uzevo, rekavo, imavo, kavo, izdagnaj i sl.

Zubački govor: jerbo, uzevo, imavo, kavo, teker, odozdo, odozgor, oden, ovdenak, njezin i sl.

Šušanjki govor: rekavo, pošavo, teker, odozdol i sl.

U glasovnome sistemu barskih narodnih govora ošetan je uticaj albanskoga jezika. Pod tim uticajem nastalo je umekšavanje glasa *l* ispred *e* i *i*. To je redovna jezička pojava u mrkovićkome govoru, kao i kod muslimanskoga življa u Starome Baru i njegovoj okolini. (Ostali barski govori nemaju tu karakteristiku). Npr. poljica, krepalje, imalji, znalji smo, falji, pošlji su i sl.

Drugi oblik miješanja glasova *l* i *lj*, takođe je pod uticajem albanskoga jezika. Sad se umjesto *lj* izgovara jedno mekše *l*, kao u primjerima: Zalevo, zemla, grebula, dobli, trlat, ule, grklan i sl. Ta se pojava čuje u starobarskome govoru, a vjerovatno je prenešena iz Kuća, đe je uočljiva jezička crta, takođe, primljena iz albanskoga jezika.

Umekšava se, pod istim uticajem, i glas *n* kada se nađe ispred samoglasnika *e*, pa se kaže: njeko, njekoji, njekakav, nješto, nječesov, nječemu, nječiji, ponješto i sl. To je karakteristično za sve narodne govore na ovome području.

Oblici riječi (morfologija)

Specifičnost skoro svih ovdašnjih lokalnih govora je da se javlja dija-lekatski oblik u kraćem (enkliitičkom) obliku lične zamjenice *oni*. Umjesto *ih* izgovara se *ge*, a u Spiču *gi* (*ki*). Npr. Kuđe *ge* pregna? (Mrk.), Pošto *ge* daješ? (Zaljevo, Tuđemili, Zupci,), Zajmi *ge* u zabio! (okolina St. Bara).

Uz pokazne i prisvojne zamjenice dodaje se partikula - *zi*: ovizi, tizi, onizi, njojzin, mojizi, tvojizi.

Određena zamjenica *sav* ima oblik *vas*. A neodređene su s umekšanim *n* tj. *nj*: njeko, nešto, nekakav i sl. Umjesto upitnoga oblika *kakav* izgovara se bez sugl. v: *kak(v)i*, *kak(v)a*, *kak(v)e*, i sl. Npr. Kak(v)i si ti drug? Kak(v)a je to prilika da znaš i sl.

Pridjevske zamjenice imaju tzv. pridjevsku promjenu (s jatom), tj. stare na-stavke na -*ijeh*, -*ijem*, -*ija*: našijeh, našijem, kod našija, njegovija, njihovija i sl.

Često se iza pridjeva, kao i iza zamjenica, dodaje partikula *zi*: *starizi*, *novizi*, *veljizi*, *maljizi* i sl.

Još jedan broj pridjeva specifičnoga je oblika. Uz starobarske neknnji-ževne pridjeve tipa *mačinji* (mačji), *dečinji* (dečji), pridjev *slab* znači bole-stan, a ne loš.

Infinitiv nekih glagola proširuje se umetkom -*ava*, -*ova*, -*eva*, kao npr. znavat, a prema tome i znava sam (znao sam), zatim, kažovat (kaživa mi je), obukovat (umj. obući), dovukovat i sl. Tako se oblikom za učestale glagole kazuje i svršena radnja. Umjesto Hoćeš li doći? kaže se O-li dolazit? Nemo(j) mi dolazit. O-li odit? (poći).

Sačuvan je na ovom području i stari slovenski oblik *gresti* sa značenjem dolaziti, odnosno doći, od kojega se prave oblici prezenta: *gredem*, *gredeš*, *grede*, *gredemo* itd. Npr. *Gredeš li ge ja?* (*Hoćeš li doći kod mene?*).

Dijalekat. oblik prijedloga *s* (*sa*) je *su*, kao u primjerima: *Nemam su čim. Pasa je su četiri druga*. Nije rijetko da se prijedlog *o* zamijeni drugim > *za*. Npr. Priča mi je za toga čojka. Uzročna sveza *jer* ima duži oblik *jerbo* (u Crmnici *erbo*). A uz nju se čuje *ele-si*= jer si.

Standardni oblik glagola *poćerati* je rijedak i zamjenjuje se sa *zajmit*, *iščerati* sa *iždenut*, *tražiti* sa *iskat*.

U Zupcima je uobičajena uzrečica *majde* sa značenjem valjda, sigurno. Npr. Je-l kupio kruva? Majde jest. Još je šira upotreba *moja* radi prisnosti sa sagovornikom: - Dobra ti sreća, moja! - Što rabotaš? - Ja čuvam kra(v)u. - Li-jepo, *moja*, lijepo.

U Zaljevu: - Ge ste bilji, *mojizi*?

Spič: - Ge si krenula, *moja*, sabaile?

U starobarskome govoru često je u upotrebi uzrečica *jadan* ili *jadna*, i to kad se sagovornik upozorava na nešto ili se nagovara da nešto uradi, ali i u drugim situacijama (sažaljenje i sl.). Npr. Uđi, *jadan*, što sto(j)iš tu! A što lažeš, *jadna*? Izedi to, *jadan*, ne žali ga.

Česta je riječca *ela*, u značenju *da* ili *može*. Npr. - Oću li uzet jedan kolač? -*Ela*!

Sintaksa

U lokalnim govorima se za oba značenja instrumentala upotrebljava prijedlog *s* (*sa*), pa se kaže: Piše s crvenom olovkom. Nasuprot tome, često se mogu čuti oblici socijativa (oblika za društvo) bez prijedloga *s* (*sa*): Pošla je Omerom u Pazar. Milo je priča Ljubom o tome.

Česta je upotreba dužih i kraćih oblika ličnih zamjenica u istoj rečenici. Npr. *Mene mi* je rekla... *Mene me* ufati dva sata. Ako *ti* ja *tebe* dam. Što mi treba *mene* njegova tašnja. (Mrkojevići, St. Bar).

Leksika

Evo nekih *specifičnih izraza* u lokalnom govoru: *pušti riječ* = objavi, reče da se čuje, *idem rad sebe* = idem u nužnik, *u trag mu je* = nasljedno mu je, *stavi mu u uvo* = reče mu, *ne mrči ruke* = ne prljaj ruke, *ispao mu je iz volje* = razočarao se, *u istu smo ljubaf* = iako su se razišli u nečemu, ostaše prijatelji, *napuni mu pamet* = nagovori ga, *napuni mu oči* = svide mu se, *otvori mu dušu* = povjeri mu se, *bači oko na nju* = dopade mu se, *stisla ga forca* = uplašio se, *u visinske visine* = veoma visoko, *na takan(m) mi je* = po mjeri, *sve mu na lice ide* = sve mu uspijeva, *idu na zdravoglavu* = na saučešće, *kami ti u srce* = skamenio se, *on poduhvati vazduh* = duboko uzdahnu, *sve mu je potaman* = u redu, *kako će to ispast* = kako će se završiti, *uvijek su joj zubi na policu* = uvijek je nasmijana, *oli mi dat jednu ruku* = hoćeš li mi pomoći da ovo uradim, *od danskija doba* = odavno.

Pored znatnoga broja riječi koje su oblikovane po uzoru na riječi sušednih tj. stranih jezika, veliki je broj i domaćih riječi (lokalizama), koje su stvarane u živom narodnom govoru, bilo kao kovanice bilo kao izmijenjen oblik književnih riječi. Neobrazovano stanovništvo često izobličiti ili prilagodi izraz koji čuje od drugih, npr. došljaka. Mnoge su riječi nastale sistemom tzv. onomatopeje. Katkad je izmišljen oblik za one pojmove đe se nije raspolagalo odgovarajućim. Često je osnov u stranom izvoru, ali je toliko modifikovan da se ta sličnost teško može uočiti.

Lokalizmi zajednički za spičanski, šušanjski i zubački govor:

- alijer = komunika, zajedničko
- angrest = zrelo (voće)
- badija = besplatno
- baćun = korito za svinje
- b(uv)ol = propust za vodu
- bela = dvoroge vile
- bišinga = bešika
- bezelj, bizelj = grašak
- biš = crvotočina
- boljetnica = gnojni čir
- biždukat = besposličiti
- bisa = sisa
- vrauzelak = vražji zalogaj
- virana = zapušteno imanje
- kruh(v) = hljeb
- kljecer = cvrčak
- licina = oteklina, nezagnojen čir
- junak = muškarac
- saktinja = tjeskoba
- šenopad = mjesto u sjenci
- u zle = zlim poslom
- titra = kamen za bacanje
- cibro = kristalno čisto (nebo)
- cijeno = jeftino
- čalakov = veliki kosijer
- fildan = rasad

Šušanj - Zupci:

- greben = češalj za vunu
- kušana = sud od bakra
- kariola = krevet
- kavanoz = tegla
- petar = potkrovlje
- šera = voda od oprane vune
- kotac = koš za žito
- navilje = dio sijena ili drača koji se diže na vilama
- obarek = kuvano povrće
- crijepnja = crepulja
- bedrica = pršuta

Zupci:

- vrgnut = baciti, ispiti iz boce
- duzen = veselje
- vrića = vreća
- kakarača = nezrelo voće
- gnjiždi = izvire voda
- jocka se = ljulja se
- pelata = platnena salveta
- trnica = pojata za stočnu hranu
- forać = lopata za đubre
- freškada = vrsta jela

Šušanj:

- brasonice = kuvani listovi kupusa, u cvijetu
- miždi = izvire voda
- žlje = rijetko, slabo
- ošišta = naziv zemljišta
- tapljake = zapuštene masline
- tenčera = šerpa od bakra

Starobarski i zajednički lokalizmi:

- baska = breme, svežanj
- žila = štap za trešenje i sl.
- život = snaga
- želud = žir
- zamaglaisat = zabašuriti
- zabio = imanje za pašu
- nafigat = nagovoriti
- naminut = svrnuti
- valjatan = vrijedan
- izgeljit = smršati
- iskobeljat se = izvući se
- izlemať = istući
- izadnevi = u toku dana
- opelješit = opljačkati
- šišnjariti = pretraživati nešto
- tovar = magarac
- durit = ljutiti
- izjavit (stoku) = izvesti je
- klapiti = trabunjati
- krijecelj = cvrčak

- kickat = kidati na komadiće
- kolež = velika žalost
- kaltati = nabacivati malter a i sl.

* * *

Mletačka vlast u Baru je trajala oko 150 godina (15. i 16. vijek), tj. do turske okupacije 1571. godine, te je razumljivo što su romanske leksičke pozajmice brojne, osobito u primorskom dijelu. Početkom ovog vijeka izrazita je infiltracija italijanskoga kapitala na području Bara (gradnja željeznice, monopola duvana), a to je, nesumnjivo, povećalo broj italijanskih riječi u govoru stanovništva toga kraja. Više od stotinu riječi u barskome govoru potiču iz italijanskog jezika. One su u manjem broju zadržale italijanski oblik (katkad i naglasak), a češće su pretrpjele izmjene.

- valiža = kofer
- volat = svod
- vijađ = putovanje
- gratat = strugati
- grešpa = čipka
- grile = kapci na prozorima
- grinjav = dosadan
- denjat = mariti za nešto
- durat = trajati
- zapatat = dobro zatvoriti
- kanavaca = krpa za brisanje
- kantinela = drvena letva
- kola = lijepak
- kapunjera = kokošinjac
- karijolica = kolica s jednim točkom
- lima = turpija
- li(k)sija = cijed
- listra = spoljni zid kuće
- lencun = čaršav
- lišo = osim, sem
- lama = kanta od lima
- lamarin = lim, pleh

Veliki je broj turskih riječi u rječniku lokalnih govora, osobito u starobarskome i mrkovićkome. Poslije turskoga osvajanja Bara 1571. ti govori su bili izloženi uticaju turske leksike. Dug je period turske vladavine, te je i odraz na narodne govore veoma jak. Zabilježio sam one turcizme koje sam slušao u tome kraju, a koji nijesu ušli u književni fond našega jezika.

- aljamet = veliki
- begenisat = dopadati se
- belaj = nesreća
- bajagi = tobože
- barabar = jednako
- bilmez = neznalica
- bištuk = lampa bez stakla
- virana = razrušena kuća
- gibet = strašilo
- gungula = gužva, metež
- gurbet = čergaš
- gulanfer = obješenjak

* * *

Primjeri dijaloga u barskim lokalnim govorima

Iz starobarskog govora: Kod veljija vrati od staroga grada

Savo: Pomaga bog, Oso! Jesi uranio?

Oso: Dobra ti sreća, Savo. Eto, pomalo. A ti? Jesi se naspa?

S: Jesam, vala, dosta. Jesi umoran?

O: Teke sam se diga, no sam nješto keć.

S: A đe si se to spravijo, te si se tako upicanjijo u nov veštit? Podura ti dabogda.

O: Fala ti. Ižljega sam u pjacu da siguram neki posa i da se obrivam kod Akuša.

S: Demek si valjatan. A voli bi ti da zašedneš u kafanu kod Džepa, no da u ta(j) novi kapot ojdeš na rabotu. Pa čim poručiš kafu, ka-da ti je kakva preša: *Džepo, jednu tursku, ama što prije*, a on se jedanak strefi više tebe, pa zbori: *Imam ge na ruku, kojšo Oso!* A tebe će ufati neki čef da je s merakom pijuckaš.

O: E, baš tako, kako veljiš. Uživancija prava. A za rabotu što veljiš, ne ide mi se tamo bez nervoze, da se potim, no čojak mora činjet dževap za famelju... A ti si vazda gotof za orluk. Lako ti je tebe. Tebe ti anuma svaku noj skuplja konšilak na šednik, pa donesu razne đakonije, te se i ti naiješ tespište i gurabija. Viđu dolazi ti voda na usta od ove mo(j)e priče.

S: Muč, mrčo jadni! Ne bestija tuna, no ajd seljametom na brivanje ako te imadne kad ostrugat. Kod Akuša je vazda gužva, pa se i podavija(j) u ka(d) počnu kažuvat jedan drugome što im falji. Pravi seir.

O: Aviza sam se ja i čim me obriva, pasah da s lezetom poijem burek kod Karađuza. Tako se skapulam od nji(h)ova šerluka i davije.

- S: Imaš li ćibrit da uždim jedan cigar?
- O: Mani se toga vraga! Bolja ti je ova čista arija no dimen od duvana. Nagraisaćeš i naj-će te beljaf. Učinjeće ti se utrobica ka pača.
- S: E, fištalo te! Napuči me danas tvojim ćetovanjem. Odalamiću te, božja ti vljera. No, pasaj, lapazane, jedan! Kami mi ti umi(j)eš reć što mi valja činjet.
- O: Čudo od čoeka! Ne moš njim ni prozborit dvie-tri a odma se učini ka diblji šipak. Pasah da svrš(a)jem svoju rabotu, a tebe ti neće manjkat zađevice, kako viđu.
- S: Paca mileti! Ja mnjah da si ti manji baljoš no što si. Sikter! E ću te odalamit ovim dajakom po rtenici!
- O: I ja tebe lumbrelom po turinu. Fakinu jedan!
- S: A ka-ćeš se vrnut iz pjace da se obidemo ko će koga?
- O: Sa-ću se časkom vrnut. Čeka me tunake ako ti basta!
- S: O-li? E, bujrum! Kuj-goj oćeš! Ođen ću uljest u velju kapi(j)u pod ovi volat da se ne bručimo pred ljudima ka đeca.
- O: Taman tako. Dojću brzo. Ma bi voli na bedem da se popinjemo i da te bačim odozgor na ove bubulje od kaldrme grada.
- S: Ako oćeš i na Londžu da ojdemo. Visočiji su bedemi no ovi ođe. Duže ćeš lećet pud Bunara i makinje Martinovića.
- O: A ti do držaka i makinje Marića. Isti ti je stvar! Videćemo ko će duže lećet...Naj-ćemo se pred akšam, fucmute jedan. Ne mogu se vrćat odma e će me zausta(v)it u pjacu...
- S: E, jado jadni! Sam si fucmut i galijot. Vazda ću te čekat na bjeljeg da se pofatamo. Ajd, ajd, o(h)ladi zadnjicu, pa pazi što lapazaš i klapiš. Ni(j)esam ti ja oni tvoj detić da se kokotiš na mene.
- O: Dobro. Điš-kuš prveti, što velji Aljo, šofer starobarske pruge. Na takan mi je. Ne zaboravi s kim pričaš, more dreć!

Iz zubačkog govora: Jutarnji dijalog

- Ge si to bila, moja Kate?
- Ubrak nješto domata i specija u džardin, oću da spravim obarek za mog junaka.
- Ge (j)e pasa denes?
- Ko(d) onog laba (v)ode. Gnjiždi mu na onu peču više džardina. A ti, šta rabotaš?
- Iždenuk to(v)ara iz obora i dak mu malo sijena iz trnice. Moram o(v) aj kotar zajmit š-njim u zabijo. Opce su ni tamo pasale.
- Grede li ti Ivo na duzen u Dumez(i)će?
- Majde oće. Pošo je jutros da (j)ednu vriću žita vrgne na petar. Mnjah e će ni šufit prsnut od tereta.
- Kako ti je nana, Jane?

- E, moja Kate, ona nijkad ne bižduka. Čim se digne iz kariole prista(v) i ka(v)u, pa vrgne iz (j)edne boce malo murovače. U (j)ednu kušanu sta(v)i malo bizelja da se vari i dofati se metle i foraća, pa sve pomete, ka(v)o da jo(j) je pedeset a ne sedamdeset godina.
- Lijepo, moja, lijepo. Nama je oni fildan od domata vas osušijo. Nješto ga izede. Neće bit da o(vo)ga ljeta napunimo bačun guradima ka i lani.
- Naša iju iz bednja žito, pa su im bedrice malo masne. Žito je cijeno o(v)e godine. Onomedna podoki, u zle, ovim čalakovom da pošečem malo trave za gure, pa padok s (j)edne čarme, nalet je bilo, te seda ne mogu ni minut pud alijera. A Ivo vezda ište začepicu ked ne ispratim nekoga da čuva opce da ne poaraju. Ka(o) da sem ge maksuz ugnala u džardin. - Preša mi je, moja, ajd zbogom!

Literatura

- *Crnogorski govori - Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.
- Čirgić, Adnan & Pranjković, Ivo & Silić, Josip. - *Gramatika crnogorskog jezika*,
- Radulović-Lipovac, Vesna. - *Romanizmi u Boki*, Cetinje 1981.
- Škaljić, Abdulah. - *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo

Borislav STOJOVIĆ

FOLK SPEECH IN THE BAR AREA SPEECH OF THE OLD BAR, ZUPCI AND ŠUŠANJ

In this article, the author lists characteristics of folk speech of the Old Bar, Zupci and Šušanj, using his own observations, and the assistance of his friends - consultants. This group of Montenegrin speeches was, for the purpose of this text, referred to as Bar's speech.

Key words: *folk speech, Bar's speech*

PORTRETI

UDK 811.16:929 Simović V.

Pregledni rad

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)
Univerzitet Ivana Franka u Lavovu
milav2000@yahoo.com

**MAGISTRI NOBIS SUNT HONORANDI*:
VASILJE (VASILJ) SIMOVIĆ: NAUČNIK, DRUŠTVENI
DJELATNIK, PROFESOR**

Vasilje Simović (Василь Сімович, pseudonim – Верни-воля В., Сімартич, Васаген; kryptonim – В. С., Вв., В-я., В., Сім-ич;), 9.03.1880 – 13.03.1944, po porodičnome predanju, potomak je crnogorske porodice Simović koja se u vrijeme vladike Vasilija Petrovića Njegoša preselila u Galiciju.

Vasilje Simović najmlađi je sin porodice Ivana Simovića, direktora škole iz Ternopiljske regije. Godine 1904. završio je Černivecko sveučilište i predavao je u Černiveckoj učiteljskoj gimnaziji (sjemeništu). Godine 1913. obranio je disertaciju na temu „Glagol u djelima Joanikija Giljatovskog“. Od studentskih dana bavio se društvenom djelatnošću, sarađivao je s Revolucionarnom ukrajinskom strankom, s „Udrugom oslobođenja Ukrajine“. Od 1919. do 1921. bio je na čelu ukrajinske vladine misije za zarobljenike u Njemačkoj (Rastatt), đe je bio urednik lista „Šljah“ („Put“), a održavao je i tečaj ukrajinskoga jezika. Godine 1920. objavio je „Praktičnu gramatiku ukrajinskoga jezika“. Od 1920. do 1923. bio je urednik berlinske izdavačke kuće J. Orensteina „Ukrajinska nakladnja“ („Ukrajinska izdavačka kuća“), lektorisao, npr. izdanje djela T. Ševčenka (1920),

* Moramo poštovati naše učitelje

I. Franka, B. Lepkog (1922). Od 1920. do 1933. predavao je na Ukrajinskom pedagoškom univerzitetu „M. Dragomanov“ u Pragu, od 1926. do 1930. godine bio je rektor toga univerziteta, sudjelovao je u „Praškom lingvističkom krugu“. Godine 1933. na poziv naučnog društva Ševčenko preselio se u Lavov, bio je sekretar društva, predsjednik jezičke komisije, sarađivao je s udruženjem „Prosvjeta“ i lektorisao je njihova izdanja. Jedan je od urednika „Ukrajinske opšte enciklopedije“ u tri dijela (1930-1935), od 1939. redovni je profesor i dekan Filološkog fakulteta, a od 1941. – rektor Univerziteta u Lavovu.

Učestvovao je na 1. kongresu slavista-filologa u Pragu (1929), Fonološkom kongresu u Pragu (1930), Međunarodnom lingvističkom kongresu u Ženevi (1931), Kongresu klasičnih slavenskih filologa (1931), a učestvovao je i u Praškom lingvističkom krugu, Ukrajinskom istorijsko-filološkom društvu u Pragu, u odjeljenju Ukrajinske akademije znanosti u Kijevu.

Umro je u Lavovu.

Ključne riječi: *Vasilije Simovič, ukrajinski jezik, ukrajinska književnost, pedagogija*

„Čovjek dobre volje“ tako je I. Franko nazvao Vasilija Simoviča, osobu koja mu je prva pružila podršku za vrijeme njegove teške bolesti (1908) te predložila da će objaviti njegovu knjigu. Uskoro je taj čovjek, tada profesor učiteljskoga sjemeništa u Černivcima, postao istaknuti naučnik.

Početak naučne i društvene djelatnosti V. Simoviča vezan je za mjesto Černivci. Kad je Bukovina pala pod vlast Rumunije, Simovič je morao emigrirati u Prag, ostao je bez posla jer su ga smijenili s dužnosti šefa katedre ukrajinskoga jezika i književnosti na univerzitetu u Černivcima (1921) (uskoro je rumunska vlada i zatvorila katedru ukrajinistike).

Sve do danas ime V. Simoviča bilo je gotovo zaboravljeno, a radovi malo poznati, iako imaju veliku naučnu i praktično-metodičku vrijednost.

Vasilije Simovič spada u plejadu naučnika čija imena u sovjetsko vrijeme uopšte nijesu bila popularna, čak je bilo bolje da se i prećute. Učitelja V. Simoviča, prof. S. Smalj-Stockog, tada su negativno spominjali (kao nacionalistu). A na Simovičevo ime moglo se naići tek u pojedinim naučnim monografijama. Stoga stotu godišnjicu naučnika 1980. g. u sovjetskoj Ukrajini nijesu svečano obilježili.

Što se danas zna o Vasiliju Simoviču, čovjeku, naučniku, pedagogu, koji je svojevremeno dostojno zastupao ukrajinistiku na evropskome nivou?

U desetoj svesku „Ukrajinske sovjetske enciklopedije“ (knjiga je izašla iz štampe 3 godine nakon spomenute godišnjice), objavljenom 1983. godine, naišli smo na vrlo šture podatke o V. Simoviču – ukrajinskom jezikoslovцу koji je diplomirao na univerzitetu u Černivcima, radio kao lektor, zatim kao urednik u Berlinu, Pragu, Lavovu, a u vremenu od 1939. do 1941. bio je redovni profesor na univerzitetu u Lavovu.

U članku za spomenutu Enciklopediju autorica, prof. Lukija Gumecka, navela je i niz radova V. Simoviča iz područja jezikoslovlja, npr. „Gramatiku ukrajinskoga jezika“, a objavila je i da je V. Simovič autor članaka o stvaralaštvu T. Ševčenka, Ivana Franka, O. Kobiljanske i drugih pisaca.

V. Simovič učestvovao je i na 1. kongresu slavista-filologa u Pragu, Fonološkom kongresu, Međunarodnom lingvističkom kongresu u Ženevi, Kongresu klasičnih slovenskih filologa, učestvovao je u Praškom lingvističkom krugu, Ukrajinskom istorijsko-filološkom društvu u Pragu u razredu Ukrajinske akademije nauka u Kijevu što, naravno, nije bilo spomenuto.

I taj slučaj netipičan je za ona vremena. U Enciklopediji je objavljen članak o „buržujskom“ književno-društvenom djelatniku – upravo tako su V. Simoviča tretirali u primjedbama u 12. svesku djela Lesje Ukrajinke iz 1979. godine. Ipak, vrijedi naglasiti da je već spomenuta politička ocjena rada V. Simoviča dopuštala autorima da barem navedu neke činjenice o tome naučniku i čitalac već dobija mogućnost da sam izvede zaključke o njegovoj ulozi u istraživanju stvaralaštva spomenute pjesnikinje: izdavač zbirke „Odjeci“, urednik „Prepiske Lesje Ukrajinke i Osipa Makoveja“ (Lavov, 1938), „autor uspomena o pjesnikinji“ itd.

Navedene podatke takođe možemo smatrati slučajnima, jer su 1978. g. u objavljenom „Ševčenkovem rječniku“ bili spomenuti i Ljubomir Simović – autor prijevoda pjesama T. Ševčenka na srpski jezik (autor je preveo 17 Ševčenkovih djela) i ruski pisac Konstantin Simonov koji je preveo samo jednu Ševčenkovu pjesmu, a na ime V. Simoviča nijesmo naišli. Tražili smo ga tamo zato što je svojevremeno Simovič bio vrlo zaslužan za štampanje Ševčenkovih djela, za popularizaciju njegova života i, naravno, za istraživanje jezika njegovih djela. Vrijedi naglasiti da u istoriji objavljivanja književnoga stvaralaštva T. Ševčenka, djelatnost V. Simoviča možemo smatrati posebno važnom, ona zaslužuje posebnu pažnju i vrlo je zanimljiva kao jedna od sadržajnih stranica njegovoga naučnog rada.

Kasnije, 1987. godine, već u drugom izdanju „Ukrajinskog sovjetskog enciklopedijskog rječnika“, spominju se dvojica Simoviča: Vasilije Ivanovič,

jezikoslovac, teoretičar književnosti i Roman Apolonovič, ukrajinski sovjetski kompozitor, profesor lavovske Visoke glazbene škole. No tamo nije navedeno da je Roman Simovič nećak Vasilija Simoviča, sin njegovog najstarijeg brata Apolona.

Tek poslije raspada Sovjetskog Saveza 1992. godine, u Lavovu je prvi put održan regionalni skup, posvećen uspomeni na Vasilija Simoviča (opšta tematika skupa bila je Razvoj ukrajinskog jezikoslovlja u Zapadnoj Ukrajini).

Neobična je bila sudbina V. Simoviča. Skoro cijeli život, osim u periodu od 1939. do 1941. godine, živio je i radio na prostorima koji su za sovjetsku istoriju uvijek bili nesigurni, nešto se o njima prećutkivalo, nešto se iskrivljavalo, nešto se žigosalo. V. Simoviča prećutkiivali su, jer je studirao u Stanislawu i Černivcima za vrijeme Austrougarske, radio je po logorima za zarobljene Ukrajinke u Njemačkoj i Austriji, a s tim zemljama Carska Rusija, kao što je poznato, bila je u ratu.

Poslije Prvog svjetskog rata bio je jedan od izaslanika Vojne Misije za zarobljene Ukrajinke u Njemačkoj sa sjedištem u Berlinu, ali je bila organizovana u Kijevu za vrijeme Hetmanske vlade te je radila u vrijeme Direktorija. Od 1923. g. profesor Simovič bio je jedan od najistaknutijih predstavnika ukrajinske nauke u azilu i fakultetski profesor. Radio je i živio u Pragu, a nekoliko godina bio je rektor Visoke pedagoške škole M. Dragomanov. Od 1933. do kraja života radio je u Lavovu. Bio je djelatnik u udruženju „Prosvjeta“, član „Naučnog udruženja Ševčenko“, urednik, profesor na univerzitetu.

Zanimljiv je odnos V. Simoviča prema politici. Bavio se njome samo onoliko koliko je, po njegovom mišljenju, obavezan baviti se pravi intelektualac. O tome kako je on shvatao političke obaveze, pisao je nekadašnji zarobljenik, kasnije pisac O. Korobec (Varavka) u djelu „Bilješke zarobljenika“ (Harkov, 1931): *Doktor i profesor Vasilije Simovič, 'Ujak Vasilije' – prekrasan, nježan karakter, marljiv, uporan u poslu. Kad se opraštao od svih zarobljenika u logoru, za vrijeme mog dolaska u Freistadt, dugo je molio svoje učenike da nikad, ni u kojim životnim situacijama, ne izbjegavaju ni najteži posao za veliku stvar – kulturno-nacionalni preporod ukrajinskoga naroda. Njegovo oproštajno predavanje vjerovatno nije ostalo samo u mom dubokom sjećanju za cijeli život.*

Kao što se vidi, nekih ličnih ciljeva u politici V. Simovič nije imao i u bilo kojim okolnostima djelovao je profesionalno, kao pedagog i naučnik. U radnoj knjižici Vasilija Simoviča, koju je dobio na fakultetu 4. novembra 1940. godine, piše da njegov profesorski staž iznosi više od 34 godine.

Od 1933. godine radio je u Lavovu, u udruženjima „Naučno društvo Ševčenko“ (predsjednik jezičke komisije) i „Prosvjeta“ („Просвіта“), kao urednik naučnopopularne literature, npr. časopisa „Život i Znanje“ („Життя і Знання“), đe je objavljivao jezične članke purističkoga karaktera, radio je i kao urednik odjeljenja „Ukrajina“ Ukrajinske opšte enciklopedije („Української Загальної Енциклопедії“), časopisa „U susret“ (Назустріч), „Sadašnjost i Budućnost“ („Сьогочасне й Минуле“), te radio na objavljivanju djela T. Ševčenka i I. Franka.

Na univerzitetu Ivana Franka u Lavovu, Vasilije Simovič najprije je radio kao redovni profesor, zatim kao šef katedre, a od 1940. godine bio je dekan Filološkog fakulteta. Posljednji upis u njegovoj radnoj knjižici je iz aprila 1941. godine: profesor V. Simovič dobio je zahvalnicu od rektora Univerziteta za posebno savjestan odnos prema svojim dužnostima. Godine 1941. bio je izabran za rektora univerziteta. Vlast se mijenjala, ali predavati mladoj generaciji uvijek je bilo potrebno. V. Simovič uvijek je bio spreman za taj posao.

O ranije spomenutoj važnoj osobini karaktera V. Simoviča precizan sud izrekao je jedan od njegovih najistaknutijih učenika, poznati ukrajinski jezikoslovac, akademik, dobitnik Ševčenkove nagrade, J. Ševeljov: *Nalazio je zadovoljstvo u odgoju ljudskih duša, u kontaktima s različitim ljudima koji su dolazili kod njega studirati i čiji je pogled na svijet mogao formirati i mijenjati.*

Naučni radovi V. Simoviča na području ukrajinske antroponimije, morfologije ukrajinskog jezika i fonetike odlikuju se uvjerljivom istorijskom retrospektivom, širokom uporednom analizom slovenskih jezika (čak na nivou dijalekata), te izvanrednom savjesnošću u odnosu na razmišljanja svojih pretходnika.

Početak njegove jezikoslovne djelatnosti vezan je za prve decenije XX vijeka, u vrijeme prije Prvog svjetskog rata (do avgusta 1914). U to vrijeme u Černivcima objavljeni su priručnici za gimnazije na ukrajinskom jeziku, dvojezični rječnici, u čijem priređivanju je mladi Simovič aktivno učestvovao. Npr. 1911. godine objavljena je knjiga „Didaktika. Dopunjena osnovama logike“ S. Kanjuka, za koju je Simovič napravio rječnik psihološke, logičke te didaktičke terminologije. Iz toga slijedi da je Simovič bio spreman postati leksikolog, autor rječnika naučne terminologije, a bez njih je teško predstaviti bilo koji razvijeni jezik. Čak u naše vrijeme, početkom 90-ih godina XX vijeka, ošetili smo da nam nedostaje ukrajinska naučna terminologija, ali je Simovičev rad na tome području prekinuo početak Prvog svjetskog rata. Važno je spomenuti da se naučnim radom Simovič počeo opet baviti tek u drugoj polovini 20-ih godina, kada je radio kao profesor na ukrajinskoj Visokoj pedagoškoj školi M. Dragomanov u Pragu.

Krug naučnih interesa V. Simoviča dovoljno je širok: istraživanje gramatike staroslovenskoga jezika, povijesni radovi iz ukrajinskoga jezika i dijalektologije, pitanja savremenoga ukrajinskog jezika. Simoviča je najviše zanimala morfologija ukrajinskoga jezika iz istorijske perspektive ili sa strukturno-funkcionalnoga gledišta¹.

Članak „Ukrajinske imenice muškog roda na *-o* u povijesnom razvoju i pregledu“ posvećen je zakonomjernostima široke upotrebe u ukrajinskom jeziku (na tlu drugih slovenskih jezika) imenica muškog roda na *-o* koje su i sada produktivne, na istorijskom, strukturnom i funkcionalnom nivou. Pojavljivanje tih imenica u ukrajinskom jeziku V. Simovič povezuje s adaptacijom hrišćanskih vlastitih imena u kojima su se, s nestankom poluglasa u slabom položaju, pojavili za izgovor teški suglasnički skupovi. Ta teškoća u izgovoru nestala je s pojavljivanjem samoglasnika *-o*, što je prouzrokovalo asocijativno zbližavanje vlastitih imena na *-ko* s opštim imenicama na *-ko*, *-енко*, *-исько*, *-ло*, *-но*, koje su imale izrazito značenje umanjeno – deminutiva. To funkcionalno zbližavanje stvorilo je mogućnost iskorištavanja emocionalno obilježanih sufiksa srednjega roda za tvorbu velikoga broja deminutivnih i pejorativnih oblika vlastitih imena, a s vremenom – nadimaka i prezimena.

Kao rezultat duboke tvorbene, morfološke analize imamo dovoljno uvjerljivu verziju pojavljivanja i širenja u jeziku opštih imenica muškog roda na *-o*, kao i jedan od najrasprostranjenijih tvorbenih tipova ukrajinskih prezimena.

Od velikog interesa su i istraživanja V. Simoviča na području onomastike. U članku „Istorijski razvoj ukrajinskih imena odmila te augmentativa vlastitih muških imena s posebnim osvrtom na nekorisne sufikse“ („Історичний розвиток українських здрібнених та згрубілих хресних чоловічих імен із окремішньою увагою на зазмерлі суфікси“), autor navodi deminutivne sufikse (*-ko*, *-но*, *-я*, *-ьо*, *-енко*, *-еня*, *-ош*, *-аш*) te augmentativne (*-ище*, *-исько*, *-ан*, *-ун*, *-ак*, *-ай*, *-уп*, *-ур* i dr.), koji su u različitim razdobljima funkcioniranja ukrajinskoga jezika imali različitu tvorbeni produktivnost. U savremenom je jeziku sva navedena „građa“ (naziv V. Simoviča je „tvorivo“) „nekorisna, nepostojeća“, ali se može naći u velikom broju savremenih ukrajinskih prezimena.

¹ Videti radove: Ukrajinske imenice muškog roda na *-o* u povijesnom razvoju i pregledu (Українські йменники чоловічого роду на *-o* в історичному розвитку й освітленні), 1929, Ukrajinsko „što“ (Українське „що“), 1928, O morfologiji ukrajinskih pridjeva (До морфології українських прикметників, 1933, O slušnom ukrajinskom „L“ (Про поголосне українське „Л“, 1937.

Tako je V. Simovič našao pristup etimologizaciji niza savremenih ukrajinskih prezimena i on može biti koristan savremenim istraživačima antroponimije.

U radu „Ukrajinska muška vlastita imena na -но“ („Українські чоловічі ймення осіб на -но“) naučnik piše da pojavljivanje vlastitih imena toga tipa nije vezano uz fonetske zakonitosti ukrajinskoga jezika. Slični oblici postoje i u drugim slovenskim jezicima. Tvorbena analiza savremenih književnih oblika na -но te njihovih dijalektalnih pojava u ukrajinskom jeziku omogućila je Simoviču da dođe do zaključka da je početno značenje sufiksa -но, koji je tvorio imenice srednjega roda od pridjevskih, imenskih i glagolskih osnova, bilo karakteristika, oznaka, zanimanje. Baš za tu funkcionalnu posebnost bila je vezana upotreba toga sufiksa u različitim oblicima vlastitih imena, a s vremenom – za tvorbu samostalnoga formanta -хноу, koji danas pratimo u nizu ukrajinskih prezimena tipa: *Мухно, Дахно, Сахно*.

Radovi V. Simoviča na području onomastike primjer su kvalitetne istorijske i etimološke analize jezičkih pojava. Bio je jedan od prvih ukrajinskih jezikoslovaca koji je istražio vlastita imena upravo s lingvističkoga aspekta. Sam V. Simovič veoma skromno piše o svojim onomastičkim radovima: *Oni mogu biti neki, iako vrlo mali, doprinos u povijesti ukrajinske onomastike i neki doprinos povijesti naše tvorbe riječi – područjima u našem jezikoslovlju još nedovoljno obrađenima*.

Istraživanja iz ukrajinske antroponimije, koja je sprovodio V. Simovič, predstavljaju dobar temelj za veliki broj savremenih istraživača. Nažalost, u većini njihovih radova nalazimo samo ime istraživača (I. D. Suhomlin, J. K. Redko – spominju ime, ali ne spominju radove istraživača). Radove V. Simoviča temeljnije su iskoristili P. P. Čučka i K. K. Gumecka, koji su u svojim radovima koristili činjenice koje je Simovič otkrio, te su njegove članke uveli u popis literature u svojim monografijama. Godine 1968. članak V. Simoviča „Ukrajinska muška vlastita imena na -но“ bio je uveden u popis bibliografije ukrajinske onomastičke komisije². Time se ukrajinskim sovjetskim jezikoslovcima ograničava iskorišćavanje njegovih radova na području ukrajinske istorijske antroponimije. Ne spominje se njegovo ime ni u monografiji „Ukrajinska istorijska leksikologija“ (grupa autora, 1980), ni u radu „Ukrajinska antroponimija XVI v. Muška imena“ (R.N. Kerst, 1984.).

Previše kategoričnim, u vezi s navedenim, možemo smatrati zaključak M. L. Hudaša u njegovoj zanimljivoj monografiji „Iz povijesti ukrajinske antroponimije“ 1977, da 30-ih godina u *ukrajinskoj antroponimiji, i ne samo u ukrajinskoj, nema zanimljivih znanstvenih istraživanja*. Baš u to vrijeme objavljeni su ranije navedeni članci V. Simoviča.

² Повідомлення української ономастичної комісії (Вип. 5. – К., 1968).

Onomastičke radove ukrajinskoga jezikoslovca aktivno koriste ruski jezikoslovci O. V. Superanskaja, A. I. Tolkačov, rumunski onomastičar D. Bogdan.

Kao jezikoslovac Vasilije Simović kombinovao je tradicionalan pristup jeziku kao manifestaciju duhovnosti naroda s idejama strukturalizma (Praške škole). Bavio se i pitanjima fonologije, istorije pravopisa te jezikoslovlja. U vezi s navedenim problemima objavio je radove: „O jezičnim temama“ – 1924, „Latinica za našu bibliografiju“ – 1927, „Ukrajinsko što“ – 1928, „Ukrajinske imenice muškog roda na –o u istorijskom razvoju i pregledu“ – 1929, „Pokušaji prijevoda Svetog Pisma u djelima Giljatovskog“ – 1930, „Gramatika slavo-rutena M. Lučkaja“ – 1931, „Po pitanju o,e u ukrajinskom jeziku“, „Hrestomatija i spomenici starog ukrajinskog jezika“ – 1932, „Josip Jireček i ukrajinski jezik“ – 1933, „Maternji jezik i intelektualni razvoj djeteta“ – 1934, „Je li ukrajinsko nenaglašeno e posebni fonem?“ – 1937, „Problem harmonije slogova“ – 1938, „Stjepan Smalj-Stocki kao školski djelatnik i pedagog“ – 1939.³

Posebno je V. Simovića zanimao ukrajinski pravopis. Osim već navedenoga rada „Latinica za našu bibliografiju“ tim problemima autor je posvetio članke „Pravopisni sistemi M. Dragomanova“ i „Kuliševi pravopisi“. Profesor i naučnik V. Simović shvatio je da o pitanju pravopisa može odlučivati samo nauka, ali naučnost pravopisa ne smije ometati njegovo razumijevanje i on mora biti dostupan i razumljiv svim govornicima jezika.

Problemima uspostavljanja savremenoga ukrajinskog jezika posvećena je monografija „O jezičkim temama“, u kojoj je autor razmotrio pravopis riječi stranoga porijekla, prijevod na ukrajinski jezik različitih prijedložnih konstrukcija, odnosnih rečenica, glagolskih pridjeva radnih, ustaljenih izraza karakterističnih za službeni jezik itd.

V. Simović bio je najistaknutiji ukrajinski fonolog koji je vješto spojio strukturalističke ideje s pristupom W. von Humbolta i O. O. Potebnje prema jeziku kao izrazu duhovnosti naroda. To se naročito vidi u već spomenutom članku „Materinji jezik i intelektualni razvoj deteta“. Istraživanje toga problema veoma je aktuelno u savremenoj sociolingvistici. Navešćemo neke zanimljive misli autora: „Za dijete postoji taj jezik na kojem ono misli, podloga je da u njemu izrastaju neprestano novi utisci, u njemu [jeziku] ono shvata

³ „На теми мови“, „Латинка для нашої бібліографії“, „Українське що“, „Українські іменники чоловічого роду на — о в історичному розвитку і освітленні“, „Спроби перекладу Святого Письма у творах Галятівського“, „Грамматика славо-рутена М. Лучкая“, „До питання о, е в українській мові“, „Хрестоматія і пам'ятки старої української мови“, „Йосиф Іречек і українська мова“, „Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини“, „Чи українське ненаголошене е – окрема фонема?“, „Проблема гармонії складів“, „Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог“.

svaku za njega najznačajniju misao, dodajući u tu jezičku građevinu, iako nije velika, uvijek nove i nove sporedne zgrade (...) škola s tuđim jezikom obuke priprema nepismene pismene(...) Nepismene u smislu sasvim nerazvijene duhovno - mada znaju pisati, pismene – a ne školovane“.

Prošlo je više od sedamdeset pet godina od vremena kada je V. Simovič objavio svoj rad, ali i savremene jezikoslovce zanimaju problemi veze poučavanja na maternjem jeziku i razvoja intelektualnih sposobnosti djeteta.

Neodvojiv dio jezikoslovne baštine V. Simoviča čine brojni udžbenici i priručnici iz ukrajinskoga jezika. Od 1916. g. naučnik je gotovo svake godine štampao različite priručnike: „Pouk za korektore“ – 1916, „Kratki ukrajinski pravopis“ – 1917, „Kako postati pismen na ukrajinskom“ – 1919, de ima podataka iz područja ukrajinskog pravogovora, pravopisa, morfologije, sintakse. Priručnici su imali svrhu da omoguće brzo učenje jezika. Godine 1918. objavljeno je prvo izdanje „Gramatike ukrajinskog jezika“, a drugo – 1919. Te gramatike isticale su se time što su bile dostupne širokim slojevima ukrajinskog društva. A već spomenutu „Praktičnu gramatiku ukrajinskog jezika“ visoko su ocijenili J. Timčenko, V. Dorošenko i dr. V. Simovič bio je urednik „Ukrajinskog jezičnog savjetnika“ profesora O. Sinjavskog, objavljenog 1922. g. u Harkovu-Berlinu-Njujorku. Dvadeset pet hiljada primjeraka priručnika za svoje potrebe naručio je Narodni komisarijat obrazovanja Ukrajinske SSR.

Ono što je naučnik pisao o proučavanju gramatike u školi vrijedi i danas spomenuti i iskoristiti u praksi: *Gramatika je u školi postala najomraženiji predmet zbog toga što treba učiti napamet gramatička pravila (...) učenje pravila napamet je nasilje nad ljudskim umom. Posebno je štetan pristup proučavanju maternjeg jezika.* Simovič je smatrao da je gramatika potrebna radi shvatanja jezičke građe koju govornik koristi, polazeći od jezičnog ošućaja. Zato školsko poučavanje jezika mora otkrivati zakonitosti njegovog funkcioniranja u djelima lijepe književnosti, u zakonicima, naučnim radovima itd. Upravo takav način nastave nauči osobu da jasno i pravilno iznositi svoje misli i da komunicira.

Kao popularizator ukrajinske književnosti V. Simovič objavio je niz knjiga T. Ševčenka („Kobzar s komentarom“, Leipzig, 1921), Lesje Ukrajinke (već smo ranije spomenuli). Vrijedi napomenuti da je on jedan od prvih istraživača jezika djela T. Ševčenka, P. Kuliša, J. Fedkoviča i dr.

Važnu ulogu naučnik je imao u objavljivanju djela I. Franka i to zaslužuje posebnu pažnju. Objavio je njegovu prozu „Zahar Berkut“ („Захар Беркут“), „Unakrsne staze“ („Перехресні стежки“) i brošure. Ali najveći utisak na čitaoce i danas ima Simovičevo izdanje pjesama Ivana Franka, koje vrijedi detaljnije objasniti.

Ivan Franko „Iz gora i dolina“: Zbirka pjesničkih djela od 1873. do 1893. godine. U dodatku „Uvenulo lišće“ i „Velike obljetnice“: Kijev, Leipzig: Українська накладня, 1920, str. 720.⁴

To izdanje nije jednostavna reprodukcija sadržaja i strukture istoimenog prethodnog zbornika. Pred nama je specifičan korpus građanske i intimne lirike i epova, konglomerat epohalnih zbirki I. Franka iz XIX v. „Iz gora i dolina“ te „Uvenulo lišće“ i nekih pjesama od društvenog značaja („Nije još vrijeme“, „Velike obljetnice“ ili zabranjene pjesme iz ciklusa „Židovske melodije“ itd.).

Knjiga je opsežna, ima više od 700 stranica, pisana je u pravom nacionalnom duhu, te je više godina za čitatelje bila veoma važna kao ilegalna književnost. Prikazivala je pravi lik pjesnika koji nije falsificiran komunističkom vladom, pjesnika-glasnogovornika ne samo socijalnih, već i nacionalnih ideja.

Značaj editorske prakse nijesu izgubili ni principi izdavanja posmrtna baštine pisaca, koje je savjesno obradio u predgovoru „Od izdavača“ i potpisao svojim imenom – V. Simovič. Oni su, uz maksimalno poštovanje autorske volje, orijentisani na posljednje intravitalne publikacije tekstova pisca. Kratke primjedbe urednika, objašnjenje nerazumljivih riječi ili zaboravljenih realija, mala tabela „Pokušaj kronološkog aranžmana u zbirkama pjesama Ivana Franka 1873–1893.“ i njihov abecedni indeks – sve navedeno povećava vrijednost izdanja.

Najvredniji u toj knjizi je popratni članak Vasilija Vernivolje (pseudonim urednika Simoviča) „Ivan Franko. Bibliografski esej“. Žanr životopisa protumačen je široko: to su i razdoblja životnoga i stvaralačkoga puta pisca, a istovremeno i razvoj društvene svijesti toga vremena. Naučni rad, objavljen na 75 stranica velikog formata, zajedno s brošurama Mihajla Voznjaka, spada u uspješne pokušaje odgovora na postavljene probleme. U radu je sintetički oslikana kontura Frankovog lika, provedena kratka analiza svih sfera njegove djelatnosti i velikog broja djela.

U vezi s formiranjem svijetonazora Ivana Franka naglasak je stavljen na poseban doprinos Mihajla Dragomanova. A socijalizam Ivana Franka V. Simovič karakteriše riječima pjesnika iz predgovora zborniku „Moj Smaragd“ (u zbirci sabranih djela I. Franka u 50 knjiga, te su riječi pjesnika ispuštene). To je iskreno ljudski, humanističko-etički socijalizam, dalek od mržnje, klase borbe, dogmatizma, denacionalizacije.

⁴ „Іван Франко. З вершин і низин: Збірник поетичних творів 1873–1893. У додатку „Зів’яле листя“ й „Великі роковини“. – Київ; Ляйпціг: Українська накладня, (1920). 720 с.

Do danas nije do kraja istraženo pitanje „Franko i društvo njegova doba“. Zato u Simovićevoj interpretaciji to dobija značaj, jer je shvatanje savremenika-svjedoka, koji je dobro poznao, npr. raspoloženje tadašnje mlade generacije. Ako je npr. starija generacija uživala u „Gospodskim vicevima“ Franka, onda je najmlađa uživala u pjesmama iz 1880. g. ili sadržajno bliskima njima. Za gimnazijalce zabranjena zbirka „Iz gora i dolina“, tom svojom zabranom još više je privlačila mlade ljude kojima su imponirale nove ideje, iskrenost i energija mladosti: „Iz tih pjesama izlazi vječito mlad duh pjesnika, vječita mladost i njezino bolje shvatanje života“. Da je Ivan Franko, naravno, zahvaljujući i toj zbirci, postao mladima čak bliži, nego T. Ševčenko, V. Simovič objašnjava time da mladi, koji su imali pristup djelima Franka, nijesu mogli pročitati cijelog Ševčenka, jer u ono vrijeme nijesu imali na raspolaganju Kobzara, štampanog bez intervencija cenzure.

U prvom razdoblju stvaralaštva Franko je bio u određenoj konfrontaciji sa starijom generacijom društva, ali je vrlo brzo počeo uticati na čitaoce bez obzira na njihove godine. Konačno je doživio vrijeme *da ponosno gleda u to kako se pod uticajem njegovih misli kod ljudi iz pupoljka razvija čaroban cvijet građanske i nacionalne samosvijesti*. A za narod, zaključuje životopisac V. Simovič, to je bilo malo *svjedočanstvo nacionalno-političke zrelosti: naučio je cijeniti svoje učitelje-odgojitelje*.

Zanimljivo je i to da temeljne misli i zaključke Simovićevoga rada možemo i danas gotovo potpuno shvatiti i prihvatiti, što svjedoči o tome da je bio pravi naučno-objektivni pristup istraživanju kulturne baštine.

Ipak, sad možemo smatrati spornim u ono vrijeme opšteprihvaćeno mišljenje da su kod I. Franka priče najbolji dio njegove baštine, nešto su mu slabije pripovijesti, a najslabije su drame.⁵ Vrijedi razmisliti i u vezi sa Simovićevom ocjenom Frankove pjesme „Idila“, koju on smatra *jednom od najljepših u ukrajinskoj književnosti*⁶. Moguće je da je tu zastupljena visoka alegorija, konkretizovana u liku dece, intimnija, toplija, nego u nekim programsko-simboličnim pjesmama I. Franka.

Vrijedi spomenuti i objavljivanje Simovićevih radova posljednjih godina. Većina je objavljena u jednom izdanju iz 2005. godine.⁷

⁵ Денисюк І. Василь Сімович . видавець поезії Івана Франка та його біограф // <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Philol/www/personalii.php>

⁶ Isto.

⁷ Василь Сімович. Мовознавство. Чернівці: Видавництво Книги – XXI, 2005. – 520 с.; Василь Сімовичу Літературознавство. Культура. Чернівці: Видавництво Книги – XXI, 2005. – 904 с.;

Radovi Vasilija Simoviča u dvije knjige, objavljeni u Černivcima 2005. godine.

Prva knjiga radova profesora Vasilija Simoviča sastoji se od jezikoslovnih članaka i fragmenata iz monografija koji su bili napisani u različitim razdobljima naučnikova života i koji su do danas ostali malo poznati širokim krugovima ukrajinskoga društva. Kako pišu autori predgovora spomenutog izdanja, u istoriju ukrajinskog jezikoslovlja V. Simovič ušao je najprije kao autor „Praktične gramatike ukrajinskoga jezika“, štampane u Rastattu (Njemačka). Drugo izdanje te gramatike štampano je u Berlinu pod nazivom „Gramatika ukrajinskog jezika za samostalno učenje i pomoć u školi“ („Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці“), koje je tada bilo najopširnije i najuglednije ukrajinsko izdanje, koje je uticalo na književnu normu toga vremena.

Knjiga ima više od 40 članaka koji su štampani u različitim izdanjima u periodu od 1904. do 1942. g. Prvi put su objavljeni u jednoj knjizi. Članci su razvrstani po temama. Prvi dio je posvećen ukrajinskome jeziku i pravopisu, drugi – kulturi jezika, treći – jeziku ukrajinskih pisaca, četvrti – istoriji jezikoslovlja, personalijama i recenzijama. U dodatku su članci ukrajinskih naučnika i djelatnika o V. Simoviču i članovima njegove porodice J. Ševljova, Svjatoslava Gordinskog, Marije Jasenicke, Ane-Galje Gorbač, Olekse Gorbača, kao i dokumenti, slike itd.

Druga knjiga posvećena je radovima iz teorije književnosti, kulturološkim memoarima, štampanim u periodu od 1900. do 1943. Članci sadrže važne podatke o stvaralaštvu T. Ševčenka. L. Ukrajinke, Osipa Makoveja, Mihajla Kocjubinskog, Olge Kobiljanske i dr. Predgovori i komentari izdanjima njihovih djela, čiji je urednik bio V. Simovič, zorno predočavaju široki temelj književnoga i kulturnoga pokreta u Zapadnoj Ukrajini u prvoj polovini XX v. Od velike kulturne i istraživačke važnosti su uspomene V. Simoviča o kulturnoj i prosvjetnoj djelatnosti ukrajinskih intelektualaca u godinama Prvog svjetskog rata i emigracije.

Članci su razvrstani po temama. Prvi dio posvećen je stvaralaštvu Tarasa Ševčenka, drugi – Ivana Franka, treći – Olge Kobiljanske. Zanimljiv

je četvrti dio knjige „Od Molijera do Irine Viljde, de ima članaka i recenzija posvećenih stvaralaštvu J. B. Molijera, B. Grinčenka, B. Lepkog, I. Nečuja-Levickog, M. Kropivnickog, I. Tobileviča, O. Makoveja i niza drugih pisaca. Peti dio čine članci iz istorije, kulture, društvenog života. Vrijedi spomenuti da u tome dijelu ima članka o djelatnosti reformatora srpskog jezika Vuka Karadžića. Šesti dio knjige posvećen je kulturnom životu Bukovine krajem XIX i početkom XX vijeka, a sedmi – kulturno-prosvjetnom radu za vrijeme Prvog svjetskog rata.

Značajna je i izložba „Jezikoslovac, pedagog, izdavač Vasilije Simovič“ koja je bila organizirana u martu 2010. u Ternopilju, povodom 130-godišnjice toga naučnika. U ekspoziciji bila su predstavljena Simovičeva djela objavljena u Ukrajini i inostranstvu, kao i radovi posvećeni životu i putu u nauku toga istaknutoga jezikoslovca.

Zaključak

Vasilije Simovič spada u generaciju ukrajinskih naučnika, čija se djelatnost odvijala u vrijeme velikih društveno-istorijskih promjena u životu ukrajinskoga naroda. Kao što vidimo, u naše vrijeme baština istaknutoga ukrajinskog naučnika, kulturnoga i društvenoga djelatnika konačno je postala dostupna širokim krugovima ukrajinskih intelektualaca. Sada je ona veoma važan izvor za istraživanje istorije ukrajinskoga jezikoslovlja, teorije književnosti, izdavačke djelatnosti, nacionalno-kulturnog preporoda Ukrajinaca Bukovine, Galicije i drugih dijelova Ukrajine krajem XIX i početkom XX v.

*Tantum scimus, quantum memoria tenēmus*⁸ – kaže latinska poslovice. Veoma je važno da mlade generacije imaju priliku da upoznaju bogatu naučnu baštinu prošlosti, što nijesu bili u mogućnosti učiniti njihovi roditelji zbog specifičnoga pogleda Vlade na određene ličnosti koje su bitne za istoriju i kulturu Ukrajine. Djelatnost V. Simoviča, naučnika i pedagoga, znatno je doprinijela razvoju ukrajinskoga jezikoslovlja, književnosti te izdavačke djelatnosti. Ime toga čovjeka dostojno je da produži plejadu danas priznatih naučnika, kao što su: A. Krimski, V. Gancov, J. Timčenko. O. Sinjavski i dr.

Literatura

- Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880-1944): Життєписно-бібліографічний нарис. — Львів, 1995. — 178 с.
- Бубній П. Мовознавець В. Сімович: Штрихи до біографії // Тернопілля'95:
- Регіон. зб. — Тернопіль, 1995. — С. 625-627.

⁸ Koliko znamo, toliko pamtimo

- Василь Сімович (1880-1944) — педагог, мовознавець, редактор, видавець,
- організатор науки // Визначні постаті Тернопілля: Біогр. зб. / Уклад.: О. Бенч, В. Троян. — К., 2003. — С. 175-176.
- Василь Сімович (1880-1944) // Історично-мемуарний збірник Чортківської
- округи. — Нью-Йорк; Торонто, 1974. — С. 45.
- Сімович Василь (1880-1944) // Нарис історії «Просвіти». — Львів; Краків;
- Париж, 1993. — С. 164.
- Бубній П., Ониськів М. Дійсний член НТШ Василь Сімович // Тернопіль:
- Тернопільщина літературна. — Тернопіль, 1991. — Дод. № 4. — Вип. 2. — Ч. — С. 42. Денисюк І. Василь Сімович . видавець поезії Івана Франка та його біограф // <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Philol/www/personalii.php>
- Долинюк О. Тарас Шевченко в інтерпретації Василя Сімовича // Дзвін. —
- 2000. — № 3. — С. 148-151. — Бібліогр.: С. 151.
- Ковалів П. Василь Сімович. Вінніпег, 1953. — 132 с.
- Когут Т. Василь Сімович: учений, громадський діяч, педагог // Рідна
- школа. — 2000. — № 3. — С. 77-78.
- Ониськів М. Володимир Винниченко — Василеві Сімовичу // Вільне життя. —
- 2000. — 1 серп.
- Тарновецька Л.О. Мовознавча спадщина В. Сімовича і сучасність // <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine41-13.pdf>
- Shevelov G.I. VasyI' Simovich and his work // Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті. Т. 1. Оттава, 1981. С.2-8.
- <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
- <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/7290a3678d0a7ecc/>
- <http://www.movahistory.org.ua/wiki>
- <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3148>
- http://www.library.te.ua/library_news/2010_rik2010/2010news8/

- http://www.books-xxi.com.ua/index.php?page=shop.product_details&flypage=shop.flypage&product_id=49&category_id=17&manufacturer_id=34&option=com_virtuemart&Itemid=26&vmchk=1
- http://lib.ndu.edu.ua/CGI/irbis64r_91_opac/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=IBIS

Ljudmila VASILJEVA

MAGISTRI NOBIS SUNT HONORANDI: VASILIJE (VASILJ) SIMOVIČ: SCIENTIST, SOCIAL WORKER, AND PROFESSOR

Vasilije Simovič (Василь Сімович, alias – Верниволя В., Сімартич, Васаген; cryptonym – В. С., Вв., В-я., В., Сім-ич;), 9/03/1880 – 13/03/1944, according to a family tradition, a descendant of Montenegrin family Simović which, at the time of bishop Vasilije Petrović Njegoš, moved to Galicia.

Vasilije Simovič is the youngest son of the family of Ivan Simovič, a school director from the Ternopil region. He graduated from the University in Chernivtsi in 1904. From his student days, he dealt with the social activity, and collaborated with the Ukrainian Revolutionary Party. In 1920 he published the Practical Grammar of the Ukrainian language. From 1920 to 1933 he taught at the Ukrainian Pedagogical University “M. Dragomanov” in Prague; from 1926 to 1930 he was the Rector of the University; he participated in the Prague Linguistic Circle. He is one of the editors of the Ukrainian General Encyclopedia in three parts (1930-1935); as of 1939 a professor and the dean of the Faculty of Philology; as of 1941 – the Rector of the Lviv University.

He died in Lviv.

Key words: *Vasilije Simovič, Ukrainian language, Ukrainian literature, Pedagogy*

UDK 811.163.4'373.2:929 Pulević V.

Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost

adnancirgic@t-com.me

DOPRINOS VUKIĆA PULEVIĆA CRNOGORSKOJ ONOMASTICI

Autor ukazuje na značaj onomastičkih izučavanja Vukića Pulevića, koji je svojim studijama dao doprinos afirmaciji crnogorskoga jezika. Naročito je značajna leksikografska monografija (u koautorstvu s Novicom Samardžićem) o fitonimima i zoonimima u crnogorskoj toponimiji i posebno studija o suglasnicima *ś* i *ž*, koja je takođe nastala na osnovu toponomastičkih ispitivanja. Te dvije studije su se u aktuelnome trenutku crnogorske jezičke kodifikacije ispriječile nastojanju pojedinih lingvista da isključe pomenute glasove iz crnogorskoga standardnog jezika. Kad su u pitanju onomastički radovi Vukića Pulevića, posebno je značajna činjenica da je metodologiju karakterističnu za prirodne nauke, kojima on primarno pripada, primijenio na sasvim drugu oblast – lingvistiku ili, preciznije, onomastiku – koje nerijetko pate od olakoga zaključivanja bez čvrste argumentacije. Bez namjere da ovom prilikom ukazujemo pojedinačno na sve probleme koje je otvorio ili riješio Vukić Pulević, osvrnućemo se na značajnije segmente njegova onomastičkoga rada.

Ključne riječi: *Vukić Pulević, crnogorski jezik, onomastika, montenegristika*

Crna Gora donedavno nije imala naučne i kulturne institucije koje bi se bavile fundamentalnim pitanjima montenegristike (u najširem značenju te riječi). U njoj su fakulteti i akademije osnovani u vrijeme kad su univerzitetski centri i akademije bliskih nam naroda iz bivše SFRJ već stajali na čvrstim nogama. Stoga se crnogorski kadar školovao izvan Crne Gore, đe je zatim nastavljao i svoju naučnu i kulturnu djelatnost, budući da im Crna Gora nije pružala mogućnosti ni približne onima iz okruženja. Takvo je stanje imalo izrazito negativne posljedice jer su svi važniji projekti izučavanja crnogorske

prošlosti, nauke i kulture bili rukovođeni iz centara sa strane, mahom iz Beograda, odakle su poticale inicijative za unifikaciju Crne Gore u tzv. širi srpski jezički i kulturni region. Proces unifikacije umnogome je podržavan upravo od strane brojnih afirmisanih i talentovanih crnogorskih naučnih kadrova koji su svoj život i rad vezali za beogradsku sredinu. Takva politika nastavljena je i u Crnoj Gori kad su se u njoj počeli osnivati univerzitetski i akademski centri, a njene posljedice primjetne su i danas. Čini se da je stepen školovanja crnogorskih kadrova često bio proporcionalan njihovom odnarođivanju od Crne Gore.

Ipak, među crnogorskim naučnim i kulturnim radnicima bilo je i takvih koji su svoj život i rad vezali za Crnu Goru iako im ona nije mogla pružiti afirmaciju koju bi imali u okruženju. Svi su oni bili uglavnom vezani za ideju i pokret crnogorske kulturne i državne nezavisnosti. Kad su u pitanju posljednje decenije XX vijeka, tu nezaobilazno spadaju trojica univerzitetskih profesora, predstavnika različitih struka. Pomenimo ih po starini: Dragoje Živković, istoričar; Vojislav P. Nikčević, jezikoslovac i književni povjesničar; Vukić Pulević, botaničar i onomastičar.

O nezavidnome stanju u crnogorskome jezikoslovlju dovoljno govori činjenica da predstavnik sasvim druge struke – botanike, uz to već odavno afirmisan na evropskome nivou, preagne u jezička ispitivanja. Kao plod tih ispitivanja nastalo je devet autorskih studija Vukića Pulevića i tri koautorske – s Marijom Vugdelić i s Novicom Samardžićem. Njegovo kapitalno djelo iz oblasti onomastike svakako je leksikografska monografija *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* u koautorstvu s Novicom Samardžićem. Navedimo ih hronološkim redom:

1. Pulević, Vukić: „Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Jezici kao kulturni identiteti*, Crnogorski PEN centar, Podgorica 1998, str. 127-136.
2. Pulević, Vukić: „Fitonimi siljevina i silj u toponimiji Crne Gore“, *Doclea*, br. 3, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2001, str. 127-135.
3. Pulević, Vukić & Vugdelić, Marija: „Yew (*Taxus baccata* L.) in flora and toponymy of Montenegro“, *Razprave* IV. razreda SAZU, XLII-2, Sl. 1, Ljubljana 2001, str. 187-196.
4. Pulević, Vukić: „Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore“, *Doclea*, br. 4, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003, str. 227-245.
5. Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: „Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji“, *Doclea*, br. 4, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003, str. 173-188. Studija je kasnije dopunjena s ne-

- koliko toponima i legendi i objavljena u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2008, str. 41-60.
6. Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003.
7. Pulević, Vukić: „O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom *Srpskom rječniku*“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Vuk Karadžić i Crnogorci*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2005, str. 77-122.
8. Pulević, Vukić: „Glasovi *š* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Cetinje 2005, str. 123-140. Zbog posebnoga značaja te studije u procesu crnogorske jezičke kodifikacije te usljed činjenice da je zbornik u kojemu je štampana već rasprodat, studija je preštampana u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2008, str. 75-93.
9. Pulević, Vukić: „Osvrt na probleme crnogorske fitonimije“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2009, str. 65-80.
10. Pulević, Vukić: „Degradacija vegetacije u toponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2009, str. 69-84.
11. Pulević, Vukić: „Prva dopuna fitotoponimiji i zootoponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2010, str. 537-597.
12. Pulević, Vukić: „Građa za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 6, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2010, str. 487-578.
13. Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: „Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore“, Zbornik radova *Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 333-352.

U radu *Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji* Vukić Pulević ukazuje na značaj toponomastike u izučavanju jezičkih problema, naročito značaj fitotoponima i zootoponima u biogeografiji. Tako se npr. na osnovu toponima tipa *Laništa*, *Lanjeno polje*, *Konopljišta* i sl. može saznati da su se u Crnoj Gori nekad uzgajale te tekstilne biljke. Iznoseći neke tipične crnogorske fitonime i zoonime koji su ušli u toponomastiku, on zaključuje da se teritorija koju pokriva većina biljaka koje izučava poklapa s arealom toponima u čijoj se osnovi njihovi fitonimi nalaze. Međutim, Pulević navodi i

slučajeve u kojima je teritorija koju pokrivaju toponimi s fitonimskom osnovom nerijetko mnogo šira od one na kojoj su zabilježene biljne vrste koje se tim fitonimima imenuju. Autor navodi primjer biljke *Allium ursinum*, koja se u narodu imenuje kao *srijemuša*, *crijemuša*, *međedi luk*, a u literaturi je zabilježen samo jedan lokalitet u Crnoj Gori na kojemu ona raste. Nasuprot tome, zna se za 12 toponima koji u osnovi imaju neko od tih narodnih imenovanja. Time se otvara problem koji je za lingviste nerješiv egzaktnim putem. No, saradnja između predstavnika različitih struka donosi odgovor i na takva, nazgled složena pitanja. Stoga on u svojim radovima nerijetko insistira na multidisciplinarnim izučavanjima. Iako je pomenuti problem za lingviste nerješiv, Puleviću je kao izvršnom poznavao crnogorske flore bilo lako da zaključi da to što se u literaturi navodi samo jedan lokalitet kao stanište pomenute biljke – ne znači da ona ne postoji i na ostalih jedanaest lokaliteta u čiji je naziv ušla. Riječ je o biljci koja „rano dolazi u bukovijem šumama, a rano i prođe, tako da je botaničari u prošlosti nijesu primjećivali“ (Pulević 1998: 128).

Pulević u tome radu otvara još jedan značajan problem, kojem će se vraćati i u narednim svojim onomastičkim studijama. Riječ je o jezičkoj unifikaciji u vrijeme tzv. srpskohrvatskoga jezika kao službenog u bivšoj SFRJ. Ta pojava imala je dalekosežne negativne posljedice u raznim domenima života, nauke i kulture, a to se lijepo ogleda i na primjeru fitonimije i zoonimije koju Pulević izučava. Glavni problem s kojim se suočio prilikom sakupljanja crnogorskih fitonima i zoonima, odnosno toponima u čiju osnovu oni ulaze, jeste nepostojanje rječnika i uopšte leksikografske literature koja tretira tu tematiku. „Takvih rječnika nije moglo ni biti jer Crna Gora, kad je to bilo još na vrijeme, nije imala institucije koje su mogle organizovano i sistematski da rade na ovim složenim poslovima. Tako je nepovratno propuštena prilika da se značajno jezičko blago spasi od zaborava i propadanja. Pod pritiskom udžbeničke i druge literature, kao i raznih ‘pravila’ i ‘normiranja’, potiskivani su crnogorski narodni nazivi, naročito biljaka“ (Pulević 1998: 134). Kao jedan od produkata unifikatorske jezičke politike u onomastici Vukić Pulević navodi *Botanički rečnik* Dragutina Simonovića (SANU, Beograd 1959) kojim su sva crnogorska narodna imenovanja biljaka, zahvaljujući pogrešnome metodološkom pristupu, podređena vještačkom „srpskohrvatskom“ imenoslovu. Simonović „donosi uglavnom sva zabilježena njihova imena, ali ih daje pomiješano, odvojeno od regija ili areala njihovog prostiranja i dijalekatskih sistema u kojima su njihovi nazivi projektovani, uklopljeni, bez naznake područja u kojima se biljke javljaju. Na taj način stvara prividnu sliku o jedinstvenosti jezičkog stanja teritorije Srbije, Hrvatske, BiH i Crne Gore. A biljke i njihova imena su prirodno vezani za odgovarajuće prostore i govorne sistemske cjeline, isto onako kao što su toponimi prikovani za svoje objekte“ (Pulević 1998: 135). Autor ukazuje na invalidan Simonovićev metodološki pristup koji je

uslovio zbrku u pogledu imenovanja biljaka, naročito kad je u pitanju homonimija. Simonovićev osnovni kriterijum je *stepen upotrebe i rasprostranjenje imena*. Međutim, Pulević ukazuje na „realne mogućnosti da jedna biljka može biti rijetka u sredini (republici) koja ima veliku površinu, a veoma česta i široko rasprostranjena u republici s malom teritorijom. A to, prema Simonovićevoj koncepciji, ima bitnog uticaja na njihovo rangiranje, bolje reći doprinosi diskriminaciji onih imena biljaka koje imaju manji radijus prostiranja i frekvenciju javljanja“ (Pulević 1998: 135). Upravo zbog toga su mnogi tipični crnogorski fitonimi, koji su osvjedočeni u toponimiji, zamijenjeni fitonimima iz srpske ili hrvatske sredine, pa Vukić Pulević navodi paradoksalnu situaciju iz savremenoga jezika po kojoj „kesten raste u Kostanjici“ (Pulević 1998: 129) (jer je oblik *kesten* u Crnoj Gori atipičan, a umjesto njega se upotrebljava *koštan* ili *kostan*).

O problemima koji su stvoreni Simonovićevim rječnikom Pulević se detaljnije bavio u radu *O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom Srpskom rječniku* (Pulević 2005), đe izdvaja 196 fitonima iz Vukova rječnika koji su vezani za crnogorski prostor. Praveći komparativnu analizu u identifikaciji fitonima koji se javljaju u Crnoj Gori, a evidentirani su i kod Karadžića i kod Simonovića, Pulević je ukazao na netačne identifikacije pojedinih biljaka kao produkt jezičke unifikacije kojom se fitonim s najvećom teritorijalnom frekvencijom proglašavao jedino ispravnim. Time je otvorio problem homonimije u imenovanju biljaka – problem koji lingvisti bez saradnje s predstavnicima botaničke struke sami ne bi mogli razriješiti. Takav je npr. problem različitoga narodnog imenovanja istih biljnih vrsta na području štokavskoga sistema. U vezi s fitonimom *dinja* Pulević ističe da je Karadžić uvidio homonimiju (Pulević 2005: 82) jer se tim nazivom imenuju dvije vrste na dva različita sociolingvistička prostora – *Citrus vulgaris* (u Crnoj Gori) i *Cucumis melo* (na ostalom prostoru; a u Crnoj Gori se ta vrsta imenuje kao *pipun*). Međutim, u Simonovićevu rječniku ta činjenica nije uzeta u obzir već je fitonim *dinja* identifikovan samo kao *Cucumis melo* L. što ne odgovara crnogorskoj situaciji. Takva netačna identifikacija uslovljava i naknadne netačnosti u identifikaciji biljaka, pa se nerijetko dešava da lingvisti, prilikom sakupljanja leksičkoga blaga, narodne nazive biljaka u crnogorskome jeziku objašnjavaju latinskim nazivima koji su ponuđeni u Simonovićevu rječniku. Tako npr. Pulević navodi Simonovićevu pogrešnu identifikaciju fitonima iz Karadžićeva rječnika *vrijes*, *frijes*, *fresina* s vrstom *Calluna vulgaris* Hill., koje u Crnoj Gori nema. Našavši pomenute fitonime u zagaračkome govoru, dijalektolozi Drago i Željko Čupić su se u *Rečniku govora Zagarača* (SDZ, XLIV, Beograd 1997) povelili za Simonovićevom identifikacijom, pa su fitonime o kojima je riječ identifikovali kao vrstu koje nema na tome prostoru. Na tome reprezentativnom primjeru Vukić Pulević je ukazao na pogrešnost identifikacije biljnih vrsta

prema nazivu koji je najfrekventniji i neutemeljenost podređivanja cijeloga leksikografskog poduhvata naučno neodrživoj jezičkoj politici. Umjesto toga predlaže tačno lociranje svakog evidentiranog fitonima, čime bi se izbjegle pogreške u identifikaciji. Pored navedenoga, značaj toga rada (Pulević 2005) je i u tome što autor za pogrešno identifikovane crnogorske fitonime u Simonovićevu rječniku daje stvarnu identifikaciju primjerenu stanju u flori Crne Gore. Ta studija između ostaloga ukazuje na činjenicu da je Vukić Pulević detaljno izučio *Srpski rječnik* Vuka Karadžića, što je rijetkost među naučnicima na našem prostoru. O ogromnome trudu u tome poslu dovoljno govori podatak da je među gotovo 50.000 riječi, koje Karadžićev rječnik sadrži, Pulević izdvojio ukupno 196 fitonima koji se odnose na crnogorsku teritoriju. Osim toga tom studijom je s gledišta svoje struke ukazao na značaj leksikografskoga poduhvata Vuka Karadžića.

Kad su u pitanju fitonimska izučavanja u Crnoj Gori, Pulević je u posebnome radu *Osvrt na probleme crnogorske fitonimije* (Pulević 2009) ukazao na oskudnost prikupljene građe iz te oblasti. Čak navodi da se ne može ni govoriti o istoriji izučavanja crnogorske fitonimije jer nije bilo nijednoga organizovanog poduhvata koji bi se bavio tim problemom. Izuzetak ipak predstavlja Pulevićev leksikon (u saradnji s Novicom Samardžićem) *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*. Pulević navodi dva osnovna problema u današnjem prikupljanju i sistematizaciji fitonimske građe. Pored pomenutoga problema o oskudnoj i često nepouzdanjoj literaturi (zbog sumnjivih identifikacija naziva biljaka), veliki problem predstavlja intenzivna urbanizacija koja je uslovila gotovo potpuno odsustvo izvornih informatora iz ruralnih krajeva koji su doskora „čuvali“ ogromno fitonimsko blago. Rad o kojemu je riječ, osim što ukazuje na osnovne probleme u izučavanju crnogorske fitonimije, značajan je i po tome što je u njemu dat pregled dosadašnjih oskudnih i najčešće uzgrednih radova u kojima se mogu naći crnogorski fitonimi, počev od Baldačijeva rada *Biljke Cetinjskog polja* (1886), koji Pulević navodi kao prvi rad o crnogorskoj flori koji je publikovan u Crnoj Gori. Pored toga pregleda Pulević je ukazao na najčešće metodološke greške koje se javljaju u radovima koje je nabrojao. Jedna od najčešćih grešaka u takvim radovima, naročito kad su autori lingvisti, tiče se homonimije i sinonimije.

Kad je u pitanju homonimija u imenovanju biljaka i pogreške koje su u identifikaciji biljnih vrsta izazvane nastojanjima da se štokavski jezički sistem ukalupi u jedinstveni tzv. srpskohrvatski jezik, vrlo je interesantna Pulevićeva studija *Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore* (Pulević 2003). Fitonimom *pelin/pelim* u Crnoj Gori imenuje se vrsta *Salvia officinalis* L. U studiji o kojoj je riječ dat je popis 74 toponima s osnovom *pelim* ili *pelin* (Pulević 2003: 237-240), a autor je pokazao da se areal toponima poklapa s arealom biljke preko koje je imenovan. No i pored toga u Crnoj Gori su

sve prisutniji nazivi *žalfija* i *kadulja* koji se gotovo ukorijenili pod uticajem doskorašnje zajedničke srpskohrvatske jezičke norme (preko udžbenika iz Srbije i Hrvatske te preko uvoznih medikamenata). To je i osnovno polazište za nastanak te studije. Objašnjavajući prilike u Crnoj Gori koje su uslovile „kalemljenje“ tuđih imenovanja i potiskivanje sopstvenih, Pulević ističe: „Autori stručnih tekstova najčešće su bili sa strane, uglavnom iz Beograda i Zagreba, upravo će su se najviše razvijale farmakološke nauke i će su bile najuticajnije lingvističke škole“ (Pulević 2003: 231). To je uslovilo ne samo potiskivanje fitonima *pelim/pelin* već i mnoge druge narodne nazive koje on u tome radu samo uzgredno pominje – „naziv *koštanj* (se) u Crnoj Gori polako zamjenjuje sa *kesten*, *mrkva* sa *šargarepa*, *murva* sa *dud*, *šipak* sa *nar*, *kukurijek* sa *bulka*, *dinja* sa *lubenica*, *kasaronja* sa *vodeni orah* i dr. Crna Gora zadugo nije imala naučne institucije i univerzitetske centre, niti lingviste koji su mogli da utiču na jezičke tokove i razne ‘standardizacije’ i ‘dogovore’ o zajedničkom ‘srpskohrvatskom jeziku’. Nijesu se u Crnoj Gori razvijale ni druge nauke i struke, pa ni botanika. Tako nije blagovremeno sakupljeno ogromno onomastičko bogatstvo, koje je, kada je u pitanju fitonimija, već pošlo u zaborav, skoro bez mogućnosti da se u novim urbanim i socijalnim prilikama nešto spasi ili popravi“ (Pulević 2003: 231). Ta je teza potkrijepljena manje-više u svim njegovim onomastičkim radovima. Problematiku narodnoga imenovanja vrste *Salvia officinalis* naćeo je u studiji o fitonimima u Vukovom *Srpskom rječniku* će navodi Simonovićevo isticanje naziva *kadulja* i *žalfija* u odnosu na *pelin/pelim* bez odrećivanja lokacije na kojoj se ti fitonimi upotrebljavaju (Pulević 2005: 102). Mećutim, u studiji o kojoj je rijeć (Pulević 2003) ta problematika je detaljno obraćena, budući da je data komparativna analiza upotrebe fitonima *pelin* na cijelome jućnoslovenskom prostoru. Tako je joć jednom ukazano na homonimijsku zbrku koja se stvara usljed nelociranja odrećenih biljnih vrsta, odnosno usljed nepostojanja lociranja narodnih naziva za pojedine biljne vrste. Naime, fitonimom *pelim/pelin* kod razlićitih jućnoslovenskih naroda oznaćavaju se biljne vrste koje pripadaju razlićitim rodovima, a Pulević ukazuje da se tim fitonimom samo u crnogorskome jeziku i dubrovaćkome govoru hrvatskoga jezika oznaćava vrsta *Salvia officinalis*, dok se na ostaloj teritoriji hrvatskoga jezika, te u slovenaćkome, bugarskom i srpskom jeziku njime oznaćavaju biljke iz roda *Artemisia*. Kad je u pitanju naziv *kaloper*, on je u Simonovićevu rječniku identifikovan takoće kao *Salvia officinalis*. Mećutim, u pomenutom rječniku Draga i Źeljka Ćupića (Ćupić 1997: 322) evidentiran je fitonim *kaloper*, koji je tu pod uticajem Simonovićeva rječnika identifikovan kao *Salvia officinalis*. No na osnovu opisa biljke, koji ta dva dijalektologa daju, Pulević zakljućuje da ne moće biti rijeći o vrsti *Salvia officinalis* već o sasvim drugoj vrsti – *Tanacetum balsamita*. Joć većoj zbrci doprinosi i podatak da su pomenuti dijalektolozi fitonim *pelim/pelin*, opet

pod uticajem Simonovića, vezali za rod *Artemisia*, što je primjereno prostoru izvan Crne Gore.

Na tome reprezentativnom primjeru Vukić Pulević je ukazao na dva bitna problema. Prvi se svakako tiče neophodnosti timskoga multidisciplinarnog rada u izučavanju onomastičke problematike. Drugi je neutemeljenost pokušaja da se četiri zasebna jezika (u sociolingvističkom smislu), makar sva četiri imala štokavsku osnovu, nasilno svedu na jedan jedinstveni srpskohrvatski jezik (koji danas, paradoksalno, najveći broj pristalica ima baš među crnogorskim jezikoslovcima) što kao takav nikad nije funkcionisao, a naročito ne na leksičkome planu. Posebnost se Pulevićevih studija naročito ogleda u njegovu metodološkome pristupu koji je iz svoje (prirodnjačke) struke prenio na jezikoslovna, tj. onomastička ispitivanja. Navedene dvije bitne postavke koje se tim radom nameću, jasno su iskazane u studiji *Fitonimi siljevina i silj u toponimiji Crne Gore* (Pulević 2001): „Složene i zamršene probleme fitonimije i fitotoponimije mogu uspješno istraživati samo multidisciplinarni timovi s odgovarajućim specijalistima. Naročito je teško ispravljati literaturu ‘inficiranu’ kako botaničkim tako i lingvističkim grješcima i promašajima, što je na prvom mjestu posljedica lošeg rada na terenu, zatim pozajmljivanja imena biljaka iz srodnih jezika, kalkovanja stranih naziva preko stručne literature i udžbenika. Naročito su teške posljedice ostale nakon dugoročnog ‘rada’ na unifikaciji i standardizaciji tzv. srpskohrvatskoga jezika. Kao spomenik tome degradacionome procesu, kada je fitonimija u pitanju, ostao je *Botanički rečnik* Dragutina Simonovića (1959)“ (Pulević 2001: 129). I studija o fitonimima *siljevina* i *silj* inicirana je pogrešnom identifikacijom tih biljaka od strane dijalektologa Milije Stanića, koji se opet poveo za *Botaničkim rečnikom* Dragutina Simonovića (da bi već u sljedećem radu Stanić ispravio tu grešku i tačno identifikovao tu biljku). Značaj Pulevićeve studije se, pored ukazivanja na propuste u literaturi, ogleda i u tome što je (Pulević 2001: 13-133) evidentirano 70 toponima u čijoj se osnovi ti fitonimi nalaze i data preporuka za dalji terenski rad lingvistima i botaničarima koji će moći da „preko terenskih istraživanja identifikuju biljke (kao materijalne sisteme), a isto tako i njihove narodne nazive (kao duhovne sisteme) koji su ‘petrificirani’ u toponimima“ (Pulević 2001: 130).

Kad su u pitanju multidisciplinarna izučavanja, reprezentativni primjer može predstavljati Pulevićeva studija *Degradacija vegetacije u toponimiji Crne Gore* (Pulević 2009*) u kojoj je na osnovu očuvanih toponima prikazano nekadašnje stanje biljnoga pokrivača u Crnoj Gori, odnosno u kojoj su toponimi prikazani kao pouzdano svjedočanstvo ne samo o nekadašnjim biljnim staništima no i prirodnim i ljudskim faktorima koji su uticali na izmjenu tih staništa. Sažeto rečeno, u toj su studiji izdvojene tri vrste toponima – jedni koji označavaju vegetaciju uopšte (*Gaj, Gora, Trubjela, Ponikvica*), drugi koji

ukazuju na nekadašnje postojanje konkretnih biljnih rodova i vrsta (*Brezna, Dub, Klekovača, Smrčje, Jelje*) i treći koji ukazuju na ljudske i druge faktore koji su doprinijeli uništenju nekadašnje vegetacije (*Krlje, Prijeka krlja, Panja, Krč, Dedov laz, Palj, Opaljike, Opaljeni do*). I u tome radu, kao i u većini ostalih, Pulević je ukazao na mogućnost pogrešne identifikacije izazvane homonimijom, kao kad su u pitanju toponimi s osnovom *bor* (jer u nekim slučajevima *bor* predstavlja „zakrašćena i neprohodna udubljenja tipa omanjih vrtača“), o čemu svjedoče npr. toponimi *Tisovi bor, Jelovi bor* i sl. Stoga ukazuje na neophodnost multidisciplinarnih i terenskih ispitivanja, naročito u lingvistici đe takva ispitivanja najčešće izostaju pa – paradoksalno – pogrešna tumačenja najčešće potiču upravo od lingvista. Primjeri koje je Pulević naveo u tome radu, i otvoreni problemi koji čekaju rješenje, upravo su najbolji dokaz njegove teze da je onomastika disciplina koja se ne može prepuštiti samo lingvistima već se u nju moraju uključiti i drugi stručnjaci, prije svega prirodoslovci.

U koautorstvu s Marijom Vugdelić, Vukić Pulević je objavio studiju (Pulević & Vugdelić 2001) o *tisi* u crnogorskoj flori i toponimiji (*Yew (Taxus baccata L.) in flora and toponymy of Montenegro*) u kojoj je još jednom objedinio dva polja svojega rada – botaniku i toponomastiku. Ono što je s lingvističkoga stanovišta interesantno jeste da su autori toga rada zabilježili 55 toponima s tom fitonimskom osnovom, kojima se potvrđuje teza o toponomastici kao spomeniku koji svjedoči o nekadašnjem životu na određenome prostoru. Naime, iako je tisa u današnjoj Crnoj Gori vrsta u nestajanju, njenu nekadašnju širu rasprostranjenost na crnogorskome terenu potvrđuju toponimi koje su autori zabilježili na lokacijama na kojima te vrste više nema.

Egzaktnost koja karakteriše Pulevićev metodološki postupak nije samo odraz njegova primarnoga naučnoga usmjerenja i rada već je u velikoj mjeri uslovljena i njegovim temperamentom i životnim stilom. Spisak literature koju daje na kraju studija impozantan je, i to ne toliko po broju korišćenih jedinica koliko po tome što Pulević (kao botaničar!) raspolaže literaturom iz drugih naučnih oblasti, prvenstveno lingvistike (dijalektologije i onomastike), etnologije i etnografije. Kad je u pitanju konsultovana lingvistička literatura, mora se konstatovati da je on o pojavama iz crnogorske dijalektologije informisan kao da mu je ta oblast primarna struka. O tome najbolje svjedoči njegova studija *Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji* (Pulević 2008). Ipak, i pored svega toga Pulević se u onomastičkim radovima nije udaljavao od svoje struke – biologije, pa se uglavnom bavio fitonimima i zoonimima u crnogorskoj toponimiji. U svega tri toponomastičke studije on tretira problematiku koja nije u vezi s njegovom strukom. Pored navedenoga rada o glasovima *š* i *ž*, to su koautorske studije *Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji* (Pulević & Samardžić 2008) i *Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore*

(Pulević & Samardžić 2010*) nastale u saradnji s Novicom Samardžićem. U prvoj su od njih evidentirana 84 toponima koja su imenovana po crnogorskom vladaru Ivanu Crnojeviću (1465-1490) ili koja su za njega posredno vezana, npr. preko članova njegove porodice, njegovih potomaka i sl. Ta se studija, pored značaja za toponomastička izučavanja, ističe po izuzetnoj kulturološkoj vrijednosti. Autori nijesu zabilježili samo toponime vezane za Ivana Crnojevića, već i legende koje se odnose na toga vladara i njegovu porodicu, a informacije su crpili iz literature i na terenu. Sudeći po toponimima, narodna svijest o Crnojevićima bila je prisutna na cijelome crnogorskom prostoru, a autori nalaze da „u nekoliko slučajeva legende idu i mnogo dalje od granice crnogorske države toga doba. Tako je u Banjanima stvorena legenda da je Ivan planina kod Sarajeva dobila ime po Ivanu Crnojeviću, a iseljeni Crnogorci za istoga vladara vežu i toponim Ivanje kod Prijepolja, što je takođe legenda i sekundarno imenovanje“ (Pulević & Samardžić 2008: 42). Iako su se Crnojevići u svijesti crnogorskoga naroda zadržali dugo poslije njihova nestanka s državne scene, u procesu urbanizacije nestali su mnogi toponimi i legende koji se na njih odnose. Doživjeli su vjerovatno sudbinu sličnu onoj koju su imale legende vezane za Svetoga Vladimira Dukljanskog u nemanjićkome periodu. Da se kojim slučajem u XIX vijeku mogao pokrenuti kakav timski projekat ispitivanja crnogorske toponimije koja se vezuje za familiju Crnojević, broj pronađenih toponima i legendi bio bi vjerovatno mnogo veći. O tome svjedoči i zapis Vuka Karadžića (iz toga perioda) na koji se autori studije o kojoj je riječ pozivaju: „Uspomena na Ivana Crnojevića u Crnoj Gori je i sad tako svjež, kao da je juče vladao“ (citirano prema Pulević & Samardžić 2008: 42). Ovako, i 84 evidentirana toponima u tome radu u današnjim okolnostima predstavljaju impozantan broj, a budući da su ih evidentirala dvojica ozbiljnih naučnih i kulturnih radnika kakvi su Vukić Pulević i Novica Samardžić, vjerujemo da u svijesti današnjih Crnogoraca i ne postoji više toponima koji se vezuju za toga vladara. Da ih je bilo, sigurno bi se našli u toj studiji. I druga njihova koautorska studija – *Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore* (Pulević & Samardžić 2010*) predstavlja značajan doprinos kulturologiji, a nastala je kao referat za skup „Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu“, koji je održan na Ivanovim koritima septembra 2010. godine u organizaciji Matice crnogorske, a pod rukovodstvom Čedomira Draškovića. Ta studija predstavlja donekle prerađenu pomenutu studiju o Crnojevićima (Pulević & Samardžić 2008), s tim što su toponimi razvrstani u nekoliko kategorije: *zemlja (država), veći pošedi, sela; kuće, palate; utvrđenja, gradine; kameni prijestoli; crkve; mlini; guvna; imanja, manji pošedi; vinogradi; ribolovi; vode (izvori, vodotoci, ponori, bistijerne); lovišta; pećine; šume; drveće; torine, katuni, stočarski objekti; oronimi; toponim izvan teritorije Crne Gore; toponimi nazvani po članovima dinastičke familije*, a novinu predstavlja tridesetak toponima vezanih za Balšiće i Petroviće.

Kako je već rečeno, kapitalno djelo Vukića Pulevića iz oblasti onomastike je koautorska monografija *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* (Pulević & Samardžić 2003) nastala kao plod njegove dvanaestogodišnje saradnje na tom projektu s Novicom Samardžićem. Djelo sadrži skoro 19.000 crnogorskih toponima s fitonimskom i zoonimskom osnovom i stoji kao najbolja potvrda na jednome mjestu o postojanju zasebnoga crnogorskoga jezika unutar štokavskoga jezičkoga sistema. Sve markantne crnogorske fonetske osobine čuvaju se u tim toponimima za koje Vukić Pulević nerijetko ističe da su pretrpjeli sve torture unifkatorske jezičke politike (videti Pulević 2008*). Osim izuzetne leksikografske vrijednosti, koja zaslužuje širi osvrt, to djelo se metodološki razlikuje od ostalih leksikografskih djela te vrste. Naime, svi toponimi koji su tu evidentirani dobili su i preciznu ubikaciju, što nije svojstveno rječnicima koji nastaju iz pera lingvista. Isti toponim navodi se onoliko puta koliko ima lokacija koje se njime imenuju, pri čemu je za svaki pojedini toponim data precizna lokacija. Taj je postupak izuzetno značajan za buduća ispitivanja iz oblasti montenegrizike. Pored toga što se time izbjegava mogući problem homonimije imenovanja, dobija se mogućnost komparativnoga izučavanja određenih jezičkih pojava koje su u toponimiji osvjedočene, pa čak i stvaranja karata koje će prikazivati teritorijalnu pokrivenost jezičkih pojava koje se ispituju. Autori i sami u predgovoru objašnjavaju razloge za takav postupak, navodeći kako lingvisti pri ubikaciji toponima obično navode samo ime sela u kojemu se toponim javlja. „Kad se pak radi o fitotoponimima i zotoponimima, takva uopštena ubikacija ne odgovara zahtjevima biogeografije i ekologije, koje kao nauke moraju da prate ovu oblast toponomastike. Sela u Crnoj Gori obično imaju velike površine s razuđenim reljefom i velikim visinskim i klimatskim amplitudama. Nije rijetko da sela posjeduju veoma udaljene planinske pašnjake i komunice, koje se mogu naći i na teritorijama drugih administrativnih jedinica. U ovakvim i sličnim slučajevima upada se u kategorijalnu grešku ako se kao odredišni znak za ubikaciju stavlja samo ‘osušeni’ naziv sela, nekog drugog naselja ili područja“ (Pulević & Samardžić 2003: 9). Zatim autori navode greške koje su u takvim slučajevima pravili lingvisti - dijalektolozi kad neki fitotoponim lociraju samo prema imenu sela ili kakve veće administrativne jedinice.

Predgovor toga leksikona po svome značaju ne zaostaje za leksikonom jer se u njemu ukazuje na toponomastičke i leksikografske probleme koji se tokom takvih izučavanja javljaju, daju se neke kategorijalne napomene u vezi s tom problematikom te predlaže metodologija koja je primjerena onomastičkim ispitivanjima. Navedimo neke značajnije probleme na koje se tu ukazuje.

Još u prvome radu o fitonimima i zoonimima u crnogorskoj toponimiji (Pulević 1998: 132-133) Vukić Pulević je ukazao na različitu ulogu fitonima

i zoonima u toponomastičkim izučavanjima jer, dok fitotoponim ukazuje na biljku koja je u određenome periodu nastanjivala određeni prostor ili i dalje na njemu opstoji, zootoponimi ne moraju označavati stanište određene životinje čije je ime u osnovi toga toponima. Ta je teza razrađena i u predgovoru o kojemu je riječ, pa autori navode primjere oko 200 evidentiranih toponima s osnovom *međed*, *mečka*, *medo*. Međutim, njihova etimologija ne mora biti ista u svim slučajevima niti oni uvijek ukazuju na prirodna staništa međeda. „Oni označavaju lokalitete đe je viđen međed, ili đe je međed zaklao neku domaću životinju (*Međedi brlog*, *Mečkina rupa*). Česti su toponimi s metaforičnim i asocijativnim značenjem (*Međed* – vrh na Durmitoru, *Međeda glava*, *Meča glava*).“ Uz to navode primjere u kojima nije riječ o zoonimskoj već antroponimskoj osnovi, kao u slučaju toponima *Medov grob* i sl. (Pulević & Samardžić 2003: 18). Vrlo je interesantno ukazivanje na međusobnu uslovljenost imenovanja pojedinih fitonima i zoonima. Takav je slučaj npr. kad je u pitanju biljka *međeda lijeska* ili *međetka*. To je i bio jedan od motiva da se fitotoponimi i zootoponimi objedine u istoj knjizi. Akcenat je i tu s pravom stavljen na multidisciplinarni pristup problemima. Ispravnost takvoga postupka potvrđuje se npr. u izvođenju etimologije toponima *Kobilji Do* u Katunskoj nahiji, za koji bi lingvisti bez relevantnih informatora teško mogli doći do zaključka koji se u Predgovoru navodi – da taj toponim nije dobio ime po *kobili* već po biljci *kobiljači*, ili npr. izvor *Međedak* u Pivi koji je ime dobio po *međedoj lijeski* ili *međetki* a ne po životinji *međedu* (Pulević & Samardžić 2003: 5).

Autori objašnjavaju bogatstvo toponimije u Crnoj Gori koje je bilo uslovljeno specifičnim društveno-političkim okolnostima. Navedimo dio njihova objašnjenja: „(...) u burnoj crnogorskoj istoriji bilo je i podužih perioda kad je država opstajala u političkim i ekonomskim izolacijama, dovodeći narod na ivicu egzistencije, primoravajući ga da se čvrsto vezuje za surovo tlo svoje domovine i svaki orografski ‘pedalj’. Takav spoj prirode i ljudi ‘proizveo’ je veliko bogatstvo toponima. Imenovalo se sve, do u najsitnije detalje. Zato je u Crnoj Gori teško iznijansirati kategorijalne razlike između mikro- i makrotoponima“ (Pulević & Samardžić 2003: 5-6).

Između ostaloga, autori u predgovoru skreću pažnju na problem homonimije u toponimiji, na neophodnost relevantne ubikacije, dotiču se i nekih teorijskih pitanja kakvo je npr. psihologija imenovanja, bave se odnosom između toponimije i ostalih nauka te potencijalnom varljivošću akcentuacije kao argumenta prilikom etimoloških izučavanja toponomastičke građe. Osvrnućemo se na neke od tih problema.

Kad je u pitanju psihologija imenovanja, autori interpretiraju dotađnije oprečne stavove da se toponimi s fitonimskom osnovom imenuju po

biljkama kojih na toj lokaciji ima u izobilju, odnosno po biljkama koje na određenoj lokaciji predstavljaju rijetkost, a zatim iznose i svoje mišljenje. Oni smatraju da se toponimi mogu imenovati i po onome čega ima mnogo ali i po onome čega je malo. Smatraju da se psihologija imenovanja vezuje za ono što je specifično ili razlikovno. Svoj stav potvrđuju primjerima iz fitotoponimije, npr. toponimi tipa *Petibukva*, *Đevičbor*, *Surova jela* s jedne strane, odnosno *Koprivni do*, *Crijemušin do*, *Štirni do* s druge strane, da je imenovanje uslovlila obilna zastupljenost pomenutih biljaka (Pulević & Samardžić 2003: 13). Opaske koje se odnose na akcenat toponima kao pomoćno sredstvo u izvođenju njihove etimologije naročito su zanimljive i korisne. Autori kao primjer navode ove toponime: *Turska glava*, *Turski bostan*, *Turjak*, *Turja* i postavljaju pitanje osnove tih toponima – da li se odnose na primitivno goveče *tur* ili na Turke koji su vladali jednim dijelom današnje crnogorske teritorije. Ni tu, kao ni u većini drugih slučajeva, oni ne nastoje staviti tačku na problem kojim se bave, već ukazuju na nekoliko moguća rješenja. I upravo je tu opaska koja se tiče akcenta vrlo značajna „jer recentni akcenat može da predstavlja sekundarnu jezičku tvorevinu. Može da je toponim nekad i bio *Tûrska glava*, nazvan po *tûru*, i da je s tim akcentom trajao dok su živjela šecanja ili asocijacije na tu poodavno izumrlu životinju. Kasnije su došli Turci, pa je moguće da je nastao semantički transfer apelativa, što je sa sobom povuklo i promjenu akcenta.“ (Pulević & Samardžić 2003: 13-14) Primjeri koji su tu dati mogu kao reprezentativni poslužiti u daljim onomastičkim i etimološkim izučavanjima.

Namjera autora toga leksikona bila je, prema sopstvenome priznanju, da se preko toponima spasi od zaborava makar nešto od crnogorske leksike i da se rehabilituju brojni autohtoni fitonimi i zoonimi koji su potisnuti u okolnostima o kojima je već bilo zбора (Pulević & Samardžić 2003: 24). Budući da je riječ o leksikonu koji sadrži skoro 19.000 jedinica, jasno je da je njihova namjera uspjela. Na drugome mjestu, govoreći o mogućim propustima u tome pionirskom poslu, autori kažu: „Ako ovaj leksikon bude imao makar vrijednost validnog uzorka na osnovu kojega će se moći izvoditi određeni zaključci, naše zadovoljstvo će biti veliko“ (Pulević & Samardžić 2003: 6). Autor ovoga teksta može potvrditi ogromnu ulogu koju je taj leksikon odigrao u procesu službene kodifikacije crnogorskoga jezika. Koristeći se upravo njime, odnosno toponimima koji su u njemu evidentirani, standardizatori crnogorskoga jezika mogli su lako odgovoriti oponentima da suglasnici *ś* i *ž* moraju biti nezaobilazni dio crnogorske standardnojezičke norme. Stoga autori leksikona imaju razloga da budu zadovoljni jer je njihovo djelo ispunilo njihova početna očekivanja. Što je još značajnije, na osnovu građe koja je tu sakupljena, Vukić Pulević je na naučnome skupu *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, 2004) izložio referat o glasovima *ś* i *ž* u crnogorskoj toponimiji (o čemu će kasnije biti riječi). Značaja leksikona

o kojemu je riječ bili su svjesni i montenegriski i serbisti, o čemu svjedoče dva prikaza čiji su ciljevi bili različiti. Jedan je prikaz Vojislava P. Nikčevića (Nikčević 2004), a drugi Aleksandra Lome (Loma 2005). Nikčević je tu monografiju okarakterisao kao uzorno naučno djelo koje ima pionirski značaj između ostaloga i po tome što je pisano izvornim crnogorskim jezikom, a po vrijednosti treba da posluži kao obrazac naučnicima (Nikčević 2004: 122).

Na ocjenama Aleksandra Lome malo ćemo se duže zadržati. Dok je Nikčević leksikon o kome je riječ nazvao temeljem crnogorskoga jezika, Loma ističe kako ta „knjiga pruža (...) uvid u mikrotoponomastičko blago jednog u mnogom pogledu zanimljivog – i, zašto ne reći, ponečim osobenog – odsečka srpskog jezičkog područja“ (Loma 2005: 22). To je i osnovna razlika njihova pristupa tome djelu. Iako Aleksandar Loma odaje priznanje autorima za veliki sakupljački trud, njegov prikaz ima samo jedan cilj – da, kao predstavnik unifikatorske lingvistike o kojoj je bilo riječi, pokuša obezvrijediti leksikon kojim se crnogorska jezička problematika izučava kao zasebna, autohtona i odvojena od srpske. Stoga i počinje „s kraja tanjega“, pa pozdravlja sugestiju o multidisciplinarnome pristupu u izučavanju toponimije, ali zamjera što među autorima toga leksikona nema lingvista. Pritom kao da zaboravlja da ni najveće leksikografsko djelo u istoriji srpske lingvistike nije potpisao jezikoslovac već neredovno školovani Vuk Karadžić, što ni u kome slučaju ne može umanjiti značaj njegova poduhvata. Da se nije udružilo pregalaštvo jednoga botaničara (Vukića Pulevića) i profesora književnosti (Novice Samardžića), silno toponomastičko blago koje je objedinjeno njihovim leksikonom ostalo bi velikim dijelom zaboravljeno po raznim člancima, studijama, neobjavljenim katalozima ili bi izumrlo zajedno s onima u čijoj se svijesti čuvalo. Svakako da je toga bio svjestan i Aleksandar Loma jer se u suprotnome ne bi njime ni bavio. No obratimo pažnju na njegovu argumentaciju kojom se nastoji umanjiti značaj toga poduhvata. Loma ističe: „Iz nejasnog razloga uvršteni su toponimi izvedeni od naziva za mitološka bića *vila* (483-486), *đavo* (*Đavolja jama*, *pećina*, *struga*, *Đavolje grede*, *lazi*, *Đavolji lazi*, *Đavolji vir* 127), *vrag* (*Vražja glava*, *Vražje jezero* 499), *bauk* (*Baukove rupe* 34), *neman* (*Nemanac* u Bjelopavlićima 355, uz napomenu da *neman* može označavati mitsko biće, ali i zver koja pravi štetu; no pre će ovo ime biti antroponimskog postanja)“ (Loma 2005: 17). Iako Loma navodi da su toponimi o kojima je riječ navedeni iz nejasnih razloga, kako bi time diskreditovao i rječnik i njegove autore pred čitalačkom publikom, u predgovoru njihova rječnika jasno su navedeni razlozi za uvođenje pomenutih toponima. Da bismo pokazali prozirnost takvoga postupka, citirajmo objašnjenje autora predgovora: „Tako i mitske motivacije imenovanja, naročito u doba paganstva, kao i mitska bića uopšte, uglavnom imaju vezu sa životinjama ili su nalik na njih (đavo, zmaj, aždaja, vrag i dr.)“ (Pulević & Samardžić 2003: 17). Ili npr. Loma ističe da je autorima leksikona

poznato „da je *bor* kao naziv za vrtaču na području kraške Crne Gore druga reč nego fitonim *bor* ‘Pinus’, no ipak su svi ti silni *borovi* i *borine* uneti“ (Loma 2005: 17-18). To ističe iako je u predgovoru leksikona opet objašnjen postupak autora da unesu „sve te silne borove i borine“, jer „značajno je utvrditi da li se miješaju oronimi i fitonimi sa osnovama *bôr* i *bor*“. U vezi s takvim postupkom autori objašnjavaju: „Unijeli smo i neke toponime za koje smo sigurni da im po značenju apelativa nije mjesto u leksikonu, ali kao homonimi mogu poslužiti za razna upoređivanja. To je taj ‘višak’ građe koji smo namjerno zadržali u knjizi, da bi se našao pri ruci svima koji se interesuju za toponimiju“ (Pulević & Samardžić 2003: 18).

Iako u prikazu Aleksandra Lome ima sugestija u vezi s etimologijom pojedinih toponima koje bi se mogle prihvatiti, ovde je potrebno obratiti pažnju i na neke njegove neutemeljene „ispravke“ koje se odnose na postupak Vukića Pulevića i Novice Samardžića. Indirektno optužujući autore leksikona da ne poznaju zakonitosti tvorbe riječi, Loma izjavljuje: „Sufiks *-ski* po pravilu ne služi za neposredno izvođenje od zoonima, pa je nepotrebna dilema oko toga (14) da li su toponimi kao *Turska dolina* u Vasojevićima nastali po *Turcima* (tako i predanje, 479) ili po izumrlom *туру* (Bos primigenus)“ (Loma 2005: 18). Da je Lomina konstatacija netačna, svjedoče pridjevi građeni od zoonimske osnove i sufiksa *-sk(i)* (makar u crnogorskome jeziku je tako), npr.: *konjski*, *volujski*, *ovnujski*, *zmijski* i sl. Takođe, prozirna je njegova opaska koja se odnosi na etimologiju naziva *Morava* kojim se imenuje jedan potok u Bjelopavlićima. Loma ga pokušava vezati za „prenos imena sa velikog vodotoka na mali, mada ne treba zanemariti okolnost da je **morava* u slovenskim jezicima i naziv za vlažno travnato mesto, a kod nas i za vrste trave (ovde se beleži da *morava* na Skadarskom jezeru označava vodenu biljku *Potamogeton*)“ (Loma 2005: 20). Vrstu biljke koju spominje Loma je preuzeo upravo iz leksikona koji prikazuje (videti Pulević & Samardžić 2003: 351), pa se stoga na tako neozbiljnome postupku, koji se, kao što se vidi, u nekoliko navrata ponavlja, ne treba više ni zadržavati. Potrebno je, međutim, obratiti pažnju na preostale dvije mogućnosti koje Loma nudi. Kad je u pitanju prijenos imenovanja s većega vodotoka na manji, namjere su opet suviše očigledne da bi ih trebalo komentarisati, ali je važno istaći da bjelopavlički potok *Morava* osim u donjem slivu, neposredno prije uvora, protiče kroz izuzetno kameniti teren i nabuja samo za vrijeme velikih kiša, tako da ni značenje „vlažnog travnatog mesta“ ne stoji na čvrstim nogama.

Stvarni cilj prikaza Aleksandra Lome ogleda se u njegovu nastojanju da pokaže kako toponomastika koju Pulević i Samardžić tretiraju kao autohtono crnogorsku u stvari pokazuje „kontinuitet srpske jezičke teritorije, potvrđen prisustvom velike većine ovde pobeležених naziva i likova u njenim drugim, susednim, pa i udaljenim delovima. Ni sami autori nisu u stanju da istaknu

neku veću crnogorsku osobenost od famoznog *ś*, *ž* i drugih plodova jekavskog jotovanja; ne samo da sami dosledno pišu ‘šever, šedočanstvo’, ‘đe’ i sl., nego su u tom smislu ujednačili i zapise onomastičkih podataka; ako književno pisanje *Sjenokos* zaista u velikom broju slučajeva ne predaje tačno lokalni izgovor sa *ś*, opet se moramo pitati nije li bar neki od stotinak *Šenokos*-a na str. 443-445 ipak na terenu *Sjenokos*, pa ga je tako valjalo i uneti. Rekli bismo da ova knjiga čini slabu uslugu promovisanju novoproklamovanog ‘crnogorskog’ jezika; ostajući dosta ispod leksikografskih i uopšte jezikoslovnih standarda dostignutih u srpskoj i drugim sredinama, ona nagoveštava da novorođenče ne može pod krovom Dukljanske akademije računati na bogzna kakvu negu“ (Loma 2005: 21). Citirani tekst jasno ukazuje na bolju koju je leksikon Vukića Pulevića i Novice Samardžića zadao unitarnoj srpskoj lingvistici. Što se pak tiče usluge promovisanju crnogorskoga jezika, ona je već odigrala svoju ulogu. No da se ne bismo suviše udaljavali od odabrane teme, ovde se više nećemo baviti stavovima Aleksandra Lome.

Neutemeljene ocjene Aleksandra Lome nijesu omele dalji Pulevićev rad na skupljanju fitonimije i zoonimije u crnogorskoj toponimiji. Naprotiv, u časopisu *Lingua Montenegrina* objavio je *Prvu dopunu fitotoponimiji i zootoponimiji Crne Gore* (Pulević 2010) koja sadrži blizu 1000 toponima s fitonimskom i zoonimskom osnovom koji su objedinjeni iz literature ili skupljeni preko informatora na terenu. I u tome leksikografskom prilogu potvrdio se Pulević kao budni pratilac onomastičke i lingvističke literature na osnovu koje je, između ostaloga, sistematizovao svoj leksikon. Na osnovu korišćene literature i građe zasigurno se može ustvrditi da među crnogorskim naučnim radnicima nema čovjeka koji je konsultovao i obimniju i tematski raznovrsniju literaturu od Vukića Pulevića. Toponime koje u toj studiji skupio opet je dao s preciznim opisima i upućivanjem na informatore, odnosno na literaturu ili građu. Kao predani istraživač i afirmator crnogorskoga jezika osvjedočio se Pulević i nedugo nakon te studije, opet u časopisu *Lingua Montenegrina* u kojemu objavljuje onomastičke priloge i građu od osnivanja toga časopisa, objavivši obimnu *Građu za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore* (Pulević 2010*), opet s vrlo značajnim predgovorom i s preciznim upućivanjem na literaturu i informatore. Taj predgovor sadrži ozbiljne instrukcije i otvorene probleme s kojima se može sresti savremeni istraživač narodnih naziva gajenih biljaka, a zajedno s građom koja mu slijedi predstavlja bogatu građu koju – kad se i u Crnoj Gori stvore uslovi za to – lingvisti mogu iskoristiti za izradu doktorskih ili magistarskih radova. Do tada, može se konstatovati da je spašena od zaborava bogata fitonimska građa, koja nestaje u sve izraženijem procesu urbanizacije.

Na osnovu toponima evidentiranih tokom višegodišnjega izučavanja i sakupljačkoga rada Vukić Pulević je u studiji *Glasovi ś i ž u crnogorskoj to-*

ponimiji (Pulević 2008) objasnio neophodnost uvođenja pomenutih glasova u crnogorski jezički standard. I da tokom svojega dugog naučnoga rada Vukić Pulević nije uradio ništa drugo iz oblasti onomastike i jezikoslovlja, rad o kojemu je riječ bio bi dovoljan da mu obezbijedi dostojno mjesto u istoriji montenegristike (Čirgić 2006: 220-221). Ta studija predstavlja krunu njegova onomastičkoga rada. U njoj se Vukić Pulević pokazao kao odličan poznavalac ne samo problematike crnogorskih glasova *š* i *ž*, već i crnogorske dijalektologije uopšte. Koliko je u to upućen, svjedoči ne samo korišćena dijalektološka i onomastička literatura već i rezultati do kojih je došao. Iako na početku rada skromno ističe da složeni jezički problemi nadilaze njegove mogućnosti (Pulević 2008: 123), on je rezultatima do kojih je došao u izučavanju problematike tih glasova nadišao sve svoje prethodnike – lingviste koji su se time bavili. I prije toga Pulevićeve rada znalo se da su glasovi *š* i *ž* opšteprisutni u crnogorskome jeziku. Međutim, niko do njega na egzaktn način nije potvrdio njihovu opšteprisutnost na crnogorskome jezičkom terenu. O značaju rada o kojem je zbor svjedoči i činjenica da je on, uz prethodno pomenuti leksikon, bio najčešće korišćena literatura u raspravama o kodifikaciji crnogorskoga jezika. Pred silnim toponimima koji se u njemu navode kao potvrda prisustva konsonanata *š* i *ž* u crnogorskome jeziku moraju ustuknuti i najveći protivnici njihove kodifikacije. S druge strane, vrlo je značajan odabir literature na koju se Pulević u tome radu poziva. Opštepoznat je animozitet između crnogorskih lingvista zastupnika dva oprečna stava – da je jezik u Crnoj Gori crnogorski, odnosno da je jezik u njoj samo jedan od dijalekata srpskoga jezika. Zahvaljujući tome animozitetu, lingvisti o kojima je riječ najčešće i ne koriste studije svojih protivnika (osim u polemikama). Pulević je i tu uveo novinu. Njegova je studija o glasovima *š* i *ž* upravo zasnovana na rezultatima rada onih lingvista koji su jezik u Crnoj Gori tretirali kao srpski. Time je uklonio mogućnost subjektivnosti prilikom odabira građe jer oni na koje se poziva sigurno nijesu svjesno iznosili argumentaciju za postojanje crnogorskoga jezika. A Pulević odaje priznanje i njihovu radu: „Od velikoga je značaja to što su prilično opsežna onomastička istraživanja u Crnoj Gori u cjelini sprovodili lingvisti rođeni u Crnoj Gori, kojima je crnogorski jezik maternji. Tako su oni i najlakše mogli da ošete izvornost glasova *š* i *ž* i njihovu čvrstu utemeljenost u toponimima, đe je, prosto rečeno, neizvodljiva bilo kakva ortografska supstitucija.“ A zatim navodi brojne onomastičare koji su zabilježili pomenute glasove u crnogorskoj toponimiji i kaže: „Iako su pomenuti autori polazili sa stanovišta da na taj način obilježavaju dijalekatske i lokalne osobine pojedinačnih ‘govora Crne Gore’, oni su kao mjerodavni naučnici inicirali dopunu Vukove azbuke i time udarili podumijentu novoj ortografiji crnogorskoga jezika“ (Pulević 2008: 128-129).

Pulević se u uvodnome dijelu te studije zalaže za standardizaciju svih opštijih i običnijih osobina i specifičnosti crnogorskoga jezika koje su potvrđene u govorima i literaturi, tj. za kodifikaciju svih elemenata crnogorskoga jezika koji imaju kompaktan areal na govornoj teritoriji Crne Gore. Zalažući se za stav da se rehabilitacija crnogorskoga jezika ne može svoditi samo na nivo njegove nominacije (Pulević 2008: 123), on pokazuje mnogo viši stepen svijesti o značaju jezika za identitet jednoga naroda nego što ga imaju ili su ga imali brojni lingvisti iz Crne Gore. Interpretirajući stavove i polemike koje su se ticale statusa glasova o kojima je riječ od prve polovine XIX vijeka do naših dana, Pulević se iskazuje kao odličan poznavalac jezičkih i kulturnih prilika u Crnoj Gori. Stoga mu nije bilo teško zaključiti: „Crnogorskom jeziku *locus classicus* je u Crnoj Gori, a ne ni u Beču i ni u Novom Sadu, niti na bilo kojoj jezikoslovnoj katedri izvan Crne Gore, a to što nije bilo uslova da se ova važna pitanja na vrijeme riješe – problem je druge vrste“ (Pulević 2008: 129). Zatim objašnjava razloge koji su uslovi za zaobilazjenje glasova *ś* i *ž* u Karadžićevoj „srpskoj“ jezičkoj normi. Budući da je Karadžić normirao jezik za sve štokavce, pa i za Srbe ekavce, on nije mogao kodifikovati glasove *ś* i *ž* koji su Srbima i Hrvatima bili uglavnom strani, a samim tim i neprihvatljivi. U vezi s *Novosadskim dogovorom* koji, iako je propao prije skoro četiri decenije, neki lingvisti u Crnoj Gori i danas nastoje oživjeti, Vukić Pulević ističe: „Ako je Bečki dogovor donekle i predstavljao neku južnoslovensku sintezu na polju politike i kulture, koja je odgovarala tom vremenu, za Novosadski dogovor se jasno može kazati da je bio kamen temeljac unitarizaciji Jugoslavije, prije svega političkoj, a uz to i jezičkoj, kulturnoj i svakoj drugoj“ (Pulević 2008: 130). U vezi sa standardizacijom crnogorskoga jezika koji se prirodno i spontano razvijao na narodnoj osnovi i vrhunce u pisanoj riječi doživio još prije jezikoslovnoga rada Vuka Karadžića, Pulević kratko i precizno definiše: „Gledano suštinski, Crnogorci se u vezi sa svojim jezikom nijesu ni sa kim dogovarali niti pravili sporazume. Za to nijesu imali potrebe jer je taj jezik postojao i prije i poslije ‘Beča’ i ‘Novoga Sada’. Vuk Stefanović Karadžić nije polemisaio s crnogorskom jezičkom tradicijom već sa srpskom. On ništa nije uveo u crnogorski jezik, osim što je zbog koncesija i dogovora redukovao upotrebu glasova *đ* i *ć* i sasvim isključio *ś* i *ž*“ (Pulević 2008: 132).

Osvrnimo se na još dva značajna pitanja kojima se Pulević u toj studiji bavio. Jedan se tiče ortografije, a drugi mikro- i makrotoponimije. Kad je u pitanju ortografska problematika, Pulevićeva zapažanja odista predstavljaju kuriozitet jer, iako je riječ o botaničaru, može se reći da se tim problemom niko u Crnoj Gori nije kompetentnije bavio. On je rasvijetlio inicijativu Radmila Marojevića da se azbuka i abeceda namijenjena svim štokavcima proširi s dva nova grafema: *jatom* i ruskim grafemom *u* kojim bi se bilježio crnogorski konsonant *ś*. Pulević ukazuje na problem koji bi takva ortografija ne-

minovno uslovila jer je za ekavski prostor svejedno kako će se ekavski oblici obilježavati – s *e* ili s *jat*om. Međutim, za Crnu Goru kao autohtono ijekavsku zemlju „jatrovska“ azbuka bila bi neprimjerena jer bi tada, kako on kaže, korisnicima bila neophodna poduža „jatrovska“ edukacija za obilježavanje riječi u kojima se npr. suglasnik *ś* javlja kao produkt jekavske jotacije (*jat* ili *uj*?). Pored toga, iznenađuje njegovo poznavanje ortografije susjednih nam naroda kad objašnjava grafemsku neprimjerenost *uj* za suglasnik *ś* jer se tim znakom npr. u ruskoj i bugarskoj ćirilici ne označava glasovna vrijednost koju ima naš konosonant *ś*, već grupa *šč* odnosno *št*. Osvrćući se i na inicijativu Pavla Ivića, koji se zalagao za kodifikaciju ekavice na cijelome štokavskom prostoru, Vukić Pulević zaključuje da su „pod crnogorski jezik podmetnute dvije paklene unitarnojezičke mine: jedna lingviste Pavla Ivića preko uvođenja ekavice na čitavom štokavskom području, čime bi crnogorskom jeziku jednim potezom bio zadan smrtonosni udarac. Druga mina je ona lingviste Radmila Marojevića preko fonološke zamke (s „jat“ i *uj*), čime se crnogorskom jeziku određuje eutanazija, kao znatno ‘humanije’ umorstvo“ (Pulević 2008: 132).

Problematicom mikrotoponimije i lokalne toponimije, odnosno klasifikacije toponima na taj način Vukić Pulević se uzgredno bavio i u prethodnim onomastičkim studijama, ali tu iznosi detaljan osvrt na to pitanje. Brojni crnogorski lingvisti – dijalektolozi i onomastičari, mahom vezani za beogradsku i novosadsku sredinu koja je bila protivna kodifikaciji crnogorskoga jezika – sakupili su mnoštvo toponima u kojima se javljaju fonemi *ś* i *ž*. Da bi umanjili značaj i ulogu tih glasova u crnogorskome jeziku, oni su ispred tih toponima dodavali prefiks *mikro-* ili su ih nazivali lokalnom toponimijom. Međutim, Pulević na primjerima *šenokos* i *šenokoša* (=kosne livade) ukazuje na pogrešnost takvoga tretmana. Budući da Crna Gora ima specifičan brdsko-planinski reljef, kosne livade u njoj su male površine, pa se stoga formalno može govoriti o mikrotoponomastici. Međutim, njihova frekvencija u imenovanju lokaliteta stoji protiv takve odrednice jer „kad bi Crna Gora imala pretpostavljenu ravnu površinu, vjerovatno ne bi ni toponimi *Šenokos* i *Šenokosi* bili tako frekventni. Takođe, kad bi na širokom zakrašćenom i neprohodnom prostoru Crne Gore bilo više uvala s kosnim livadama, bilo bi i više toponima imenovanih po šenokosima. Sve ovo jako relativizira kategorije ‘lokalna toponimija’ i ‘mikrotoponimija’. To bi se najbolje uočilo kad bi se izradila punkt karta Crne Gore sa svim toponimima u kojima postoji glas *ś*. Prazni prostori na takvim kartama predstavljali bi ne mjesta đe se ne izgovara ovaj glas, već djelove reljefa na kojima nema kosnih livada, tj. šenokosa“ (Pulević 2008: 133). Dakle, brojnost takvih toponima oduzima pravo na dodavanje prefiksa *mikro-* u njihovoj klasifikaciji. Pored toga, Pulević navodi toponime đe je evidentiran suglasnik *ś* ili *ž*, a koji se zbog veličine lokaliteta koji se njima imenuju ne mogu ni formalno

podvesti pod kategoriju mikrotoponimije. Takvi su npr. oronimi *Šekirica* ili *Koža*, što ne poznaju regresivne (nejotovane) oblike.

Cijela studija o glasovima *ś* i *ž* u crnogorskoj toponimiji zapravo je podređena zaključcima o uvođenju tih glasova u crnogorski standardni jezik, odnosno o uvođenju njihovih grafema u standardnu crnogorsku azbuku i abecedu. Utemeljenost tih zaključaka i argumentacija koja iza njih stoji najbolji je svjedok ozbiljnosti naučnoga rada Vukića Pulevića. Umjesto elaboracije 13 tačaka njegova zaključka, ističemo da se i pored dužega iščitavanja i razmišljanja nijesmo mogli došetiti eventualne 14. tačke koja bi im mogla biti pridodata.

Temeljni višegodišnji naučni rad Vukića Pulevića na problemu crnogorske onomastike svakako je sublimiran u njegovoj studiji o glasovima *ś* i *ž*, kakvom se ne mogu pohvaliti ni mnogi crnogorski lingvisti današnjice i vremena koje je za nama. Rezultati do kojih je došao dali su mu za pravo da se uključi i u aktuelni proces kodifikacije crnogorskoga jezika kao službenoga u Crnoj Gori i da uputi prijekor pojedinim lingvistima koji, izašavši iz naučnih sfera, pokušavaju kodifikovati oblike koje nauka o crnogorskome jeziku do danas ne poznaje jer su nastali kao rezultat unionističke jezičke politike protiv koje se samosvjesna Crna Gora borila tokom cijeloga XX vijeka (Pulević 2008*). Nesrećne jezičke okolnosti u Crnoj Gori druge polovine XX vijeka imale su i makar jednu povoljnu stranu. One su bile glavni inicijator toponomastičkih izučavanja Vukića Pulevića i motivacija za njegovo uključivanje u crnogorsku jezičku problematiku. Nadamo se da smo ovim osvrtom ukazali makar na dio zasluga koje je on imao u tome poslu, te da će ovaj referat biti ujedno i inicijativa za kakav dublji i širi prikaz doprinosa akademika Vukića Pulevića crnogorskoj toponomastici. Do tada želimo mu uspješnu finalizaciju još jednoga značajnog onomastičkoga poduhvata na kojem sada radi – leksikona crnogorske fitonomije.

Citirana literatura

- Čirgić 2006 Čirgić, Adnan: „Standardizacija crnogorskoga jezika“ u knjizi: *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2006, str. 211-238.
- Loma 2005 Loma, Aleksandar: „Jedan pogled u toponimiju Crne Gore“, *Onomatološki prilozi*, XVIII, SANU, Beograd 2005, str. 15-26.
- Nikčević 2004 Nikčević, Vojislav P.: „Temelj crnogorskoga jezika“, *Lučindan*, glas Crnogorske pravoslavne crkve, br. 11, god. VII, Cetinje 2004, str. 120-122.

- Pulević & Samardžić 2003* Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003.
- Pulević & Samardžić 2008* Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: „Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji“, *Doclea*, br. 4, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003, str. 173-188. Studija je kasnije dopunjena s nekoliko toponima i legendi i objavljena u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2008, str. 41-60.
- Pulević & Vugdelić 2001* Pulević, Vukić & Vugdelić, Marija: „Yew (*Taxus baccata* L.) in flora and toponymy of Montenegro“, *Razprave* IV. razreda SAZU, XLII-2, Sl. 1, Ljubljana 2001, str. 187-196.
- Pulević 1998* Pulević, Vukić: „Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Jezici kao kulturni identiteti*, Crnogorski PEN centar, Podgorica 1998, str. 127-136.
- Pulević 2001* Pulević, Vukić: „Fitonimi siljevina i silj u toponimiji Crne Gore“, *Doclea*, br. 3, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2001, str. 127-135.
- Pulević 2003* Pulević, Vukić: „Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore“, *Doclea*, br. 4, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003, str. 227-245.
- Pulević 2005* Pulević, Vukić: „O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom *Srpskom rječniku*“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Vuk Karadžić i Crnogorci*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2005, str. 77-122.
- Pulević 2008* Pulević, Vukić: „Glasovi *š* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Cetinje 2005, str. 123-140. Studija je preštampana u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2008, str. 75-93.
- Pulević 2008** Vukić Pulević o standardizaciji crnogorskoga jezika: „Što ćemo s toponimijom?“, *Pobjeda*, Kultura, Podgorica, 4. septembar 2008, str. 14.
- Pulević 2009* Pulević, Vukić: „Osvrt na probleme crnogorske fitonimije“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2009, str. 65-80.

- Pulević 2009** Pulević, Vukić: „Degradacija vegetacije u toponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2009, str. 69-84.
- Pulević 2010* Pulević, Vukić: „Prva dopuna fitotoponimiji i zootoponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2010, str. 537-597.
- Pulević 2010** Pulević, Vukić: „Građa za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 6, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2010, str. 487-578.
- Pulević & Samardžić 2010** Pulević, Vukić & Samardžić, Novica: „Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore“, Zbornik radova *Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 333-352.

Adnan ČIRGIĆ

VUKIĆ PULEVIĆ AND HIS CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN ONOMASTICS

The author of the paper emphasizes the significance of the onomastic research by Vukić Pulević, who has through his studies greatly contributed to the recognition of Montenegrin language. The lexicographic monograph on phytonyms and zoonyms in the Montenegrin toponymy (co-authored with Novica Samardžić) is especially significant, as well as the study on consonants *ś* and *ž*, which has also been developed on the basis of toponomastic research. At the time of codification of the Montenegrin language, those two studies stood in the way of attempts by some linguists to exclude the above consonants from the Montenegrin standard language. With regard to onomastic studies by Vukić Pulević, especially important is the fact that he applied the methodology characteristic for the natural sciences to an entirely different field - linguistics or, more precisely, onomastics. Not aiming to point out individually all the problems discussed by Vukić Pulević, the author deals with important parts of his onomastic work.

Key words: *Vukić Pulević, Montenegrin language, Onomastics, Montenegristics*

UDK 821.163.4(497.16):929 Nikčević M.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost

aleksandar.radoman@icjk.me

MILORAD NIKČEVIĆ KAO PROUČAVALAC CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI XIX I POČETKA XX VIJEKA

– Povodom 70-godišnjice života i 45-godišnjice naučnoga rada –

Kad se sagleda u cjelini naučni opus Milorada Nikčevića, lako je uočljivo da je on po svojim primarnim interesovanjima i postignućima zapravo istoričar književnosti. Središnje mjesto u njegovim književnoistorijskim istraživanjima pripada crnogorskoj književnosti XIX i početka XX vijeka. No, ako je tematičkom Nikčević uglavnom orijentisan na crnogorsku književnost naznačenoga perioda, pristupom materiji, načinom njene obrade on je u prvome redu usmjeren na dodire, interferencije i uticaje u literaturi. Oglada se to kako u njegovu magistarskome radu, đe je „sučelio“ dva klasika crnogorske književnosti, Njegoša i Ljubišu, a potom ispitao i njihov odnos prema usmenoj književnosti, tako i u doktorskoj disertaciji, u kojoj je osvijetlio cio jedan nepoznati korpus naše literature i sagledao ga u kontekstu južnoslovenskih i evropskih literarnih tokova. Takva je, na koncu, i njegova kapitalna *Istorija crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine*, knjiga čije se publikovanje očekuje upravo u godini Nikčevićeva jubileja.

Ključne riječi: *Milorad Nikčević, istorija književnosti, crnogorska književnost, romantizam, realizam*

Milorad Nikčević pripada krugu crnogorskih naučnika i intelektualaca koji su u potonje četiri decenije odigrali ključnu ulogu u učvršćivanju svijesti o posebnosti crnogorskoga jezika, književnosti i kulture. Za sve to vrijeme Nikčeviću je pripadala osobena pozicija – budući da je cijeli svoj radni vijek proveo u Hrvatskoj, tu stekao univerzitetsku karijeru i potpunu naučnu afirmaciju, osim što je doprinio naučnoj promociji temeljnih odrednica crnogorskoga nacionalnog identiteta, on je bio i dragocjena spona između dviju

kultura – crnogorske i hrvatske. Bez prećerivanja se može reći da je njegov angažman u tom pravcu bez presedana u novijoj istoriji dviju zemalja. No, od ne manjega je značaja i Nikčevićev doprinos fundiranju savremene montenegriskog. Premda je njegov naučni opus zamašan, interdisciplinaran i žanrovski raznolik, mi ćemo se u ovome prilogu zadržati samo na nekoliko okvirnih napomena vezanih za književnoistorijski segment njegova opusa. Zapravo, za onaj dio njegova naučnoga angažmana koji se odnosi na crnogorsku književnost XIX i početka XX stoljeća.

Kad se sagleda u cjelini naučni opus Milorada Nikčevića, lako je uočljivo da je on po svojim primarnim interesovanjima i postignućima zapravo istoričar književnosti. Središnje mjesto u njegovim književnoistorijskim istraživanjima pripada crnogorskoj književnosti XIX i početka XX vijeka. No, ako je tematikom Nikčević uglavnom orijentisan na crnogorsku književnost naznačenoga perioda, pristupom materiji, načinom njene obrade on je u prvo-m redu usmjeren na dodire, interferencije i uticaje u literaturi. Ogleda se to kako u njegovu magistarskome radu, đe je „sučelio“ dva klasika crnogorske književnosti, Njegoša i Ljubišu, a potom ispitao i njihov odnos prema usmenoj književnosti, tako i u doktorskoj disertaciji, u kojoj je osvijetlio cio jedan nepoznati korpus naše literature i sagledao ga u kontekstu južnoslovenskih i evropskih literarnih tokova. Takva je, na koncu, i njegova kapitalna *Istorija crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine*, knjiga čije se publikovanje očekuje upravo u godini Nikčevićeva jubileja.

Magistarski rad *Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – uticaji i paralele* Milorad Nikčević je odbranio na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu 1976. godine. Koincidiralo je to s naglim rastom naučnoga interesovanja za Stefana Mitrova Ljubišu, značajnu i do toga trenutka prilično neproučenu ličnost crnogorske književne istorije. Prvo je 1976. godine Crnogorska akademija nauka i umjetnosti organizovala u tadašnjem Titogradu i Budvi veliki naučni simpozijum o Ljubiši, a iste godine publikovan je i zbornik s toga simpozijuma. Zatim su se u nekoliko narednih godina pojavile tri dragocjene književnoistorijske monografije o Ljubiši – *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše* Božidara Pejovića (1977), *Pripovijedanje kao opsesija* Nova Vukovića (1980), i *Tragajući za Ljubišom* Radoslava Rotkovića (1982). Kad se to ima u vidu, postaje jasno da je Ljubiša krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina XX vijeka, više od kojega drugog pisca, dospio u centar pažnje crnogorske književne historiografije.¹ Nikčevićeva magistarska teza pojavila se kao zaseban temat-

¹ Da interesovanje za Ljubišino djelo ne jenjava ni na prijelazu vjekova, dokazuju nekoliko naučna skupa (i zbornika posvećena tome piscu) organizovana u posljednjih desetak godina, a posebno nove knjige o Ljubiši: v. Đuro Pejanović, *Ljubišino djelo u svjetlu književne kritike i istorije književnosti*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1996; Vuk Cerović, „Pričanja Vuka Dojčevića“ *Stefana Mitrova Ljubiše*, Kulturno-prosvjetna zajed-

ski blok u knjizi *Transformacije i strukture* (Školske novine, Zagreb, 1982) i skrenula pažnju naučne javnosti upravo smjelim metodološkim iskorakom. U uvodnome dijelu studije Nikčević ovako objašnjava svoj književnoistorijski postupak: „Književno djelo Njegoša i Ljubiše pruža nam dovoljno mogućnosti da njegove međusobne, jedva uočljive veze, unutrašnje strukturiranosti i dodirnosti što su satkane od suptilnih i teško uočljivih nijansi i boja sagledamo, ponajviše u tematskom i motivskom svijetu, zatim u formalnom pogledu, a ponekad i u dalekim reminiscencijama, idejno-umjetničkim i estetskim uticajima. Tek kad se Ljubišine pripovijesti razmotre komparativno, u odnosu prema Njegoševu djelu i drugim oblicima i formama crnogorskoga usmenog i pisanog stvaralaštva, doći će do pouzdanih sinteza i zaključaka o Ljubiši kao piscu i umjetniku, o prirodi njegova stvaralaštva.“²

Studija o Ljubiši i Njegošu, u kompozicionome pogledu, sastoji se od dviju cjelina. Prvu cjelinu, naslovljenu „Ljubiša i Njegoš: književnoistorijske paralele, uzori i nadahnuća“, čine tri rada u kojima Nikčević obrazlaže svoj pristup, ukazuje na Ljubišina prva saznanja o Njegošu, apostrofirajući činjenicu da je Ljubiša jedan od prvih Njegoševih komentatora i priređivača, i upušta se u analizu njegova izdanja *Gorskoga vijenca*. U tome prvom dijelu studije Nikčević pokazuje izvanrednu upućenost kako u građu i literaturu tako i u suptilna tekstološka pitanja. Analize konkretnih istorijskih, književnoistorijskih i tekstoloških problema, đe ukazuje na Ljubišine greške u pojedinim stihovima ali u cjelini pozitivno ocjenjuje njegove komentare, Nikčeviću su samo podloga za širu književnoistorijsku kontekstualizaciju. Nakon što je problem osvijetlio s više strana, Nikčević lapidarno zaključuje: „I na kraju, treba reći da je Ljubiša u svim sudovima i komentarima koje je napisao o Njegoševu *Gorskom vijencu* iskazivao i svoju imanentno-eksplicitnu poetiku koja će se stvaralački oploditi, estetsko-umjetnički uzreti najbolje u njegovim pripovijestima.“³ Druga cjelina studije o odnosu Ljubiše i Njegoša, pod naslovom „Njegoševo djelo – izvor Ljubišinih tema, motiva i inspiracija“, koju čine četiri zasebna priloga, usmjerena je na „unutrašnji pristup“ – odnosno pronicanje u književno djelo Ljubiše u odnosu prema stvaralaštvu Petra II Petrovića Njegoša.

U prvome dijelu toga temata nalazimo prilog „Transformacijski tragovi epskoga pjesništva i Njegoševih strukturalnih elemenata u poetsko-narativnom opusu Stefana Mitrova Ljubiše“. Nikčević skicira najranije periode Lju-

nica Podgorice, Podgorica, 2000; Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica: od talijanaša do narodnjaka*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003; Radomir V. Ivanović, *Stefan Mitrov Ljubiša – prilog poetici*, Pegaz – Orpheus, Bijelo Polje – Novi Sad, 2003.

² Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture. Književne studije i metodički prilozi*, Školske novine, Zagreb, 1982, 15–16.

³ Isto, 32.

bišina književnoga stvaralaštva s posebnim osvrtom na ranu pjesmu *Boj na Visu*. Pažljivi analitičko-komparativni uvid u to djelo upućuje ga na zaključak: „Može se, dakle, zaključiti da je pjesma *Boj na Visu* i svojim estetičkim učinkom, sadržajem i jezikom, Ljubišino najmanje originalno djelo. Zapravo, ona je velikim dijelom, mozaik reminiscencija i pojedinih strukturalnih elemenata asimiliranih iz Njegoševa *Gorskog vijenca*, njegovih epskih pjesama ‘na narodnu’ i crnogorske narodne poezije novijeg vremena.”⁴ Nakon takve ocjene Nikčević se usredsređuje na paralele u Ljubišinu i Njegoševu djelu koje se tiču oblikā usmenoga stvaralaštva što se u transformisanoj formi srijeću kod ta dva pisca.

Već samim naslovom narednoga priloga „Originalnost uprkos uticajima (tematološki i motivski susreti, dodiri i prožimanja Njegoševa i Ljubišina djela *Lažni car Šćepan Mali*)“ Nikčević sugerije okvir u kojem se kreće poredbenā analiza Ljubišine prve pripovijesti i Njegoševe drame. Polemišući sa, u kritici prenatlaženim, stavovima o neoriginalnosti Ljubišine pripovijesti, odnosno optužbama da je svoje prvo prozno djelo „preuzeo“ od Njegoša, Nikčević ukazuje na zajedničke izvore, građu i tek u kompozicionome pogledu veće sličnosti između Ljubišina i Njegoševa djela. Time s Ljubiše skida hipoteku nepravdanih optužbi a u teorijsko-metodološkome pogledu daje značajan doprinos osvjetljavanju odnosa i uticaja dvojice klasika crnogorske književnosti. Nikčević pronicljivo zapaža: „čitajući Njegoševo djelo *Lažni car Šćepan Mali*, proučavajući njegov *Gorski vijenac*, Ljubiša je spontano upijao iz tih djela pojedine slike, pjesničke impresije, iskustva i motive, pa je sve to stvaralački osmišljeno i preobraženo, koristio u svom djelu. Bio je to, dakle, materijal preko kojega je Njegoševa poezija, posredno i neposredno, kao i u tvorevini *Lažni car Šćepan Mali*, učestvovala u izgrađivanju Ljubišine stvaralačko-umjetničke individualnosti.”⁵

U prilogu „Transformacijski nivoi usmene i pisane književnosti u djelima Petra II Petrovića Njegoša i Stefana M. Ljubiše“ Nikčević se upušta u analizu složenih odnosa usmene i pisane literature i na primjerima dvojice najznačajnijih crnogorskih pisaca XIX vijeka, Njegoša i Ljubiše, prati suptilna preliivanja, transformacije i intertekstualne odnose. Nikčević primjećuje: „Ako se detaljnije komparativno-genetski posmotre najznačajnija ostvarenja crnogorske usmene književnosti te djela Njegoša i Ljubiše, moguće je utvrditi da su i jedan i drugi stvaralac zaista tematizovali svijet svojih tvorevina na osnovu narodnog stvaralaštva. Drugim riječima, paralelnim razgledanjem u trouglu naznačenih ostvarenja – narodnog stvaralaštva – Njegoševa i Ljubišina – dā se ustanoviti u kojem su stepenu spomenuti stvaraoči transformisali

⁴ Isto, 72.

⁵ Isto, 93.

pojedine usmene, odnosno narodno-folklorne elemente. “S tako postavljenim heurističkim izazovom Nikčević uspješno izlazi na kraj pronalazeći veliki broj primjera transformacije elemenata usmenoga stvaralaštva u djelima Njegoša i Ljubiše, a posebno su dragocjena njegova pronicljiva zapažanja o literarnim paralelama u djelu dvojice klasika crnogorske književnosti. On se ne zadržava samo na uočavanju interferencija i sličnosti, već nudi odgonetku i nijansiranih razlika u pristupu folklornoj građi kod Njegoša i Ljubiše, pa zaključuje: „Ljubiša, za razliku od Njegoša, i ovim transformacionim temama pristupa (...) s humoristično-satiričnom namjerom. Uz to, u njegovoj interpretaciji takvih transformacionih narodnih običaja i magijskih moći uvijek se krije prosvjetiteljsko-didaktički stav, dok su oni kod Njegoša dignuti do stepena poimanja života i svijeta, u čemu je i najveća razlika.“⁶

U završnome prilogu studije – „Koherentnosti, susreti, dodiri i prožimanja tematsko-motivskih svjetova Stefana M. Ljubiše i Petra II Petrovića Njegoša“ – Nikčević propituje tematsko-motivske i imagološke aspekte Ljubišina i Njegoševa djela. U opsežnoj analizi brojnih paralela minuciozno navodi sve sličnosti, ali uočava i bitne razlike koje se tiču odnosa prema mletačkome odnosno turskome svijetu. Analiza je, u prvome redu, usmjerena na ideološku tačku gledišta likova: Njegoševih vojvode Draška i Vuka Mandušića i Ljubišinih Kanjoša Macedonovića i Vuka Dojčevića. Svoja temeljita istraživanja Nikčević rezimira pronicljivim zaključkom: „Ima jedna vrlo važna razlika između Njegoša i Ljubiše i u pristupu mletačkom i turskom svijetu. U centru Ljubišine umjetničke obrade, njegove opservacije su – Venecijanci, a Turcima se bavi uzgradno, samo u nekoliko pripovijesti, dok je u Njegoša obrnuto. (...) Sve u svemu, Njegošev *Gorski vijenac*, narodna predanja, mnogi drugi dokumenti o tome vremenu dali su Ljubiši inspirativnu građu da u svom narativnom književnom opusu oblikuje primjere moralnih, duhovnih i herojskih likova, ličnosti kakve su prisutne u Njegoševoj sveopštoj poetskoj sintezi.“⁷

Nikčevićeva studija o literarnim vezama i uticajima Ljubiše i Njegoša u književnokritičkim krugovima naišla je na dobar prijem kao značajan doprinos osvjetljavanju literarnih relacija i intertekstualnih odnosa. Istoričar književnosti Krsto Pižurica o njoj je zapisao: „Nikčevićeva komparativna studija (...) pokazuje autorovu zrelost, smisao za analitičko proučavanje književnih pojava i nerv za otkrivanje detalja koji vode do sinteza. Naobrazba autora ove studije, njegova umješnost u otkrivanju pojava, moderan pristup problematici ove vrste, stepen informisanosti, jezik i stil kojim je ova studija pisana osnova

⁶ Isto, 110.

⁷ Isto, 126–127.

su nadanju da će se Nikčević ovom problematikom dalje baviti.⁸ Koliko je Krsto Pižurica bio u pravu, pokazaće Nikčevićev docniji naučni angažman.

Da je crnogorska književnost XIX vijeka u središtu njegova naučnoga interesovanja, Milorad Nikčević će potvrditi i u doktorskoj disertaciji *Crnogorska pripovijetka od 60-ih godina 19. vijeka do Prvog svjetskog rata*, odbranjenoj pod mentorstvom Jovana Deretića na Filološkome fakultetu u Beogradu 1985. godine. Disertacijom, objavljenom pod naslovom *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*,⁹ ponudio je najcjelovitiji uvid u crnogorsku proznu produkciju naznačenoga perioda. Taj ambiciozno zamišljeni poduhvat podrazumijevao je izuzetan napor da se prikupi i sabere obimna građa razasuta uglavnom po crnogorskoj, a dijelom i južnoslovenskoj periodici, pogotovo ako se zna da do pojave Nikčevićeve monografije o većini pisaca obrađenih u njoj – jedva da je bilo zbora u našoj književnoj historiografiji. Zato je Nikčević temi pristupio ab ovo. U uvodnome tekstu monografije donosi pregled dotadašnjih proučavanja naznačenoga perioda i nudi vlastiti stilski naziv za prelazni period od romantizma ka realizmu – folklorni realizam. Argumentovano obrazlažući zasnovanost takvoga stilskog određenja, on objašnjava i cilj svojega istraživanja: „Namjera nam je, zapravo, da u svjetlosti pluralističkih metodoloških pristupa osvijetlimo najbitnije elemente, književno-kulturna i tipološka svojstva, strukturne kategorije pripovjedačke književnosti ovog perioda. Drugačije kazano, želimo da književnoistorijskim, interpretativnim, analitičko-kritičnim i drugim metodama, raščlanimo najvažnije elemente pripovijetke koja se u ovom dugom vremenskom razdoblju razvijala i nametnula kao jedan od istaknutih književnih žanrova u Crnoj Gori.“¹⁰

Monografija je koncipirana u tri dijela, a svaki od njih sačinjavaju nova poglavlja i potpoglavlja. Prvi dio naslovljen je „Književnoistorijski i kulturni ambijent nastanka pripovijedaka“, drugi dio je „Geneza i tokovi razvoja pripovijedaka“, a treći dio monografije nosi naziv „Evropski književni kontekst“. Tri dijela monografije zapravo označavaju tri različita teorijsko-metodološka pristupa materiji. Dok je prvi dio usmjeren na „spoljašnji pristup“ i predstavlja sveobuhvatan književnoistorijski pregled, drugi je dio posvećen „unutrašnjem pristupu“, tipološkome, žanrovskom i interpretativnome uvidu u korpus, a završni dio studije orijentisan je na komparatističku dimenziju problema.

U prvome dijelu knjige, kroz nekoliko poglavlja i potpoglavlja, data je sveobuhvatna društveno-politička, kulturološka i književnoistorijska panorama

⁸ Krsto Pižurica, „Dvije studije o Ljubiši“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1983, 641.

⁹ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti. Književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-ih godina 19. vijeka do Prvog svjetskog rata*, NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1988.

¹⁰ Isto, 16.

ma Crne Gore od sredine XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata. Autor je posebnu pažnju posvetio svekolikome kulturnom zamahu (osnivanje kulturno-umjetničkih društava, pjevačkih i diletantskih družina, pokretanje časopisne produkcije...), osobito u centrima kulturnoga života toga perioda – Cetinju i Nikšiću. Na kulturni zamah, pored nešto povoljnijih društveno-političkih okolnosti, u velikoj mjeri uticala je i pojava izvanjaca i inostranaca u Crnoj Gori, čemu je Nikčević posvetio cijelo jedno opširnije poglavlje. Kao izvrstan poznavalac te epohe Nikčević polazi od opštepoznate činjenice da su u crnogorskome kulturnom životu XIX vijeka presudnu ulogu odigrali „izvanjci“, mahom s prostora Srbije i Vojvodine, ali i drugih južnoslovenskih i slovenskih krajeva, pa prateći uslove i genezu pojave izvanjaca i inostranaca u Crnoj Gori, detekcijom ključnih elemenata toga procesa Nikčević, osim što ukazuje na njihov značaj, nagovještava i onu u literaturi rjeđe uočavanu dimenziju problema koju će potpunije definisati u zasebnome radu, nešto docnije, đe konstatuje: „Dugotrajno prisustvo tih duhovnih poslenika u političkom, društvenom, ekonomskom, a naročito u kulturnom životu Crne Gore, uticalo je umnogome ne samo na organizaciono-političko i konstitutivno ustrojstvo crnogorske državnosti, njene uprave u drugoj polovini XIX vijeka, već je daleko više uticalo na izmjenu istorijske, sociološke, sociolingvističke i ukupne kulturološke slike Crnogoraca.“¹¹ Prije no što se u drugome dijelu knjige usredsredi na odabrani korpus, Nikčević u posebnom potpoglavlju analizira ulogu i značaj Sima Matavulja u razvoju crnogorske pripovijetke.

U drugome, najopsežnijem dijelu knjige Nikčević se upušta u žanrovska i tipološka određenja korpusa koji je naznačen naslovom. Polazeći od genoloških razgraničenja te ukazujući na snažno prisustvo usmenoga književnog iskaza, Nikčević predlaže podjelu na tri tematsko-motivske cjeline, „koje, ujedno, predstavljaju i tokove razvoja crnogorske pripovijetke“: 1. Počeci crnogorske pripovijetke – Njegoševa pripovjedna zbilja; 2. Pripovijetke iz narodnog života – na Vukovim i Ljubišinim stazama; 3. Pripovijetke na tradicionalnim i novim stazama. Prije nego se upusti u temeljno preispitivanje dometa i vrijednosti toga nasljeđa Nikčević daje precizan sintetički sud: „Književnost druge polovine 19. i početkom ovog vijeka u Crnoj Gori, gledano u cjelini, predstavlja sporo preovladavanje tradicionalnog načina pisanja i oblikovanja literarnog svijeta. Ujedno, to je i vrijeme sporog sazrijevanja književnih stvaralaca. Njihove tvorevine, i pored stvarnih pisaca koji su ‘utili’ na njih, nijesu vodile brzom razvitku i razbijanju okvira regionalnih tema i motiva, odnosno regionalnog načina oblikovanja. No, ipak, u krilu takve proze izdvajaju se, ponekad, i značajnije estetske vrijednosti, ali nedovoljne

¹¹ U knjizi: *Filološke rasprave. Interkulturalni kontekst*, Geos – Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo „Ivan Mažuranić“ – HCDPRH, Podgorica, 2002, str. 45.

da prevaziđu estetička pripovijedna zrenja S. M. Ljubiše, M. Miljanova i S. Matavulja.¹²

U okviru prve tematsko-motivske cjeline Nikčević analizira dvije Njegoševe priče – *San na Božić* i *Žitije Mrđena Nesretnikovića njim samijem pisano*, ali je posebno značajan segment te cjeline osvrst na pitanje autorstva pripovijetke *Jela ili vjerenica Crnogorka*, de problematizuje po inerciji usvojen stav da je Njegoš autor priče.

Najobimniji dio monografije jeste potpoglavlje u kojem je dat pregled drugoga tematsko-motivskoga bloka, de pored tipologije toga korpusa on donosi i cijelu galeriju nepoznatih ili manje poznatih pripovjedača prisutnih u onovremenome književnom ambijentu Crne Gore. Građu je razvrstao u tri stilsko-tematska kruga: 1. Folklorne i didaktičke pripovijetke; 2. Istorijske pripovijetke; 3. Anegdotske i humorističko-satirične pripovijetke. Prateći tako naznačenu podjelu, Nikčević daje, kroz analizu važnijih djela, dvadesetak portreta crnogorskih pripovjedača te epohe. Taj analitičko-sintetički postupak primijenio i u analizi trećega tematsko-motivskog bloka, koji je razvrstao u dva rukavca: 1. Tradicija u novim uslovima i 2. Nove težnje. Osvrćući se na Nikčevićevu studiju, književni historičar Slobodan Vujačić primjećuje: „O svakom pripovjedaču autor je iznio osnovne književnoistorijske premise i podatke, utvrdio osnovna tipološka obilježja njihova rada na pripovijeci; izvršio analizu većeg broja pojedinačnih njihovih ostvarenja. Unatoč velikom broju imena, autor monografiju nije koncipirao, kako je to istakao prof. Deretić u svojoj recenziji 'kao zbirku ili pregled potreba, katalog pisaca, nego kao široko postavljenu analitičko fundiranu književnoistorijsku studiju u kojoj je izvršio neophodnu sistematizaciju, razvrstavši opsežan materijal po skupinama i podskupinama'.“¹³

Završni dio monografije čini obimnija studija „Evropski književni kontekst“. Na tragu Nikčevićevih postojanih interesovanja za komparatističke teme ta studija daje sveobuhvatan prikaz prevodilačkih aktivnosti u Crnoj Gori druge polovine XIX i početkom XX vijeka. U skladu s književnim afinitetima epohe najčešće se prevode djela evropskoga, a osobito ruskoga romantizma, dok su realistički sadržaji zastupljeni u manjem obimu. Nikčević postavlja pitanje „u koliko su mjeri predstavnici istočnoevropske/zapadnoevropske narativne književnosti, koji su prevodeni u crnogorskog periodici, uticali i podsticali crnogorske stvaraoce na tvorački pripovijedni svijet i narativni duhovni razmah. Drugim riječima, valja znati koliko je strana zapadnoevropska pripovijedna literatura uspjela 'razbiti okamine' i tradicionalne tematsko-motivske

¹² Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka...*, 140.

¹³ Slobodan Vujačić, „Između tradicije i savremenosti“, *Glas Slavonije*, br. 13343, Osijek, 27. listopada 1988, 12.

i jezičko-izričajne kanone crnogorskog jezika koji su se zadugo zadržali u crnogorskoj pisanoj i usmenoj tradiciji.¹⁴ Tom zamašnom studijom Nikčević nije ponudio samo cjelovit pregled naznačenoga korpusa, već je i analizama konkretnih prijevoda naznačio moguće komparatističke pravce budućih istraživanja te teme.

U recenziji rukopisa te kapitalne književnoistorijske monografije Jovan Deretić je zapisao: „M. Nikčević je nastojao dati pouzdan naučni prilog istoriji naše književnosti. Pokupio je ogromnu građu, najvećim dijelom nepoznatu, znanstveno je opisao, sistematizovao i verifikovao u književnoistorijskom, kritičkom i komparativnom sučeljavanju. Težio je da bude što pouzdaniji, što egzaktniji, da iscrpi sve izvore, da konsultuje što širu teorijsku i književnoistorijsku literaturu. Služio se i modernim, tj. savremenim postupcima nauke o književnosti, što je došlo do izražaja u pojedinačnim analizama i teorijskim određenjima.“¹⁵

Crnogorskoj književnosti XIX i početka XX vijeka Milorad Nikčević će se vraćati i docnije u nizu dužih ili kraćih priloga publikovanih u brojnim zbornicima radova ili, pak, u zasebnim knjigama.¹⁶ Dosljedno se pridržavajući analitičko-komparativnoga metoda tumačenja književnih fenomena, pozicionirao se kao nesumnjivo najbolji poznavalac i najznačajniji proučavalac crnogorske književnosti druge polovine XIX i početaka XX vijeka. Stoga je bilo posve očekivano da će svoja znanja o datoj oblasti i izuzetnu teorijsku upućenost usmjeriti na izradu sveobuhvatne književnoistorijske sinteze toga perioda. Na takav čin bio je podstaknut, u prvome redu, od strane svojega brata, glasovitoga crnogorskog filologa Vojislava P. Nikčevića, koji je 2006. godine inicirao izradu cjelovite istorije crnogorske književnosti. Iznenadna smrt Vojislava P. Nikčevića prekinula je u zametku taj kapitalni projekat za crnogorsku nauku i kulturu. Ipak, Milorad Nikčević je nastavio započeti posao i 2010. godine finalizovao svoj dio sinteze. Voluminozni rukopis *Istorije crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine* do danas je najcjelovitije i najsveobuhvatnije djelo o nekom periodu crnogorske književ-

¹⁴ Milorad Nikčević, isto, 359.

¹⁵ Citirano prema: *Dnevnik čitanja jednog intelektualca. Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića*, HCDP „Croatica – Montenegrina“, CKD „Montenegro – Montenegrina“, KUD „Montenegro“, SCUH, Geos, Zagreb – Osijek, 2006, 65.

¹⁶ Viđi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (studije), Zagreb, 1995; *Na civilizacijskim ishodištima* (studije), Osijek, 1999; *Književna približavanja* (rasprave / eseji / prikazi), Osijek, 2001; *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima) (studije / intervjui), Zagreb, 2002; *Filološke rasprave* (Interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002; *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004; *Komparativna filološka odmjerenja*, Cetinje – Osijek, 2006; *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima*. U duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH, CKD „Montenegro-Montenegrina“, ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje – Osijek, 2009.

nosti, iscrpan analitičko-komparativni registar književnih fenomena naznačene epohe te dragocjeno i nezaobilazno naučno postignuće.

Bibliografija

- Cerović, Vuk, „*Pričanja Vuka Dojčevića*“ Stefana Mitrova Ljubiše, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 2000.
- *Dnevnik čitanja jednog intelektualca. Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića*, urednici Milica Lukić & Mile Bakić, HCDP „Croatica – Montenegrina“, CKD „Montenegro – Montenegrina“, KUD „Montenegro“, SCUH, Geos, Zagreb – Osijek, 2006.
- Ivanović, Radomir V., *Stefan Mitrov Ljubiša – prilog poetici*, Pegaz – Orpheus, Bijelo Polje – Novi Sad, 2003.
- Nikčević, Milorad, *Apologetika crnogorskoga jezika*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH, CKD „Montenegro-Montenegrina“, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, SCURH, KUD Montenegro, Osijek, 2004.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti. Književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-tih godina 19. vijeka do Prvog svjetskog rata*, NIO „Univerzitetka riječ“, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad, *Filološke rasprave. Interkulturalni kontekst*, Geos – Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo „Ivan Mažuranić“ – HCDPRH, Podgorica, 2002.
- Nikčević, Milorad, *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, NCZH, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Milorad, *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima. U duhovnim prostorima Crne Gore/Boke Kotorske*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH, CKD „Montenegro-Montenegrina“, ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje – Osijek, 2009.
- Nikčević, Milorad, *Književna približavanja (rasprave / eseji / prikazi)*, Osijek, 2001.
- Nikčević, Milorad, *Komparativna filološka odmjerenja*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH, Geos, CKD „Montenegro-Montenegrina“, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje – Osijek, 2006.
- Nikčević, Milorad, *Na civilizacijskim ishodištima. Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M-M“, Osijek, 1999.
- Nikčević, Milorad, *Odsjaji kultura. Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima*, Zagreb, 2002.

- Nikčević, Milorad, *Transformacije i strukture. Književne studije i metodički prilozi*, Školske novine, Zagreb, 1982.
- Nikčević, Vojislav P., *Ljubišina jezička kovnica: od talijanaša do narodnjaka*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.
- Pejanović, Đuro, *Ljubišino djelo u svjetlu književne kritike i istorije književnosti*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1996.
- Pejović, Božidar, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- Pižurica, Krsto, „Dvije studije o Ljubiši“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1983.
- Rotković, Radoslav, *Tragajući za Ljubišom*, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1982.
- Vujačić, Slobodan, „Između tradicije i savremenosti“, *Glas Slavonije*, br. 13343, Osijek, 27. listopada 1988.
- Vuković, Novo, *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1980.

Aleksandar RADOMAN

MILORAD NIKČEVIĆ'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MONTENEGRIN LITERATURE OF XIX AND EARLY XX CENTURY

- On the occasion of 70 years of the author's life and 45
years of his scientific work -

When seen as a whole, the scientific oeuvre of Milorad Nikčević shows that he is, in terms of his main interests and achievements, primarily a historian of literature. However, central place in his literary-historical research belongs to the Montenegrin literature of the XIX and beginning of XX century. Although mainly oriented, in terms of the subject matter, towards the Montenegrin literature of the specified period, Nikčević is, in terms of his approach, method of analysis and presentation, primarily focused on contacts, interference and influences in the literature. This is also reflected in his master's dissertation, where he compared two classics of Montenegrin literature, Njegoš and Ljubiša, and then examined their relation to oral literature, as well as in his doctoral dissertation in which he cast light upon a whole body of our unknown literature and reviewed it in the context of South Slavic and European literary trends. After all, in line with this is also his capital work – the History of Montenegrin Literature from mid XIX century to 1918, which is to

be published on the occasion of 70 years of the author's life and 45 years of his scientific work.

Key words: *Milorad Nikčević, history of literature, Montenegrin literature, Romanticism, Realism*

UDK 811.163.42(091)

Pregledni rad

Loretana FARKAŠ (Osijek)

Tena BABIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku

lfarkas@ffos.hr

tbabic@ffos.hr

NEUMORNO TRAGANJE PO ISTINAMA HRVATSKE JEZIČKE POVIJESTI

Josip Vončina, jedan od najvrjednijih i najsamozatajnijih hrvatskih jezikoslovaca, objavio je više od dvije stotine znanstvenih i stručnih priloga (članaka, rasprava i knjiga), za tisak je priredio mnoga nova izdanja hrvatskih pisaca, autor je i brojnih nezaobilaznih knjiga iz područja povijesti hrvatskoga jezika. Vončina se istaknuo radom u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Matici hrvatskoj, kao vrstan predavač i stručnjak. U radu se donosi bibliografija njegovih radova.

Ključne riječi: *Josip Vončina, povijest hrvatskoga jezika, bibliografija*

Jedan od najvrjednijih i najsamozatajnijih hrvatskih jezikoslovaca, akademik Josip Vončina, preminuo je u 79. godini u Zagrebu. Rodio se 1932. godine u Ravnoj Gori u Gorskom Kotaru. Osnovnu je školu i niže razrede

gimnazije završio u Požegi, a više razrede gimnazije u Zagrebu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studije Narodni jezik i književnost i Ruski jezik i književnost. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu počinje raditi krajem 1960. godine na Katedri za povijest hrvatskoga jezika i hrvatsku dijalektologiju gdje će predstojnikom biti od 1992. godine pa sve do odlaska u mirovinu 1999. godine. Doktorirao je 1965. godine doktorskom tezom *Jezik Antuna Kanižlića*, ukazujući na jezična prožimanja hrvatskoga sjevera i juga. Predavao je i na pedagoškim fakultetima u Rijeci i u Osijeku. Bio je i prodekan Filozofskoga fakulteta u Zagrebu te lektor hrvatskoga jezika: 1962. i 1963. u Kölnu, od 1963. do 1965. u Rennesu, 1969. u Mannheimu. Bio je i gost profesor: 1972. i 1973. u Kölnu, 1990. u Zürichu. Jedno je vrijeme obnašao dužnost pomoćnika direktora Zagrebačke slavističke škole u kojoj je bio predavač i lektor. Od 1981. do 1983. bio je i predsjednik Hrvatskoga filološkog društva.

Josip Vončina je godine posvetio i radu u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti: 1977. član je suradnik, 1986. izvanredni član, a od 1991. redoviti član. Od 1997. tajnik je Razreda za filološke znanosti HAZU. U Akademiji je obavljao i druge dužnosti: voditelj istraživačkoga projekta Proučavanje povijesti hrvatskoga književnog jezika; glavni urednik Dopuna Akademijina rječnika; urednik IV. knjige projekta Hrvatska i Europa.

Istaknuo se i radom u Matici hrvatskoj gdje je bio jedan od utemeljitelja i izvršni urednik biblioteke Stoljeća hrvatske književnosti. Objavio je više od dvije stotine znanstvenih i stručnih priloga (članaka, rasprava i knjiga). Za tisak je priredio nova izdanja hrvatskih književnih tekstova Marka Marulića, pjesnike Ranjinina zbornika, Mavra Vetranovića, Petra Hektorovića, Petra Zoranića, Petra Zrinskog, Frana Krste Frankopana, Pavla Rittera Vitezovića, Milutina Cihlara Nehajeva. Popratne je rasprave napisao pretiscima Dešićeva Raja duše te Belostenčevu *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium*. Raspon tema koje Vončina obrađuje vrlo je širok, od naglasnih pitanja pa do stilističkih interpretacija. Ukazuje na prožimanja i međusobne utjecaje pisaca primorske i kopnene Hrvatske, a njegovi interesi ne zadiru u samo jedno zemljopisno područje, već ga zanimaju Slavonci, Dubrovčani, Zadran, kajkavski pisci, ozaljski književnojezični krug...

Autor je i brojnih knjiga koje su postale nezaobilaznom građom u proučavanjima povijesti hrvatskoga jezika: *Analize starih hrvatskih pisaca* (Split 1977.), *Jezičnopovijesne rasprave* (Zagreb 1979.), *Jezična baština* (Split 1988.), *Preporodni jezični temelji* (Zagreb 1993.), *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza* (Zagreb 1999.). U tim knjigama raščlanjuje jezik dopreporodnih i preporodnih hrvatskih pisaca, obogaćujući i hrvatsku književnu povijest. Stvarajući *Jezičnu baštinu*, Vončina nije slije-

dio književnoestetski već jezičnopovijesni kriterij pri odabiru djela. Riječ je o lingvostilističkoj hrestomatiji hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Cjelokupna je građa podijeljena u četiri književnojezična tipa (čakavski, štokavski, hibridni i kajkavski). Knjiga obiluje ulomcima različitih beletrističkih, jezikoslovnih i memoarskih djela, a komentari ispod ulomaka ukazuju na dijalektalnu osnovicu, jezične odlike, opis grafije, stilističke postupke pisaca i sl. Knjiga *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza* donosi vrlo pouzdane upute kako čitati književne i neknjiževne pisane spomenike od Bašćanske ploče do suvremenih tekstova. Knjiga predstavlja temeljni metodologijski priručnik svim priređivačima, izdavačima i proučavateljima hrvatskih pisanih vrela. Vončina pruža uvid kako se u hrvatskoj filologiji prakticirala tekstologija, namjeravajući osvijetliti što veći broj jezičnih i pravopisnih problema te postaviti čvrsta tekstološka načela za budući rad edicije Stoljeća hrvatske književnosti.

Baveći se pitanjima povijesti hrvatskoga jezika, akademik Vončina oduvijek je na samo njemu svojstven i prepoznatljiv način pristupao složenoj građi hrvatske književnojezične povijesti te je svojim pristupom i rezultatima istraživanja zauzeo jedno od vodećih mjesta u poznavanju hrvatske jezične prošlosti. Profesorovi su interesi raznoliki, on nije suhoparni jezični analitičar već osoba širokih znanstvenih i kulturnih pogleda i uvida u književnojezičnu problematiku. Njegova su izlaganja uvijek nešto novo, a mogućnost recepcije Njegovih znanstvenih teza razumljiva svima. Profesor je uvijek uspijevao zainteresirati one najupornije studente i uputiti ih u pitanja hrvatske jezične prošlosti, otvarajući uvijek nove stranice, već iščitane, ali nikada do kraja iščitane. Mladim znanstvenicima nastojao je produbiti vječitu sumnju i intelektualni nemir kao jedine poticaje u otkrivanju znanstvenih spoznaja.

Iako su Njegovi pristupi uvijek novi, prepoznatljivi i originalni, uvijek se s poštovanjem odnosio prema prethodnicima, nadopunjujući praznine i sklapajući cjelovitu sliku određenih otvorenih i nerazjašnjenih pitanja. Znanstvena je javnost prepoznala rad akademika Vončine kao istinsko traganje i prekapanje po istinama hrvatske jezične povijesti, vječiti rad, skroman i samozatajan, ali s transparentnim rezultatima koji odolijevaju zubu vremena i napregnutoj kritičnosti.

Popis objavljenih radova akademika Josipa Vončine

1953.

1. Je li *pošto* uzročni ili vremenski veznik. // Jezik 1, 3 (1953), str. 91.
2. Neke stilske nezgrapnosti u našoj štampi. // Jezik 1, 5 (1953), str. 152-153.

1955.

1. Četiri glagoljske listine iz Like. // Radovi Staroslavenskog instituta 2 (1955), str. 213-230.
2. Izložba starih hrvatskih, srpskih i slovenskih knjiga i rukopisa. // Slovo 4/5 (1955), str. 144.

1957.

1. Nazivi za sportaše u našem jeziku. // Jezik 5, 3 (1957), str. 82-84.
2. Nekoliko primjera o utjecaju tehničkoga napretka na značenje riječi. // Jezik 5, 3 (1957), str. 159-160.
3. Društveni i povijesni motivi prenesenog značenja. // Jezik 5, 5 (1957), str. 159-160.

1961.

1. Pravopis hrvaškosrpskoga knjižnoga jezika (Matica hrvatska – Matica srpska, Zagreb – Novi Sad 1960.). // Naši razgledi 10, 14 (229), str. 349.
2. Značenje posvojne zamjenice *naš*. // Jezik 9, 1 (1961), str. 31-32.

1966.

1. Bibliografija za 1964., 1965. i 1966. godinu rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 27, ½ (1966/1967), str. 589-755. (suautor)

1967.

1. Dubletsko prvo lice singulara prezenta u hrvatskih pjesnika 15. i 16. stoljeća. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 9 (1967), str. 43-61.
2. Dvjestagodišnjica prve slavonske gramatike. // Revija 7, 4 (1967), str. 40-45.
3. O tudicama u Reljkovićevu „Satiru“. // Filologija 5 (1967), str. 175-181.
4. Jedna od mogućih analiza Lucijeve *Vile*. // Umjetnost riječi 11, 4 (1967), str. 297-309.

1968.

1. Ozaljski jezično-književni krug. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 10 (1968), str. 195-205.

2. Pogled na stilemske elemente Menčetićevih *Pjesni*. // Umjetnost riječi 12, 2 (1968), str. 77-108.
3. O porijeklu Zoranićeva proznog izraza. // Umjetnost riječi 12, 3 (1968), str. 217-234.

1969.

1. Latinica u Hrvata. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11 (1969), str. 61-81. (s Milanom Mogušem)
2. Neke osobine Zoranićeva stila. Zadarska revija 18, 5 (1969), str. 501-507.
3. Bibliografija za 1967. i 1968. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južno-slovenski filolog 27, 1/2 (1969), str. 579-721. (suaautor)

1970.

1. O jeziku Mavra Vetranovića. // Croatica 1, 1 (1970), str. 51-70.
2. Ljepota jednostavnosti (Nepoznati autor: *Prijatelju u Stonu*). // Umjetnost riječi 14, ½ (1970), str. 249-253.
3. O istraživanju jezika starije hrvatske književnosti. // Umjetnost riječi 14, 3 (1970), str. 295-303.

1971.

1. Zrinjski ili Zrinski? // Hrvatski tjednik 1, 3 (1971), str. 14.
2. Zrinski a ne Zrinjski. // Hrvatski tjednik 1, 7 (1971), str. 14.
3. O jeziku ozaljskoga kruga. // Kaj 4, 9 (1971), str. 61-64.
4. Traganja hvarskoga kruga. // Croatica 2, 2 (1971), str. 101-133.
5. Jezično grabancijaštvo Tita Brezovačkoga. // Umjetnost riječi 15, 3 (1971), str. 205-224.
6. Kronika aliti spomen vsega svijeta vikov ... po Pavlu Vitezoviću (priredio Josip Vončina). // Kaj 4, 11 (1971), str. 36-45.

1972.

1. Bibliografija za 1969. i 1970. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južno-slovenski filolog 29, ½ (1972), str. 641-790. (suaautor)

1973.

1. O kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika od 15. do 18. stoljeća. // 7. međunarodni kongres slavista. // Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1973. Str. 203-237.
2. Jezični razvoj ozaljskoga kruga. // Filologija 7 (1973), str. 203-237.
3. Leksikografski rad Ivana Belostenca. Pogovor pretisku *Gazophylaciuma*, 2. knjiga. Zagreb: Liber-Mladost, 1973. Str. III-XLVII.

4. Bibliografija za 1969. i 1970. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južno-slovenski filolog 29, $\frac{3}{4}$ (1973), str. 641-790. (suautor)

1974.

1. Habelićev stav prema jeziku. // Kajkavski zbornik. Zlatar, 1974. Str. 15-19.
2. Kronologija Frankopanovih djela. // Umjetnost riječi 18, 1 (1974), str. 3-20.
3. Pogled na hrvatski književni jezik u 17. stoljeću: jezik ozaljskoga kruga. // Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2, 2 (1974), str. 59-71.
4. Bibliografija za 1971. i 1972. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južno-slovenski filolog 31 (1974/1975), str. 293-471. (suautor)
5. Jezični razvoj ozaljskog kruga. Zagreb, 1974. 237 str.

1975.

1. Jezik Antuna Kanižlića. // Rad JAZU 368 (1975), str. 5-172.
2. Zagonetka „Šibenske molitve“. // Croatica 6, 6 (1975), str. 7-38.
3. Jezik Antuna Kanižlića. // Zbornik Zagrebačke slavističke škole 3, 3 (1975), str. 101-111.

1976.

1. Jezično interpretiranje starih književnih tekstova (na primjeru Frankopaneve pjesme Srce žaluje da vilu ne vidi). // Radovi zavoda za slavensku filologiju 14 (1976), str. 53-68.
2. Zrinski, P.; Frankopan, Fran Krsto; Vitezović, Pavao Ritter. Izabrana djela. / priredio Josip Vončina. Zagreb: Matica hrvatska: Zora, 1976. 550 str.

Prikazi

1. Novak, Slobodan Prosperov. Knjiga za svakog. Josip Vončina: „Zrinski, Frankopan, Vitezović“. Vjesnik u srijedu, br. 1288. Zagreb, 15.1.1977.
2. O izvorima i jezičnim slojevima Lucićeve „Robinje“. // Mogućnosti 23, 3/4 (1976), str. 253-293. (Dani Hvarskog kazališta 3, Renesansa Split: Čakavski sabor, 1976. Str. 135-184.)
3. Dva portreta iz renesansnog splitskog književnog kruga. // Mogućnosti 23, 9 (1976), str. 974-990.
4. Jezik u književnim djelima Frana Krste Frankopana. // Krčki zbornik 7. Krk, 1976. Str. 257-292.

5. Bibliografija za 1972. i 1974. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 32 (1976), str. 267-416. (suautor)

1977.

1. Transkripcija hrvatskih latiničkih tekstova 15. i 16. stoljeća. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15 (1977), str. 145-154.
2. Funkcija jezika u Gundulićevoj „Dubravci“. // Mogućnosti 24, 2/3 (1977), str. 235-257 (Dani Hvarskog kazališta 4, 17. stoljeće. Split: Čakavski sabor, 1977. Str. 164-191.)
3. Jezični izraz kajkavske komediografije. // Mogućnosti 24, 7 (1977), str. 751-770. (Dani Hvarskog kazališta 5, 18. stoljeće. Split: Čakavski sabor, 1978. Str. 414-438.)
4. Zadarski dvanaesterci s kraja 15. stoljeća. // Umjetnost riječi 21, 1/3 (1977), str. 209-215.
5. Analize starih hrvatskih pisaca. Split: Čakavski sabor, 1977.

Prikazi

1. Nemec, Krešimir. U stilu starih hrvatskih pisaca. Josip Vončina: Analize starih hrvatskih pisaca (Split: Čakavski sabor, 1977.) // Vjesnik, 7.12.1977., str. 10.
 2. Novak, Slobodan Prosperov. Tri nove knjige o starim piscima hrvatskim. ... III Josip Vončina: Analize starih hrvatskih pisaca. Biblioteka znanstvenih djela 4. Split: Čakavski sabor, 1977. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15 (1977), str. 163-166.
 3. Žigo, Bože V. Kroz jezik do djela. Josip Vončina. Analize starih hrvatskih pisaca (Split: Čakavski sabor, 1977.). // Slobodna Dalmacija, 7.1.1978., str. 9.
 4. Lisac, Josip. Nov pristup starijim hrvatskim piscima. Josip Vončina: „Analize starih hrvatskih pisaca“ (Split: Čakavski sabor, 1977.). // Slobodna Dalmacija, 30.6.1978., str. 7.
 5. Samardžija, Marko. O starome na nov način. Josip Vončina: „Analize starih hrvatskih pisaca“ (Split: Čakavski sabor, 1977.). // Vjesnik, 19.9.1978., str. 12.
 6. Pogačnik, Jože. Josip Vončina: Analize starih hrvatskih pisaca (Split: Čakavski sabor, 1977.). // Književna historija 11, 41(1978), str. 230-232.
 7. Lisac, Josip. Josip Vončina: „Analize starih hrvatskih pisaca“ (Split: Čakavski sabor, 1977.). // Dometi 11, 12 (1978), str. 103-105.
6. Marulićevi „začinjavci“. // Umjetnost riječi 21, 4 (1977), str. 321-344.

1978.

1. Srednjovjekovna jezična baština renesansnih hrvatskih pisaca. // Istra 16, 1/2 (1978), str. 38-49.
2. Novopronađena Hektorovićeva pjesnička poslanica. // Forum 17, 3 (1978), str. 322-330.
3. Temeljno djelo stare leksikografije – Dvjestepedeseta obljetnica Della Bellina „Rječnika“. // Vjesnik, 28.3.1978., str. 12.
4. Ekloga u rukopisnom zborniku 16. stoljeća. // Mogućnosti 25, 4 (1978), str. 420-431.
5. Jezična starina u hrvatskom petrarkizmu. // 8. međunarodni slavistički kongres: prilozi. Zagreb: HFD, 1978. Str. 141-162.
6. Jezik i književnopovijesna ocjena pjesme *Odiljam se*. // Umjetnost riječi 22, 1/2 (1978), str. 35-43.
7. Bugaršice u Hektorovićevo doba. // Filologija 8 (1978), str. 397-405.
8. Dešićev „Raj duše“ kao književni i jezični spomenik. // Croatica 9, 11/12 (1978), str. 53-78.
9. Bibliografija za 1976. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 34 (1978), str. 281-376. (suautor)

1979.

1. Jezični izbor za pjesništvo u „Danici ilirskoj“. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 16 (1979), str. 1-11.
2. Relacije Karnarutićeve spjeva o Sigetu. // Republika 35, 1/2 (1979), str. 111-119.
3. Došenova „Jeka planine“ i jezično-pravopisna problematika. // Forum 38, 1/2 (1979), str. 115-123. (Zbornik o vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću. Osijek: JAZU: Centar za znanstveni rad Osijek, 1981. Str. 91-96.)
4. Dimitrija Demeter prema jeziku starije hrvatske književnosti. // Mogućnosti 26, 2/3 (1979), str. 332-353. (Dani Hvarskog kazališta 6, 19. stoljeće. Split: Čakavski sabor, 1979. Str. 446-472.)
5. Domaći književni odjeci u Vetranovićevu *Piligrinu*. // Umjetnost riječi 23, 2 (1979), str. 103-129.
6. Hektorovićeve splitske reminiscencije. // Mogućnosti 25, 11 (1979), str. 1252-1256.
7. Vrančićev rječnik. // Filologija 9 (1979), str. 7-36.
8. Jezičnopovijesne rasprave. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979.

Prikazi

1. Lisac, Josip. Znanstveno o jeziku i stilu. Josip Vončina: „Jezično-povijesne rasprave“, Sveučilišna naklada „Liber“, Zagreb, 1979. // Slobodna Dalmacija (13.3.1980.)
2. Damjanović, Stjepan. Pažljivo čitanje, smiono zaključivanje. Josip Vončina, Jezičnopovijesne rasprave, Sveučilišna naklada „Liber“, Zagreb, 1979., str. 315. // Umjetnost riječi 23, 3 (1979), str. 221-224.
3. Gabrić-Barbarić, Darija. Josip Vončina: Jezično-povijesne rasprave, Liber, Zagreb, 1979. // Književni jezik 9, 2 (1980), str. 51-56.
4. Lisac, Josip. Josip Vončina: Jezičnopovijesne rasprave, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1979. // Dometi 14, 12 (1981), str. 116-121.
9. Bibliografija za 1977. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 35 (1979), str. 255-322. (suautor)

1980.

1. Književni jezici do preporoda. // Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb: Školska knjiga, str. 293-295.
2. Leksikografija. // Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb: Školska knjiga, str. 336.
- (s Josipom Bratulićem) Pismo. // Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb: Školska knjiga, str. 457.
- (s Miroslavom Kurelcem) Vitezović Pavao. // Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb: Školska knjiga, str. 293-295.
3. Dijalektizmi u ranim Tucićevim dramama. // Mogućnosti 27, 2/3 (1980), str. 268-275. (Dani Hvarskog kazališta 7, Moderna. Split: Izdavački centar, 1980. Str. 309-318.)
4. Bilješke o Mikši Pelegrinoviću. // Forum 19, 10/11 (1980), str. 620-629.
5. Znanstveni skup o leksikografu Joakimu Stulliju. // Vijesti JAZU 1, 2 (1980), str. 23-24.
6. Mavro Vetranović između govora i jezične tradicije. // Filologija 10(1980/1981), str. 353-370.
7. Znanstveni skup o leksikografu Joakimu Stulliju. // Suvremena lingvistika 21/22 (1980), str. 88-90.
8. Bibliografija za 1978. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 36 (1980), str. 229-315. (suautor)

1981.

1. Jezična kultura Petra Zoranića. // Colloquium Slavicum Basiliensis, Gedenkschrift für Hildegard Schroeder, Slavica Helvetica 16, Verlag Peter Lang AG, Bern 1981., str. 741-756.
2. Konceptija Danice ilirske o jeziku znanosti. // Obdobja 2(1981), str. 501-1509.
3. Sređenost građe u Daničićevu *Rječniku iz književnih starina srpskih*. // Zbornik o Đuri Daničiću. Zagreb : Beograd: JAZU : SANU, 1981. Str. 365-369.
4. Arhaizmi u hrvatskoj povijesnoj stilistici. // Umjetnost riječi 25, 4 (1981), str. 303-310.
5. O metodološkim pretpostavkama za proučavanje jezika hrvatske književnosti 15-18. stoljeća. // Jugoslovenski seminar za strane slaviste 32 (1981), str.103-109.
6. Otkrivanje spomen-ploče Blažu Tadijanoviću uz prigodnu riječ prof. dra. Josipa Vončine, člana suradnika Jugoslavenske akademije. // Zbornik o vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću. Osijek: JAZU: Centar za znanstveni rad Osijek, 1981. Str. 155.
7. Bibliografija za 1979. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 37 (1981), str. 303-392. (suautor)
8. Nove bilješke o Mikši Pelegrinoviću. // Forum 20, 42 (1981), str. 317-319.
9. Hrvatsko-francuski rječnik. / sastavili hrvatski dio Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb, 1981.

1982.

1. Stilska virtuoznost Jurja Habdelića. // Hrvatski dijalektološki zbornik 6 (1982), str. 303-313.
2. O položaju dijalekta u djelima hrvatskih realista. // Obdobja 3 (1982), str. 445-450.
3. (sa Slobodanom P. Novakom i Gracijom Brajkovićem) Otkriće Vetranovićeve „Istorije od Dijane“ u Milanu i Perastu. // Forum 21, 1/3 (1982), str. 88-187. (Neka pitanja o novopronađenoj *Istoriji od Dijane*, str. 101-115.; *Istorija od Dijane* [transkripcija: J. V.], str. 133-187.)
4. Divkovićeva jezičnostilska redakcija Vetranovićeve drame. // Zbornik radova o Matiji Divkoviću. Sarajevo: Institut za jezik i književnost: Odjeljenje za književnost, 1982. Str. 83-94.
5. Scenski jezik Marina Držića i kazališna baština u Dubrovniku. // Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku 19/20 (1982), str. 249-261.

6. Bibliografija za 1980. godinu Rasprava i dela iz slovenske i indoevropske filologije i opšte lingvistike koja su izašla u Jugoslaviji. // Južnoslovenski filolog 38 (1982), str. 189-289. (suautor)

1983.

1. Staroslavenski jezični elementi u renesansnoj hrvatskoj poeziji (na primjeru pjesnika Nikole Dimitrovića). // Književnost i jezik 30, 1/2 (1983), str. 25-38.
2. Juraj Križanić i književnojezične tendencije u Hrvatskoj 17. stoljeća. // Croatica 14, 19 (1983), str. 167-173.
3. U povodu jednog reprinta: Što je bio „karte folj“ u Marulića (prikaz reprinta Prve hrvatskoglagoljske početnice, Venecija, 1527.). // Vjesnik, 16.8.1983., str. 6.
4. Kapitalan prinos poznavanju književne baštine (Eduard Hercigonja: Nad iskonom hrvatske knjige, SNL, Zagreb, 1983.). // Oko 11, 298 (1983), str. 21.
5. Morfološka adaptacija stranih imenica u jeziku renesansnih hrvatskih pisaca. // Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd: Novi Sad: Tršić: MSC, 1983. Str. 81-95.
6. (s Milanom Mogušem) „Salo debeloga jera libo azbukoprotres“ Save Mrkalja. // Djela JAZU 58 (1983), 84 str.

Prikaz

1. Kolenić, Ljiljana. Milan Moguš i Josip Vončina: „Salo debeloga jera libo azbukoprotres“ Save Mrkalja. Zagreb: JAZU: Skupština općine Karlovac, 1983. // Revija 24, 3 (1984), str. 87-89.
7. Jezična problematika u Kombolovoj Povijesti hrvatske književnosti do narodnoga preporoda. // Zadarska revija 32, 4/5 (1983), str. 349-352. (Miho-vil Kombol, književni povjesničar, kritičar i prevodilac. // Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 25. obljetnice smrti. Zadar: HFD Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 1983. Str. 85-88.
8. Nekonvencionalni jezik Đurđevićeva *Derviša*. // Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku 21 (1983), str. 137-145.
9. Kritičko čitanje Zoranićevih Planina (I). // Umjetnost riječi 27, 4 (1983), str. 271-292.
10. Kritičko čitanje Zoranićevih Planina (II). // Umjetnost riječi 28, 1/2 (1984), str. 81-107.

1984.

1. O Barčevim kritičkim izdanjima. // Barčev zbornik. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1984. Str. 227-232.
2. O postanku i načelima Relkovićeve Nove slavonske i nimačke gramatike (1767). // Vojna krajina – povijesni pregled, historiografija, rasprave. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984. Str. 451-469.
3. Joakim Stulli i starija hrvatska leksikografija. // Filologija 12(1984), str. 245-263.
4. Danteov udio u Zoranićevim jezičnostilskim postupcima. // Dante i slavenski svijet II. Zagreb: JAZU, 1984. Str. 715-719.
5. Ujević i Marulić. // Umjetnost riječi 28, 3 (1984), str. 237-246.

1985.

1. Ilirizam i Gundulićev *Osman* (I). // Umjetnost riječi 29, 1 (1985), str. 49-76.
2. Ilirizam i Gundulićev *Osman* (II). // Umjetnost riječi 29, 2 (1985), str. 159-184.
3. Latinički predložak Karnarutićevu *Vazetju Sigeta grada*. // Radovi Zavoda za slavensku filologiju 20 (1985), str. 37-54.
4. Osobna imena u renesansnoj hrvatskoj dramskoj književnosti. // Zbornik referata i materijala V. jugoslovenske onomastičke konferencije. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Odjeljenje društvenih nauka, 1985. Str. 227-233.
5. Ivšićev pogled na jezičnu dijakroniju. // Jugoslavenski seminar za strane slaviste. Beograd: Filološki fakultet u Beogradu: Međunarodni slavistički centar, 1985. Str. 65-85.
6. Štokavizmi u djelima hrvatskih čakavskih i kajkavskih pisaca. // Hrvatski dijalektološki zbornik 7/1 (1985), str. 241-254.
7. Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme. // Filologija 13(1985), str. 7-88.
8. Zlato i srebro ilirske riznice (*Riznica ilirska 1835-1985*), priredio prof. dr. Miroslav Šicel, Biblioteka C, Cankarjeva založba – Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb – Ljubljana, 1985, 403 str.). // Croatica 26, 22/23 (1985), str. 174-192.
9. Meždunarodnyj simpozium pamjati Ju. Križaniča. // Informacionnyj bjulleten', vypusk 12. Unesco. Moskva: Meždunarodnaja asociacija po izučeniju i rasprostraneniu slavjanskih kul'tur, 1985. Str. 53-54.
10. Jezična interpretacija prve Kukuljevićeve objavljene pjesme. // Umjetnost riječi 29, 3 (1985), str. 309-318.

1986.

1. O naglasnoj problematici književne baštine (s osobitim obzirom na tekstove čakavske narječne osnovice). // *Mogućnosti* 34, 1/3 (1986), str. 6-19 (Dani Hvarskog kazališta 12, Građa i eseji o hrvatskoj drami i teatru, Stoljaća hrvatske dramske književnosti i kazališta [Provjere i poticaji]. // Split: Književni krug, 1986. Str. 30-46.)
2. Djela Petra Hektorovića (za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina). // *Stari pisci hrvatski* 39. Zagreb: JAZU, 1986. 152 str.
3. Dijalekti u kontaktu – jedna od bitnih pojava u jeziku starije hrvatske književnosti (na primjeru Belostenčeva rječnika). // *Filologija* 14 (1986), str. 433-444.
4. O jezičnim kontaktima u Karnarutićevu „Vazetju Sigeta grada“. // *Zadarska revija* 35, 2 (1986), str. 119-127. (Zbornik o sigetskoj epopeji. Zadar: HFD Zadar: FF u Zadru: Senjsko muzejsko društvo, 1986. Str. 119-127.
5. Nejasna mjesta u Karnarutićevu *Vazetju Sigeta grada*. // *Umjetnost riječi* 30, 1 (1986), str. 63-88.

1987.

1. Recepcija književne baštine. // *Mogućnosti* 35, 1/2 (1987), str. 1-29. (Dani Hvarskog kazališta 13, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Hanibal Lucić. Split: Književni krug, 1987. Str. 5-41.)
2. Uloga Hanibala Lucića u formiranju jezika hrvatskoga renesansnog pjesništva. // *Mogućnosti* 35, 1/2 (1987), str. 97-102. (Dani Hvarskog kazališta 13, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Hanibal Lucić. Split: Književni krug, 1987. Str. 137-143.)
3. Izbor iz djela Hanibala Lucića (odabrao Rafo Bogišić, akcentuirao Josip Vončina). // *Dani Hvarskog kazališta* 13, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Hanibal Lucić. Split: Književni krug, 1987. Str. 267-297.
4. Problematika Hektorovićeve jezika. // *Mogućnosti* 35, 11/12 (1987), str. 1082-1088.
5. Stilske osobine Ivana Despota. // *Mogućnosti* 35, 7-8 (1987), str. 702-712. (Makarski zbornik 2. Makarska, 1987. Str. 81-90.)
6. Rani tekstovi Antuna Mihanovića. // *Croatica* 18. 26/27/28 (1987), str. 261-270.
7. Terminologija humanističkih znanosti u hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća. // *Funkce vedy ve vývoji slovanských kultur v XVIII. a XIX. století, Príspevky na konferenci Mezinárodní asociace pro studium a šírení slovanských kultur UNESCO v Praze*. Zagreb: Radovi leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, 1997. Str. 9-16.

1988.

1. Glasovne i morfološke dublete u jeziku Balotine zbirke „Dragi kamen“. // Zbornik radova Znanstvenoga skupa „Susreti na dragom kamenu“. Pula, 1988. Str. 283-290.
2. O pretpostavkama za proučavanje Nalješkovićeve jezika. // Dani Hvarskog kazališta 14, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Nikola Nalješković i Mavro Vetranović. Split: Književni krug, 1988. Str. 237-246.)
3. Izbor iz djela Nikole Nalješkovića (odabrao Rafo Bogišić, akcentuirali Milan Moguš i Josip Vončina). // Dani Hvarskog kazališta 14, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Nikola Nalješković i Mavro Vetranović. Split: Književni krug, 1988. Str. 247-267.)
4. Izbor iz djela Mavra Vetranovića (odabrao Rafo Bogišić, akcentuirali Milan Moguš i Josip Vončina). // Dani Hvarskog kazališta 14, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Nikola Nalješković i Mavro Vetranović. Split: Književni krug, 1988. Str. 269-310.)
5. Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Split: Književni krug, 1988. 309 str.

Prikazi

1. Lukežić, Iva. Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Split: Književni krug, 1988. // Dometi 22, 6 (1989), str. 511-512.
2. Lisac, Josip. Hrvatska jezična baština do narodnog preporoda. Josip Vončina. Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Split: Književni krug, 1988. // Filologija 17 (1989), str. 157-163.
3. Petar Zoranić. Planine /za tisak priredili i uvodne rasprave napisali Franjo Švelec i Josip Vončina. Zagreb: JAZU, 1988. 227 str.
4. Fran Krsto Frankopan u Krležinim *Baladama Petrice Kerempuha*. // Forum 27, 10/11 (1988), str. 587-599.
5. Andrija Kačić Miošić. Razgovor ugodni naroda slovinskoga – Matija Antun Reljković. Satir iliti divji čovik/ priredio Josip Vončina. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1022 str.
6. O normi hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. // Suvremena lingvistika 27/28 (1988/1989), str. 65-70.
7. Vatroslav Jagić (1838-1923). Hrvatska jezično-književna dijakronija. Reafirmacija baštine. // Školske novine 39, 38/39 (22.11.1988.), str. 14.

1989.

1. O jezičnim podudarnostima *Bernardinova leksionara* i Marulićeve *Judite*. // Dani Hvarskog kazališta 15, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Marko Marulić. Split: Književni krug, 1989. Str. 142-151.
2. Marko Marulić: „Judita“. Prvo pjevanje (akcentuirali: Milan Moguš i Josip Vončina). // Dani Hvarskog kazališta 15, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Marko Marulić. Split: Književni krug, 1989. Str. 373-392.
3. Belostenčevo podrijetlo. // Filologija 17 (1989), str. 121-136.

1990.

1. Della Bellin *Dizionario* u hrvatskom narodnom preporodu. Isusovac Ardelio Della Bella (1655-1737). // Radovi Međunarodnog znanstvenog simpozija: Crkva u svijetu i Obnovljeni život. Split: Zagreb, 1990. Str. 97-128.
2. Odrzi Korvinova humanističkog kruga u Lucijevoj *Robinji*. // Mogućnosti 38, 1/2 (1990), str. 248-250.
3. Krležina balada *Na mukah*. // Umjetnost riječi 34, 1 (1990), str. 81-97.
4. Vatroslav Jagić i književnost „srednje dobe“. // Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin 4/5 (1990/1991), str. 53-81.
5. Čevapovićeve zamisli o reformi hrvatske latinice. // Zbornik radova o fra Grguru Čevapoviću. Osijek: JAZU: Zavod za znanstveni rad Osijek, 1990. Str. 155-171.
6. Kob nazivnika. Gartlic nad ponorom (1). // Oko 18, 7 (1990), str. 44.
7. Zalogaj baštine. Gartlic nad ponorom (2). // Oko 18, (1990), str. 44.
8. Elegancija jezika. Gartlic nad ponorom (3). // Oko 18, 11 (1990), str. 42.
9. Ulica blizu Ilirskog trga. Gartlic nad ponorom (4). // Oko 18, 13 (1990), str. 42.
10. Gundulić ponovljen. Gartlic nad ponorom (5). // Oko 18, 15 (1990), str. 38.
11. Lipost uzorita. Gartlic nad ponorom (6). // Oko 18, 17 (1990), str. 38.
12. Rog za svijeću pod posudom. Gartlic nad ponorom (7). // Oko 18, 19 (1990), str. 38.
13. „Prominila je lice“ Marulićeva Judita. // Forum 29, 9/10 (1990), str. 506-514.
14. Lucidarska vremena. Gartlic nad ponorom (8). // Oko 18, 21 (1990), str. 34.
15. Čudesa hrvatske književnosti. Gartlic nad ponorom (10). // Oko 18, 25 (1990), str. 44.
16. Ime i znamenje. Gartlic nad ponorom (11). // Oko 18, 26 (1990), str. 35.

1991.

1. Korijeni Krležina Kerempuha. Zagreb: Naprijed, 1991. 285 str.

Prikazi

1. Grčić, Marko. Je li Krleža lagao o svojoj baki. Kako je Krleža uopće došao do jezika svojeg remek-djela? O tome polemički Josip Vončina. // *Globus* (24.5.1990.), str. 37.
2. Bošković, Ivan J. Petrica, naš suvremenik. Uz djelo Josipa Vončine „Korijeni Krležina Kerempuha“. Zagreb: Naprijed, 1991. // *Slobodna Dalmacija* (4.1.1992.)
2. O jeziku Frankopanova ulomka „Jarne bogati“. // *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1991. Str. 325-333.
3. Harffovo svjedočanstvo o hrvatskom jeziku. // *Jezik* 39, 2 (1991), str. 48-51.
4. Isusovac Ardelio Della Bella. Riječ uz zbornik „Ardelio Della Bella“ (na predavljanju zbornika) // *Crkva u svijetu* 26, 1 (1991), str. 83-88.
5. Kompletan čestotni rječnik u proučavanju Marulićeve „Judite“. // *Senjski zbornik* 18 (1991), str. 159-166.
6. Della Bellin odraz na Hrvatski narodni preporod. // *Filologija* 19 (1991), str. 7-11.
7. *Osman* dopunjen Della Bellom. // *Forum* 30, 7/8 (1991), str. 263-270.
8. Stilske osobine Satira. Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića. // *Osijek: JAZU: Zavod za znanstveni rad Osijek*, 1991. Str. 189-191.
9. Primjena enciklopedijske metode u hrvatskim rječnicima do prosvjetiteljstva. // *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“: Razdio za leksikografiju, enciklopediku i informatiku 1: Suvremena znanost i enciklopedije*. Zagreb, 1991. Str. 241-247.
10. Petrica Kerempuh i baka Terezija [autorizirani tekst razgovora s Ivicom Županom]. *Slobodna Dalmacija* (14.6.1991.), str. 13-14.

1992.

1. Znanstvenički lik profesora Milana Moguša. // *Radovi Zavoda za slaven-sku filologiju* 27 (1992), str. 1-7.
2. Jakov Mikalja u povijesti hrvatskoga književnog jezika. // *Fluminensia* 4, 2 (1992), str. 59-66.
3. Latinski poticaji hrvatskoj rječitosti. // *Umjetnost riječi* 36, 4 (1992), str. 325-332.
4. Mjesto Habelićeva rječnika u povijesti hrvatskoga književnoga jezika. // *Isusovci u Hrvata: zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija „Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata“*. Zagreb: Beč: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove: Hrvatski povijesni institut, 1992. Str. 25-30.

5. Jakob Lovrenčić (1787-1842). // Kaj 24, 1/2 (1992), str. 25-30.
6. O povijesti hrvatske književnojezične norme. // Filologija 20/21 (1992/1993), str. 529-538.

1993.

1. Štoosova jezična preobrazba. // Dani Hvarskog kazališta 15, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Hrvatsko kajkavsko pjesništvo do preporoda. Split: Književni krug, 1993. Str. 204-212.
2. Preporodni jezični temelji. Zagreb: Matica hrvatska, 1993. 189 str.

Prikazi

1. Strčić, Petar. Gundulić – „srpski rodoljub“?! // Nedjeljna Dalmacija (24.11.1995.), str. 40.
2. Stolac, Diana. Temelji hrvatskoga narodnog preporoda. Josip Vončina: Preporodni jezični temelji. Zagreb: Matica hrvatska, 1993. // Fluminensia 7, 1 (1995), str. 133-136.
3. Marulić, Marko. Pisni razlike: sabrana djela Marka Marulića: knjiga druga / priredio i popratio bilješkama Josip Vončina, rječnik sastavio Milan Moğuš. Split: Književni krug, 1993. 333 str.
4. Ljudevit Gaj (1809-1872). Portreti hrvatskih jezikoslovaca. Zagreb, 1993. Str. 51-57.
5. Hrvatski jekavski dugi jat. // Forum 32, 4/6 (1993), str. 357-383.
6. Jezik renesansne hrvatske književnosti. // Croatica 37/38/39, 23/24 (1993), str. 411-422.

1994.

1. Milutin Cihlar Nehajev. Vuci / priredio Josip Vončina. Zagreb: Školska knjiga, 1994. 397 str.
2. Jezična slika hrvatskoga književnog baroka. // Dani Hvarskog kazališta 20, Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, Hrvatsko barokno pjesništvo – Dubrovnik i dalmatinske komune. Split: Književni krug, 1994. Str. 25-27.
3. Hrvatska jezična povjesnica. // Obnovljeni život 49, 2 (1994), str. 239-241.
4. Na tragu pravome piscu. Split: Književni krug, str. 139-149.
5. Gozbama i zdravicama na rubu: pogovor. // Gozbe i zdravice u hrvatskoj književnosti od Marulića do Kaleba i Tadijanovića / priredio Stjepan Sučić. Zagreb: Knjižnica Ogranka Matice hrvatske Križevci, 1994. Str. 259-263.
6. Akademik Josip Vončina, izvršni urednik projekta „Hrvatska književnost“. Biblioteka za sve obrazovane Hrvate [autorizirani tekst razgovora s J. Šmidtom]. // Slobodna Dalmacija (1.2.1994.), str. 25.

7. Nekoliko zapisa na rubovima „Programa hrvatskoga jezika i književnosti za gimnazije“. // Vjesnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 3, 3/4 (1994), str. 79-86.

1995.

1. Frankopan, Fran Krsto. Djela. / priredio Josip Vončina. Zagreb: Matica hrvatska, 1995. 375 str.

Prikazi

1. Dugandžija, Mirjana. „Stoljeća“ za griješne i kreposne. // Vjesnik (20.5.1995.), str. 19.
2. Bošković, Ivan J. Nacionalni „work in progress“. Važne knjige. Fran K. Frankopan: „Djela“. Ante Starčević: „Književna djela“. Zagreb: Matica hrvatska, 1995. // Slobodna Dalmacija (24.10.1995.), str. 1.
3. Bogišić, Rafo. Frankopan među nama. // Hrvatsko slovo 1, 53 (29.12.1995.), str. 14.
2. Frankopan, Fran Krsto. Djela. / za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina. Zagreb: HAZU, 1995
3. Odras dubrovačkoga baroka u Kanižlićevu jeziku: Ključevi raja: hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća: zbornik. Zagreb: Meandar, 1995. str. 303-310.
4. (s Milanom Mogušem) O molitveniku Raj duše Nikole Dešića. Raj duše s motrišta našega vremena: dodatak pretisku. Rijeka: Naklada Benja, 1995. Str. 3-84.
5. Frankopan i Molière. // Hrvatsko slovo 1, 1 (29.4.1995.), str. 23.
6. Rizničar hrvatskoga jezičnog blaga. // Hrvatsko slovo 1, 12 (14.7.1995.), str. 19-20.
7. Hrvatski jezik nije od jučer, on je od Bašćanske ploče [autorizirani tekst razgovora sa Živom Morić]. // Vjesnik (1.10.1995.), str. 19-20.
8. Pol tisućljeća slovne dosjetke Bernardina Splićanina. // Hrvatsko slovo 1, 25 (13.10.1995.), str. 8-25.
9. Muke sa slovima. // Hrvatsko slovo 1, 29 (10.11.1995.), str. 5.

1996.

1. Antun Mihanović na raskrižju kroatizma s ilirizmom. // Antun Mihanović i njegovo doba: zbornik radova sa znanstvenoga skupa u Klanjcu. / urednica Božica Pažur. Zagreb: Kajkavsko spravišće, 1996. Str. 97-108.
2. Barokna riznica hrvatskog jezika: četiri stoljeća Ivana Belostenca (13 nastavak). // Vjesnik (ožujak 1996.)

3. Krležine Balade Petrice Kerempuha s filološkoga motrišta: pogovor. // Balade Petrice Kerempuha / Miroslav Krleža. Zagreb: Artresor naklada, 1996. Str. 297-308.
4. Ozaljski jezično-književni krug. Zagreb: Hrvatska kajkavska riječ, 1996. Str. 367-378.
5. Stoljeća hrvatske kajkavske pisane riječi. Zagreb: Hrvatska kajkavska riječ, 1996. Str. 505-507.
6. Frankopan, Fran Krsto. Izabrane pjesme. / pripremio Josip Vončina. Zagreb: Matica hrvatska, 1996. 104 str.

1997.

1. Belostenčev hibridni jezik. // Suvremena lingvistika 23, 1/2 (1997), str. 325-339.
2. Napomene o jeziku. // Izabrana djela / Ivan Kukuljević Sakcinski. Zagreb: Matica hrvatska, 1997. Str. 650-655.
3. Uspravnica je važnija od prečaca [autorizirani tekst razgovora sa Stjepanom Damjanovićem]. // Hrvatsko slovo 3, 121 (15.8.1997.), str. 3-4.
4. Onomastičke dvojbe o starim hrvatskim piscima. // Folia onomastica Croatica 6 (1997), str. 189-194.
5. Terminologija humanističkih znanosti u hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća. // Radovi Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“ 4 (1997), str. 9-16.
6. Znanstvenički lik profesora Milana Moguša. // Suvremena lingvistika 23, 1/2 (1997), str. 7-13.

1998.

1. Hrvatskoj čitanci na vrelima. // Hrvatsko slovo 4, 143 (16.1.1998.), str. 6.
2. Kako priređujemo Stoljeća hrvatske književnosti. // Jezik 45, 3 (1998), str. 81-90.
3. Hrvatski spjev o Juditi pred svojim polutisućljećem. // Judita s pretiskom drugog izdanja iz godine 1522. / Marko Marulić (pogovor napisao Josip Vončina). Zagreb: Matica hrvatska, 1998. Str. 275-279.
4. Olga Šojat (1908.-1997.). // Ljetopis HAZU 101 (1998), str. 581-582.
5. Promicatelj hrvatskoga jezičnog jedinstva. // Gazophylacium: pretisak / Ivan Belostenec. Zagreb: Stari grad, 1998. Str. 5-30.
6. Hrvatska sudbina Ljudevita Gaja. // Hrvatsko zagorje 4, 4 (1998), str. 23-33.
7. Marijan Jaić i hrvatski narodni preporod. // Jaićev zbornik: zbornik radova sa Znanstvenoga skupa o Marijanu Jaiću. / glavni i odgovorni urednik Stjepan Babić. Zagreb : HAZU; Slavonski Brod : Hrvatski institut za povijest: Franjevački samostan, 1998. Str. 71-75.

1999.

1. Bartol Kašić kao jezikoslovac. // Bartol Kašić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu: zbornik radova o djelu Bartola Kašića. / urednik Ivan Kosić. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1999. Str. 5-15.
2. Frankopan, Fran Krsto. Djela. / priredio Josip Vončina. Zagreb: Matica hrvatska, 1999.
3. Grafijske i jezične zamisli Ljudevita Gaja. // Hrvatsko zagorje 5, 2 (1999), str. 48-56.
4. Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca. // Filologija 33 (1999), str. 179-221.
5. Nekrolozi preminulim članovima Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. // Ljetopis HAZU 103(1999), str. 363-404.
6. O tekstološkim načelima. // Hrvatska revija 49, 1/2 (1999), str. 170-177.
7. Požežani u hrvatskoj filologiji. // Vjesnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 8, 3/4 (1999), str. 47-55.
8. Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza: posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, 1999.
9. Željko Bujas: 1928.-1999.: in memoriam. // Forum 38, 4/6 (1999), str. 710-711.

2000.

1. Iz dopreporodne hrvatske latinice. // Forum 39, 1/2 (2000), str. 1491-1509.
2. Kačićev udio u razvoju hrvatskoga književnog jezika do kraja narodnoga preporoda. // Kolo 10, 3 (2000), str. 302-305.
3. Jezik renesansne književnosti; Početci ozaljskoga jezično-književnoga kruga. // Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: Srednji vijek i renesansa: XIII.-XVI. stoljeće. / uredio E. Hercigonja. Zagreb: HAZU: Školska knjiga, 2000. Str. 281-289.

2002.

1. Franjo Švelec: (1916.-2001.): in memoriam. / Forum 41, 1/3 (2002), str. 367-371.
2. Latinicom pisani hrvatski tekstovi od Marulića do Gaja. // Forum 41, 1/3 (2002), str. 286-321.
3. Marulićeva Judita u sazrijevanju jezikoslovne kroatistike. // Forum 41, 1/3 (2002), str. 8-13.
4. Nekrolozi preminulim članovima Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. // Ljetopis HAZU 105 (2002), str. 383-397.
5. Riznica senjskoga govora: Milan Moguš: Senjski rječnik: prikaz. // Forum 41, 7/9 (2002), str. 1102-1106.

2003.

1. Hrvatski rječnici. // Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: Barok i prosvjetiteljstvo: XVII-XVIII. stoljeće. / uredio Ivan Golub. Zagreb: HAZU: Školska knjiga, 2003. Str. 461-473.
2. Željko Bujas. // Željko Bujas: 1928.-1999. / urednik Josip Vončina. Zagreb: HAZU, 2003. Str. 9-10.
3. Govor na komemorativnoj sjednici održanoj 22. ožujka 2000. u palači Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. // Željko Bujas: 1928.-1999. / urednik Josip Vončina. Zagreb: HAZU, 2003. Str. 11.

2004.

1. Akademik Milan Ratković. // Milan Ratković: 1906.-1995. / uredio Josip Bratulić. Zagreb: HAZU, 2004. Str. 27-34.

2005.

1. Marulićeva Judita u sazrijevanju jezikoslovne kroatistike. // Zbornik radova o Marku Maruliću: u povodu 550. obljetnice rođenja i 500. obljetnice njegove Judite: 1450. – 1501. – 2001. / priredio Dubravko Jelčić. Zagreb: HAZU, 2005. Str. 163-169.

2006.

1. Kačić Miošić, Andrija. Razgovor ugodni naroda slovinskoga. / komentari Josip Vončina. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
2. Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza: posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

2008.

1. The language of Renaissance literature. // Croatia in the middle ages and the renaissance. / deputy chief editor Eduard Hercigonja. London : Philip Wilson Publishers; Zagreb: Školska knjiga : Croatian Academy of Sciences and Arts, 2008. Str. 281-289.
2. Scenski jezik Marina Držića i kazališna baština u Dubrovniku. // Putovima kanonizacije: zbornik radova o Marinu Držiću: 1508.-2008. / urednici Nikola Batušić i Dunja Fališevac. Zagreb: HAZU, 2008. Str. 606-620.

2009.

1. Hrvatski književni jezik od 1790. do 1847.. // Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne: XIX. stoljeće. / glavni urednik Mislav Ježić. Zagreb: Školska knjiga, 2009. Str. 317-327.

2010.

1. Recepcija Marina Držića u hrvatskih prevoditelja. // Marin Držić: 1508-2008. : zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa. / urednici Nikola Batušić i Dunja Fališevac. Zagreb: HAZU, 2010. Str. 339-345.

Urednički rad

1. Brlek, Mijo. Leksikograf Joakim Stulli (1730-1817). / za tisak pripremio prof. dr. Josip Vončina. Zagreb, 1987.
2. Benešić, Julije. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 7, mondur – nepokoj / za tisak priredili Josip Hamm, Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb: Globus, 1987. Str. 1377-1612.
3. Julije Benešić. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 8, nepokolebljiv – onaj / za tisak priredili Josip Hamm, Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb: Globus, 1988. Str. 1613-1848.
4. Julije Benešić. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 9, onakav – pocrpsti / za tisak priredili Josip Hamm, Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb: Globus, 1988. Str. 1849-2084.
5. Julije Benešić. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 10, pocrveniti – prehrana / za tisak priredili Josip Hamm, Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb: Globus, 1989. Str. 2085-2320.
6. Julije Benešić. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 11, prehraniti se – protiva / za tisak priredili Josip Hamm, Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb: Globus, 1990. Str. 2321-2492.
7. Julije Benešić. Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića, sv. 12, protivan – rzati / za tisak priredili Josip Hamm, Milan Moguš, Josip Vončina. Zagreb: Globus, 1990. Str. 2493-2713.
8. Palmotić, Junije. Izabrana djela / priredio Rafo Bogišić; tekstološki uredio i rječnik dopunio J. V. Zagreb: Matica hrvatska. 424 str.
9. Bunić Vučić, Dživo. Djela. / tekstološki uredio i rječnik dopunio J. V. Zagreb: Matica hrvatska, 1995. 190 str.
10. Pjesnici Ranjinina zbornika. / prema čitanju Milana Rešetara i Josipa Hamma priredio Josip Vončina. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
11. Zoranić, Petar. Planine. / za tisak priredili i uvodne napomene napisali Franjo Švelec i Josip Vončina. Zagreb: JAZU, 1988.

Loretana FARKAŠ
Tena BABIĆ

SEARCHING THE TRUTHS OF CROATIAN LINGUISTIC PAST

Josip Vončina, one of the most renowned Croatian linguists, published more than two hundred scientific and professional papers (articles, essays and books). He prepared new editions of works of many Croatian writers for printing, and is the author of numerous prominent books on the history of the Croatian language. The article includes a bibliography of his works.

Key words: *Josip Vončina, history of the Croatian language, bibliography*

PRIKAZI

UDK 811(100)(035)

Stručni rad

Vít BOČEK (Brno)

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i.

vitbocek@gmail.com

NAD PŘÍRUČKOU O JAZYKOVÉM KONTAKTU*

Text je recenzí jedné z nejnovějších kolektivních prací věnovaných tématu jazykového kontaktu. Stručně se v něm uvádí a komentuje obsah příručky *The Handbook of Language Contact* a nastiňuje se celkový význam této knihy pro rozvoj oboru kontakto-
vých lingvistiky.

*Ključne riječi: jazykový kontakt, kontakto-
vých lingvistika, te-
orie a empirie*

V posledních desetiletích se jazykový kontakt stal předmětem zvýšeného zájmu lingvistů. S tím souvisí i mimořádný nárůst produkce textů spadajících do kontakto-
vých lingvistiky. Důkazem toho je i v loňském roce vydaná kniha *The Handbook of Language Contact*¹, zařazená do ediční řady Blackwell Handbooks in Linguistics. Objemný svazek je rozdělen do čtyř oddílů, fakticky je však hlavní dělicí čarou hranice mezi třetím a čtvrtým oddílem: první tři oddíly obsahují texty především teoretické (je jich 17), poslední oddíl naopak případové studie (těch je 23). Máme tak před sebou rovnou čtyřicítku textů zabývajících se z nejrůznějších aspektů fenoménem jazykového kontaktu. Jak už to bývá v knihách podobného typu, které nejsou soustředěnými kolektivními monografiemi, ale spíše souborem článků od autorů jednak jsoucích na různé vědecké úrovni, jednak zastávajících různá metodologická hlediska, i obsah recenzované knihy je poněkud nevyvážený, a to v obou naznačených aspektech. Co se týče kvality, najdeme zde příspěvky objevené jako celek, stati, v nichž se tu a tam najde podnětná myšlenka, a konečně i texty, o jejichž prospěšnosti by bylo možno pochybovat. Pokud jde o metodologii, nejednotnost

* Příspěvek vznikl za podpory grantu Grantové agentury České republiky Praslovanština v zrcadle jazykového kontaktu: fonologie a gramatika (č. P406/11/P670).

¹ *The Handbook of Language Contact*. Edited by Raymond Hickey. Malden, Mass.: Wiley-Blackwell 2010. XVII + 863 stran.

je sice logická, protože kontaktní lingvistika má samozřejmě řadu směrů a rozlévá se do mnoha samostatných proudů, avšak absencí společného rámce je poněkud znesnadněna kontinuální četba knihy. Jednotliví autoři užívají tytéž pojmy v různých významech a už jen samotné definování vlastního pojmového aparátu jim mnohdy zabere podstatnou část místa vyhrazeného pro jejich příspěvek. A dostanou-li se pak konečně ke konkrétnějšímu tématu, jímž se chtějí zabývat, zbývá už někdy jen málo prostoru pro detailní analýzu, a je pak třeba spokojit se jen s nastíněním základních otázek a konstatováním, že téma si vyžaduje další výzkum. Na druhou stranu je třeba říci, že do knihy přispěla velká jména kontaktní lingvistiky, jejichž přesnější metodologické zakotvení pochopitelně čtenář zajímavější se o kontaktologii už většinou zná a ví tedy, co zhruba může čekat. Problém je tak spíše jen v nutnosti rychle se po přečtení jednoho příspěvku přeorientovat a „skočit“ zase do metodologického rámce příspěvku následujícího.

Editor svazku Raymond Hickey doprovodil knihu delším úvodním textem *Language Contact: Reconsideration and Reassessment*, ve kterém se mu celkem podařilo provést náčrt hlavních témat, kterými se kontaktní lingvistika zabývá. Poté již následují jednotlivé příspěvky seřazené do zmíněných čtyř oddílů. Stručně se u nich zastavíme a u vybraných příspěvků, které nám subjektivně připadají nejzajímavější, se případně zdržíme déle.

První oddíl knihy nese název *Contact and Linguistics*. Obsahuje příspěvky – poměřeno obsahem zbytku knihy – nejteoretičtější, vyrovnávající se obvykle se vztahem fenoménu jazykového kontaktu k různým lingvistickým disciplínám či teoriím. Úvodní text s názvem *Contact Explanations in Linguistics* napsala Sarah Thomason, jejíž starší knižní práce patří k tomu nejklasičtějšímu, co doposud bylo v kontaktologii napsáno, a představují trvalý zdroj inspirace. Také její nový text je vysoce podnětný. Autorka v něm zastává názor, že jazykovou změnu nelze vysvětlovat jako motivovanou buď pouze interně (situací jazykového systému), nebo pouze externě (kontaktem s jiným jazykem), ale že se při změně uplatňují nejčastěji příčiny obojí, vnitřní i vnější zároveň. Uvádí pak jednak podmínky, které musí být splněny, aby bylo možno uznat vnější motivaci změny, jednak faktory, které musí být brány v úvahu při vysvětlování jazykové změny obecně, a to faktory lingvistické (typologická vzdálenost jazyků, příznakovost rysu a jeho integrace v systému jazyka) a sociální (nedokonalá znalost jazyka, intenzita kontaktu, přístup mluvčích). Michael Noonan se v příspěvku *Genetic Classification and Language Contact* zabýval dopadem zjištění jazykového kontaktu na genetickou klasifikaci jazyků. Dosavadní přístupy rozdělil rámcově na tři: zatímco tzv. generačně transmissní přístup a tzv. esencialistický přístup jsou plně kompatibilní s tradiční metodou zjišťování genetické příbuznosti jazyků, tj. s klasickou komparativní metodou a její rodokmenovou teorií (jazyk má jeden svůj prajazyk-matku), a

neberou v potaz otázku jazykového kontaktu, v tzv. hybridním přístupu (například práce Crofta či Mufweneho) je pro genetickou klasifikaci relevantní i jazykový kontakt (jazyk tak může být smíšený, má matku i otce). Posledně zmíněné práce považuje autor za perspektivní. Yaron Matras v textu *Contact, Convergence, and Typology* diskutuje otázku, zda lze zjistit univerzální tendence v snadnosti/obtížnosti přejímání nejrůznějších jazykových elementů či rysů (na všech jazykových rovinách); shrnuje dosavadní různorodé pokusy o stanovení pravděpodobnostních škál přejímání (příklad: jsou-li přejata ne-substantiva, byla přejata i substantiva) a vyslovuje se v tom smyslu, že tyto práce podávají dobré výsledky a tento způsob zkoumání je slibný, zatímco například časté vysvětlování přejímání snahou po vyrovnání mezery v systému (jakobsonovsky bychom tomu řekli terapeutická změna) či extralingvistickými (sociálními) faktory není tolik průkazné. Bernd Heine a Tania Kuteva se zabývají ve svém příspěvku *Contact and Grammaticalization* otázkou gramatikalizace motivované jazykovým kontaktem. Jde o další z řady textů, ve kterých autoři zabudovávají jazykový kontakt do své obecné teorie gramatikalizace. Zde mimojiné odlišují v gramatikalizaci případy, u nichž je jazykový kontakt nutnou, hnací podmínkou k jejich provedení, od těch případů, u nichž je pouze doprovodnou okolností mající vliv pouze na rychlost gramatikalizace. Příspěvek Karen P. Corriganové (*Language Contact and Grammatical Theory*) je málo povedeným pokusem ukázat, jak se snaží s otázkou jazykového kontaktu vyřadit generativní přístupy. Nepříliš zdařilý je i následující text April McMahonové (*Computational Models and Language Contact*), která letem světem zmíní některé kvantitativní přístupy uplatňované při zkoumání jazykového kontaktu na různých jazykových rovinách. V případě lexikálních výpůjček se autorka nezdržela uštěpačné poznámky o zdiskreditované metodě glottochronologie. Ačkoli se s jejím celkovým hodnocením v zásadě ztotožníme, nepřipustný se nám zdá způsob, jakým je učiněno: bez znalosti novějšího vývoje disciplíny, reprezentovaného pracemi Sergeje Starostina či Václava Blažka.

Druhý oddíl knihy má název *Contact and Change*. Jeho úvodní příspěvek napsal editor knihy Raymond Hickey. Snad by patřil spíše do posledního oddílu případových studií, neboť přes svůj obecný název (*Contact and Language Shift*) a obecný úvod představuje popis přechodu od irštiny k angličtině v Irsku od 17. do 19. století. Zato následující text Donalda Winforda *Contact and Borrowing* patří mezi to nejlepší, co v knize najdeme. Jedná se o metodologicky čisté a jasné rozvedení té linie kontaktologických zkoumání, kterou zavedl svými pracemi Frans Van Coetsem. Je to především rozlišení dvou základních typů jazykového vlivu podle toho, jestli je agentem jazykového vlivu mluvčí přijímajícího jazyka (*borrowing*) nebo mluvčí zdrojového jazyka (*imposition*). Autor se podrobně zabývá jevy prvního typu, s důrazem na procesuální stránku věci, nikoli na konečný výsledek. Penelope Gardner-Chloros

pojednala, jakožto specialistka na věc, o různých aspektech přepínání kódů (*Contact and Code-Switching*). Následují dva příspěvky s vzájemně související tematikou. David Britain pojednává o kontaktu nikoli mezi jazyky, ale mezi dialekty (*Contact and Dialectology*), Paul Kerswill (*Contact and New Varieties*) zkoumá, co a jak se děje, když z takového kontaktu vznikají zcela nové jazykové útvary, například i na nových územích, kam byly dialekty přeneseny třeba i uměle. V obou případech je mimojiné probíráno důležité téma koineizace. Oddíl uzavírá kvalitní sumarizující text kreolistický od Johna Holma (*Contact and Change: Pidgins and Creoles*).

Třetí oddíl je nazvaný *Contact and Society*. Zahajuje ho znamenitý text Pietera Muyskena (*Scenarios for Language Contact*), který přichází s novým pojmem scénář. Myslí jím jakýsi komplexní popis kontaktní situace podle několika kritérií, jako je frekvence výskytu dané situace na světě, jazykové jevy, o které při kontaktu jde, či naopak jejich omezení. Autor Vypočítává 11 takových scénářů s konkrétními příklady: přejímání, gramatická konvergence během dlouhé doby bilingvismu, učení se druhému jazyku, relexifikace, vyrovnávání (leveling), simultánní osvojování dvou jazyků dětmi, metatypie (restrukturace), občasný code-switching, alternační code-switching, umírání jazyka a jeho smrt, vznik symetrických jazyků. Carmen Fought předvedla v příspěvku *Ethnic Identity and Linguistic Contact* ukázkou labovovského typu zkoumání jazykového kontaktu. Zabývala se různými případy vlivu jedné jazykové variety na druhou v souvislosti s etnickou identitou jejich mluvčích a pokusila se rozlišit základní typy kontaktu z tohoto hlediska. Peter Trudgill (*Contact and Sociolinguistic Typology*) se zamyslel nad často diskutovanou otázkou, co je příčinou toho, že někdy jazykový kontakt vede k zjednodušení jazyka, zatímco jindy k jeho větší složitosti. Autor na to nachází odpověď sociolingvistickou: k zjednodušení dochází tam, kde jde o kontakt krátkodobý, jenž je doménou dospělých (ti se totiž špatně učí cizím jazykům), naopak k zkomplikování dochází tam, kde jde o dlouhodobý kontakt za účasti dětských mluvčích (ti se totiž učí jazykům do určitého věku dobře, snadno tedy k rysům svého jazyka přidávají ještě nové rysy jazyka jiného). Suzanne Romaine ve stati *Contact and Language Death* probírá na příkladech různé typy situací, kdy jazyk pod vlivem kontaktu s jiným jazykem umírá. Uvádí také charakteristické změny z různých jazykových rovin, které spadají pod fenomén postupného jazykového rozpadu. Claire Bovernová se v textu *Fieldwork in Contact Situations* zabývá tím, na co možná někdy máme při četbě hoto- vých kontaktologických statí tendenci zapomínat: jak probíhá terénní práce při zkoumání jazykového kontaktu, s čím se při tom člověk může setkat, na co by měl být připravený a konečně jak to pak všechno může interpretovat.

23 studií závěrečného oddílu *Case Studies of Contact* není třeba přibližovat konkrétněji. Jedná se o dílčí studie k nejrůznějším typům jazykového

kontaktu odehrávajícího se na nejrůznějších územích na světě a v nejrůznějších dobách. Můžeme si zde přečíst o kontaktu jednotlivých jazykových rodin či jednotlivých jazyků s jejich jazyky sousedními. Autory statí jsou většinou odborníci na danou jazykovou rodinu. My se zde můžeme zastavit jen u dvou příspěvků, které se týkají slovanského světa. Lenore A. Grenoble pojednává o kontaktu u slovanských jazyků (*Contact and Development of the Slavic Languages*). Nejedná se bohužel o příliš zdařilý text. Je spíše přehledový a velmi výběrový – zmiňují se v něm jednak prehistorické kontakty Slovanů, a to s íránštinou a germánštinou (proč ne třeba s románštinou či keltštinou?), jednak postupně historické kontakty jednotlivých slovanských jazyků s nějakým neslovanským (čeština s němčinou) či slovanským (čeština a slovenština, východoslovanské jazyky navzájem) jazykem. Motivace výběru není z textu zřejmá a působí nahodile. Vedle známých věcí si mnoho nového nepřečteme. O poznání svěžeji působí stat' Briana D. Josepha *Language Contact in the Balkans*. Napsat krátce (tj. pro potřeby takto koncipované příručky) o balkánském jazykovém svazu není snadné, ale autor se s úkolem vypořádal rozumně, nemechanicky a po svém.

Závěrem bychom shrnuli, že kniha *The Handbook of Language Contact* má všechny výhody i nevýhody podobných kompendií. Na jednu stranu má čtenář k dispozici nejnovější texty týkající se jedné konkrétní disciplíny, a může tak získat rozhled po aktuálním stavu bádání. Na druhou stranu metodologická roztržitost a kvalitativní nevyváženost mohou způsobit při četbě rozpaky. O příspěvky do knihy byli většinou požádáni autoři, kteří na dané konkrétní téma krátce předtím vydali, nebo naopak velmi brzy vydají důležité texty, mnohdy monografické, které tedy zde v příručce buď jen sumarizují (jejich texty se pak vyplatí přečíst těm, kdo o danou věc nemají zájem zásadní, ale chtějí mít alespoň přibližný přehled), nebo naopak dále rozvíjejí (příspěvky se pak hodí k přečtení těm, kdo danou problematiku studují více). Netřeba dodávat, že pro rozvoj disciplíny mají vpodstatě cenu jen příspěvky druhého typu. Poměr příspěvků prvního a druhého typu pak rozhoduje o tom, jestli knihu jako celek budeme vnímat spíše jako statickou příručku sumarizující vědění v dané době, nebo jako dílo dynamické, životné a dále inspirující. Odpověď na takovou otázku je však skryta v blízké budoucnosti.

ON A HANDBOOK OF LANGUAGE CONTACT

In this paper, a review of a newest collective work devoted to the language contact is presented. The content of *The Handbook of Language Contact* is briefly given, commented and discussed and the overall significance of the book for the development of language contact studies is outlined.

Key words: *language contact, contact linguistics, theory and empirism*

UDK 811.163.4(497.16):929 Nikčević M.

Stručni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

vojnovicv@t-com.me

SINTEZA POLUVJEKOVNOGA NAUČNOG RADA

Autor teksta prikazuje novo izdanje Instituta za crnogorski jezik, studiju Crnogorske filološke teme prof. dr. Milorada Nikčevića, poznatoga montenegrliste iz Osijeka. U tekstu se ukazuje na značaj Nikčevićevog jubileja, 45 godina naučnoga rada, i postignuća njegovih studija na raznim poljima. U tom smislu, autor je posebnu pažnju posvetio Nikčevićevim sondažama interferencija usmene i pisane književnosti.

Ključne riječi: Milorad Nikčević, crnogorska književnost, crnogorski jezik, usmena književnost, Njegoš, Ljubiša, Štrosmajer, Nikola I

Po samom osnivanju Institut za crnogorski jezik i književnost podario nam je dva izuzetna izdanja. Time ne samo da je opravdao svoju pojavnost u crnogorskoj nauci, nego je i zauzeo mjesto koje mu po prirodi stvari, odnosno po sličnoj praksi u davno uređenim sistemima nauke i obrazovanja jednostavno pripada. Svoj izdavački rad počinju bibliotekom Montenegrina, u kojoj je kao prva objavljena knjiga profesora Milorada P. Nikčevića, poznatoga montenegrliste iz Osijeka.

Riječ je o knjizi *Crnogorske filološke teme* u kojoj su se našle studije što su nastajale u gotovo pola vijeka dugom Nikčeviću naučnom putu. Urednici – Adnan Čirgić, Aleksandar Radoman i Jelena Šušanj – u napomeni su naveli kako su sve studije ranije objavljene u monografskim ili serijskim publikacijama, kako je jezik studija ujednačen prema crnogorskom Pravopisu, te kako je knjiga priređena povodom 70 godina autorova života i 45 godina naučnoga rada.

Knjiga je zapravo sinteza Nikčevićeva naučnog pohoda, a njena sadržina podijeljena je na dvije cjeline – *Književnoistorijske sinteze* i *Jezikoslovne studije*. U prvoj su objavljeni toliko puta citirani Nikčevićevi radovi s tezama o Crnojevića štampariji, bokokotorskoj baroknoj književnosti i njenim dodirima sa slavonskom književnošću, o Njegošu, hrvatskom ilirizmu, *Luči mi-*

krokozma, Ljubiši, izvanjcima, inostrancima i „crnogorskom srpstvu“, o Štrosmajeru i Nikoli I, Vuku i postnjegoševskoj narativnoj književnosti... U drugoj cjelini objavljeni su tekstovi o dometima jezika i stila crnogorske pripovijetke 1860–1918, o staroslovenskom jeziku u bogoslužjenju barskih katolika, o sličnostima crnogorskog jezika s konavoskim govorom, o perojskom govoru, o crnogorskim grafemima i Jagićevo izdanju *Marijinskoga jevanđelja*.

Svi ti tekstovi naročito su interesantni zbog toga što su preživjeli „zub vremena“, da su teze koje su se u njima našle uglavnom očuvale i nose težinu trajne naučne istine. To možemo ilustrirati sljedećim primjerom. Upravo je Nikčević otvorio vrata tumačenju složenih odnosa usmene i pisane književnosti svojim sondažama kratkih narativnih tekstova koji su u Crnoj Gori nastajali u periodu od 1860. do 1918. godine. O značaju tog pitanja za nauku o crnogorskoj književnosti izlišno je govoriti jer se sva kulturna prošlost Crne Gore svela na antinomiju tradicionalno – moderno. Naime, uslovljenost geografskog položaja i istorijskih okolnosti vjekovima je činila teritorije današnje Crne Gore plodnim tlom za nastanak i razvitak i jednostavnih i složenih oblika kolektivnoga stvaralaštva. Svi specifikumi koji proishode iz datih geopolitičkih okvira krivci su za to što je crnogorska kultura i u XX vijeku, koji je uprkos stradanjima kroz balkanske i dva svjetska rata te snažne asimilacijske udare, glavnu bitku bila upravo na liniji sudara starog i novog, arhaičnog i savremenog. Čak i onda kada bi se, u pojedinim epohama, desio prevrat i zavládala *modernost*, ona je imala konkretan stav prema duhovnom nasljeđu, odredivši se i prema njegovu korijenju, ali i prema njegovim gotovim plodovima. Razumije se da tako modeliran moderni kulturni zamah ne može istovremeno značiti i apsolutnu i trajnu njegovu pobjedu nad nasljeđem, koja se mogla i može desiti samo ako se ključna ideja *modernog*, njene polazne koncepcije i okviri oslobode i najmanjeg uticaja *tradicionalnog*, odnosno samo kada isključe *negaciju* kao poetsku konstantu i konstituenta.

Ništa revolucionarno novo nećemo otkriti ako konstatujemo da se takav raskid u crnogorskoj književnosti još nije dogodio. Sve epohe i književni pravci koji su pohodili Crnu Goru u XX vijeku donijeli su samo varijante negacijskih otklona. U prilog tome idu i najnovija beletristička ostvarenja Crnogoraca, koja, ukoliko nijesu na udaru uticaja mikrostruktura ili makrostruktura raznih oblika usmene književnosti, makar u morfološkoj i sintaksičkoj ravni nose gene nekog vida kolektivnog nasljeđa.

Kada se prilikom književnoistorijskih sondaža uzmu u obzir navedeni argumenti onda je lako zaključiti i o duhu i karakteru pojedinih istraživačkih pohoda, u čijem je temelju cilj da se prepoznaju ključevi odnosa dviju kultura, odnosno dviju književnosti – usmene i pisane. U Crnoj Gori mali broj naučnika bavio se tom složenom problematikom. Van nje o tome fenomenu

unutar crnogorske književnosti još manji. Ipak, posebno mjesto u tumačenju suodnosa, uticaja usmenog crnogorskog nasljeđa na pisano, zauzima naučno djelo Milorada Nikčevića.

Nikčević se tih problema, odnosno date tematike prihvatio još u magistarskome radu, a nastavio ih je razrađivati i kasnije te je njegova bibliografija puna podataka o tekstovima s tom tematikom objavljenim po raznim časopisima i zbornicima radova, ali i monografskim publikacijama. Svi oni govore o dvostrukoj namjeri ovoga naučnika – Nikčević je ispitivao ne samo uticaj usmene književnosti na pisanu, već i dalji tok i razvoj oblika *usmenosti* u pisanoj književnosti i njihovo intertekstualno prelivanje iz jedne knjige u drugu, od jedne poetike ka drugoj. Utoliko je taj naučni pohod značajniji za savremenu nauku o crnogorskoj književnosti, jer su rezultati tih istraživanja omogućili da se status *usmenog* u crnogorskoj pisanoj pripovijeci prati od epohe do epohe.

U ovoj se knjizi nalazi studija uz koju je Nikčević otišao korak dalje od tumačenja interferencija. U tome komparativističkom radu o odnosu Njegoševih i Ljubišinih djela on je ukazao na modalitete daljeg opstanka usmenih oblika u pisanim djelima i na njihova prelivanja s jedne poetike na drugu.

Za Nikčevićeve nasljednike je značajno, a za njegovo djelo od suštinske važnosti, i to da su ove i ovakve Nikčevićeve studije, sondaže i analize obavljene i objavljene prije više od dvije decenije te da su kao takve preživjele i pojedine mijene na polju metodologije. Stoga ova i druga Nikčevićeva istraživanja i jesu vrijedna pažnje, naročito ispitivanja polja interferencija, dodira i odnosa dvaju medija, usmene i pisane književnosti, koja predstavljaju vrijedan doprinos savremenoj nauci o crnogorskoj književnosti.

Rijetke su knjige koje mogu biti od višestruke koristi čitavom skupu nauka i poddisciplina. Publikacija *Crnogorske filološke teme* spada u taj krug.

Vladimir VOJINOVIĆ

A SEMICENTENNIAL OF SCIENTIFIC WORK

The author of the paper reviews one of the new editions of the Institute for Montenegrin Language, a study Montenegrin Philological Topics by Milorad Nikčević, a renowned author from Osijek. The paper highlights the importance of Nikčević's anniversary, 45 years of scientific work, and the significance of his studies in various fields. In this context, the author has paid special attention to Nikčević's studies of interference between oral and written literature.

Key words: *Milorad Nikčević, Montenegrin literature, Montenegrin language, oral literature, Njegoš, Ljubiša, Strossmayer, Nikola I*

UDK 821.133.1:82.02 Ruse Ž.

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost

aleksandar.radoman@icjk.me

OD OBLIKA DO ZNAČENJA – NARATOLOŠKI UVIDI ŽANA RUSEA

**(Marjana Đukić, *Žan Ruse: teorija romana*, Izdavačka
knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi
Sad, 2010)**

Da interesovanje za naratologiju kod nas raste posljednjih godina potvrđuje i knjiga „Žan Ruse: teorija romana“ autorke Marjane Đukić. Knjiga je izašla u okviru prestižne biblioteke Elementi „Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića“ i čini cjelinu sa u istoj biblioteci već ranije objavljenim knjigama Žana Rusea. Naime, nakon što nam je dio Ruseova književnokritičkoga opusa postao dostupan zahvaljujući prijevodima knjiga „Oblik i značenje“, „Narcis romanopisac“ i „Mit o Don Žuanu“ (isti izdavač kao posebno izdanje publikovao je i Ruseovu „Književnost baroknog doba u Francuskoj“) knjigom Marjane Đukić ponuđena nam je cjelovita i pregledna književnoteorijska analiza Ruseova naratološkoga postupka, pogotovo onoga njegova segmenta vezanog za teoriju romana.

Ključne riječi: *Marjana Đukić, Žan Ruse, naratologija, teorija romana, prvo lice u romanu*

Da interesovanje za naratologiju, disciplinu koja se bavi morfologijom narativnoga teksta, nastalu krajem 60-ih godina XX vijeka u okrilju francuske strukturalističke škole, kod nas raste posljednjih godina potvrđuje i knjiga „Žan Ruse: teorija romana“ autorke Marjane Đukić. Ne slučajno knjiga je izašla u izdanju „Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića“, čime je taj izdavač samo potvrdio svoju prepoznatljivu profilaciju u izboru isključivo kvalitetnih autora i naslova. Knjiga je izašla u okviru prestižne biblioteke Elementi i čini cjelinu sa u istoj biblioteci već ranije objavljenim knjigama Žana Rusea. Naime, nakon što nam je dio Ruseova književnokritičkoga opusa postao do-

stupan zahvaljujući prijevodima knjiga „Oblik i značenje“, „Narcis romanopisac“ i „Mit o Don Zuanu“ (isti izdavač kao posebno izdanje publikovao je i Ruseovu „Književnost baroknog doba u Francuskoj“) knjigom Marjane Đukić ponuđena nam je cjelovita i pregledna književnoteorijska analiza Ruseova naratološkoga postupka, pogotovo onoga njegova segmenta vezanog za teoriju romana.

Značaj pojave te knjige ogleda se i u činjenici da Žan Ruse ne pripada samome užem jezgri rodonačelnika naratologije, poput Barta, Todorova, Ženeta ili Gremasa, pa je potreba za njegovim predstavljanjem u nas utoliko i veća. U Ruseovu slučaju prije bi moglo biti riječi o saputništvu nego o pripadnosti određenoj školi. Njegujući posve osoben pristup književnome tekstu, Ruse je izgradio i specifičan metod, koji se u određenoj mjeri naslanja na formalističko-strukturalističko nasljeđe, ali ga u pojedinim elementima i nadilazi otvorenošću prema drugačijim metodološkim tendencijama. S truge strane, osobina Ruseova pristupa je i odsustvo teorijski izgrađenoga sistema. Svoj metod Ruse izgrađuje na konkretnim analizama tekstova, a ne u programskim ili teorijskim raspravama, pa se pred autorkom knjige već na početku morao ispriječiti problem kako od djelića cjeline rekonstruisati teorijski sistem. Da je minucioznim pristupom materiji i nesumnjivom književnoteorijskom utemeljenošću uspjela odgovoriti tome izazovu, potvrđuje upravo sama knjiga.

Monografija „Žan Ruse: teorija romana“ koncipirana je u četiri cjeline. Nakon Uvoda u kojemu su objašnjeni motivi bavljenja Ruseovim radom te instruktivnoga Predgovora koji donosi pregled ukupnog Ruseovog naučnog opusa u kontekstu nove francuske kritike i osnovne informacije o recepciji njegova djela u našem književnokritičkom miljeu, slijede poglavlja: „Žan Ruse i njegova teorija romana“, „Prvo lice u romanu“, „Pogledi im se sretoše“, „Transpozicija ili kombinovanje teksta i slike“ te Zaključak i Dodatak u formi tabelarnoga pregleda nekih ključnih teorijskih pojmova i fenomena vezanih za obrađeni korpus. Već u samome Predgovoru Marjana Đukić nagovještava specifičnost Ruseova kritičkoga metoda: „Nastavljanje ipak svog ličnog kritičarskog puta koji ostaje van dominantne naratologije dokazuje da je kritika, kao svako stvaranje u Ruseovoj definiciji, jedan unutrašnji postupak.“ Taj sud produbljuje u Uvodu đe određuje Ruseovu poziciju u savremenim književnokritičkim krugovima: „Švajcarac Žan Ruse predstavnik je formalističke struje u novoj kritici, ali njegov formalistički metod jeste osoben, budući da narušava granice koje mu postavlja sam formalizam. Rusea ne interesuju samo ‘uslovi sadržine’ tj. forme, već istovremeno obuhvatanje forme i značenja. S pravom ga nazivajući jednim od najtananijih, profesor Vitanović zapaža da je ‘njegov formalizam sasvim umeren, sav okrenut ispitivanju estetskog i psihološkog, pri čemu se oslanja na fenomenologiju a ne na lingvistiku’“.

Nakon uvodnoga određenja Ruseove pozicije Đukić se usredsređuje na jedan segment njegova naučnog opusa, segment vezan za poetiku romana. U poglavlju „Žan Ruse i teorija romana“ ona kroz dva potpoglavlja, „Romanesknii žanr“ i „Ruseov formalizam“, donosi sumaran pregled razvoja romanesknoga žanra, ukazujući na istorijsku nekanoničnost toga u posljednja dva vijeka dominantnoga žanra i osvjetljava ključna teorijska promišljanja vezana za roman te donosi sistematičan uvid u Ruseov kritičarski model pristupa romanu. Đukić naglašava da „fleksibilnost Ruseovog postupka ne dozvoljava shematične prikaze, već svakom autoru, delu ili žanru koje tretira, prilagođava svoje ‘kritičarske alatke’“. Ruseov pristup je vanistorijski, ali ne i neistorijski, njega zanima samo jedan stalan oblik, djelo kome je kritika imanentna. Ruse na taj način izgrađuje specifični formalistički metod blizak s jedne strane naratologiji, a s druge tematskoj kritici, metod apartan, no sasvim koherentan, podređen njegovu programskome principu istovremenoga obuhvatanja forme i značenja.

Najobimnije poglavlje knjige koje objedinjuje veći broj potpoglavlja, „Prvo lice u romanu“, bavi se središnjim problemom Ruseova kritičkoga bavljenja romanom – pitanjem efekata prisustva prvoga lica u romanesknome žanru. Tim problemom Ruse se posebno bavio u knjigama „Narcis romanopisac“ i „Oblik i značenje“. U središtu njegova interesovanja je pripovjedač u prvom licu, a polazište za istraživanje pronalazi u lingvističkoj distinkciji između *govora* i *pripovijedanja* čiji je autor Emil Benvenist. Na osnovu Ruseovih analiza romana Đukić pažljivo rekonstruiše njegov teorijski model, prateći različite fenomene kojima se Ruse bavio – od pitanja vezanih za vremenski poredak, narativnu perspektivu, funkcije zamjenice *ja* do problema monoloških i dijaloških struktura, definicije, tipologije i funkcije naratera ili pitanja vezanih za ekstradijegetiku i metadijegetiku.

Kao posebno zanimljiv segment Ruseova kritičkoga opusa Đukić izdvaja analizu samo jedne scene – scene prvoga viđenja. Taj segment Ruseova rada, zastupljen u knjizi „Pogledi im se susretoše“, Đukić analizira u posebno, istoimenom poglavlju monografije. Đukić konstatuje kako scenu prvoga viđenja Ruse „strukturalistički posmatra kao deo celine koju predstavlja celo delo, ili više dela jednog romanopisca, koje su više strukture sa kojima je scena prvog viđenja u neizbežnim relacijama“. Đukić iz Ruseovih analiza izdvaja tri elementa koja čine scenu prvoga susreta: dejstvo, razmjenu i prevazilaženje, svakome od njih posvećuje posebno potpoglavlje i lucidno primjećuje da tim analizama Ruse izlazi iz okvira naratologije približavajući se semiotici i teoriji informacije.

Na sličan način Ruse postupa i u analizi romana Kloda Simona đe se posebno interesuje za transpoziciju ikoničnoga u verbalno nudeći cijelu tipo-

logiju toga fenomena. Tu za teoriju romana osobito značajnu inovaciju Đukić opisuje u završnome poglavlju monografije, cjelini naslovljenoj „Transpozicije ili kombinovanje teksta i slike“, đe zaključuje: „Ljubav prema umetnosti, naročito prema književnosti i slikarstvu, Ruseov kritičarski postupak čini posebnim, dajući analizama dela jednu dodatnu dimenziju; bavljenje umetnošću kao najlepšim načinom ljudskog istraživanja očigledno njemu samom pričinjava zadovoljstvo, ali isto tako i čitalac njegovih dela može da uživa.“

Na tragu svojih ranijih interesovanja za naratologiju i osobito teoriju romana, Marjana Đukić na osnovu Ruseovih analiza precizno rekonstruiše njegovu teoriju romana sagledavajući je u kontekstu recentnih tokova teorije književnosti. Monografijom „Žan Ruse: teorija romana“ ponudila je najcjelovitiji uvid u osobeni književnokritički metod švajcarskoga naratologa Žana Rusea. I više od toga, knjiga Marjane Đukić pruža pouzdano i nezaobilazno štivo za upoznavanje temeljnih odrednica francuske nove kritike, ali i značajan doprinos metodologiji književnoteorijskih izučavanja.

Aleksandar RADOMAN

FROM FORM TO MEANING – NARRATOLOGICAL INSIGHTS OF JEAN ROUSSET

The growing interest in narratology in recent years in our country is confirmed, among other things, by the book “Jean Rousset: A Theory of the Novel” by Marjana Đukić. The book was published within the prestigious Library “Elements” of the publisher “Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića” and is complementary with previously published books by Jean Rousset. Namely, after a part of Rousset’s literary-critical works became available to us through several published translations of his books, by Marjana Đukić’s book we are offered a comprehensive literary analysis of Rousset’s narratological procedure, especially of its segments related to the theory of the novel.

Key words: *Marjana Đukić, Jean Rousset, naratology, theory of novel, first-person point of view*

ARHIVA

Ljudevit JONKE

JEZIK JE ŽIVO PAMĆENJE NARODA*

Kad govorimo o jeziku kojim se služe tri naroda (Hrvati, Srbi i Crnogorci) i jedna etnička skupina (bosansko-hercegovački Muslimani), tada nužno upućujemo poglede, promatramo probleme i spoznaje, ocjenjujemo situacije u kojima se razvija narodni i književni jezik na čitavom području svih tih naroda. Pri tom svi možemo mnogo naučiti, možemo uspoređivati, odabirati i odbijati već prema tome da li nam je nešto korisno, dobro ili štetno. Ali, dakako, samo onda uspješno ako smo slobodni pri odabiranju i ako ocjenjujemo prema savremenim znanstvenim kriterijima i prema naprednim društvenim i političkim pogledima. U skladu s takvim shvaćanjem ja sam u ovoj rubrici skrenuo pažnju naših čitalaca i na jezičku problematiku Bosne i Hercegovine te odao priznanje najnovijim naporima koji se ondje pojavljuju da bi se osigurao normalan i organski razvoj književnog jezika bez administrativnih pritiska. Danas bih malo svrnuo pogled na jezičku problematiku u Crnoj Gori, a povod mi za to daje članak crnogorskoga književnika Branka Banjevića, objavljen pod nazivom „Jezik i društvo“ u rujanskom broju titogradskog časopisa *Stvaranje*. Taj časopis za književnost i kulturu izlazi u Titogradu već 25 godina i stekao je u tom razdoblju svojom kvalitetom znatan ugled i priznanje. Urednici su mu Čedo Vuković, Olga Perović i Milorad Stojović.

U spomenutom članku „Jezik i društvo“ Branko Banjević s oslonom na knjigu *Marks, Engels, Lenjin: O jeziku*, o kojoj je i u ovoj rubrici bilo govora, skreće pažnju na problematiku jezika u Crnoj Gori danas, u samoupravljačkom razdoblju, nakon proklamiranja jednakog prava svakog jugoslavenskog naroda na svoj književni jezik. Polazeći od postavke da je jezik vid postojanja svake zajednice i da je postojanje naroda, odnosno njegova jezika rezultat „volje“ historijskih neminovnosti, Banjević naglašava da je jezik živo pamćenje naroda, svijest o sebi. Jezik jednoga naroda, veli on, čine odnosi koji su stvarali sam taj narod. Stoga se narod ne može služiti tuđim jezikom jer tuđi odnosi su sadržani u tuđem jeziku. Od jezika se, veli Branko Banjević, mogu otuđiti pojedinci ili slojevi ili čitave klase jednog naroda, ali narod ne može zaboraviti svoj jezik, jer on upravo i jezikom postoji. Onoga trenutka kad zaboravi svoj jezik – narod prestaje postojati.

* *Vjesnik*, god. XXXI, br. 8525 (10. XI 1970), str.8. Rubrika: *Razgovori o jeziku*

Čitajući misli koje književnik Banjević raspreda o jeziku naroda, razabiremo pomalo sve više da su se narodnom i književnom jeziku Crnogoraca pod utjecajem unitaristâ nanosile i još uvijek nanose neke bitne nepravde. Kao što znamo, narodni i književni jezik Crnogoraca ijekavski je govor štokavskog dijalekta, ali po Banjevićeveu članku razabiremo da se nastava toga jezika u crnogoskim školama ne izvodi po pravilima koja pripadaju Crnogorcima kao narodu. Ali pustimo njega da sâm govori: „Decenijama se pod vidom nauke o jeziku kod nas serviraju netačnosti, neistine, namjerni falsifikati, unitaristička politika, i tako čitave generacije srednjoškolskih profesora izlaze obogaljene i tu svoju oštećenost prenose srednjoškolskoj omladini u crnogorskim školama. Ova knjiga (tj. Lenjinova) trebala bi da bude obavezni priručnik nastavnicima i profesorima, a ona to neće biti jer se u našim školama još uvijek predaje po programima koji nijesu rezultat naših potreba i naših društvenih programa. To zvuči nevjerovatno ali je tako. I rekao bih – samo još u Crnoj Gori.“

Dosta od toga nazreli smo već pri sastavljanju teksta za predgovor *Rječniku hrvatskosrpskoga književnog jezika* godine 1967. kad su unitaristički krugovi odbijali da se kao nosioci toga jezika pored Hrvata i Srba spomenu i Crnogorci. Spor oko toga pitanja izazvao je veliku buru, ali nakon duljeg vremena i razbistrio prava svakog jugoslavenskog naroda na svoj jezik, a među tim pravima je i pravo na narodno ime jezika. Ali jer se to još nije razriješilo u Crnoj Gori, Branko Banjević piše ovako ezopovski, ali ipak za poznavaoća sasvim jasno: „Jezik jednoga naroda ne živi po normama koje su priroda drugoga jezika. Demokratsko pravo jednoga naroda nije mogućnost da se odrekne svoga jezika. Jezik naroda se ne može imenovati drugim imenom jer odnosi u jeziku jesu istorijske relacije samo tog naroda. Jezik jednom narodu se ne može određivati, davati, oduzimati, odobravati, ni dopuštati. To ne može da radi nauka o jeziku.“ Sve su te misli nama Hrvatima poznate jer smo ih počeli formulirati već prije dvadesetak godina, ali za Crnogorce, kao što vidimo iz Banjevićeve članka, one su aktualne i akutne još danas. Banjević nastavlja ezopovski; ali i općeobuhvatno: „Tuđim jezikom se ne može stvarati, tuđim jezikom se ne može postojati... Narod ne može učiti svoj jezik po normama tuđega jezika. Jezik jednoga naroda ne može biti regionalan, provincijski, jer njegova metropola mora biti u njemu, mora biti on sâm... Samo jezička praksa u narodu i njegovoj literaturi određuje šta je pravilno, a šta nije.“

Simptomatično je da se i danas nakon Brionskog plenuma i nakon zakonskog priznavanja prava svakom narodu na njegov jezik mora u nekim djelovima Jugoslavije o jeziku pisati tako ezopovski, tj. kao u nekoj basni ili bajci. To znači da unitarističke snage nisu odustale od svojeg plana i programa te i dalje djeluju u pozadini... Ali uspjeti mogu samo akcije koje se zalažu za prirodna narodna prava zasnovana na demokratskim načelima. Oslonac za to vidi i Branko Banjević u prvom redu u primjeni marksističko-lenjinističkih

principa kad kaže: „Naš jezik je naš istorijski prostor na kojem su se zbivali naši odnosi, koji su nás stvorili. Prostor živ i aktivan. Na žalost mnogih stručnjaka za jezik, tako nam kažu Marks, Enges i Lenjin.“

Eto toliko, da bi se vidjelo kako se narodna prava ponegdje još izigravaju. Nije to miješanje u tuđe poslove, to je samo upoznavanje prilika, a o svemu tome u krajnjoj liniji odlučuje slobodno svaki narod sâm za se.

UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* prvenstveno objavljuje originalne rezultate filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, i to one radove koji se publikuju prvi put, ali i preliminarna saopštenja, pregledne naučne radove i stručne radove.

Pored toga, Redakcija objavljuje i recenzije i prikaze knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova. Odabir ponuđenih rukopisa za objavljivanje te klasifikaciju odabranih radova Redakcija časopisa zasniva na ocjeni recenzentata.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili nekom drugom slovenskome jeziku, kao i na engleskome jeziku.

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan.

Rad treba da ima sažetak od oko 250 riječi i ključne riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Autor predlaže kategorizaciju rada, a konačnu odluku, nakon recenzentskoga postupka, donosi Redakcija časopisa.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

SADRŽAJ

Sanja ORLANDIĆ:	
Jekavska jotacija u crnogorskim govorima	3
Goran DRINČIĆ:	
Diskurs računarski posredovane komunikacije kao novi jezički vid: između govornoga i pisanoga jezika	37
Miomir ABOVIĆ:	
Žuta štampa – pogled iz lingvističkoga ugla	45
Igor IVANOVIĆ:	
Korpusna i računarska lingvistika kroz crnogorski jezik	55
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ & Marica PETROVIĆ:	
Promjena imenica u hrvatskoj listini dubrovačkoga arhiva od 11. 6. 1253.	71
Jasmin HODŽIĆ:	
Jezik poetskog teksta između doslovnog i figurativnog: tragom varijanti lirske narodne pjesme „Ali-paša na Hercegovini“	89
Stojan VRLJIĆ:	
Utjecaj materinskog jezika kao prvog jezika na ovladavanje drugim i stranim jezikom	101
Miloš D. ĐURIĆ:	
Engleski i francuski diskursni konektivi u diskursu elektrotehnike	115
Nadežda STOJKOVIĆ:	
Engleski jezik – moćni medijum (kulturnog) imperijalizma	151
Milorad NIKČEVIĆ:	
Naznake crnogorske poezije za decu krajem XIX i početkom XX vijeka	157

Sava ANĐELKOVIĆ:	
Ljubomir Đurković, „zavjetovani“ dramski pisac	167
Vanda BABIĆ:	
Likovi Bokelja u Držićevim komedijama	175
Marjana ĐUKIĆ:	
<i>Traktat o porijeklu romana</i> opata Ijea	185
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIČEVIĆ:	
Odbijanje pravila i neprihvatanje autoriteta: Prolegomena za feminističku teoriju kroz perspektivu Julije Kristeve (I)	191
Livija KROFLIN:	
Lutkarski komadi Arthura Schnitzlera	201
Jakov SABLJIĆ:	
Sofoklova <i>Antigona</i> i Gavranova <i>Kreontova Antigona</i> u metodičkoj obradi	215
Dragana KALEZIĆ:	
Ruski pisci na sceni Crnogorskog narodnog pozorišta (III) (1993-2003)	233
Luka I. MILUNOVIĆ:	
Žive slike u dvorcu prijestolonasljednika Danila – Uz stoljeće crnogorskoga državnog teatra	269
Robert Josip DEMIROVIĆ:	
Poimanje norme standardnoga jezika Prilog raspravi o naravi crnogorskoga standardnog jezika	279
GRADA	
Vukić PULEVIĆ:	
Homonimi u fitonimiji i fitotoponimiji Crne Gore	303
Ivan JOVOVIĆ:	
Naznake o slovenskome jeziku i pismu među barskim katolicima do bečkog dogovora	313

Borislav STOJOVIĆ:

Narodni govori u Baru - Starobarski, zubački i šušanjki govori 323

PORTRETI

Ljudmila VASILJEVA:

Magistri nobis sunt honorandi: Vasilije (Vasilj) Simović: naučnik,
društveni djelatnik, profesor 337

Adnan ČIRGIĆ:

Doprinos Vukića Pulevića crnogorskoj onomastici 353

Aleksandar RADOMAN:

Milorad Nikčević kao proučavalac crnogorske književnosti XIX i
početka XX vijeka
– Povodom 70-godišnjice života i 45-godišnjice naučnoga rada – 375

Loretana FARKAŠ & Tena BABIĆ:

Neumorno traganje po istinama hrvatske jezičke povijesti 387

PRIKAZI

Vít BOČEK:

Nad příručkou o jazykovém kontaktu 413

Vladimir VOJINOVIĆ:

Sinteza poluvjekovnog naučnog rada 419

Aleksandar RADOMAN:

Od oblika do značenja – naratološki uvidi Žana Rusea (Marjana Đukić,
Žan Ruse: teorija romana, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića,
Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010) 423

ARHIVA

Ljudevit JONKE:

Jezik je živo pamćenje naroda 429

TABLE OF CONTENTS

Sanja ORLANDIĆ	
Iekavian Iotation in Montenegrin Speeches	3
Goran DRINČIĆ:	
Computer-Mediated Communication as a New Language Medium: Between Written and Spoken Language	37
Miomir ABOVIĆ:	
Yellow Press – A Linguistic Point of View	45
Igor IVANOVIĆ:	
Corpus and Computational Linguistics Through the Montenegrin Language	55
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ & Marica PETROVIĆ:	
The Noun Change in the Croatian Charters from Dubrovnik Archives From 11 June 1253	71
Jasmin HODŽIĆ:	
Literal and Figurative Language in Poetry – The Example of Traditional Bosnian Folk Poem: “Ali-paša na Hercegovini”	89
Stojan VRLJIĆ:	
The Influence of Mother Tongue on Acquiring Second and Foreign Languages	101
Miloš D. ĐURIĆ:	
English and French Discourse Connectives in the Discourse of Electrical Engineering	115
Nadežda STOJKOVIĆ:	
English Language – A Powerful Medium of (Cultural) Imperialism	151

Milorad NIKČEVIĆ: Beginnings of Montenegrin Children's Poetry at The End of XIX and Beginning of XX Century	157
Sava ANĐELKOVIĆ: Ljubomir Đurković, A "Vowed" Playwright	167
Vanda BABIĆ: Characters of Boka Residents in Držić's Comedies	175
Marjana ĐUKIĆ: <i>Treatise on the Origin of the Novel</i> by Abbot Huet	185
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ: Resisting the Rules and Not Accepting the Authority: Prolegomena for the Feminist Theory Through the Perspective of Julia Kristeva	191
Livija KROFLIN: <i>Arthur Schnitzler's Puppet Plays</i>	201
Jakov SABLJIĆ: <i>Antigone</i> by Sophocles and <i>Kreont's Antigone</i> by Gavran in Methodical Procedure	215
Dragana KALEZIĆ: Russian Writers on the Stage of Montenegrin National Theatre (III) (1993–2003)	333
Luka I. MILUNOVIĆ: Tableaux Vivants in the Castle of Heir Danilo – <i>A century of the Montenegrin National Theatre</i>	269
Robert Josip DEMIROVIĆ: Understanding The Standard Language Norm – Contribution to Discussion of the Nature of Montenegrin Standard Language	279
MATERIAL	
Vukić PULEVIĆ: Homonyms in Phytonymy and Phytotoponymy of Montenegro	303

Ivan JOVOVIĆ:	
Slavic Language and Alphabet Among Catholics from Bar until The Vienna Agreement	313

Borislav STOJOVIĆ:	
Folk Speech in the Bar Area – Speech of the Old Bar, Zupci and Šušanj	323

PORTRAITS

Ljudmila VASILJEVA:	
Magistri Nobis Sunt Honorandi: Vasilije (Vasilj) Simović: Scientist, Social Worker, and Professor	337

Adnan ČIRGIĆ:	
Vukić Pulević And His Contribution to Montenegrin Onomastics	353

Aleksandar RADOMAN:	
Milorad Nikčević's Contribution to the Study of The Montenegrin Literature Of XIX And Early Xx Century – On the Occasion of 70 Years of the Author's Life and 45 Years of His Scientific Work	375

Loretana FARKAŠ & Tena BABIĆ:	
Searching the Truths of Croatian Linguistic Past	387

REVIEWS

Vít BOČEK:	
On a Handbook of Language Contact	413

Vladimir VOJINOVIĆ:	
A Semicentennial of Scientific Work	419

Aleksandar RADOMAN:	
From Form to Meaning – Narratological Insights of Jean Rousset	423

ARCHIVE

Ljudevit JONKE:	
Language is a Vivid Memory of People	429

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

linguamontenegrina@icjk.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čigić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura
Sanja Orlandić

Korektura
Sandra Vahtel

Prijelom
Dejan Stanić

Štampa
Grafo Bale

Tiraž
500

CIP – Каталогизacija у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)